

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
КОНСТИТУЦИЯВИЙ
ҲУҚУҚИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚИ**

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан дарслик сифатида тавсия этилган*

1831

ТОШКЕНТ — «МОЛЧА» — 2002

**Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. Тошкент, “Молия”
нашриёти, 2002 йил. 632- б.**

Ушбу дарсликда Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти органлари тизими, тузилиши, амал қилиш тартиби ва ижтимоий муносабатларнинг тарихий, миллий келиб чиқиши, ривожланиш қонуниятлари, демократик давлат туздунчаси, манбалари, тизими, Конституцияси ва унинг такомиллашуви, ривожланиш босқичлари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, бурч ва мажбуриятлари, фуқаролик жамияти ва демократиянинг шаклланиш жараёнлари каби масалалар ёритиб берилган, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ривожланишидаги қўнғина омиллар ва маълумотлар берилган. Дарслик Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг асарлари, фармонлари ва Ўзбекистон Республикаси қонунлари, қонунчилик ҳужжатлари ҳамда ҳуқуқшунос олимларнинг асарларига асосланиб ёзилган.

Мазкур дарслик юридик соҳанинг талабалари ва тинловчиларига мўлжалланган, шунингдек давлат органларининг юқори ва қўйи поғонаси мутахассислари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ходимлари, давлат идоралари ходимлари ва шу фандан дарс берувчи ўқитувчилар фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: **юридик фанлари доктори, профессор, А. Х. Саидов**

Муаллифлар жамоаси: **ю.ф.д., профессор, А. Х. Саидов** – Кириш, I, II, IV-бобнинг 3, 4, 5-§лари, V-бобнинг 2, 3, 4, 5-§лари, VI-бобнинг 8-§, VII, VIII, XXIII, XXVI-бобнинг 1, 2, 3, 4, 5-§лари, XXVII, XXXI-боблар ва хотима урнида; **ю.ф.д., профессор, М. Х. Рустамбоев** – IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XXI-боб (доп. Аҳмедов билан ҳамкорликда), XXIX, XXX-боблар; **ю.ф.д., профессор, А. Т. Тулағамов** – XXVIII-бобнинг 1-§ (доп. Д. Қ. Аҳмедов билан ҳамкорликда), 2, 3, 4-§лари; **ю.ф.д., Ф. М. Отақўжаев** – XX-бобнинг 1-§; **ю.ф.н., доцент, А. С. Турсунов** – VI-бобнинг 9-§; **доцент, Д. Қ. Аҳмедов** – III, XVII-бобнинг 2, 3, 4-§лари, XIX-боб, XX-бобнинг 2-§, XXI-боб (ю.ф.д., профессор, М. Х. Рустамбоев билан ҳамкорликда), XXII-боб (ю.ф.д. С. Шиятуллаев билан ҳамкорликда), XXVI-бобнинг 6-§, XXVIII-бобнинг 1-§ (ю.ф.д., профессор, А. Т. Тулағамов билан ҳамкорликда); **ю.ф.д., С. Шиятуллаев** – XXII-боб (Д. Қ. Аҳмедов билан ҳамкорликда); **ю.ф.н., доцент, Ш. Х. Файзиев** – XVII-бобнинг 1,5-§; **ю.ф.н., доцент, О. О. Раҳимова** – XVIII-боб; **ю.ф.н., доцент, Х. Абдуалиев** – XXIV-бобнинг 1,2,4-§лари, 3-§ (ўқитувчи; У. Ж. Ҳотамов билан ҳамкорликда); **ю.ф.н., доцент, О. З. Муҳаммаджонов** – XXV-бобнинг 2,3-§лари, 1-§ (ўқитувчилар; У. Ж. Ҳотамов, С. Хидиров, А. Раҳмоновлар билан ҳамкорликда); 4-§ (ўқитувчи; А. Б. Чўлиев билан ҳамкорликда), 5-§ (ўқитувчи А. Раҳмонов билан ҳамкорликда); **ю.ф.н., доцент, Ҳ. И. Рўзметов**-VI-бобнинг 2-§ (доп. Ҳ. М. Муҳамедов билан ҳамкорликда); **ю.ф.н., доцент, Х. М. Муҳамедов** – VI-бобнинг 1, 3, 5, 6, 7-§лари; 2-§ (доп. Ҳ. У. Рўзметов билан ҳамкорликда); **катта ўқитувчи А. Б. Чўлиев** – IV-бобнинг 1, 2, 6-§лари, V-бобнинг 1, 6-§лари, XXV-бобнинг 4-§ (доп. О. З. Муҳаммаджонов билан ҳамкорликда); **катта ўқитувчи У. Ж. Ҳотамов**-XXIV-бобнинг 3-§ (доп. Ҳ. Абдуалиев билан ҳамкорликда), XXV-бобнинг 1-§ (доп. О.З.Муҳаммаджонов, ўқитувчилар: С. Хидиров, А. Э. Раҳмоновлар билан ҳамкорликда); **ўқитувчи А. Э. Раҳмонов**-VI-бобнинг 4-§, XXV-бобнинг 1-§ (доп. О. З. Муҳаммаджонов, ўқитувчилар У. Ж. Ҳотамов, С. Хидировлар билан ҳамкорликда), 5-§ (ю.ф.н., доп. О. З. Муҳаммаджонов билан ҳамкорликда). **ўқитувчи С. Хидиров**-XXV-бобнинг 1-§ (доп. О. З. Муҳаммаджонов, ўқитувчилар У. Ж. Ҳотамов, А. Э. Раҳмонов билан ҳамкорликда).

Тақризчилар: профессор **Р. Қ. Қаюмов**
доцент **М. Мирхамидов**

© Ўзбекистон Республикаси Банк-молия
академияси “Молия” нашриёти, 2002 й.

*Ўзбекистон Республикаси Мустақил-
лигининг 11 йиллигига ва Ўзбекистон
Республикаси Конституциясининг 10
йиллигига бағишланади*

КИРИШ

*"Аввало, барчамиз бир ҳақиқатни англаб,
тушуниб бормоқдамиз — бугун жамияти-
мизда қандай ютуқ ва марраларга эриша-
ётган бўлсак, буларнинг пойдеворида Кон-
ституциямиз, буюк Ҳаёт қомусимиз ту-
рибди"*¹.

Дунёдаги ривожланган демократик давлатларда ҳеч бир фуқаро, ҳеч бир одам ўз ижтимоий-шахсий ҳаётини, ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни Конституциясиз тасаввур қила олмайди. Чунки улар кундалик ҳаётда Конституция белгилаб берган қоида ва ҳуқуқларга бевосита мурожаат қиладилар, Конституцияга ўзининг таянчи ва суянчи сифатида қарайдилар.

Шунинг учун биз ҳам Конституциямиз мазмун-моҳиятини чуқур билишимиз, олдимизда турган муаммоларни ечишда Асосий Қонунимиздан жавоб топишга интилишимиз зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январда эълон қилинган «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги фармойиши демократик ҳуқуқий давлат қурилишининг энг муҳим йўналишларидан бири Конституцияни ўрганиш эканлигини асослаб берди. Дарҳақиқат, кўп нарса мамлакатда Конституцияни оммавий равишда ўрганишга боғлиқ. Шунинг учун давлатимиз раҳбари, Ўзбекистон Конституциясини «болалар боғчасидан бошлаб ўргатишни, мактабларда дарслик тариқасида ўқитишни, олий ўқув юртларида махсус бир дарс сифатида ўрганишни»² вазифа қилиб қўйди.

Фармойиш асосида 2001 йил 1 сентябрдан бошлаб мамлакатимизда узлуксиз ҳуқуқий таълимни боғчадан то олий ўқув юртларининг энг юқори таълим босқичи магистратурагача Конституцияни ўрганиш ташкил этилди. Бу вазифани амалга ошириш учун махсус комиссия тузилиб, дастурлар ишлаб чиқилди. Комиссия томонидан ишлаб чиқилган дастурлар асосида Тошкент Давлат юридик институти ҳуқуқшунос олимлари томонидан «Ўзбекистон Консти-

¹ И. А. Каримов. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз». 8- том. Т., «Ўзбекистон», 2000, 87-бет.

² И. А. Каримов. Конституция тўғрисида. Т., 2001, 153- бет.

туциясини ўрганиш» ўқув курси бўйича бакалавриятнинг ноюр-дик ўқув юртларининг талабалари учун ўқув қўлланмаси ёзилди. Бу қўлланма давоми сифатида бакалавриятнинг юридик ўқув юртлари талабаларининг учун ушбу дарслик ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш бутун Ўзбекистон халқининг ўз раънақи учун олдига қўйилган муқаддас бурчидир. Бизга тарихдан маълумки, қадим замонлардан бери инсоният адо-лат ва ҳуқуқий кафолат учун курашиб келган. Ҳозирги давримизда ҳам бу муаммони ҳал этиш йўлларини белгилаш ва ҳаётга татбиқ этиш долзарблигича қолмоқда.

Давлат, жамият ҳамда ҳуқуқнинг вужудга келиши ва ривожла-ниши доимо унда мавжуд бўлган фуқароларнинг аҳиллигига, жипслигига боғлиқдир. Мана шундан кейингина у мустақкам бўлади, ҳуқуқ кафолати юқори даражада ривожланади.

Ў Конституция асосида ҳуқуқ соҳалари вужудга келади, янги демократик давлатнинг пойдевори пайдо бўлади, шу жамият-нинг мақсад ва режалари белгиланади. Бу эса ҳар бир мустақил давлатнинг вужудга келиш жараёнида амалга оширилади.

Ў Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳам мустақиллик шарофати билан дунёга келди. Мана шу қисқа давр мобайнида юртимизда демократик ҳуқуқий давлат қуриш, бо-зор иқтисодиётини ривожлантириш йўлида кўпгина ишлар қилинди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислоҳотлар бевосита Конституцияга таян-ган ҳолда амалга оширилмоқда.

«Конституциянинг асосий моҳияти, шундаки, у жамият ва унинг аъзолари олдига мақсад қўяди. Ана шу эзгу мақсадга эришишнинг йўлларини ўзида мужассам этади. Шу ўринда давлат, оила ва жамият манфаатлари, соддароқ қилиб айтсак, давлат ва инсон манфаатлари уйғунлашиб кетмас экан, ривож-ланиш сари олға силжиш бўлмайди»¹.

Шунинг учун ҳар бир Ўзбекистон фуқароси айниқса, бўла-жак ҳуқуқшунослар давлатимизнинг асосий Қомуси бўлмиш Конституцияни билиши ва уни эъозлаши шартдир.

Муаллифлар ушбу дарслик фуқароларимизда, ҳуқуқшунос талабаларда конституциявий ҳуқуқий онгни юксалтиришда, конституциявий ҳуқуқий тафаккурни шакллантиришда, кон-ституциявий ҳуқуқий маданиятни тарбиялашда баҳоли қудрат хизмат қилади, деб умид билдирадилар.

А. Х. Саидов

¹ И. А. Каримов. Янги фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т., «Ўзбекистон», 1997, 258-бет.

II БОБ

КОНСТИТУЦИЯ НАЗАРИЯСИ

1-§. Конституция тушунчаси

Ҳозирги замон маъносида «Конституция» тушунчаси XVIII аср охирида пайдо бўлган. Конституцияга жуда кўп таърифлар берилган. «Конституция»га берилган таърифлардан бир неча мисоллар келтирамиз.

Биринчи мисол, француз давлатшунос олими Ж. Бурдонинг Конституцияга берган таърифи: «Конституция — сиёсий ҳокимиятни тайинлаш, ташкил этиш ва фаолият кўрсатишига оид қоидалар йиғиндисидир».

Иккинчи мисолда эса ушбу (юқоридаги) таърифга америкалик олим К. Берд "Фуқаролар эркинликлари" тушунчасини қўшади.

Учинчи мисол сифатида нигериялик конституцияшунос Б. Нвабуезенинг таърифини берамиз: "Конституция — бу қонун кучига эга бўлган расмий ҳужжат бўлиб, унинг ёрдамида жамият ўз-ўзини бошқаради ҳамда ўзининг турли идоралари билан, шунингдек, бу идораларнинг фуқаролар билан муносабатларини ўрнатади".

Кўпчилик ҳолларда Конституцияга у тартибга соладиган ижтимоий муносабатлар предметига қараб тушунча берилади. Шу маънода, Конституция — давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, давлат ҳокимиятини ташкил этишни ва ҳокимият, жамият ҳамда шахснинг ўзаро муносабатларини тартибга солади.

2-§. Формал ва моддий Конституция. Юридик ва амалий Конституция

Конституциявий ҳуқуқ фанида Конституция тушунчаси икки маънога эга деб қаралади. Шу маънода, формал ва моддий Конституция фарқланади.

Ҳозирги замон конституциявий ҳуқуқи фанида расмий Конституция деганда бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларга

нисбатан юқори юридик кучга эга бўлган, қабул қилиниши ва ўзгартирилиши алоҳида тартибда амалга ошириладиган қонун тушунилади.

Моддий маънодаги Конституция деганда эса давлат ҳокимиятини ташкил этишни тартибга солувчи нормалар йиғиндиси тушунилади. Буннинг асосийси тартибга солиш предмети ва ижтимоий муносабатларнинг мазмунидир.

Француз олими Ф. Ардан: "Конституция — давлат ҳокимиятининг синонимидир. Шунинг учун ҳатто ёзма ҳужжат бўлмаганда ҳам давлат ўз Конституциясига эга бўлади. Агар давлат ёзма ҳужжатга эга бўлганда ҳам Конституциянинг ўзида акс эттирмайди", — деб ёзган эди.

Замонавий конституциявий ҳуқуқ фанида моддий ёки амалий Конституция деганда давлат ҳокимиятини ҳаётдаги амалга оширилиши тушунилади.

Моддий Конституция — реал ҳаракатдаги амалий Конституциядир. Формал ёки юридик Конституция — давлатнинг Асосий Қонунидир. Юридик Конституция давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва шахс ҳуқуқий мақомини белгилаш асосларини мустаҳкамлайди.

3-§. Конституциянинг моҳияти

Конституция тушунчасини очиб беришда унинг моҳияти муҳим аҳамият касб этади. Турли мамлакатларда турли ҳуқуқий оқимлар вакиллари Конституция моҳиятини турлича таърифлайдилар. Масалан, табиий ҳуқуқ мактаби вакиллари Конституция — халқ (миллат)нинг умумий иродасини ифодаловчи ўзига хос ижтимоий шартномадир дейдилар. Норматив ҳуқуқ назарияси вакиллари эса, Конституция бу олий ҳуқуқий нормани ифода бўлишидир деб тушунадилар. Марксизм-ленинизм Конституцияни синфий курашнинг маҳсули сифатида баҳолайди.

4-§. Конституцияларни туркумларга (турларга) бўлиш (классификациялаш)

Турли мамлакатлардаги Конституцияларни турли мезонларга (критерияларга) асосланиб ҳар хил туркумларга (турларга) бўлиш мумкин.

Биринчидан, Конституцияларни уларнинг моҳиятига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Юридик Конституция (формал) — давлатнинг Асосий Қонуни.

2. Ижтимоий Конституция (амалий) — амалдаги реал ижтимоий муносабатлар.

3. Тирик Конституция — АҚШ Олий Суди бу Конституцияни ўзгараётган ижтимоий мезонларга мослаб келмоқда.

4. Фиктив (сохта) Конституция — СССР давридаги Конституциялар.

5. Моддий Конституция — конституциявий тузум ва инсон ҳуқуқларини тартибга солувчи қонундир.

6. Формал Конституция — Асосий Қонун бўлиб, алоҳида тартибда қабул қилинади ва олий юридик кучга эга бўлади.

Иккинчидан, Конституцияларни шаклига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Ёзма Конституциялар.

2. Оғзаки (ёзилмаган) Конституциялар — Буюк Британия, Янги Зеландия, Бутан каби давлатлар Конституциялари.

3. Яхлит Конституциялар — Конституция матни яхлит бўлиб, бир вақтда қабул қилинади. Масалан, Ўзбекистон, Россия, Бразилия Конституциялари яхлит Конституцияларга мисол бўла олади.

4. Яхлит бўлмаган (нояхлит) Конституциялар — бундай Конституциялар турли вақтда қабул қилинган қонунлардан иборат бўлади. Масалан, Швеция, Финландия, Исроил Конституциялари.

5. Юмшоқ Конституциялар — бундай Конституциялар оддий қонунлар каби ўзгартирилади. Масалан, Буюк Британия Конституциясига 350га яқин қонунлар киради ва оддий тартибда ўзгартирилади.

6. Қаттиқ Конституциялар — алоҳида мураккаб тартибда ўзгартирилади. Масалан, АҚШ, Россия, Ўзбекистон Конституциялари.

7. Доимий Конституциялар. Аксарият Конституциялар доимийдир.

8. Вақтинчалик (муваққат) Конституциялар — Ироқда 1970 йил, Бирлашган Араб Амирлигида 1971 йилдан бери ҳаракатда бўлган Конституциялар.

Учинчидан, Конституцияларни уларнинг ижтимоий мазмунига қараб ҳам бир неча турга бўлиш мумкин. Ҳозирги кунда дунёда 300 дан ортиқ Конституция бор (федератив давлатлар субъектларининг Конституциялари билан бирга).

Бу Конституциялар турли тарихий даврда қабул қилинган бўлиб, ҳар хил ижтимоий мазмунга эга.

1. Фарб мамлакатлари Конституциялари.
2. Ривожланаётган мамлакатлар Конституциялари.
3. Ўтиш даври мамлакатлари Конституциялари.
4. Теократик давлатлар Конституциялари.

Конституцияларни қуйидаги турларга ҳам бўлиш мумкин:

1. Демократик Конституциялар.
2. Авторитар Конституциялар.
3. Тоталитар Конституциялар.

● 5-§. Конституциянинг юридик хусусиятлари

Конституция энг муҳим юридик ҳужжат, олий норматив ҳуқуқий акт сифатида қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

1. Конституция — давлатнинг Асосий Қонунидир.
2. Конституция — олий юридик кучга эга.
3. Конституция — алоҳида тартибда қабул қилинади ва ўзгартирилади.
4. Конституция — муҳим сиёсий ҳужжатдир.
5. Конституция — муҳим мафкуравий ҳужжатдир.
6. Конституция — муҳим юридик ҳужжатдир.
7. Конституция — миллий-ҳуқуқий тизимнинг ўзагини ташкил этади.
8. Конституция — ҳуқуқий тарбия ва ҳуқуқий маданиятнинг асосидир.

6-§. Конституциянинг юридик мазмуни

Конституцияларнинг юридик мазмуни унинг таркибини ташкил этувчи нормалардир. Конституциявий нормалар шахс, жамият ва давлат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг юридик мазмунини қуйидаги конституциявий нормалар ташкил этади:

1. а) қонун чиқарувчи;
б) ижроия;
в) суд ҳокимиятига тааллуқли.
2. Фуқаролик жамияти асосларини ташкил этувчи.
3. Ташқи сиёсат асосларини ташкил қилувчи.

4. Молия, муҳофазат, хавфсизлик масалаларини ташкил этувчи.

5. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тартибга солувчи нормалар.

Ҳозирги замон Конституциялари конституциявий тартибга солиш предметининг кенгайиб бориши билан ўзига хосдир.

7-§. Конституциянинг функциялари

Конституция ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига бевосита таъсир кўрсатади. Шу соҳаларга қараб Конституцияни турли функцияларини кўрсатиш мумкин.

1. Юридик функциялар — ҳуқуқнинг асосий манбаи.

2. Сийосий функциялар — давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосларини ўрнатади;

3. Мафкуравий функциялар — жамиятнинг энг асосий маънавий-ғоявий қадриятларини мустаҳкамлайди.

8-§. Конституциянинг тузилиши

Кўпгина Конституциялар муқаддима (преамбула), асосий норматив ва яқунловчи қисмлардан иборат бўлади.

Муқаддима қисмида жамият ва давлат тараққиётининг асосий босқичлари ҳамда ривожланиш истиқболлари кўрсатиб берилади.

Асосий қисм, бўлим, боб ва моддалардан ташкил топади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси муқаддима, олти бўлим, 26 боб ва 128 моддадан иборатдир.

Яқунловчи қисм эса, давлат ҳокимиятининг давомийлигини таъминлашга қаратилган бўлади.

Айрим Конституцияларда уларга киритилган қўшимчалар ҳажми жуда катта бўлади. Баъзи Конституцияларда иловалар бўлади.

9-§. Конституция лойиҳаларини тайёрлаш

Конституция лойиҳалари турли давлатларда турлича тайёрланади. Конституция лойиҳаларини тайёрлашнинг куйидаги усулларини кўрсатиш мумкин:

1. Лойиҳа махсус конституциявий комиссиялар томонидан тайёрланади.

1831

2. Лойиҳалар сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмалари томонидан тақдим этилади.

3. Лойиҳа парламент ёки ҳукумат томонидан тайёрланади. Масалан, Франциянинг собиқ Президенти Де Голль Франциянинг ўша пайтдаги Конституциясини тайёрлашда кенг иштирок этган.

4. Лойиҳани тайёрлашда собиқ мустамлакачи мамлакатлар фаол иштирок этади. Масалан, Буюк Британия ўзининг собиқ мустамлака давлатларида уларнинг Конституцияларини тайёрлашда қатнашган.

5. Лойиҳа Конституциявий таъсис мажлиси томонидан тайёрланади. Бунга Италия (1947 йилги), Бразилия (1988 йилги), Россия (1993 йилги) Конституциялари мисол бўла олади.

10-§. Конституцияни қабул қилиш усуллари

Конституцияни қабул қилишнинг қуйидаги усулларини кўрсатиш мумкин:

1. Таъсис (конституциявий) мажлиси томонидан — Бразилия (1988), Португалия (1976), Болгария (1991), Руминия (1991) Конституциялари шу усул билан қабул қилинган.

2. Амалдаги парламент томонидан — Ўзбекистон (1992), Хитой (1992), Танзания (1977) Конституциялари мисолида.

3. Референдум йўли билан — Россия (1993), Франция (1958), Қозоғистон (1995), Куба (1976), Чили (1980) каби давлатлар Конституциялари референдумда қабул қилинган.

Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда Конституциялар ҳада этиш йўли билан ҳам қабул қилинади. Ҳада этишнинг 3 йўли мавжуд:

1. Мутлақ монархия шароитида Конституцияни ўз халқига подшо, қирол, султон, монарх ҳада қилади. Буни Непал (1962), Саудия Арабистони (1992) Конституциялари мисолида кўришимиз мумкин.

2. Метрополия мустамлакачи давлат ўз мустамлакасига Конституция ҳада қилади ва уни мустақил давлатлигини тан олади. Буюк Британия 1979 йил Зимбабвега Конституция ҳада қилган.

3. Ҳарбий ёки революцион Кенгаш Конституцияни ҳада қилади. Масалан, Миср, Сурия, Ироқ, Афғонистон Конституциялари шу тарзда қабул қилинган.

11-§. Конституцияни ўзгартириш тартиби

Конституцияга ўзгартириш киритишнинг алоҳида мураккаб тартиби унинг барқарорлигини таъминлашга қаратилгандир. Шу билан бирга Конституциянинг айрим қисмлари умуман ўзгартирилиши мумкин эмас. Масалан, Францияда республика бошқарув шакли, Германияда давлатнинг федератив тузилиши, Бразилияда ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи ўзгартирилиши мумкин эмас.

Айрим давлатларда Конституциянинг айрим боблари ўзгартирилиши мумкин эмас. Масалан, Россия Конституциясининг 1-, 2- ва 9- боблари ўзгартирилиши мумкин эмас.

Кўпчилик давлатларда Конституция моддаларини ўзгартириш учун мутлақ кўп овоз олиш керак (одатда 2/3). Федератив давлатларда федерация субъектларининг кўпчилиги (Россияда 2/3 қисми, АҚШда 3/4 қисми) розилиги (ратификация қилиши) талаб этилади. Ҳиндистон, Канада, Покистонда эса федерация субъектларининг розилиги талаб қилинмайди.

Айрим ҳолларда (Скандинавия мамлакатларида) Конституцияга ўзгартиришлар киритиш учун албатта, референдум ўтказилиши керак. Баъзи давлатларда (Италия) ўзгартиришлар киритиш учун парламент иккала палатасининг мутлақ кўп овозини олиш керак.

Унчалик муҳим бўлмаган ўзгартиришлар оддий кўпчилик овоз билан киритилиши мумкин (Ҳиндистон). Венгрияда Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби референдум йўли билан амалга оширилиши мумкин эмас.

Баъзи ҳолларда эса Конституцияга ўзгартириш киритишни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган барча субъектларнинг ўзларигина таклиф эта олмайдилар. Масалан, Грецияда Президент ва парламентнинг 150 депутати розилиги билан, Австрияда бошқа субъектлар билан бирга халқ ташаббуси, яъни 100 минг имзо билан, Италияда 50 минг имзо билан ўзгартиришлар таклиф қилиниши мумкин.

Одатда Конституцияни уруш ёки фавқулодда ҳолат даврида қайта кўриш мумкин эмас. Мексикада Конституция умуман ўзгартирилмайдиган ҳужжат сифатида қаралади.

Конституцияни бекор қилиш ва уни янги матни билан ўзгартирилиши жуда кам ҳолларда кўзда тутилган. Масалан, Шри-Ланка, Жанубий Африка Республикаси, Россияда Кон-

ституцияни қайта кўриш учун конституциявий мажлис ташкил қилинган.

12-§. Конституцияни ҳимоя қилиш. Конституциявий назорат

Конституциявий назорат — бу давлат ҳокимияти органлари ҳаракатлари ва норматив ҳуқуқий ҳужжатлари Конституцияга мувофиқлигини текширишдир.

Конституциявий назорат объектлари қаторига давлатнинг ички қонунлари, ҳали кучга кирмаган халқаро шартномалари, ижроия ҳокимиятнинг ҳужжатлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш актлари, айрим ҳолларда жамоат бирлашмаларининг актлари киради.

Конституциявий назорат объектлари турли давлатларда турличадир. Конституциявий назорат ўз моҳиятига кўра дастлабки, яъни ҳуқуқий актнинг кучга киргунига қадар текширилиши ва кейинги, яъни ҳуқуқий ҳужжатнинг кучга кирганидан сўнг текширилиши мумкин.

Ҳуқуқий оқибатларга кўра конституциявий назорат қарор қилувчи ва тавсиявий назоратга бўлинади. Қарор қилувчи конституциявий назоратда конституциявий деб топилган ҳуқуқий ҳужжат ўзининг юридик кучини йўқотади. Тавсиявий-конституциявий назоратда эса шу ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган органга уни бекор қилиш тавсия этилади.

Мажбурийлиги даражасига кўра конституциявий назорат мажбурий ва факультатив турларга бўлинади. Мажбурий конституциявий назорат қонун талабига мувофиқ амалга оширилади. Факультатив-конституциявий назорат ваколати бўлмаган субъект ташаббуси билан ўтказилади.

III БОБ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚНИНГ ТУШУНЧАСИ, МАНБАЛАРИ ВА ТИЗИМИ

1-§. Конституциявий-ҳуқуқий нормалар тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари

Конституциявий ҳуқуқ, миллий-ҳуқуқ тизимининг муҳим соҳаси бўлиб ҳисобланади. Унда умумий ҳуқуққа тегишли бўлган ўзига хос белгилар бўлиб, бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ажралиб туради.

Конституциявий-ҳуқуқий нормалар деб, конституциявий ҳуқуқнинг предметини ташкил қилувчи, ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормаларга айтилади ва улар барча ҳуқуқ нормаларига тегишли бўлган ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Бошқа ҳуқуқ нормалари сингари, улар ҳам давлат номидан чиқарилади, умуммажбурий қоидаларни ўрнатади, давлат томонидан ҳимоя қилинади ва унинг бажарилиши таъминланади ҳамда кафолатланади.

Аммо конституциявий ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлиб, ўзининг мақсад ва вазифалари билан ажралиб туради.

Конституциявий ҳуқуқ — давлат тузилишини мустақамловчи, жамиятнинг ҳозирги ва келажагини белгиловчи, жамият ва шахс муносабатларини тартибга солувчи, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳамда давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузулишини белгиловчи, давлат органлари тизими ва улар фаолиятининг энг муҳим жиҳатларини мустақамловчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидир.

Бу таърифга мувофиқ муайян ҳуқуқий нормалар ўз мазмунига кўра конституциявий ҳуқуққа тегишлими ёки тегишли эмас эканлигини аниқлаш мумкин.

Агар ҳуқуқий норма Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузумига, фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолатига алоқадор бўлса, уларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини белгилаб берса, демак бундай нормалар конституциявий-ҳуқуқий нормалар бўлиб ҳисобланади.

Масалан, собиқ Ўзбекистон ССР Олий Советининг иккинчи сессиясида 1990 йил 20 июнда қабул қилинган “Давлат мустақиллиги декларацияси” конституциявий-ҳуқуқий нормалар жумласига киради. Чунки, унда Ўзбекистоннинг Мустақил демократик давлат эканлиги, мамлакат ҳудудининг ҳамма таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатларида танҳо ҳокимлиги, давлат ҳудуди чегараси даҳлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб, ўзгартирилиши мумкин эмаслиги, республикада давлат ҳокимияти унинг ҳудудидаги барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилиши ва шу ҳудудларда яшайдиган аҳолига тааллуқли эканлиги мустаҳкамланган. Шунингдек, Декларацияда Ўзбекистон ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини белгилаши, давлат рамзлари — герб, байроқ, мадҳиясини ўзи таъсис этиши белгиланган.

Агар ҳуқуқий нормада, Ўзбекистоннинг давлат тузилиши мустаҳкамланса, Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми белгиланса, бу нормалар ҳам конституциявий ҳуқуқ нормаси ҳисобланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-боби Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берган. Унда Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон таркибига кириши, унинг суверенлиги Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилиши, Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслиги, маъмурий-ҳудудий масалаларни мустақил ҳал қилиши ҳамда Ўзбекистон таркибидан унинг халқининг розилиги билан ажралиб чиқиш ҳуқуқи референдум асосида амалга оширилиши белгиланган. Шунингдек, Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Конституция доирасида тузиладиган шартномалар ва битимлар орқали тартибга солиниши мустаҳкамланган. Мана шундай қоидаларнинг Конституцияда белгиланишининг илмий таҳлили конституциявий норма ҳисобланади ва ушбу фанда ўрганилади.

Агар ҳуқуқий норма Ўзбекистоннинг давлат органлари тизимини белгиласа, уларнинг ташкил этилиши ва фаолият принципларини мустаҳкамласа, давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий органларининг тизимини, уларнинг ваколатларини белгилаб берса, демак, бундай нормалар ҳам конституциявий

ҳуқуқ нормалари бўлиб ҳисобланади. Масалан, 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган, “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий Қонунда Олий Мажлисининг мамлакатимизда қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи олий давлат вакиллик органи эканлиги ва унинг ташкил этилиши ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича, кўп партиявийлик асосида сайланадиган 250 нафар депутатдан иборат таркибда бўлишлиги, ваколатлар доираси, депутатларнинг мақоми, Олий Мажлис ишини ташкил этиш, Олий Мажлис томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар, яъни ҳуқуқий актлар, Олий Мажлис раиси ва унинг ўринбосарларини сайланиш тартиби ва вазифалари, Олий Мажлис Кенгаши, унинг таркиби ва ваколатлари, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари, уларнинг вазифалари, ҳуқуқлари мустаҳкамланган.

Конституциявий ҳуқуқ предмети ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар бошқа ҳуқуқ соҳалари томонидан тартибга солинадиган ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлардан тартибга солиш предмети билан тубдан фарқ қилади. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, Конституциявий ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ соҳалари томонидан тартибга солинадиган ҳамма ҳуқуқий муносабатларнинг ўзагини ташкил қилади. Чунки айнан ўша ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларда давлат ва жамиятнинг тузилиш асослари ётади.

Иккинчидан, бу ҳуқуқ нормалари билан ўрнатилган муносабатларда халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш шакллари, яъни Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб, Конституция ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади, шунингдек, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади¹.

Масалан, 1991 йилнинг 29 декабрдаги референдумда Ўзбекистон халқи мамлакатимизнинг давлат мустақиллигини Олий Кенгаш томонидан тасдиқланганлигини бир овоздан маъқуллади ёки 1995 йил 26 мартда ўтказилган референдум Президент ваколатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтиришга бағишланган бўлиб, унда Ўзбекистон халқи ҳамжиҳатликни таъминлайдиган, мустақилликка етказган ягона шахсни бир овоздан қўллаб-қувватлади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., “Ўзбекистон”, 1998, 7-бет.

Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланиб бормоқда, бу эса давлат бошқаруви демократик умуминсоний принципларга асосланганлигини билдиради. Бутун дунё тинчликсевар жамиятлари тан олган инсон ҳуқуқлари тамойиллари мамлакатимиз ҳаётида мустақилликка эришган кунларимиздан бошлаб амалда бўлди, унга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа даҳсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга оширади. Давлат унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар!¹

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддасида ҳар кимнинг эркинлик ва шахсий даҳсизлик ҳуқуқи мустаҳкамланган. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас. Агар шу қоидалар бузилса, Ўзбекистон Республикаси бошқа қонунларида белгилаб қўйилган чоралар билан ҳимоя қилинади.

Учинчидан, Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар давлат ва жамият тузилишини бир бутун организм сифатида ифодалайди. Масалан, «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади²».

Тўртинчидан, Конституциявий ҳуқуқ предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар иштирокчилари, яъни субъектлари махсус доирага эга бўлиб, улар қаторига Ўзбекистон халқи, Ўзбекистон давлати, Қорақалпоғистон Республикаси киради. Бу муносабатларнинг махсус ҳуқуқий шаклда мустаҳкамланиши Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари Конституциялари асосида тартибга солинган. Шундай қилиб, Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар давлат ҳаётининг ҳамма томонларини ўз ичига олади. Конституциявий ҳуқуқнинг предметини ҳуқуқ томонидан мустаҳкамланадиган ва тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., "Ўзбекистон", 1998, 11-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т., "Ўзбекистон", 1998, 15-бет.

ташқил қилади. Улар Ўзбекистон Республикасининг давлат ва жамият тузилиш асосларига, давлат ҳокимиятининг ташқил этилиш принциплари ва мақсадларига, шахс ва давлат ўртасидаги муносабатларига, халқ томонидан давлат ва ҳокимиятни амалга ошириш механизмига, давлат ва жамият ишларини бошқаришга алоқадор бўлади. Демак, Конституциявий ҳуқуқ — ҳуқуқ тизимининг бир соҳаси бўлиб, давлат тузилишини мустаҳкамловчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисини акс эттирувчи ва халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш жараёнларида вужудга келадиган, давлат ҳокимиятига алоқадор бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни тартибга солиш механизми ҳисобланади.

Конституциявий-ҳуқуқий нормалар асосида ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари

2-§. Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг тузилиши ва турлари

Ҳуқуқ соҳалари ижтимоий муносабатларни тартибга солиш предмети билан мазмунан турли-туманлигига қарамасдан бири бири билан узвий боғлиқдир. Шу билан бир қаторда ҳуқуқ

соҳаларининг барчасига хос умумий ва бир-биридан фарқ қилувчи алоҳида белгилари мавжуд.

Ҳуқуқ соҳаларини чегаралашда унинг асосий мезони бўлиб, энг аввало, уларнинг тартибга солиш предмети ётади, яъни ҳар бир ҳуқуқ соҳаси мазмунини ифодаловчи ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлардан иборат бўлади. Шу боис, конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар конституциявий-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинади.

Шундай қилиб, конституциявий-ҳуқуқий нормалар Конституция асосида давлат органлари ва фуқаролар ўртасида давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар асосида ташкил топган жамият ва давлат тузилишининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳаларини тартибга солади ҳамда ривожланиб боришини таъминлайди.

Конституциявий-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳаларни ривожланишида келиб чиқадиган муносабатлари ичида давлат суверенитетига доир муносабатлар муҳим (етакчи) аҳамиятга эгадир. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларни, конституциявий ҳуқуқ нормалари орқали тартибга солинишини ижтимоий муносабатларда татбиқ этилишини тушуниш учун конституциявий ҳуқуқ фанининг ўрганиш предметини аниқлаш ва уни бошқа ҳуқуқ тармоқларидан ажратиб ола-билиш муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш жараёнида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатларни ҳам тартибга солади. Бу муносабатлар: **биринчидан**, чинакам демократия тамойилларига асосланган сайлов тизими орқали давлат ҳокимияти органларини шакллантириш жараёнида; **иккинчидан**, давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви, суд ва бошқа органлар фаолиятлари жараёнларида пайдо бўлади.

Давлат органлари ва унинг тузилмалари фаолиятлари домида ўзаро ҳамда жамоат бирлашмалари ва фуқаролар билан муайян конституциявий ҳуқуқий муносабатларга киришади. Шунинг учун ҳам конституциявий ҳуқуқ нормалари давлат органларининг ташкил этилиши ва фаолиятининг асосий тамойилларини белгилайди ва бундай ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Юқорида айтганимиздек, ҳамма ҳуқуқ нормалари маълум бир давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳаларини ри-

вожланиш жараёнларида келиб чиқадиган ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади. Конституциявий ҳуқуқ нормаларининг асосий вазифаси эса Ўзбекистон Республикаси давлат ва жамият ҳаётининг тузилиш асосларини белгилаш, халқ ҳокимиятчилиги ва давлат суверенитетини амалга ошириш механизмини мустақамлашдир. Бунга мисол тариқасида 1991 йил 31 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари туғрисида”ги Конституциявий Қонунни келтириш кифоядир.

Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга мустақил, демократик давлатдир, Республика халқи суверендир ва у давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. У ўз ҳокимиятини ҳам бевосита, ҳам вакиллик идоралари тизими орқали амалга оширади.

Ўзбекистон тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилайди, Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонунлар устундир. Давлат идоралари тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилган. Давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкидир. Республика ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, сув ва ўрмонлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ва бошқа ресурслар республиканинг моддий ва маънавий бойликлари, миллий бойлиги, мулки ҳисобланади. Ўзбекистон ўз пул бирлиги — миллий валютасини жорий этишга ва бошқа чиқариладиган қимматли қоғозларнинг ҳажмларини ўзи мустақил белгилашга ҳақли, у мустақил молиявий ва кредит сиёсатини амалга оширади, чет давлатлар билан дипломатик, консуллик, савдо алоқалари ва бошқа муносабатларни ўрнатади. Улар билан мухтор вакиллар айирбошлайди, халқаро шартномалар тузади, халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлиши мумкин. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига мувофиқ ҳолда унинг ҳудудида истиқомат қилаётган ҳар бир инсон, Ўзбекистон Республикасининг ҳимоясида бўлади. Ўзбекистон Республикаси ўз тараққиёт йўлини, ўз номини аниқлайди, ўз давлат рамзларини — герби, байроғи, мадҳиясини таъсис этади, ўз давлат тилини белгилайди, деб мустақамланган.

Келтирилган бу нормалар конституциявий ҳуқуқ нормалари бўлиб, мустақил Республикамиз давлат суверенитетининг асосини мустақамлайди.

Қоида бўйича ҳуқуқий норма одатда уч элементдан ташкил топган бўлади: гипотеза, диспозиция, санкция. Бунда ҳуқуқий норма кимга бағишланган, кимларга қандай ҳуқуқлар ва мажбуриятлар берилганлиги сақланади, нормани татбиқ этиш учун зарур шарт-шароитлар яратилади ва уларни бузганлик учун қандай жавобгарлик белгиланиши кўрсатилган бўлади.

Лекин конституциявий-ҳуқуқий нормаларига хос бўлган хусусиятлардан, яъни ваколат берувчи (диспозиция), мажбурият юкловчи (гипотеза), тақиқловчи (санкция) элементларидан иборат эканлигини кўрамиз. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76-моддасида: “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси Олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади” — дейилган. Бу нормада фақат диспозиция бор бўлиб, гипотеза ҳам, санкция ҳам йўқ, яъни ҳуқуқий норма бир элементдан ташкил топган. Бошқа бир мисол тариқасида Конституциянинг 89-моддасини келтириш мумкин. Унда “Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади”, — дейилган. Бу норма ҳам фақат диспозициядан иборат.

Бу келтирилган нормаларда гипотеза ва санкция қисмларининг йўқлиги унинг конституциявий-ҳуқуқий норма эканлигига шубҳа туғдирмайди, бундай нормалар Олий Мажлис ва Президентнинг ҳуқуқий ҳолатини аниқлаб беради.

Икки қисмдан: гипотеза ва диспозициядан ташкил топган конституциявий-ҳуқуқий нормаларга, масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатлар қабул қилади. Қонунни қабул қилиш учун Олий Мажлис депутатларининг кўпчилик овози талаб этилади”, — дейилган конституциявий норманинг биринчи бандини диспозиция элементи, қолган, яъни “Олий Мажлис депутатларининг кўпчилик овози талаб этилади,” — деган қисмини гипотеза элементи ташкил қилади. Демак, бу норма икки элементдан ташкил топган. Шундай қилиб, конституциявий ҳуқуқ нормаларида санкция қисмининг йўқлиги билан бошқа ҳуқуқ нормаларидан фарқ қилади. Бу унинг ўзига хос хусусиятидир, шу билан бир қаторда зарур ҳолларда унда жавобгарлик ҳақида ҳам гапирилиши мумкин. Айрим ҳуқуқшунос олимларнинг фикрига кўра, фанда юмшоқ санкцияланган нормалар мавжуд

экан. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунда: “Куч ишлатиш, алдаш, қўрқитиш орқали ёки бошқа йўллар билан фуқароларни сайлаш ва сайланиш, референдумда иштирок этиш, сайловолди ташвиқотини, (агитациясини) олиб боришдан иборат ҳуқуқларидан фойдаланишларига тўсқинлик қилиш, шунингдек, ҳужжатларни сохталаштириш, овозларни атайин нотўғри санаш, референдум тўғрисидаги, Президент сайлови ҳақидаги, ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайлов тўғрисидаги қонунларни ўзгача тарзда бузиш Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади,”¹ — дейилган. Бу қоидада фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш мақсадида, норма санкцияланган десак ҳато қилмаган бўламиз.

Конституциявий ҳуқуқ фанида бу каби юмшоқ санкцияланган нормалар кўп учрайди. Конституциянинг 73-моддасида: “Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади”, — дейилган, бу нормада юмшоқ санкция элементи мавжуд. Агар бу қоида бузилса, тегишли қонунларга биноан қаттиқ санкция элементи бор нормалар кучга киради. Демак, қаттиқ санкцияланган нормалар бошқа ҳуқуқ фанларининг предметини ташкил этади.

Бундан ташқари белгиланган конституциявий-ҳуқуқий нормада ёзилган қонуннинг мазмун-моҳиятига қараб конституциявий ҳуқуқий нормаларни атрофлича, мазмун, моҳияти ва унинг ўзига хос хусусиятларини қуйидагича ифодалаймиз:

1. Диспозиция — ваколат берувчи нормалар. Масалан, “Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида”ги Қонуннинг 12-моддасида мустаҳкамланган депутат сўрови тўғрисидаги норма; “Депутат сўрови — сессияда давлат идоралари ёхуд мансабдор шахсларга ижтимоий аҳамиятга молик масалалар юзасидан расмий тушунтириш бериш ёки ўз нуқтаи назарини баён қилиб бериш ҳақида қўйилган талабдир”, — дейилган. “Сўров депутат ёки бир гуруҳ депутатлар томонидан ёзма равишда ёки оғзаки берилиши мумкин. Ёзма равишда киритилган сўров ҳокимият вакиллик органининг сессиясида ўқиб эшиттирилиши керак.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 21-моддаси. 1994 йил 5-6 майда қабул қилинган. Т., “Адолат”, 1995 йил. Ўзбекистон Янги қонунлари II- сон.

Депутат сўров берган давлат идораси ёки мансабдор шахс сўровга ҳокимият вакиллик органининг сессиясида, кечи билан уч кунлик муддатда ёки шу кенгаш белгилаб кўйган бошқа муддатда оғзаки ёки ёзма равишда жавоб бериши шарт”¹.

Бошқа бир мисол тариқасида, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддаси, 4-бандида мустақамланган нормани келтириш мумкин, “...Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради” — дейилган. Демак, бу қоида Вазирлар Маҳкамаси фаолиятининг асосий томонларини мустақамлайди.

2. Гипотеза — мажбурият юкловчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 47-52- ҳамда 64-65-моддаларида кўзда тутилган фуқароларнинг мажбуриятлари, Конституция ва қонунларга риоя этиш, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматиини ҳурмат қилиш, Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асраш, атроф-муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш, Ўзбекистон Республикасининг ҳудудини ҳимоя қилиш, қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташ, ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялаш, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандларнинг ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилиш ва ҳоказолар киради.

3. Санкция — таъқиқловчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасидаги “Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл кўйилмайди” — деган норма, 57-моддадаги “Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартишни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний

¹ Ўзбекистон Республикаси депутатларининг мақоми тўғрисидаги Қонуннинг 12-моддаси, 5-6-бандидан. Т., “Адолат”, 1996 йил, Ўзбекистон Янги қонунлари, 11-сон.

руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади”, — деган норма, Конституциянинг 91-моддасидаги “Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиши, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас”, — деган норма ва бошқалар киради. Ўрганиш ва татбиқ этишга қулайлик нуқтаи назаридан конституциявий-ҳуқуқий нормалар ҳар хил асосларга кўра турларга ажратади. Мазмуни, тузилиши, яъни тартибга солинадиган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатлар доирасига қараб конституциявий-ҳуқуқий нормалар қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини, халқ ҳокимиятчилигини, сиёсий тизими ва иқтисодий негизини, ташқи сиёсат асосларини мустаҳкамловчи нормалар. Масалан, “Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида”ги; “Ўзбекистон Республикасида Референдум тўғрисида”ги; “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонунлар ва бошқалар;

2. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати асослари ҳақида. Масалан, “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик тўғрисида”ги, “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунлар ва бошқалар.

3. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилишига алоқадор нормалар. Масалан, “Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”ги Қонуни, Конституциянинг нормаларида ва Қорақалпоғистон Республикаси тўғрисидаги 17-боби ва бошқа қонунларда белгиланган.

4. Давлат ҳокимияти органларининг тизимида алоқадор нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисидаги; Вазирлар Маҳкамаси ҳақидаги; Конституциявий суд тўғрисидаги; Президент сайлови ҳақидаги; прокуратура ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, судлар ҳақидаги Қонунларда берилган.

Шунингдек, конституциявий-ҳуқуқий нормалар юридик кучига кўра қуйидагича бўлиниши мумкин:

1. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари Конституцияларида ифодаланган.

2. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Қонунларида ифодаланган.

3. Республика Президенти фармонларида ифодаланган.

4. Вазирлар Маҳкамасининг баъзи бир қарорларида ифодаланган.

5. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг алоҳида актларида ифодаланган.

Худудий юридик кучи ёки ҳаракати бўйича бу конституциявий-ҳуқуқий нормалар яна қуйидаги тартибда бўлиниши мумкин:

а) бутун мамлакат ҳудудида кучга эга эканлиги;

б) фақат Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида амалда бўладиган;

в) вилоятлар, шаҳарлар ёки туманларнинг ҳудудларида ҳаракатда бўладиган нормалар.

Юқорида айтилганлардан ташқари конституциявий-ҳуқуқий нормалар институтлар бўйича ҳам гуруҳлаштирилади. Конституциявий ҳуқуқ институти деб, маълум даражада бир хил бўлган ёки ўзаро боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисига айтилади. Конституциявий ҳуқуқда фуқаролик институти, сайлов тизими институти ва шу каби бошқа институтлар мавжуд. Масалан, фуқаролик институти, фуқаролик принциплари, фуқароликка эга бўлиш ва фуқароликни йўқотиш асослари, ота-оналарнинг фуқаролиги ўзгарганда болаларнинг фуқаролиги масалаларига оид нормалар тўплами киради.

3-§. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар, уларнинг субъектлари, объектлари ва турлари

Конституциявий ҳуқуқ нормаларини ҳаётга татбиқ этиш жараёнларида конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар вужудга келади. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари деб, конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларга айтилади. Бундай муносабатларнинг иштирокчилари конституциявий ҳуқуқ нормалари томонидан ўрнатилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан ўзаро боғланган бўлади. Унинг иштирокчилари ўзаро юридик алоқада бўлади, чунки бу кишилар онгига боғлиқ бўлиб, давлат органлари томонидан амалга оширилиши таъминланади, ҳимоя қилинади, кафолатланади.

Юридик адабиётларда конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар мазмуни масаласида турли хил қарашлар мавжуд. Қатор давлат-

шунос олимларнинг нуқтаи назарида *конституциявий ҳуқуқ нормалари* муайян давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тизими ва давлат тузилишининг сиёсий ташкил этилишининг асосий томонларини белгилайди ва тартибга солади. Бошқа бир давлатшунос юрист олимлар эса конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар давлат ҳокимиятини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади, деб таъкидлайдилар.

Биринчи нуқтаи назар муаллифларининг қарашлари ўта мавҳум. Чунки улар конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар мазмунини жуда кенг тушунишлари оқибатида унинг ҳақиқий мазмунини аниқ очиб бера олмаганлар. Иккинчи нуқтаи назар ўта аниқ бўлишига қарамасдан, жуда тор дунёқараш бўлиб, конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар аҳамиятлилик даражасини пасайтириб юборганлар. Бу хилдаги дунёқараш амалда мавжуд давлат тузилишини такомиллаштириш ёки ривожлантиришда қарама-қаршиликка олиб келади.

Шундай қилиб, конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юридик мазмунини муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ташкил этади. Бу муносабатлар асосан давлат ва жамият тузилишини мустақамлаш, халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш тизими ва шакллари билан боғлиқдир, шунинг учун ҳам конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқ тизимида ҳал қилувчи ўринда туради.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, бу муносабатларда иштирок этувчиларнинг, яъни субъектларнинг махсус доирасини гуруҳларга бўлиб ўрганиш тавсия этилади.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари қаторига қуйидагилар киради:

1. **Ўзбекистон халқи.** Ўзбекистон Конституциясининг 7-моддасида, “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи”, эканлиги мустақамланган, 9-моддасида эса “жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари умумхалқ муҳокамасига, яъни овозга (референдумга) қўйилиши мустақамланган”.

“Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида” ги 1991 йил 18 ноябрда ва 2001 йил 30 августда янги таҳрирда қабул қилинган қонунига биноан, Ўзбекистон Республикасининг референдуми — давлат ҳаёти ва ижтимоий ҳаётининг энг муҳим масалалари бўйича, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва ўзга қарорларини қабул қилиш,

Уларга ўзгартириш киритишда жамоатчилик фикрини аниқлаш учун, умумхалқ овозига қўйилиши бўлиб, халқ ҳокимиятчилигини бевосита амалга ошириш воситасидир.

Референдумда қабул қилинган қарорлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида олий юридик кучга эга бўлади ва фақат референдум ўтказиш йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Мисол қилиб, 1995 йил 26 мартда ўтказилган Ўзбекистон Президентининг ваколат муддатини 1997 йилдан 2000 йилгача чўзиш тўғрисидаги умумхалқ овозини келтириш мумкин.

Халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг иккинчи шакли: Давлат ва жамият ишларини бошқаришда халқнинг ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқидир. Бу тарзда иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш ва давлат органлари фаолиятини демократик принциплар асосида ташкил этиш йўли билан амалга оширилади. Бунга мисол сифатида 1999 йил 5 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва вилоят, шаҳар, туман Кенгашларига ҳамда 2000 йил 15 январда ўтказилган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловларини келтириш мумкин.

2. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар, яъни уларнинг ваколатлари доирасини белгилаш тартиби. Конституциянинг XVII бобида ва бошқа моддаларида мустаҳкамланган принциплар асосида қабул қилинган қонунлар, қарорлар, шартномалар ва битимларда кўрсатиб ўтилган.

3. Маъмурий-ҳудудий бирликлар. Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборат (Конституциянинг 68-моддаси). Давлат мазкур маъмурий-ҳудудий субъектлари билан ҳуқуқий муносабатларга киришади. Уларнинг эса, ўз навбатида, ўз ваколатлари доирасида ҳуқуқий ҳаракатларни амалга ошириши белгиланган. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси чегараси фақат унинг розилиги билан Жўқорғи Кенгес қарорига асосан, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асо-

сан **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади**¹.

4. Жамоат бирлашмалари. Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган: сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, олимларнинг жамиятлари, фахрийлар ва ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари, улар ўз фаолиятлари давомида депутатликка номзодлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган ёки депутатларни чақириб олиш тартибини амалга ошириш билан боғлиқ масалаларда давлат-ҳуқуқий муносабатларининг субъекти бўла оладилар.

5. Меҳнат жамоалари (ақлий ва жисмоний). Муассаса, корхона, ташкилот, ширкат хўжалиги, фермер ва деҳқон хўжалиги, олий ўқув юрти талабалари, ўқитувчилари, коллеж ва лицейлар, ҳарбий хизматчилар ва бошқалар. Давлат ва жамият аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилишда конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар субъекти бўла оладилар. Масалан, Конституция ва қонунларни муҳокама қилишда ўз вакиллари ёки бевосита (ёзма шаклда) фикрларини баён этиш ёки Референдумда иштирок этиш билан конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти бўла оладилар.

6. Давлат органлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат органлари фаолияти ва ташкил этилишининг асосий тамойиллари белгиланган. Конституциявий нормалар асосида давлат органлари давлат ҳокимиятини амалга ошириш ва ташкил этиш жараёнида бир-бири билан ўзаро конституциявий-ҳуқуқий муносабатларга киришади:

Давлат ҳокимияти органлари (Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари);

Давлат бошқаруви органлари (вазирликлар ва идоралар, давлат кўмиталари, хўжаликлар, муассасалар ва бошқалар);

Суд органлари (Конституциявий суд, Олий суд ва Олий хўжалик суди);

Прокуратура органлари марказлаштирилган ўзига хос тизимда фаолият юритади.

¹ Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартибини тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 август қонуни. 132-133- бетлар. Т., «Адолат», 1997 йил. Ўзбекистон янги қонунлари — 13 сон.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар нафақат юқорида кўрсатилган органлар ўртасидаги муносабатларни, балки иккинчи томондан бу органлар билан фуқароларни, жамоат бирлашмалари билан депутатларни ва сайловчилар ўртасидаги конституциявий-ҳуқуқий муносабатларни ҳам ўз ичига олади.

Давлат органларининг юқори органлари томонидан, қўйи органларга раҳбарлик қилиши, қўйи органлар қарорларини бекор қилиш билан боғлиқ конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар келиб чиқади ва унда иштирок этувчилар субъект бўла оладилар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти республика бошқарув органларининг, шунингдек, ҳокимларнинг ноқонуний қабул қилган ҳужжатларини тўхтатади ва бекор қилади.

7. Давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг мансабдор шахслари. Улар масалан, депутат сўрови, фуқароларнинг мансабдор шахслар ҳаракати устидан шикоят қилиш билан боғлиқ конституциявий-ҳуқуқий муносабатларда субъект сифатида иштирок этадилар. Ўзбекистон Республикасида ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларга ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга¹.

8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва маҳаллий халқ депутатлари Кенгашларининг депутатлари. Депутатлар ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ бўлган муносабатларда субъект сифатида иштирок этадилар. Масалан, депутат сессияда муҳокама қилинаётган масала юзасидан сўзга чиқиши, раислик қилувчига савол бериши, сўров билан мурожаат қилишга ҳақли². Мазкур ҳуқуқларни амалга оширилиши таъминланади.

9. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари. Улар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ, митинглар, йиғилишлар ва номойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадилар³. Уларнинг иштирок этиш жараёнларида келиб чиқадиган муносабатларда субъект бўла оладилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида алоҳида конституция-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1998, 16-бет.

² Ўзбекистон Республикаси депутатларининг мақоми тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасидан. Ўзбекистон Янги қонунлари, 11-сон. Т., «Ўзбекистон», 1998.

³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1998, 16-бет.

вий-ҳуқуқий муносабатларга киришиши мумкин. Фуқароларга муайян мажбуриятлар билан бирга давлат органлари олдида фуқароларнинг маълум ҳуқуқларини таъминлаш ҳам белгиланган. Жумладан, Конституциянинг 18-моддасида, Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар, яъни конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида иштирок этувчи фуқароларнинг ҳуқуқлари Конституция асосида кафолатланган. Масалан, фуқаро давлат органлари, халқ депутатлари, жамоат бирлашмалари ва бошқа уюшма, ташкилотлар билан конституциявий-ҳуқуқий муносабатларга киришиши оқибатида ҳам субъект бўла оладилар.

10. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларда субъект сифатида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам иштирок этиши мумкин. Масалан, улар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига ўтишини билдирган ҳолларда ёки сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларининг низомларида кўрсатилган тартибда унга аъзо бўлиши натижасида конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари бўлиши мумкин. Шундай қилиб, конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар бошқа ҳуқуқий муносабатлардан ўз субъектларининг махсус доираси билан ажралиб туради.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини маълум объектлар билан, яъни муҳим воқеа ва ҳодисалар билан боғлаб белгилайди.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар объектларини бир нечта гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Давлат ҳудуди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг 4-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси ва ҳудуди даҳлсиз ва бўлинмас бўлиб, унинг халқ ўз хоҳиш-иродасини, эркин, билдирмасдан туриб ўзгартирилиши мумкин эмас”, — дейилган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 3-моддасида “...Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари даҳлсиз бўлиб, ўзгартирилиши ва бўлиниши мумкин эмас”, — деб белгиланган. Бу нормалар асосида конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқади. Чунки, Қорақалпоғистон Республикаси

Ўзбекистон таркибидаги суверен республика, унинг худудий ўзгаришлари халқининг розилиги билан ўзгартирилиши мумкин.

2. Моддий бойликлар. Конституциявий ҳуқуқ нормалари давлат мулкини ташкил этувчи объектлар доирасини белгилайди ва бу объектлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган субъектларни ҳам белгилайди. Масалан, ер усти ва ер ости бойликлари, сув, табиий захиралар, ўрмон, ҳайвонот дунёси умуммиллий бойликдир¹. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

3. Кишиларнинг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворлари, давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг қонуний фаолият юртиши. Масалан, депутатнинг вакиллик органига киритган сўрови билан боғлиқ ҳаракати натижасида у конституциявий-ҳуқуқий муносабат объекти бўлиши мумкин ёки вакиллик органи томонидан қонунга зид қабул қилинган қарорнинг юқори турувчи вакиллик органи томонидан бекор қилиниши ҳам конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бу нормаларда объект, ҳуқуқий хатти-ҳаракат нимага қаратилганлиги билан аниқланади.

4. Мулкий хусусиятга эга бўлмаган шахсий манфаатлар, яъни обрў, шаън, қадр-қиммат ва ҳоказо. Масалан, "Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида"ги қонун асосида депутат даҳлсизлиги мустаҳкамланган. Демак, бу қоида асосида депутатнинг шаъни ва қадр-қимматини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқиши мумкин. Шундай қилиб, конституциявий ҳуқуқнинг хилма-хиллиги ўз навбатида турли маънолардаги конституциявий-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтиради. Демак, конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг объектига ҳуқуқий муносабат иштирокчилари қонунларда белгиланган ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари билан бир-бирига боғлиқ бўлади.

4-§. Конституциявий ҳуқуқнинг манбалари

Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан ифодаланган норматив ҳуқуқий актлар конституциявий ҳуқуқнинг асосий ман-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., "Ўзбекистон", 1998, 19- бет.

баларини ташкил этади. Конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаси бўлиб, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг Конституциялари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси — давлатнинг Асосий Қонуни сифатида олий юридик кучга эгадир, шунинг учун ҳам унда ифодаланган тартиб-қоидалар конституциявий ҳуқуқ нормалари тизимида бош ўринни эгаллайди. Бошқа ҳамма ҳуқуқ соҳаларида ўрнатилган ҳуқуқий нормалар ҳам Конституция нормаларига мос бўлиши шарт.

Ўзбекистон Конституцияси конституциявий ҳуқуқнинг предметига алоқадор бўлган ҳамма ижтимоий муносабатларни умумлаштирувчи ягона манба бўлиб ҳисобланади ва ундаги нормалар бутун республика ҳудудида ҳаракатда бўлади.

Конституция нормалари энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Бошқа ҳуқуқ манбаларида ифодаланган нормалар эса Конституция нормаларини ривожлантиришга ва амалда бўлишига қаратилади.

Ўзбекистон Конституциясида давлатнинг ижтимоий тузум асослари, сиёсий тизими, иқтисодий негизи, ташқи сиёсатининг конституциявий принциплари ўз ифодасини топган. Унда фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини белгиловчи нормалар акс эттирилган.

Конституция нормалари давлат ҳокимияти органларини ташкил этиш ва уларнинг фаолият принципларини мустаҳкамлайди. Шунингдек, маҳаллий давлат ва суд ҳокимияти органлари, прокуратура органларига алоқадор нормалар ҳам акс эттирилган. Конституциявий ҳуқуқнинг манбалари қаторига конституциявий-ҳуқуқий нормалар акс эттирилган қонунлар ҳам киради. Масалан, “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги 1992 йил 2 июл Қонуни, “Ўзбекистонда депутатларнинг мақоми тўғрисида”ги 1995 йил 6 май Қонуни, “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлов тўғрисида”ги 1991 йил 18 ноябр Қонуни, “Олий Мажлис сайлови ҳақида”ги 1993 йил 28 декабридаги Конституциявий қонуни ва бошқа Ўзбекистон ҳамда Қорақалпоғистон Республикалари қонунлари ўзининг юридик кучи ва ҳудудий ҳаракати доираси жиҳатларидан бир-биридан фарқ қилади, буни ўрганиш жараёнлари конституциявий ҳуқуқнинг манбаси бўлиб ҳисобланади. Шунингдек конституциявий ҳуқуқнинг манбаларидан бўлиб, вакиллик органлари томонидан қабул қилинадиган иш юритиш тартиблари, йўриқномалар, регла-

ментлар ҳам ҳисобланади. Масалан, 1995 йил 6 майда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг регламенти Олий Мажлис қарори” билан тасдиқланган.

Вакиллик органлари томонидан қабул қилинган Низомлар ҳам конституциявий ҳуқуқ манбаси бўлади. Масалан, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг мандат комиссияси ва кўмиталари тўғрисида”ги Низоми. Шунингдек, Конституциявий ҳуқуқ манбалари қаторига Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинган фармонлари, фармойишлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари баъзи бир актлари киради. Масалан, “Вазирликлар ва давлат кўмиталари тўғрисида”ги Низом.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузган ва тузиладиган шартномалари, битимлари ҳам конституциявий ҳуқуқ манбасини ташкил қилади. Масалан, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги Конституция доирасида тузилган шартнома битимлари ва бошқа давлатлар билан фуқаролик масалаларига ёки ташқи сиёсат муносабатларига оид тузилган шартнома ва битимлари киради.

Ва ниҳоят конституциявий ҳуқуқ манбаларидан бўлиб, маҳаллий вакиллик органларининг баъзи бир актлари ҳам ҳисобланади. Масалан, “Халқ депутатлари Кенгашларининг доимий комиссиялари тўғрисида”ги Низомлари, «Иш юритиш тартиблари» (регламентлари), ҳокимларнинг қабул қилган ҳуқуқий актлари ва улар тўғрисидаги қонунда белгиланган ваколатларини амалга ошириш тартиб-қоидалари ва бошқа давлат органларининг фаолият тамойиллари киради.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ фанининг манбалари тўғрисида гап борар экан, унинг асосий манбалари сифатида Республика Президенти И. А. Каримовнинг рисоалари ва нутқларини алоҳида таъкидлаш лозим. Унинг асарларида конституциявий ҳуқуқ фанининг предметига алоқадор бўлган давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, Конституциянинг моҳияти ва вазифалари тўғрисидаги илмий-назарий ғоялари муҳим ўрин тутади.

Бироқ, давлат органлари чиқарган ҳар қандай ҳужжат ҳам конституциявий ҳуқуқ манбаси бўлиб ҳисобланмайди. Унинг асосий манбаси бўлиб фақат Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилишини, конституциявий ҳокимиятни амалга ошириш ва ташкил этиш жараёнида вужудга келадиган ҳамда фуқароларининг ҳуқуқий ҳолатини ифода этадиган ҳужжатлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ манбаларининг таснифи қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг бош манбаи бўлиб унинг Конституцияси ҳисобланади.

2. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий-ҳуқуқий нормалари асосида унинг амалдаги натижасини ва ҳолатларини белгилайдиган қонунлари (Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги конституциявий қонунлар, фуқаролик тўғрисидаги қонун, сайлов тўғрисидаги қонун ва шу кабилар).

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий нормаларини амалга оширилишини белгилайдиган фармонлари, фармойишлари ва қарорлари.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасини конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг амалдаги натижасини белгилайдиган қарор ва бошқа ҳужжатлари.

5. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўз ваколатлари доирасида умумий қоидаларни ўз ичига олган, ўша ҳудудда кучга эга бўлган ҳужжатлари. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг асосий манбаси бўлиб унинг Конституцияси ҳисобланади. Шунингдек, конституциявий-ҳуқуқий нормаларини ўзида ифодаладиган қонунлар (Олий Мажлис тўғрисидаги, фуқаролик тўғрисидаги, сайлов тўғрисидаги қонунлар ва шу кабилар). Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинадиган фармон ва фармойишлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарор ҳамда бошқа ҳужжатлари ва ниҳоят, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўз ваколатлари доирасида чиқарган ҳужжатлари киради.

Ниҳоят, Ўзбекистон ҳуқуқшунос олимларнинг илмий асарлари ҳам конституциявий ҳуқуқ фанининг манбаларидан ҳисобланади. Фан муаммоларига бағишланган дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва бошқа илмий асарлар ҳам шулар жумласига киради.

5-§. Конституциявий ҳуқуқнинг тизими

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маърифий ривожланиш муносабатлари билан боғлиқ конституциявий - ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олади. Бу нормалар ўзаро ички алоқадорлик ва мувофиқликка хос бўлган муайян бир давлат тузилишининг алоҳида институтлари билан ўрганилади.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи Конституцияга мувофиқ қуйидаги институтларга бўлинади:

1. Асосий тамойиллар.
2. Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари.
3. Жамият ва шахс.
4. Маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши.
5. Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши.
6. Сайлов тизими.

Конституциявий ҳуқуқ тизими конституциявий ҳуқуқ нормаларини гоёвий тадқиқ қилиш натижасида ижтимоий муносабатлар, мазмунига кўра тартибга солинадиган, соҳаларига қараб гуруҳлаштирилган ва маълум тартиб асосида жойлаштирилган конституциявий-ҳуқуқий нормалари йиғиндисидир.

1. Конституциявий ҳуқуқ тизимида биринчи ўринда давлат мустақиллиги, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонунларнинг устунлиги ташқи сиёсат асослари ва тамойилларига бағишланган нормалар йиғиндиси туради. Чунки, айнан шу нормаларда Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилиши, жамиятнинг ташкил этилиш тамойиллари, мақсадлари, давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизмининг моҳиятини мустаҳкамловчи қоидалар акс этган.

2. Ўзбекистон Республикаси демократик давлат тузилишининг негизида, шахснинг жамиятдаги ҳуқуқий ҳолатини, унинг эгалланган ўрнини белгиловчи асосий тамойиллар мустаҳкамланган Конституциявий ҳуқуқ тизимида шахснинг ҳуқуқий ҳолати, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, бурчлари, давлат ва жамият олдидаги мажбуриятлари ва уларнинг кафолатлари энг муҳим ўринни эгаллайди. Бу гуруҳдаги нормаларга чет эл фуқаролари ва фуқароликка эга бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи нормалар ҳам қўшилиб кетади.

3. Учинчи гуруҳда ўрганиладиган нормаларга давлат ва шахс ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар ҳаётимизнинг энг муҳим томонларини ўз ичига олган. Бунга, мулкнинг шаклидан қатъий назар давлат томонидан муҳофаза этилиши, жамоат бирлашмаларининг жамиятимизда тутган ўрни, жамият, давлат ва оила ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг омиллари, оммавий-ахборот воситаларининг жамият ва давлат тараққиёти учун аҳамияти катта эканлиги белгилаб берилган.

4. Тўртинчи гуруҳдаги нормаларга, Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишига ва буни ҳал қилувчи Олий ҳокимият ва маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатларига алоқадор нормалар бирлаштирилган. Шунингдек, Ўзбекистон тар-

кибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий-ҳуқуқий мақомига алоқадор нормалар ҳам алоҳида ўрин тутди.

5. Бешинчи гуруҳдаги нормаларга, давлат органлари тизими ва уларнинг ташкил этилиш фаолият принципларига бағишланган нормалар киритилган. Маълумки, давлат ўз фаолиятини ўзи тузган органлари орқали, яъни, улар ёрдамида амалга оширади, шунинг учун ҳам конституциявий ҳуқуқнинг тизимида давлат ҳокимият органлари тўғрисидаги нормалар, уларнинг ваколатларини аниқлаш, чегаралаш, ўзаро ҳуқуқий муносабатларнинг қонун асосида белгилаб берилиши, фаолиятининг шакллари тўғрисидаги нормалар катта ўринни эгаллайди. Конституциявий ҳуқуқ тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тизимига мос келади.

Ўзини-ўзи назорат қилиш саволлари

1. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ фанининг предмети нимани ўргатади?

2. Конституциявий ҳуқуқ фанининг пайдо бўлиш омилларини аниқланг.

3. Конституциявий ҳуқуқ фанининг тизими ва манбалари ҳақида нималарни биласиз?

4. Конституциявий ҳуқуқ фанининг келиб чиқиш манбалари қайси даврдан бошлаб ўрганилиши белгиланган?

5. XIII-XIX асрдан Мовароуннаҳрда амалда бўлган Шарқона маданиятга монанд конституциявий ҳужжатларга таъриф беринг.

6. Конституция ибораси нимани белгилайди ёки англатади?

7. Конституциянинг пайдо бўлишига сабаб бўлган тарихий манбаалар ҳақида фикр юритинг.

8. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг объектини аниқланг.

9. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ фанининг тушунчасига таъриф беринг.

10. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқ субъектлари тизимини белгилаб беринг.

11. Конституциявий ҳуқуқ фанининг номи неча хил маънода қўлланилади?

12. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи ўқув курсининг услублари (методлари) нимани англатади ёки ташкил этади?

13. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг тизимига таъриф беринг.
14. Француз давлатшунос олими Ж. Бурдонинг Конституцияга берган таърифини эсланг.
15. Формал ва моддий Конституциялар деганда нимани тушунасиш?
16. Юридик ва амалий Конституция деганда-чи?
17. Француз олими Ф. Ардан Конституциянинг хусусиятлари ҳақида қандай таъриф берган?
18. Конституция тушунчасини очиб беришда унинг моҳиятини биласизми?
19. Конституция турларини гуруҳларга бўлиб таъриф беринг.
20. Конституция шаклига кўра неча турга бўлинади?
21. Конституцияларни ижтимоий мазмунига кўра неча турга бўлиниши мумкин?
22. Конституциянинг юридик хусусиятлари қандай белгиланади?
23. Конституциянинг юридик мазмуни нимани билдиради?
24. Конституциянинг тузилишини белгилаб беринг.
25. Дунё давлатлари тажрибасида Конституция лойиҳаларини тайёрлаш усуллари қандай амалга оширилади?
26. Конституцияни қабул қилиш усуллари аниқланг.
27. Жаҳон давлатлари тажрибасида Конституцияни ўзгартириш тартиби қайси йўллар билан амалга оширилиши белгиланган?
28. Конституциявий назорат-тушунчаси нимани билдиради?
29. Конституцияни ҳимоя қилиш ва конституциявий назорат принциплари ўз моҳиятига кўра қандай маъноларни ўз ичига олади?
30. Конституциявий-ҳуқуқий нормалар назариясига тушунча беринг.
31. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ-давлат ва жамият асосининг қайси томонларини белгилаб мустаҳкамлаб беради?
32. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқий нормалари қайси қонун ҳужжатларида ўз аксини топган?
33. Конституциявий ҳуқуқ предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар бошқа ҳуқуқ соҳаларининг қайси жиҳатлари билан бир-биридан фарқ қилади?

34. Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг тузилиши ва турларини аниқланг.

35. Конституциявий-ҳуқуқий нормалар юридик кучи бўйича қай тартибда бўлиниши мумкин?

36. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг келиб чиқиши ҳақидаги таърифни ёдга олинг.

37. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар объектлари ва субъектлари тизимини белгиланг.

38. Конституциявий ҳуқуқ тизими нимани белгилаб беради?

39. Конституциявий ҳуқуқ муносабатлари қачон келиб чиқиши ёки ўзгариши мумкин?

40. Конституциявий ҳуқуқнинг манбалари тўғрисидаги маълумотларни эсланг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1998.

2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.

3. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.-Т., «Ўзбекистон», 1996.

4. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.-Т., «Ўзбекистон», 1996.

5. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4.-Т., «Ўзбекистон», 1996.

6. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги 1991 йил 31 августдаги Конституциявий қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари. Христоматия. —Т., «Адолат», 2000 йил.

7. Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20-июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари. —Т., «Адолат», 2000.

8. Инсон ҳуқуқлари (муаллифлар жамоаси) — Т., «Адолат», 1997. Ўқув қўлланмаси.

9. Инсон ҳуқуқлари (махсус курс). — Т., «Шарқ», 1997, муаллифлар жамоаси.

10. Таджиханов У., А. Саидов, Х. Одилқориев. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. (дарслик). —Т., «Шарқ», 2001.

11. Азизхўжаев А. Мустақиллик курашлар, изтироблар, қувончлар. (тўплам)-Т., «Шарқ», 2001.
12. Қаюмов Р. Қ. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи (дарслик) –Т., «Ўзбекистон», 1998.
13. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш. (ўқув қўлланмаси)-Т., «Ўзбекистон», 2001. Муаллифлар жамоаси.
14. Сааидов А. Х. Қиёсий конституцияшунослик. (ўқув қўлланмаси)-Т., «Тошкент», 1993.
15. Уразаев Ш. З. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. (рисола)-Т., «Адолат», 1994.
16. Ўзбекистоннинг мустақил йўли тажриба ва муаммолар. (Ўзбекистон Республикаси ёш ҳуқуқшунос олимларнинг 1 илмий назарий анжумани материаллари)-Т., «Тошкент», 1994.
17. Азизхўжаев А. А. Давлатчилик ва маънавият. –Т., «Шарқ», 1997.
18. Файзиёв М. Мустақиллик нима. –Т., «Адолат», 1992.
19. Муҳамедов Х. М. Ўзбекистон давлатчилигининг ҳуқуқий асослари. – Т., «Адолат», 1999.
20. Одилқориев Х. Т. Новая Конституция –великий символ суверенитета Узбекистана. –Т., «Адолат», 1993.
21. Аҳмедов Д. К. Хорижий мамлакатлар давлат (конституциявий) ҳуқуқи курсини ўрганиш юзасидан ўқув-услубий тавсиянома. – Т., «Тошкент», 1999.
22. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран, Практикум. –М., :Юрист:, 1999.
23. Тихомиров Ю. А. Развитие теории конституционного права. Государство и право. 1998.
24. Миронов О. О. Конституция не может быть неизменной. Государство и право. 1998.
25. Алимов У. Р. Государственный суверенитет Республики Узбекистан. Правовые проблемы. –Т., 1996.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ ВА АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ

IV БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ ЯРАТИЛИШИ

1-§. Ўзбекистоннинг конституциявий тарихи

Тарихда "Турон", "Туркистон" ва "Мовароуннахр" номи билан машхур бўлган Ўрта Осиё, айниқса, Ўзбекистон ҳудудида минглаб йиллар давомида юксак маданият гуллаб яшнади, қудратли давлатлар мавжуд бўлди. Улар инсоният тарихида сезиларли из қолдирди.¹

Масалан, тарихий манбаларга кўра, VIII асрдан бошлаб Мовароуннахрда ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турувчи Асосий Қонун (манба) тариқасида Қуръони Карим амалда бўлган. Шунингдек, XIII-XIX асрларда Мовароуннахрда давлатнинг ҳуқуқий аҳолига маълум даражада таъсир кўрсатиб келган Амир Темур тузуқлари Шарқона маданиятга монанд конституциявий ҳужжатлар эди.²

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши ва унда мустақиллигимизнинг мустаҳкамлаб қўйилиши ота-боболаримизнинг узоқ йиллар мобайнида олиб борган қурашлари натижасидир.

Маълумки, Россия империясида 1917 йил октябр ойида давлат тўнтариши бўлиб ўтди, ўзларини халқларвар деб эълон қилган коммунистлар ҳокимиятни қўлга олдилар. Шундан кейин улар Ўрта Осиёда ҳам халқ ҳокимияти ўрнатамиз деган шiorлар билан босмачилик ҳаракатларини келтириб чиқардилар ва аста-секин бошқа миллатларни бир-бирига қарши қўйиб, (масалан, дашноқларга Ўрта Осиёда маҳаллий

¹ И. А. Каримов. Бунёдкорлик йўлидан, Т., "Ўзбекистон", 1996. 340-бет.

² А. Х. Саидов. Қиёсий конституцияшунослик. Т., 1993, 3-бет.

халқни қирғин қилишларига шароит яратиб бердилар) ўз ҳокимиятини ўрнатганлар.

Шундай қилиб, бир неча мажбур қилинган маҳаллий халқ вакиллари, номигагина ҳокимиятни ўрнатиш билан боғлиқ ишларга жалб этилиб, коммунистик ғояни куч билан тарғиб этишга мажбур қилина бошладилар.

Собиқ советлар даврида Ўзбекистон ҳудудида бир неча Конституциялар қабул қилинди. 1918 йил 30 апрелда Бешинчи Туркистон съезди ўтказилган ва Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси РСФСРнинг таркибига киритилиб, Туркистон АССРнинг биринчи конституциявий “Низоми” қабул қилинган эди.

Низомга кўра:

1. Туркистон Ўлкасининг ҳудуди, Россия Федерацияси таркибига кириб, Туркистон Автоном Совет Республикаси деб эълон қилинади.

2. Туркистон Ўлкасининг таркибига, Бухоро ва Хивадан ташқари, унинг географик чегараларининг ҳаммаси киради.

3. Туркистон Совет Республикаси Автоном бошқарувда бўлиб, давлатдаги ҳамма соҳаларни бошқаришда Россия Совет Федерацияси ҳукуматини тан олади.

4. Туркистон Республикасининг Олий қонунчилик органи, ишчи, солдат, крестян ва мусулмон депутат деҳқонларининг 1 декабрида чақириладиган съезди ҳисобланади.

5. Доимий қонунчилик органи съезд томонидан сайланган 36 кишилик Туркистон ўлкасининг Марказий Ижроия Кўмитаси ҳисобланади.

6. Ижро этувчи ҳокимият вазифаси съезд томонидан сайланган 16 кишилик Халқ Комиссарлари Советларига юкланади ва уларга Ўлкани бошқариш топширилади.

7. Жойлардаги бутун ҳокимият, Советлар ва уларнинг Ижроия Кўмиталари ҳисобланади.

Туркистон Совет Автономияси эълон қилиниши, коммунистларнинг энг биринчи ғалабаси бўлиб, шарқдаги “Ленинча” сиёсатни мустамлака давлат тузилишида амалий рўёбга чиқиши эди.

Туркистон АССРнинг биринчи Конституцияси 1918 йил 15 октябр кунини Советлар ўлкасининг VI съездида 1918 йил 10 июлидаги РСФСР Конституцияси асосида қабул қилинган. Конституцияда Туркистон Автоном Совет республикаси эканлиги, у ўз таркибига бошқа давлат тузилмаларини қабул

қилиши ва уларни ўз таркибидан чиқариши, қонунлар қабул қилиш ҳуқуқлари ва бошқа давлатлар билан халқаро алоқалар ўрнатиш, молиявий ишларни ўзи ҳал этиш каби ҳуқуқлари фақатгина қоғозларда кўрсатилган эди. Шунингдек, Туркистон АССРнинг бошқа соҳалардаги ваколатлари ҳам шундай жуда кенг берилган бўлиб, бу автоном республиканинг тушунчасига умуман тўғри келмас эди, чунки бу даврга келиб Россиядаги фуқаролар уруши туфайли Туркистон билан вақтинча алоқалар яхши йўлга қўйилмай қолган эди.

Туркистон АССРнинг иккинчи Конституцияси 1920 йил 24 сентябрда Туркистон Советларининг IX съездида Бутун Иттифоқ Марказий Ижроия Кўмитаси томонидан санкцияланган: "Туркистон АССР РСФСРнинг бир қисми сифатида автономдир" деган қарори остида қабул қилиниб, Туркистон АССРнинг "қандай яшаш ҳуқуқи" аниқ қилиб қўйилган эди.

Тукистон АССРнинг бу Конституцияси: 6 бўлим, 20 бобдан иборат бўлиб, 109-моддани ўз ичига олган. 1-бўлими: "Меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари декларацияси", 2-бўлими: "РСФСР Конституцияси, асосий низом" деб аталиб, 1918 йилги РСФСР Конституциясининг асл нусхаси киритилган эди. РСФСР билан ўзаро муносабатлар ҳамда Туркистон АССРнинг ижтимоий ва давлат тузилишидаги ҳуқуқлари 3-бўлимда ўз аксини топган эди.

IV бўлими эса, марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг фаолиятини ташкил этишга бағишланган эди, Марказий орган тўққиз кишидан иборат бўлиши, Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси ва Советлар съездининг Президиуми, Халқ Комиссарлари Советларини ташкил этиш тартиб-қоидалари кўрсатиб берилган эди.

Автоном Республиканинг Халқ Комиссарлари Советлари тизимига вилоятлар, уездлар, шаҳарлар, қишлоқларнинг ишчи ва қизил армиячи советлари, депутатлари ва уларнинг кўмиталари кирган. Конституциянинг V бўлимида актив ва пассив сайлов ҳуқуқи ўрнатилиб, сайланиш қоидалари ва сайланган депутатларни муддатидан олдин чақириб олиш каби тартиблар белгиланган эди.

Охирги VI бўлими Туркистон АССРнинг молия ва бюджетига бағишланган. Туркистон АССРнинг 1920 йилдаги Конституцияси ўша пайтдаги Россиядаги миллий қонуниятлари асосида ўзларининг яшаш тарзига асосланиб қабул қилинган. Туркистон

АССР билан бирга ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида Хоразм ва Бухоро халқ Совет Республикаларида ҳам 1920-1923 йилларда Конституциялар қабул қилинган. 1919 йил ноябр ойида коммунистик тузум доҳийси Лениннинг ташаббуси билан Хоразм давлати босиб олиниб, Хива хонлигининг ўрнида яна бир Советлар давлати ташкил қилинди, бу воқеа 1920 йил феврал ойида тўлиқ амалга оширилган.

1920 йил 30 апрелда Бутун Хоразм Советларининг съезди ўтказилиб, унинг биринчи Конституциясини қабул қилган. Конституция 13-боб, 37-моддадан иборат бўлиб, давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг тузилиши ижтимоий тузум ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, Советларга сайлов ўтказиш тартиб-қоидаларини ўз ичига олган. Советларга сайловларда оддий халқ билан бир қаторда савдогарлар ва руҳонийларнинг ҳам сайлов ҳуқуқидан фойдаланишларига вақтинча рухсат берилган. Конституцияда хон ва унинг қариндошларига тегишли бўлган мулклар давлат мулки деб эълон қилинган. Шунингдек, ишлаб чиқариш воситаларидан, хусусий мулк сифатида фойдаланишга рухсат берилиб, пул билан эркин муомала қилиш ҳуқуқи чексиз деб белгиланган.

Бу Конституция миллий-давлат тузумига қарши тузилган бўлиб, Советлар ҳокимиятини ўрнатишнинг биринчи босқичида мамлакатдаги ишлаб чиқариш воситаларини хусусий мулклича сақлаш, ерга шахсий эгалик қилиш, уни сотиш, ҳар кимнинг ўз бойликларидан эркин фойдаланиш ҳуқуқлари чеклашларсиз рухсат этилган.

Бу босқичда бойликларга қарши кураш эмас, балки миллий-давлатчиликка қарши кураш авж олдирилиб, шафқатсиз ўз тартибларини ўрнатиш, коммунистик партия ғояларини сингдириш чораларини кўрдилар. Биринчи навбатда маҳаллий халқнинг онгига коммунистик мафқурани сингдириб, кейинчалик ҳеч қандай тўсиқларсиз Хоразмни РСФСРнинг бир таркибий қисми сифатида батамом қарам қилиб олиш режалаштирилган эди. 1920 йил 11 майда Бутун Иттифоқ Марказий Ижроия Кўмитаси Хоразм Халқ Совет Республикаси Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида қарор қабул қилган. Бу қарорда шундай дейилган: "Хоразм Халқ Совет Республикаси, меҳнаткаш Советлар Республикаси ҳисобланади, жойлардаги бутун ҳокимият меҳнаткаш совет халқига тегишлидир. Бутун Хоразм

Советларининг съезди ва Марказий Ижроия/Қўмитаси олий қонун чиқарувчи орган ҳисобланади, Халқ Нозирлари Совети эса ўзининг кенг ваколатлилиги билан, олий ижро ҳокимиятни ва жойлардаги ҳокимиятни тақсимлаш ҳамда ташкил этиш унга берилади". Совет давлатининг Марказий Ижроия Қўмитаси давлат бошқарувини тақсимловчи орган, яъни давлатнинг Олий органи ҳисобланиб, қонун чиқарган ва қонунларнинг бажарилишини назорат қилиб борган. Бунда маҳаллий халқ вакиллари номигагина иштирок этиб, давлат бошқарувида ҳеч қандай ваколатларга эга бўлмаган.

1923 йил 20 октябрда Бутун Хоразм Советларининг IV съездида иккинчи Конституция қабул қилинган. Конституция V бўлим, 12 боб, 44 та моддадан иборат бўлган. I боб "Хоразмда меҳнаткаш халқ қандай ҳуқуқлардан фойдаланмоқда?" деб бошланиб, унга мазмунан маълум ўзгартириш киритилган, яъни сайловда қатнашиш ҳуқуқи ва советларга сайланиш тартиб-қоидалари белгиланган. Бу Конституцияда қуйидаги табақадаги одамлар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар: ишламасдан бировларнинг кучидан фойдаланаётганлар, ишламасдан пул топаётганлар, даллоллар, рухонийлар ва ҳоказо. 1924 йил 29 октябрида ХХСР Советларининг V съезди чақирилиб, "Миллий-худудий чегараланиш декларацияси"ни қабул қилган. Бу декларацияга биноан, ХХСР янги ташкил этилаётган, Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Қозоғистон АССР ва Қорақалпоғистон Автоном областига бўлиб ташланиши белгиланган.

Бу даврда қадимий Бухоро Россия протекторати, унга ярим қарам бўлган давлат эди. Бу давлатда ижтимоий муносабатлар асосан, урф-одат ва ислом ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган. 1920 йил сентябр ойида Бухорода "улуғ рус" революцияси бўлиб ўтган, натижада Ўрта Осиёда яна бир Совет давлати ташкил этилган. Бухорода Совет ҳокимиятини ўрнатиш учун унинг Конституцияси қабул қилингунгача 1921 йил 21 июнида БХСРнинг жойлардаги "Совет ҳокимияти" тўғрисидаги вақтинчалик низоми қабул қилинган. Низомда вилоят, туман, қишлоқ инқилобий қўмиталари тузилиши ва уларнинг ҳуқуқлари белгилаб берилган.

1921 йил 23 сентябрда II Бутун Бухоро Советларининг съезди чақирилиб, БХСР Конституциясини қабул қилган. Конституция 5 бўлим, 16 бобни ўз ичига олиб, 79 та моддадан иборат бўлган. Кириш қисми тарихий "Октябр революцияси" билан бошланган ва унинг иштирокчилари меҳнаткашлар

эканлиги кўрсатилган. Бухоронинг Олий давлат органи Бутун Бухоро Советларининг съезди эканлиги, съезд бир йилда бир марта чақирилиб, унинг давлат бошқарувида энг юқори ҳокимиятга эга бўлган Олий давлат органи эканлиги белгиланган. Кейинги қисмларида Марказий Ижроия Кўмитаси таркиби 85 аъзодан иборат бўлиши, Бутун Бухоро Советларининг, Марказий Ижроия Кўмитаси съездлар орасидаги вақтда бутун ҳокимиятни бошқариб боради деб белгиланиб, қонун чиқариб ва уни назорат қилиши кўрсатилган. Бутун Бухоро Марказий Ижроия Кўмитаси таркибидан унинг Президиуми ташкил этилади деб белгиланган. Умумий давлат бошқарувини ташкил этиш учун республикада Халқ Нозирлари Совети ташкил этилиши ва ҳокимиятнинг Олий ижро органига айлантирилиши кўрсатилган.

Халқ Нозирлари Советининг раҳбаридан ташқари ҳаммаси бўлиб 10 та халқ нозирлари тайинланиши, уларнинг юстиция, ички ишлар, ташқи ишлар, ҳарбий ишлар, таълим-тарбия, соғлиқни-сақлаш, меҳнат, савдо ва саноат, давлат назорати ва ер ишларини бошқариши белгиланган.

Ташқи савдо, мудофаа, телеграф, почта, молия ва темир йўл билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш РСФСР ҳукумати ваколатига кирган. Бухоро Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши, қишлоқлар, волостлар, уездлар, шаҳарлар ва вилоятлардан ташкил этилиб, бўлиниши белгиланган. Шунингдек, Конституциянинг охириги бобларида сайловни ташкил этиш ва унда иштирок этувчиларнинг ҳуқуқлари 20 ёшдан қилиб белгиланган. Халқ судлари ҳақидаги низом ҳам охириги бобга киритилган. Давлатдаги марказий ва маҳаллий органлар молияси, давлат бюджети, ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқариш воситалари ҳақидаги сўзлар билан яқунланган. Советларнинг фуқароларга эркинликлар бериш, давлат органлари ишини ташкил этиш каби тартиб-қоидаларнинг миллий мустамлака давлатлар Конституцияларида шунчаки кўрсатиб қўйилиши коммунистларнинг бу соҳадаги тажрибасини анчагина ошириб юборган.

1923 йил сентябр ойида бўлиб ўтган Бутун Бухоро Советларининг IV съездида "Давлат қурилиши" Давлат бошқарувига ўзгартириш киритиш ҳақида тезис қабул қилган ҳамда Конституцияга ўзгартиришлар киритган. Масалан, амир давридаги чиновниклар, бойлар, руҳонийлар актив ва пасив сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар, бошқарувнинг ҳамма

соҳаларига нозирлар коллегиясидан вакиллар киритилиши белгиланган. 1924 йил 19 сентябрда Советларнинг V съезди бўлиб ўтган ва унда Бухоро Совет Социалистик Республикаси деб эълон қилинган, аммо бу вақтга келиб Ўрта Осиёда "Ленинча" миллий чегаралаш сиёсати ўтказилаётган эди. Натижада Бухоро Совет Социалистик Республикаси янгича давлат бошқарувига ўтказилаётган Ўзбекистон ССР таркибига киритилган.

Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказилиши натижасида Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Совет республикаларининг ўрнида Ўзбекистон ва Туркменистон ССР, Тожикистон АССР, Қирғизистон ва Қорақалпоғистон Автоном вилоятлари ташкил этилган. 1922 йил 30 декабрда СССР империяси вужудга келтирилиб, унинг таркибига Украина ССР, Белоруссия ССР ва Кавказорти республикалари киритилган. 1925 йил 17 февралда Ўзбекистон ССРнинг I съезди бўлиб, 1924 йил 31 январдаги СССР Конституциясига мувофиқ, "Ўзбекистон ССРни ташкил этиш тўғрисида"ги Декларация қабул қилинган. СССР Конституциясининг I бўлими: "Совет Социалистик Республикалар Иттифоқини тузиш ҳақидаги декларация" ва "Совет Социалистик Республикалари Иттифоқини тузиш ҳақида шартнома"дан иборат эди.

Ўзбекистон ССРнинг биринчи Конституция лойиҳаси Советларнинг II съезида, 1927 йил 27-31 март кунлари тасдиқланган. Бу Конституцияда ҳам бошқа иттифоқ республикалари Конституцияларидагидек, давлат ҳокимияти ваколатларини "ишчи деҳқон ва қизил аскар Советларининг депутатлари амалга оширадилар", деб белгиланган. Ўзбекистон таркибига Тожикистон Автоном республикаси киритилган. Бунда кўпгина ваколатлар Тожикистон АССРга берилган бўлиб, улар ўртасидаги алоқаларга бағишланган. СССР ўз таркибидаги Республикаларни янада Марказга қарам қилиб туриш учун улар ўртасидаги низоларни уларнинг Конституция ва қонунларидан бошлаб ўз сиёсатида ҳам доимо назарда тутиб келган. Ўзбекистон таркибига киритилган Тожикистон АССРга ўзининг Халқ Нозирлари Совети таркибини тузиш ва унга хоҳлаган вақтда ўзгартириш киритиш ҳуқуқларини, Ўзбекистон ССР қабул қилган қонунлар, қайтадан кўриб чиқилиб ўзлари томонидан тасдиқлангандан сўнг, кучга киритиш ҳуқуқлари ва бошқа кўпгина ваколатлар унга берилган. Шунингдек, Конституцияда миллий давлат тузилганлиги, хусусий мулк бекор қилинганлиги ва давлат

органларини тузиш тартиби, қонунчилик, ҳуқуқ-тартибот органларининг дастурий кўрсатмалари ва уларни ташкил этиш қоидалари кўрсатиб берилган. Ҳамда Ўзбекистондаги барча табиий бойликлар, заводлар, фабрикалар давлат мулки деб эълон қилинган.

1937 йил 14 февралда Бутун Ўзбекистон Советларининг Фавкулотда VI съезди ЎзССРнинг иккинчи Конституциясини СССРнинг 1936 йилги Конституциясига мос равишда қабул қилган. Бу Конституция 13 бобдан иборат бўлиб: I боб — ижтимоий тузилиши; II боб — давлат тузилиши; III боб — ЎзССР давлат ҳокимиятининг олий органларига бағишланган; IV боб — ЎзССР давлати идора органлари ҳақида; V боб — Қорақалпоғистон АССР давлат ҳокимияти олий органларининг тузилиши белгиланган; VI боб — Қорақалпоғистон АССР давлат идора органлари ҳақида; VII боб — давлат ҳокимияти маҳаллий органларнинг фаолият принциплари белгиланган; VIII боб — ЎзССР бюджети тўғрисида; IX боб — суд ва прокуратура органлари тузилиши; X боб — фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва бурчлари ҳақида; XI боб — сайлов тизими бағишланган; XII боб — герб, байроқ, пойтахт; XIII боб — Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби белгиланган. Ушбу қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг иккинчи Конституцияси СССРнинг 1936 йилги Конституциясини сўзма-сўз такрорлайди.

Конституцияда хотин-қизлар тенглиги, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, матбуот эркинлиги, оммавий йиғилишлар ўтказиш, кўчаларда намоиш ўтказиш ҳуқуқлари кўрсатиб ўтилган. Бу ҳуқуқлар фақат қоғозларда СССРдаги сиёсатнинг бошқа давлатларга намоиш этилиши учун ёзиб қўйилган эди.

1937 йилги Ўзбекистон ССР Конституциясида давлат бошқарувини амалга ошириш шакллари жойлардаги Советларни ташкил этиш тартиби, уларнинг ваколат муддатлари, сайлаш ва сайланиш тартибларининг айрим ҳолатлари олдинги Конституцияга нисбатан қисман ўзгартирилган (сайлаш ҳуқуқи 20 ёшдан қилиб, ваколат муддати қишлоқ, посёлка Советларига 2 ярим йил муддат қилиб, вилоят, туман Советларига 5 йил муддат қилиб белгиланган). Шунингдек, республика Олий Совети ва бошқарув органи Министрлар Советининг ваколатлари, ташкил этилиш тартиби кўрсатиб берилган. Шу билан бирга, маъмурий-ҳудудий тузилиши, прокуратура, суд органлари тузилиши, Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартиблари белгиланган.

ЎзССР Халқ Нозирлари Советининг қонунчилик ваколати бекор қилиниб, ЎзССР нинг Олий Совети ягона қонунчилик органи деб белгиланган.

Олий Совет ўзининг Президиумини сайлаган:

Раис, 3 та муовин, котиб ва 13 та аъзодан иборат таркибда ташкил топган. Бу Конституциянинг қабул қилиниш даврида СССР таркибига кирувчи иттифоқдош республикалар ҳаётида муҳим сиёсий ўзгаришлар янада авж олдирилиб юборилган эди. “Марказ” раҳбари Сталин ташаббуси билан “коллективлаштириш”, “халқ душманлари” шиорлари остида миллионлаб кўп миллатли халқлар ўз ватанларидан сургун қилинганлар. Конституция ва қонунларда кўрсатиб ўтилган инсон ҳуқуқлари кўпол равишда поймол этилган. Ўзбекистон халқи босмачига айланди, юз минглаб одамлар узоқ ўлкаларга қатоғон қилинган, суд қилинмасдан отиб ташланган.

1978 йили ЎзССРнинг учинчи Конституцияси қабул қилинган. 1978 йил 19 март куни ЎзССРнинг янги Конституцияси лойиҳаси мутбуотда эълон қилинган. ЎзССР Олий Совети Президиуми томонидан 15 апрел куни Олий Совет сессиясида ЎзССР Конституцияси лойиҳаси СССРнинг 1977 йил 7 октябрида амалга киритилган Конституциясига мослиги муҳокама қилиниб айрим моддаларига ўзгартиришлар киритилган ва 19 апрел куни қабул қилинган. Конституциянинг тузилиши кириш қисмидан, XI бўлим, 21 боб ва 183 моддадан иборат бўлиб, ушбу Конституцияда ҳам Совет ҳокимиятини амалга ошиш қоидалари ва ишчи деҳқон синфининг коммунистик жамият қуришдан иборат олий мақсади белгилаб берилган. Масалан, Конституциянинг кириш қисмида, “халқ давлат ҳокимиятини Советлар орқали амалга оширади” деб “коммунистик партиянинг жамият ҳаётидаги раҳбарлиги ва етакчилик қилиши”га кўп таъриф берилган. 70 йилдан ошиқроқ вақт давомида қабул қилинган Конституцияларда халқ ҳокимияти ҳақида чиройли сўзлар баён қилинган, лекин амалда жойларда тузилган область, район, шаҳар, қишлоқ ва посёлка Советлари коммунистик партия дастурлари, режалари билан ташкил қилинган, ўтказилган сохта сайловлар жамият ва давлат ҳаётида ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган.

1977 йилдаги СССР Конституцияси Совет Иттифоқида “Марказ”дан давлат бошқарувининг тузилиш шаклини белгилаб берган. XIX Умумиттифоқ партия анжумани

материалларида, КПСС платформаси: "Ҳозирги шарт-шароитларда партиянинг миллий сиёсати"да Совет Иттифоқини янгилаш гоёлари илгари сурилган, ҳаётий, иқтисодий ва сиёсий мазмун билан бойитиш назарда тутилган. "Марказ" олдидаги республикаларнинг мажбуриятлари, вазифаларини мустаҳкамлаб берган: "СССР таркибига киритилган республикаларнинг ҳуқуқий ва ҳаётий ривожланишини ўрганишда, шунга диққатни жалб этиш лозимки, партия ва давлатнинг миллий сиёсатни амалга оширишдаги камчиликлари туфайли Совет Иттифоқи таркибига зўрлик билан киритилган республикалар янада "Марказ"га қарам давлатга айланиб борганлар, шу билан бирга, кам сонли халқларнинг ҳуқуқий ҳолатида ҳеч қандай ўзгаришлар, силжишлар бўлмаган. Конституция ва қонунлар тез-тез ўзгартирилган. Натижада, Иттифоқнинг инқирози, тарқалиб кетиши тезлашган ва миллий муносабатлар соҳасида мураккаб вазиятни келтириб чиқарган.

1991 йилнинг 19-21 август кунлари Москвада содир бўлган давлат тўнтариши, СССРнинг империя сифатида бундан буён ҳукмронлик қилишга қодир эмаслигини маълум қилиб қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши, Иттифоқдаги вазиятни олдиндан кўра билганлиги ва унга тўғри баҳо бера олганлиги шунда кўринадики, СССР таркибига киритилган республикалар ичида биринчилардан бўлиб у 1990 йил 20 июнда "Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик декларацияси"ни қабул қилди. Ўша даврда Иттифоқни тиш-тирноғи билан сақлаб қолишга интилаётган қора кучлар миллий низоларни авж олдириш учун барча имкониятларини ишга солган. Бунинг мисоли сифатида Фарғона билан Ошдаги воқеаларни келтиришимиз мумкин. Ўзбекистон Мустақиллигининг эълон қилиниши ва унинг тинчликсевар мамлакатлар томонидан тан олиниб, қўллаб-қувватланганлиги Ўзбекистоннинг тинч йўл билан ўз ҳуқуқини мустаҳкамлаб олишида жуда катта ёрдам берди.

Ўзбекистон ўзининг мақсад ва тараққиёт йўлини белгилаб, 1991 йил 31 августдаги Олий Кенгаш йиғилишида қабул қилинган "Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонунни бутун дунёга эълон қилди. 1991 йил 21 декабрда Собиқ Иттифоқ республикалари раҳбарлари ўзаро ҳамкорликни тенглик асосида, халқаро ҳуқуқ нормаларига таянган ҳолда ташкил этишни йўлга қўйиш мақсадида ва собиқ Иттифоқ тақдирини узил-кесил ҳал этиш учун Олмаотада

учрашдилар. Саккиз республикага Арманистон, Молдавия ва Озарбайжон Республикалари ҳам қўшилди. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Декларациясига 11 республика раҳбарлари қўл қўйдилар.

Шундай қилиб, 1922 йилда таъсис этилган собиқ СССР иттифоқи барҳам топди ва Олмаотада 11 та Мустақил Давлатларнинг Ҳамдўстлиги вужудга келди.

2-§. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг эълон қилиниши ва янги Конституцияни қабул қилиш зарурияти

1917 йил феврал инқилобидан кейин, Советлар империясини ўрнатган большевиклар Туркистонда 1918 йилдан бошлаб ўз мустамлакачилик сиёсатини, янги-янги ҳужжатлар қабул қилиш усуллари билан амалга ошира бошлаганлар. Ўрта Осиё халқларидаги миллий ғурур ва мустақил давлатчиликка интилиш руҳини йўқ қилиш мақсадида ерлик халқлар тарихи сохта маълумотлар билан яратилган. Мустақиллик, озодлик учун курашган ота-боболаримиз ҳаракати миллатчилик, панисломизм, пантуркизм ҳаракати деб қораланган. Шунингдек, коммунистик партия олиб борган сиёсат туфайли миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг қатагон қилинишига, қонунсиз, судсиз йўқ қилиб юборилишига шарт-шароитлар яратилган. Шунга қарамасдан, Ўзбекистон халқининг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган курашини тўхтата олмаганлар. 1989 йил Ўзбекистон ССР Марказий Қўмитасига раҳбар бўлиб келган И. А. Каримов Ўзбекистон халқининг асрий истиқлол орзуларини рўёбга чиқарди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришишида, аввало, 1990 йил 24 март куни Собиқ Иттифоқ республикалари ичида биринчилардан бўлиб Президентлик лавозимининг жорий этилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикасида Президентлик лавозимининг жорий этилиши мустақиллик ғояларини тезкорлик билан амалга ошиши учун шарт-шароитлар яратиб берди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 1990 йил 20 июнда Олий Кенгаш йиғилиши чақирилиб, Ўзбекистон Республикасининг “Мустақиллик Декларацияси” қабул қилинди. Бу ҳужжатнинг тарихий аҳамияти шундан иборатки, у ўзбек давлатчилиги тарихидаги биринчи тинч

йўл билан ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисидаги ҳужжат эди. Унга кўра, ўзбек халқи давлат бошқарувида ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ва фаровон ҳаёт кечирishiни таъминлашни олий мақсад деб, ўз зиммасига олган ҳолда, халқаро ҳуқуқ қоидаларига асосланиб, ўзининг “Мустақиллик Декларацияси”ни эълон қилди. Ва бундан буён Ўзбекистон ўзининг ташқи муносабатларида, давлат ҳокимияти масалаларини ҳал этишда танҳо ҳокимлигини, унинг чегаралари ва ҳудуди даҳлсиз эканлиги, ўз тараққиёт йўлини, ўз номини, давлат рамзларини (герб, байроқ, мадҳия) ўзи таъсис этиши ва демократик ҳуқуқий давлат ташкил топганлигини бутун дунёга маълум қилди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришиши унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва маърифий янгилашниш истиқболлари режаларини белгилаб берди. Батамом мустақилликни қўлга киритиш учун маълум бир вақт талаб қилинар эди. Чунки Собиқ Иттифоқ Марказида бунга қарши жуда катта кучлар тайёр бўлиб турар эди. Мана шундай оғир бир вазиятда: “Тақдир И. А. Каримов зиммасига жамиятнинг мураккаб ички ва ташқи сиёсий шароитларида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва давлат ҳуқуқи масалаларини ҳал қилишга даъват этилган, унинг қайта ўзгартирувчиси бўлишдек ниҳоятда оғир вазифани юклади. Шундай вазиятда ҳам И. А. Каримов ўзини буюк раҳбар сифатида кўрсатди¹.”

Давлат ва жамият ҳаётидаги муаммоларни тезкорлик билан ҳал этиш кечиктириб бўлмас аҳамиятга эга эди. Чунки ўша вақтларда СССРнинг тақдири ҳал бўлаётган эди. “Марказ” раҳбарлари халқни ҳар хил сиёсий йўллар ва куч билан кўрқитиб, Иттифоқни сақлаб қолишга ҳаракат қилаётган эдилар. Шунга қарамасдан 1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг сессияси чақирилиб, “Давлат Мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти” эълон қилинди: “Ўтмишдан сабоқ чиқариб, Иттифоқнинг сиёсий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб, халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб, Ўзбекистон халқларининг тақдири учун бутун масъулиятни англаб, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари, мустақил давлатлар ўртасида чегараларнинг бузилмаслиги тўғрисидаги Хельсинки шартномаларига

¹ Ш. З. Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., “Адолат”, 1994, 12-бет.

қатъий садоқатни баён этиб, миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъий назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бири кишининг муносиб ҳаёт кечирishiни, шаъни ва қадр-қиммати таъминлайдиган инсонпарвар, демократик, ҳуқуқий давлат барпо этишга интилиб, “Мустақиллик Декларацияси”ни амалга ошира бориб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини ва озод суверен давлат – Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлигини тантанали равишда эълон қилди”.¹

Шу куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистон Республикасининг “Мустақиллиги Декларацияси”га ва “Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш Баёноти”га асосланиб, “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги конституциявий қонунни қабул қилди. Ушбу қонун Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришганлигини узил-кесил мустаҳкамлади. Унда, жумладан, “Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, мустақил демократик давлатдир”, дейилади. Ушбу қонунда Ўзбекистон Республикаси халқининг северенлиги, давлат ҳокимияти унинг хоҳиш-иродасига мувофиқ вакиллик органлари тизими орқали амалга оширилиши, ҳудуди ва чегаралари даҳлсиз ва бўлинмаслиги, у Ўзбекистон халқининг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслиги принциплари мустаҳкамланди. Шунингдек, давлат ҳокимияти идораларининг тизими, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши тартибига асосланиши белгилаб берилди. Ўзбекистон Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, Миллий гвардия ва муқобил хизматни ташкил этиш мустақил давлатнинг асосий белгиси сифатидаги ҳуқуқи эканлиги кўрсатилди. Унинг ҳудудидаги барча моддий ва маънавий бойликлар умуммиллий бойлик эканлиги, ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа ноишлаб чиқариш фондлари, транспорт, алоқа ва энергетика тизимлари республика мулкидир, деб мустаҳкамланди. Дастлабки бозор муносабатларини ривожлантиришда мулк шакллари бундан буён тўлиқ такомиллаштирилиши ва бунинг тегишли қонунлар асосида кафолатланиши белгилаб берилди. Чет давлатлар билан дипломатик, консуллик, савдо алоқалари, мухтор вакиллар билан айрибошлаш, халқаро шартномалар тузиш, халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш унинг ажралмас ҳуқуқидир деб кўрсатилди. Шулар

¹ Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш Баёноти. «Халқ сўзи» газетаси, 1991. 2 сентябр.

билан бирга, Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни ривожлантириш ва тартибга солишда инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига мувофиқ, инсон қадр-қиммати улугланишини доимо назарда тутишини, ўз тараққиёт йўлини, ўз давлат рамзлари ва давлат тилини ўзи белгилашини ҳам эълон қилди.

"Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг дунёга келишига асосан иккита омил сабаб бўлди. Шулардан бири жамиятнинг бозор муносабатлари томон тутган йўли, янги тараққиётдаги умумий қонуниятлар ва йўналишларга мувофиқ равишда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши бўлди. Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилинишини тақозо этган иккинчи омил бўлди."¹

Ўзбекистон Конституцияси унинг халқи эришган ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ҳокимиятини ташкил этишдаги ўз хоҳиш-истакларини қонуний тартибда расмийлаштириб, мустаҳкамлади. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонун эълон қилинган кундан бошлаб то янги Конституция қабул қилингунга қадар 15 ой вақт ўтди, ана шу давр ичида давлат бошқарувини қайта ташкил этишда ғоят катта амалий ишлар тажрибаси тўпланди. Унда яшовчи халқларнинг янги-гича яшашга ва ўз давлат тузумини барпо қилишга бўлган интилишлари ва уларнинг ҳуқуқ-эркинликларини ривожлантиришнинг энг муҳим кафолати эканлиги унда мустаҳкамлаб қўйилди. Шу давр мобайнида демократик ижтимоий ва давлат тузумининг асослари, олий ва маҳаллий давлат ҳокимияти ҳамда идора органларининг тизими таркиб топди, умуминсоний демократия принциплари ўрнатилди. Ўзбекистон Конституциясининг асосий принциплари маромига етказилди. Бу принциплар халқ оммасининг ҳам мамлакат ичида, ҳам бутун жаҳонда мустақиллик учун олиб борган курашлари нагижасини ўзида мужассамлаштирди. Шу тариқа, мустақил Ўзбекистоннинг конституциявий тузumi асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши ҳамда фаолияти принципларини ва бошқа ижтимоий муносабатларни белгилаб берадиган Конституция қабул қилиш зарурияти пайдо бўлди.

¹ Ш. Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., "Адолат", 1994, 7-бет.

3-§. Ўзбекистонда конституциявий ислохотнинг ўзига хос хусусиятлари ва босқичлари

Агар амалдаги Конституция ўз моҳияти талабларига жавоб бермай қўйса, конституциявий ислохот учун зарурат туғилади. Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституцияси ҳам давлатимизнинг XX асрнинг сўнгги ўн йиллигидаги мақомига, шахс билан давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг халқаро ҳуқуқ талаб ва меъёрларига жавоб бермай қўйган эди. Чунки у жаҳон конституциявий амалиётида эътироф этилган ва Конституцияга қўйиладиган талабларга жавоб бермай қолган эди. У ўзининг марксча ва ленинча ғоялари асосида ўта мафкура-лаштирилганлиги, сиёсий чақириқ ва баландпарвоз иборалар билан тўлиб-тошганлиги билан ажралиб турар эди. Умуман, жамият тараққиёти эҳтиёжлари ва истиқлол йўлларини ўзида акс эттирмас эди. Шунинг учун ҳам собиқ иттифоқда биринчи бўлиб, 1990 йилнинг июнида Республика Олий Кенгашининг иккинчи сессиясида янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш учун Конституциявий комиссия тузилди.

Янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш фаол амалий конституциявий ислохот жараёни билан узвий боғлиқликда олиб борилди. 1990-1992 йилларда Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституциясига 100 дан ортиқ ўта муҳим ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Булар жумласига, **биринчидан, сиёсий соҳада:** президентлик бошқаруви ва юқоридан то қуйигача тубдан янги ижро этиш ҳокимияти тизимини таъсис этиш, конституциявий назоратни жорий қилиш, сайлов тизими ва судларни сайлашдаги ўзгартиришлар, бир партиялиликдан кўп партиявийликка ўтишга қаратилган қўшимчалар киради.

Иккинчидан, иқтисодий соҳада: янги жамиятнинг иқтисодий асосларини давлат ва колхоз-кооператив мулкчилиги эмас, балки бозор муносабатлари сари ижтимоий жиҳатлари йўналтирилган турли мулкчилик шакллари ва уларнинг ҳуқуқий тенглиги ташкил этиши ҳақидаги конституциявий қоида ўрнатилди.

Учинчидан, маънавият соҳасида: ягона ҳукмрон марксизм-ленинизм мафкурасидан ва фақат синфийликка асосланишдан воз кечилиб, умуминсоний қадриятларга таяниб, кўп фикрлик, виждон эркинлиги ва бошқа шахсий ҳуқуқларнинг қонуний амалий эътироф этилишидир.

Бу соҳалардаги ҳар бир конституциявий ўзгартириш ҳаёт синовидан ўтди. Шунинг учун ҳам Конституциявий комиссия тараққиётимизнинг талабларига жавоб берадиган, ҳаёт синовларидан ўтган, 1990-1991 йилларда жорий қилинган қатор янги конституциявий қоидаларни Асосий Қонун лойиҳасига киритди.

Жамият сиёсий ва ҳуқуқий тизимини тубдан ўзгартиришнинг муҳим таркибий қисми бўлган конституциявий ислоҳот бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга.

Биринчидан, агар илгарилари қонунчиликни ўзгартириш одатда, янги Конституцияни қабул қилишдан бошланиб, кейин тармоқ жорий қонунларини аста-секин ўз ичига ола борса, эндиликда у бутунлай бошқача амалга оширилди. Гарчи муайян ўзаро боғлиқлик шубҳасиз сақланиб қолган бўлсада, Конституция ва амал қилаётган қонунларга киритилаётган тузатишлар билан қўшимчалар ўртасидаги илгаригидек қатъий боғлиқлик йўқ эди. Шу жиҳатдан олиб қаралганда Конституциянинг қабул қилиниши бутун ҳуқуқий ислоҳотнинг энг юқори нуқтаси бўлиб ҳисобланади.

Иккинчидан, агар илгариги икки Конституция ислоҳоти вақтида (1936-1937 ва 1977-1978 йиллар) республиканинг Асосий Қонунини бирон-бир жиддий муқобил ечимни истисно этган ҳолда СССР Конституциясига мувофиқлаштириш уларнинг асосий мазмунини ташкил этган бўлса, эндиликда бу принцип ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмади. Чунки Ўзбекистон суверен давлат сифатида ўзининг Конституциясини ўзи мустақил ишлаб чиқди. Бунда мезон бўлиб, миллий ҳуқуқий мерос, халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва умумбашарий қадриятлар хизмат қилди.

Учинчидан, Ўзбекистондаги бир қатор конституциявий ўзгаришлар собиқ иттифоқдаги ўзгаришлардан ҳам олдин амалга оширилди. Чунончи, Президентлик лавозими, Министрлар Совети ўрнига Вазирлар Маҳкамаси биринчи бўлиб Ўзбекистонда таъсис этилиб, ижро этувчи ҳокимиятнинг тизими бевосита республика Президентига бўйсундирилди. Кейинчалик собиқ иттифоқда ҳам, бир қатор республикаларда ҳам, биринчи навбатда Ўрта Осиё республикаларида бизнинг конституциявий тажрибамиз ҳисобга олинди ва эътироф этилди.

Тўртинчидан, конституциявий йўл билан тартибга солиш кўламининг кенгайиши жараёни кўзга ташланди. Бунга ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишини Конституция йўли билан мустақамлаш, Конституциявий назорат қўмитасини

таъсис этиш, Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан республика прокурорининг тайинланиши ва ҳоказолар мисол бўлади.

Бу барча муҳим конституциявий ўзгартиришлар Ўзбекистон ҳали собиқ иттифоқ таркибида эканлигида амалга оширилди. Булар конституциявий ислоҳотнинг **биринчи босқичи** мазмунини ташкил этди.

Конституциявий ислоҳотнинг **иккинчи босқичи** 31 август 1991 йилдан то 8 декабр 1992 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу босқичнинг ўзига хос хусусияти "Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида"ги конституциявий қонун билан белгиланади. Бу ҳажми бўйича 17 моддадан ташкил топган, ниҳоятда ихчам ва кичик ҳужжат Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида қўйган илк қадамларининг конституциявий-ҳуқуқий асосини ташкил этди. Ўз мазмун-моҳияти бўйича уни «Муваққат кичик Конституция» деб таърифлаш мумкин.

Иккинчи босқич мобайнида Конституция лойиҳаси тайёрланиб, умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилинди. Лойиҳа икки ярим ой мобайнида матбуотда, барча оммавий ахборот воситаларида, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар фаолларининг йиғилишларида, минг-минглаб меҳнат жамоаларида чуқур ва атрофлича муҳокама қилинди. Мамлакатнинг чинакам мустақиллигини, унинг ижтимоий ва давлат қурилишидаги реал демократизмни, унинг ижтимоий-сиёсий йўлини белгилашда умуминсоний қадриятларнинг шакл-шубҳасиз устуворлигини тасдиқловчи бу Конституция — мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституция лойиҳасининг ниҳоятда улкан, чинакам тарихий аҳамияти муҳокама даврида алоҳида таъкидланди.

Айни вақтда умумхалқ муҳокамаси давомида лойиҳани яхшилашга доир кўплаб таклиф ва мулоҳазалар билдирилди. Конституция комиссиясининг ўзигагина 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳаза тушди. Тушган таклиф ва мулоҳазаларнинг ҳаммаси атрофлича пухта ўрганилди ҳамда лойиҳа устидаги ишларни давом эттириш чоғида улардан фойдаланилди.

Натижада 60 дан ортиқ моддага аниқлик ва тузатишлар киритилди. Дастлабки таҳрирдаги тўртта модда чиқариб ташланди, бир неча янги модда яратилиб, лойиҳа матнига қўшимча равишда киритилди. Тушган таклиф ва мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда Конституция лойиҳаси матбуотда иккинчи марта эълон қилинди. Конституциявий комиссия умумхалқ

муҳокамаси яқунларини кўриб, лойиҳани маъқуллади. Лойиҳа Олий Кенгаш сессиясида ҳам моддама-модда қизгин муҳокама этилди ва қабул қилинди.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси халқчил қомусдир. Сабаби — унинг лойиҳаси устида, И. А. Каримов таъкидлаганидек, тахминан икки йил давомида ишладик. У икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди, халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилди, сайқал топди.¹ Асосий Қомусимизда фуқароларнинг аҳлиги, халқимизга хос одамийлик, умуминсоний қадриятларга ихлос каби яхши сифатлар ўз аксини топган. Юртимизга хос қардошлик ва дўстлик анъаналари, ўзининг бой ва теран тарихига эга бўлиши, халқларнинг ўзаро тотувлиги ва қўшничилиги принциплари ҳам Конституциямизда муҳим ўрин тутди.

Конституциямизнинг яратилишида, муҳокама қилинишида ва қабул қилинишида Конституциявий комиссиянинг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг ролини алоҳида таъкидлаш лозим. У киши нафақат Конституция ишлаб чиқиш ташаббускори, нафақат лойиҳа тайёрлаш ишларига раҳбар, балки Асосий Қомуснинг туб моҳияти, фалсафаси, асосий ғояларининг муаллифидир. И. А. Каримов Конституциянинг ҳар бир моддасини ақли ва юраги билан ҳис этди, уни пишитди ва такомиллаштирди.²

Ўзбекистондаги конституциявий ислохотнинг ва та-раққиётнинг **учинчи босқичи** Республикамизнинг биринчи Конституцияси қабул қилиниши билан бошланади. Чунки, Конституция Асосий Қомус сифатида барча қонунчиликнинг, ҳуқуқий тизимимизнинг ўзагидир. Мустақил Конституциямиз кўзи-назари билан барча қонунларимиз бошқатдан кўриб чиқилди.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси Асосий Қонун сифатида давлатни-давлат қиладиган, миллатни-миллат қиладиган қонунларга асос бўлиши муқаррар³.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т., «Ўзбекистон», 1992., 36-37 бетлар.

² Ш. Ўразаев. Мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси қандай яратилди? Инсон ва демократия. 1993, 2-сон, 8-бет.

³ И. А. Каримов. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т., «Ўзбекистон», 1992, 44- бет.

4-§. Президент — Конституциянинг ташаббускори, яратувчиси ва кафили

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, янги суверен давлат мақомини конституциявий жиҳатдан мустақамлаб қўйиш муаммоси юзага келди. Ўзбекистон Президенти мамлакатни ўзининг ривожланиш йўлини конституциявий асосда белгилаб олиши зарурлигини бир неча бор таъкидлаганди. "Давлатимизнинг келажаги, халқимизнинг тақдири кўп жиҳатдан Конституциямиз қандай бўлишига боғлиқ"¹, — деган эди юртбошимиз.

Бизга янги мустақил давлатимизнинг хусусияти, ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, умуминсоний қадриятларга, инсон ҳуқуқларига, давлат мустақиллиги принципларига, демократия ва ижтимоий адолат идеалларига содиқлиги акс этган Конституция керак эди.

Янги Конституцияни ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақидаги ғоя Республикамизнинг 1990 йил март ойида бўлиб ўтган ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашнинг биринчи сессиясидаёқ айтилган эди.

Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1990 йил 20 июнда эълон қилинган "Мустақиллик декларацияси"нинг мамлакатимиз янги Конституциясини ишлаб чиқишга асос бўлиши таъкидланган эди. Ўша кунёқ Олий Кенгаш Ўзбекистон Президенти бошчилигида Конституциявий комиссия тузган эди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди ва "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги Конституциявий Қонун қабул қилинди. Унда белгиланган қоидалар амалиётда бир ярим йил мобайнида синовдан ўтди, сўнгра Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳасига киритилди. Ундаги қоидалар Ислом Каримов ифодалаб берган ғоя ва принципларни мустақамлади. Конституция лойиҳаси ўзининг тузилиши билан Ўзбекистон Президентининг улкан яратувчилик ва ислоҳотчилик фаолияти натижаси эканлигини кўрсатиб турарди. Шунингдек, унинг зиммасига жамиятни янгилаш, ўтиш даврининг мураккаб шароитида давлатимизни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, давлат-ҳуқуқий ва маънавий жиҳатдан ривожлантиришнинг пишиб етил-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996. 124-6.

ган муаммоларини ҳал қилиш каби тарихий вазифани юклади. Ушбу вазифаларни амалга оширишда Президентимиз буюк давлат ва жамоат арбоби, истеъдодли сиёсий етакчи сифатида намоён бўлди.

Юртбошимиз икки ўзаро боғлиқ муаммони — Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини қарор топтириш ва унинг Конституциясини қабул қилиш муаммоларини муваффақиятли ҳал этди. Аини пайтда мазкур вазифалар бошқа ижтимоий муаммоларни ҳам мунтазам равишда ҳал қилиш билан баравар бажарилди.

Давлат мустақиллигига эришилиши ва бунинг Конституцияда қонун йўли билан мустаҳкамланиши — оламшумул воқеа, Президент И. А. Каримов бошчилигида давлатчилик ва ҳуқуқ соҳасида амалга оширилган фаолиятнинг энг катта ғалабаси бўлди. Юртбошимизнинг ҳар томонлама ҳисоб-китоб қилинган, мантиқий изчил, мукаммал стратегияси тараққийпарвар ўзгаришлар қилишга қаратилган.

Конституция лойиҳасини тайёрлаш борасидаги барча ишлар И. А. Каримовнинг бевосита раҳбарлигида амалга оширилди. Президент Конституциявий комиссия иш бошлаши билан Республикаимизнинг ўзига хос жиҳатларини ва хусусиятини муносиб равишда акс эттирадиган, халқаро андозаларга тўлиқ жавоб берадиган, жаҳон тажрибасини, демократия ва энг ривожланган мамлакатлар конституциявий қонунчилиги эришган ютуқларни инобатга оладиган Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлашга йўналтирилишини таъминлашга ҳаракат қилди. Лойиҳани тайёрлаш чоғида Европа, Осиё, Америка мамлакатларининг конституциялари ўрганиб чиқилди. У инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқларига оид бошқа халқаро ҳужжатларни инобатга олган ҳолда тайёрланди¹.

Конституциявий комиссиянинг аъзоси академик Ш. З. Ўразаев шундай сўзларни ёзган: «Президентимиз шунда ҳам жуда тақчил вақтидан фурсат ажратиб, Конституция лойиҳасини тайёрлаш бўйича тузилган ишчи гуруҳнинг аъзоларини қабул қилар, лойиҳани қайта-қайта ўқиб чиқар, унинг матнини чуқур мушоҳада қилар ва унга тузатишлар киритарди. Бу кишининг ғоят ажойиб таҳлил қобилияти, келажакни олдиндан кўра олиши, нозик ҳис этиш истеъдоди бизни ниҳоятда ҳайратга

¹ Қаранг: А. Х. Саидов. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. Т., Билим, 1992.

соларди. У меҳнатга доимо тайёр, ҳамиша изланишда, ишнинг моҳиятини тушунишга ва у бўйича энг мақбул қарор чиқаришга интиларди. Конституциявий комиссиянинг раиси лойиҳанинг ҳар бир тафсилотига эътибор берар, унга ўз қўли билан тузатишлар ва аниқликлар киритарди, ишга астойдил ёндашиш, ишбилармонлик ва билимдонлик намунасини кўрсатар эди. Президент — ўзига нисбатан жуда талабчан шахс. Кўпинча, назаримизда унинг бу талабчанлиги ўзига нисбатан шафқатсизликка яқинлашиб кетарди. У ярим тунгача ишлар ва ишнинг жуда катта қисмини ўз зиммасига оларди. Кунлар кетидан кунлар, шанба ва якшанба дам олиш кунлари ҳам шу тариқа ўтарди»¹.

Юртбошимиз киритган аниқликлар, тузатишлар ва қўшимчаларнинг ҳаммаси жуда муҳим эди. Улар давлат раҳбари ижодий тафаккурининг маҳсули бўлиб, унинг сиёсий донолигидан, ҳуқуқ соҳасини чуқур билишидан яққол далолат берарди.

Ислом Каримов Конституция лойиҳасини аёллар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлатнинг маданий ёдгорликлар, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш ҳақидаги моддалар билан тўлдиришни таклиф қилди, асосий эътиборни Конституциянинг инсон ва фуқаролар эркинликлари ва бурчларини қонуний мустаҳкамловчи моддаларига қаратди. Президент Конституция лойиҳасини биринчи марта эълон қилгунча тўрт марта, кейинги эълон қилингунича эса яна икки марта таҳрир қилди. Фуқароларнинг аниқ таклифлари ва мулоҳазаларини ўрганиб чиқиб, Олий Кенгаш сессиясидан аввал лойиҳани қўлида қалам билан яна бир бор кўриб чиқди.²

Шундай қилиб, Конституция лойиҳаси давлатимиз раҳбари томонидан етти марта текшириб чиқилгандан кейингина, республикамиз Олий Кенгашининг сессиясига сўнгги муҳокама учун тақдим этилди.

Конституциявий комиссия раисининг қаттиқ туриб ҳимоя қилган нуқтаи назари кўп ойлик изланишларнинг давлат ва сиёсат соҳасида тўпланган тажриба билан тасдиқланган натижаси бўлди. Ислом Каримовнинг Конституцияда ўз аксини топган ғоялари унинг 1992 йил ёзида чоп этилган "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" асарида ифо-

¹ Қаранг: Ш. Уразаев. Как готовился проект Конституции Республики Узбекистан? «Народное слово». 1992 г., 26 декабря.

² Ушш жойда.

далаб берилди. У шундай деб ёзган эди: "Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси янги жамиятнинг ишончли ҳуқуқий кафолатларини шакллантиради ва мустаҳкамлайди. Бу Асосий Қонун ҳар томонлама ва чуқур ўйланган умумхалқ муҳокамасидан кейин демократик йўл билан қабул қилинади. Умумий ғоясиз бизнинг кўп миллатли мамлакатимизда мустаҳкам маънавий маконни яратиш мумкин эмас. Конституция бизга инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мажмуини ифодалайдиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қандай қилиб куриш йўллари очиқ беради"¹. Ушбу асар Ўзбекистон Конституциясининг лойиҳасини тайёрлашга асос бўлди.

Буларнинг ҳаммаси юртбошимиз Конституция лойиҳасига ўзининг меҳнати билан қандай ҳисса қўшганлиги ҳақида ҳулоса чиқариш имконини беради. Айнан унинг ҳаракатлари билан кўпгина моддалар янада сайқал топди, ифодаланган қоидалар эса аниқ, равшан ва тушунарли бўлди.

1992 йил 8 сентябрда Конституциявий комиссия бажарилган ишни маъқуллади ва Конституция лойиҳасини умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилишга қарор қилди. Ушбу йиғилишда лойиҳани охирига етказиш ва таҳрир қилиш учун ишчи гуруҳ тузилди. 1992 йил 26 сентябрда Конституция лойиҳаси матбуотда эълон қилинди.

Асосий Қонун лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси жуда кенг тус олди. У 1992 йил сентябр ойи охиридан декабр бошларигача фуқароларнинг сиёсий фаоллиги, ижодий кўтаринкилиги руҳида ўтди ҳамда Ўзбекистонда демократия ривожининг самарали ва амалий мактаби бўлди. Муҳокамада мамлакатимиз катта ёшдаги аҳолисининг деярли ҳаммаси иштирок этди. Матбуотда, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларда қизғин баҳс-мунозаралар бўлди, кўплаб учрашувлар ўтказилди, Конституция лойиҳасига доир масалалар бўйича баҳс-мунозаралар ташкил қилинди:

Лойиҳа эълон қилинган, Конституциявий комиссияга фикр-мулоҳазалар билдирилган 600 тага яқин хат келиб тушди. Республика матбуотининг ўзида Конституция лойиҳасига бағишланган юздан ортиқ материаллар эълон қилинди. Келиб тушган таклифларнинг сони 5 мингдан ошиб кетди. Конститу-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., "Ўзбекистон", 1996, 85-бет.

ция лойиҳаси тушган таклифларни инobatга олган ҳолда анча тузатилди, қайта ишланди ва 1992 йил 21 ноябрда муҳокамани давом эттириш учун газеталарда қайта чоп этирилди.

Шундай қилиб, ҳуқуқий прецедент — икки босқичли умумхалқ муҳокамаси юз берди. Ушбу ҳолат муҳокама иштирокчиларини фаоллаштириш учун қудратли рағбат вазифасини блжарди. Бунинг натижасида умумхалқ фикр алмашуви янгича тус олди. Мазкур акциянинг маъноси шунда эдики, фуқаролар Конституциянинг қайта ишланган вариантыда Конституция лойиҳасини муҳокама қилишдаги ўз иштирокларининг натижасини кўра олдилар. Янги вариантда умумхалқ муҳокамасининг дастлабки босқичида келиб тушган кўплаб фикр-мулоҳазалар ва таклифлар ўз ифодасини топди. Одамлар Конституциявий комиссия уларнинг овозини эшитганлигига, таклифларининг тегишли равишда кўриб чиқилиб, инobatга олинганлигига ишонч ҳосил қилдилар.

Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси Ўзбекистон халқининг хоҳиш-иродасини аниқлаш, жуда бой материал тўплаш имконини берди. Ушбу материал чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқилди, умумлаштирилди ва халқнинг умумий иродаси шаклида ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессияси муҳокамасига киритилди.

И. А. Каримов сессияда Конституцияни "халқчил қомус" деб атаб, унинг лойиҳаси устида тахминан икки йил давомида ишлангани, икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтганлиги ва шу вақт мобайнида у халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилганлигини, сайқал топганлигини таъкидлади¹.

Республика Олий Кенгашининг сессиясида муҳокама қилиш учун киритилган Конституция лойиҳасига 80 га яқин ўзгартишлар, қўшимчалар таклиф этилди ва аниқликлар киритилди. Уларнинг айримлари муҳим аҳамиятга эга эди. Парламент сессиясининг иши давомида депутатлар ҳам унга бир қатор ўзгартишлар киритдилар.

Конституцияни ишлаб чиқиш, муҳокама этиш ва қабул қилиш жараёни И.А.Каримовнинг "Конституция давлатни-давлат, миллатни-миллат сифатида дунёга танитадиган Қомуснома" бўлганлиги, у "халқимизнинг иродасини,

¹ Ўша жойда. 124-бет.

руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини" акс эттириши, унинг "халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсули..."¹ эканлиги ҳақидаги хулосасининг тўғрилиги ва асосланганлигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Конституциясини тайёрлашда Президентнинг катта хизматлари ҳақида Н. Мишин шундай ёзади: «Каримов Асосий Қонунда инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғояларига содиқлик, ҳозирги ва келажак авлодлар олдида чуқур масъулиятни ҳис этиш, Ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибаларига таяниш, демократия ва қонунийликка ҳурмат, халқаро ҳуқуқнинг умумхалқ эътирофи этган нормаларини тан олиш, Ўзбекистоннинг муносиб ҳаётини таъминлаш, инсон-парвар ҳуқуқий давлат яратиш ва ниҳоят, мустақам фуқаровий тинчлик ҳамда миллий келишувни таъминлаш каби эзгу ниятларни мужассамлаштиришга ҳаракат қилди»².

Ўзбекистонда конституциявий қурилишнинг асосини Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз асарлари, чиқишларида ифодалаб берган беш асосий принцип ташкил қилади. Бу асос бўлувчи ғоялар ва қоидалар Ўзбекистон та-раққиёти ва миллий мафқурасининг тамал тошидир.

"Дарҳақиқат, — деб ёзади Ўрта Осиё бўйича таниқли мутахассис профессор Л. Левитин, — Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясида ҳозирги замон жамиятларига уларнинг сиёсий-ҳуқуқий ташкил этилиши нуқтаи назаридан зарур бўлган деярли барча нарса мавжуд. Шахснинг мустақиллиги, ҳокимиятларнинг тақсимланиши, мулкдорлик шаклларининг хилма-хиллиги, мафқуравий ранг-баранглик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий плюрализм, бошқариладиганларнинг розилигига асосланган ҳукумат сингари ва кўплаб бошқа демократик қадриятлар конституциявий тузумнинг принциплари сифатида тасдиқланади. Узоқ йиллар давомида тоталитар-мустабид тартибнинг хомхаёл-демократик ниқоби бўлиб келган турли кўринишдаги "шўрочиликлар" барҳам топтирилган"³.

¹ И. А. Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2- том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 93-бет.

² Мишин Н. Взгляд из Москвы. Ислам Каримов — первый Президент Республики Узбекистан. Штрихи к портрету // Ислам Каримов. Стабильность и реформы. Статьи и выступления. М., Палей, 1996. с. 19-20.

³ Қаранг: Ислам Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. Т., «Ўзбекистон», 1996, 89-90- бетлар.

Америкалик профессор Доналд С. Карлайлнинг "Ўзбекистон ва Ўрта Осиё: истиқболдаги ўтмиш ва ҳозирги кун" китобида "Каримов Конституцияси" деб номланган бўлим бор"¹. Ҳақиқатан ҳам Президент И. А. Каримов мустақил Ўзбекистон Конституциясининг ташаббускори, илҳомчиси ва асосий муаллифидир.

Конституциянинг 93-моддаси, 1-қисмига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституциянинг кафили ҳисобланади. "Конституциянинг кафили" тушунчаси, кўплаб Европа мамлакатлари ва АҚШ конституцияларида қўлланилмаганидек, илгари амалда бўлган собиқ совет конституцияларида ҳам ишлатилмаган эди.

Нима учун мамлакатимиз Конституциясида айнан Президент Конституциянинг кафили сифатида белгилаб қўйилган?

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёни фақат унинг кафилинигина эмас, балки конституциявий нормаларнинг кафолатланиш даражаси ва шакллари ҳам белгилаб берди.

Президент Конституциянинг кафили сифатида белгилаб қўйилар экан, Конституция Президентлик институтининг бутун давлат тизимини муҳофаза қилувчи ролини тавсифлайди.

Конституциянинг кафили функцияси Президентнинг давлат бошлиғи сифатидаги алоҳида ўрнини таъкидлайди ва кўп қирралидир. Конституцияни кафолатлар экан, Президент унинг нормаларига барча давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, жамоат ташкилотлари ва фуқаролар риоя қилишларини талаб қилиши мумкин ва шарт.

Президент Конституциянинг кафили сифатида унга риоя қилинишининг эталони ҳисобланади ва шу нуқтаи назардан ўзи раҳбарлик қилаётган органлар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига баҳо беради. У Конституциянинг кафили сифатида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини, унинг мустақиллиги ҳамда ҳудудий яхлитлигини муҳофаза қилиш, давлат органларининг ўз вазифаларини бажаришларини ва мувофиқлашган ҳамкорлигини таъминлаш, конституциявий тузумни мустаҳкамлаш бўйича барча шароитларни яратиш учун зарур чора-тадбирларни кўради.

Конституциядан келиб чиққан ҳолда, И. А. Каримов ўзининг фундаментал асарларида Ўзбекистон тараққиётининг стратегик йўналишларини белгилаб берди. Конституцияни кафолатлар экан,

¹ Уша жойда. 90- бет.

давлат раҳбари бевосита ҳамда давлат органлари орқали ҳаракат қилади. Конституциянинг кафили сифатида Президент умуман Конституцияни ҳимоя қилиш механизми таъсирининг самарадорлиги учун шахсан жавобгарлик намуналарини кўрсатмоқда. У давлатнинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш, бутун мамлакат ҳудудида тинчлик, барқарорлик ва қатъий конституциявий тартибни кафолатлаш бўйича ўз мажбуриятини бажарар экан, халқ ишончини муносиб оқламоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январда эълон қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида"ги фармони Конституцияни кафолатлаш ва бу мақсад учун зарур шарт-шароитларни яратишга қаратилган¹.

Шундай қилиб, И. А. Каримовнинг Конституция ҳақидаги фикрлари, таъкидлари ва хулосалари рўй бераётган конституциявий жараёнларни, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ривожланишининг тарихий шарт-шароитларини, унинг ҳозирги ҳолатини ва истиқболларини, бой имкониятларини ўрганиш, чуқур таҳлил ва синтез қилиш натижаларига асосланган².

Юртбошимизнинг Конституция ҳақидаги ғоялари конституциявий назария, жаҳон конституциячилиги тажрибаси ва конституциявий нормаларни жорий этиш амалиётининг уйғунлашиб кетганлигини намоён қилади.

5-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тузилиши

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Муқаддима, 6 бўлим, 26 боб ва 128 моддадан иборат. Ўз ички тузилиши билан Ўзбекистон Конституцияси жаҳон конституциявий амалиётига тўла мос келади. Асосий Қонун Муққадимаси жуда қисқа ва кўтаринки руҳда ёзилган. Унинг моҳияти Конституцияни халқ, яъни давлатнинг ҳақиқий соҳиби қабул қилганлигида ва унда ўз иродасини ифода этганлигидадир.

Конституциянинг асосий мантиқий йўналиши қуйидагича: **инсон — жамият — давлат**. Биринчи бўлимда мустақил Ўзбекистон давлатининг асосий конституциявий принциплари кўрсатилган. Бундай принциплар қаторига давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонунинг устунлиги ҳамда ташқи сиёсатимиз тамойиллари киради.

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 2001 йил 6 январ.

² Ислом Каримов Конституция тўғрисида. Тошкент, 2000, 156- бет.

Биринчи бўлим конституциявий тузумнинг асосий принциплари йиғиндисидан иборат бўлса, иккинчи бўлим инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ўзбек харитасидир. Бошқача қилиб айтганда, инсон ҳуқуқларининг яхлит ва кенг тизимидир. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги бўлимнинг давлат ҳокимияти тўғрисидаги бўлимларидан олдин берилганлиги ҳам маълум бир мантиққа асослангандир. Ҳуқуқларни инсонга давлат инъом қилмайди, балки фуқаро ўзига берилган ажралмас табиий ҳуқуқлар мажмуидан онгли равишда ва маъсулиятни ҳис этган ҳолда фойдаланади. "Жамият ва шахс" деб номланган учинчи бўлим одатдагидек эмас, жаҳоннинг биронта Конституциясида бундай бўлим йўқ. Бу бўлимнинг асосий мақсади, фуқаролик жамиятининг анъаналарини тиклаш, ижтимоий уюшмалар ва муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб, уларнинг ривожланишини таъминлашдан иборат.

Бу бўлим Конституцияга киритилишининг сабаби нима?

Биринчидан, собиқ совет тузуми ҳукмронлик қилган йилларда ўта давлатлаштириш сиёсатининг натижаси ўлароқ, жамиятнинг барча жабҳалари давлат назорати остида эди. Айни вақтда давлат тушунчаси жамият тушунчасидан тор бўлиб, жамиятнинг бир таркибий қисмидир, холос.

Иккинчидан, жамият институтлари билан давлатнинг ўзаро муносабатлари, авваламбор, Конституция даражасида белги-ланмоғи даркор.

Учинчидан, давлат таркибига кирмаган жамиятнинг иқтисодий негизлари, жамоат бирлашмалари, оила, оммавий ахборот воситалари ўзининг конституциявий мақомини топган.

Конституциянинг тўртинчи бўлими маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилишига бағишланган. Ўзбекистон вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалардан иборат маъмурий-ҳудудий тузилишига эгадир. Республика таркибига Қорақалпоғистон Республикаси ҳам киради. Бу суверен давлатнинг конституциявий мақомига ва Ўзбекистон билан ўзаро муносабатларига махсус 17-боб бағишланган.

Бешинчи бўлим давлат ҳокимияти органларини ташкил этиш ҳақида бўлиб, унда ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи ўзининг амалий ифодасини топган, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари конституциявий мақоми муайян тартибда мустақкамланган. Давлатимизнинг марказий идоралари Олий Мажлис, Президент, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий, Олий ва Хўжалик Судла-

ри, Прокуратура, маҳаллий давлат ҳоқимияти органларининг конституциявий мақоми белгилаб берилган. Сайлов тизимининг принциплари, молия ва кредит, хавфсизлик ва мудофаа масалалари ҳам конституциявий тартибга солиш доирасига кирган.

Сўнги, олтинчи бўлим Конституцияни ўзгартириш муаммосига бағишланган бўлиб, ҳуқуқий нуқтаи назардан Асосий Қонуннинг барқарорлигини таъминлашга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тузилиши унинг: **биринчидан**, фуқаролар тинчлигига, яъни миллий ва ижтимоий тотувликка; **иккинчидан**, шахс эркинлигига ва сайлов эркинлигига; **учинчидан**, сиёсий барқарорликка; **тўртинчидан**, фаровонлик ва иқтисодий ўсишга; **бешинчидан**, давлатнинг одамлар олдидаги ўз бурчини бажаришига эришишга қаратилган.

6-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш киритиш тартиби

Конституциянинг давлатдаги Асосий қонун сифатида эътироф этилиши дунёда унинг аҳамияти ва мавқеининг ошиб бориши билан уйғунлашиб, Конституциявийчилик ғоясини ривожлантиришда муҳим талаблардан бири ҳисобланади. Бизнинг мамлакатимиз тарихида бир нечта Конституциялар қабул қилинган бўлиб, уларнинг мазмун ва моҳияти ўша давр шарт-шароитлари билан ўлчанади.

Конституция ва қонунларнинг қабул қилиниши ва ўзгартирилиши жараёнларида давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар ва бизнинг ҳудудимизда яшаб турган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўзларининг таклиф мулоҳазалари билан иштирок этишлари мумкин. Шунингдек, дунё мамлакатларининг ҳаётий тажрибаси шуни кўрсатадики, Конституциялар турли хил усуллар асосида қабул қилиниши мумкин:

Биринчидан, Конституция ҳоқимиятнинг Олий органи томонидан ишлаб чиқилади ва халқ муҳокамасидан ўтгандан сўнг қабул қилинади (Ўзбекистонда Олий Мажлис, Украинада Олий Рада, АҚШда Конгресс палаталари томонидан қабул қилинади).

Иккинчидан, Конституция махсус таъсис этилган давлат органи томонидан ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. (Хитой,

Мозамбик, Вьетнам ва Грузияда алоҳида таъсис этилган Конституцион йиғилиш томонидан).

Учинчидан, Референдум йўли билан бевосита халқ томонидан қабул қилинади (Франция, Белорусия, Алжир, Швецария ва Филиппинда).

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси олий юридик кучга эга бўлган давлатнинг Асосий қонуни бўлиб, халқ манфаатларига мувофиқ тарзда янги демократик давлатнинг вужудга келиши натижасида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган. Агар унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш зарурати туғилса, бу масала кенг жамоатчиликнинг фикрига таянган ҳолда амалга оширилади. Бу ҳақда Конституциянинг ўзида аниқ меъёрлар белгиланган.

Конституциянинг 128-моддасида шундай белгиланган; «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин 6 ой мобайнида Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан кейингина қайта киритилиши мумкин».

Ўзбекистон Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартибининг амалга оширилишида Асосий Қонуннинг 78-моддаси, 1-бандида белгиланган қоидага асосан, бундай ваколатга фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси эга эканлиги мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси жами депутатларининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонунлар билан киритилади (127-модда).

Бу жараёнларга асосланган таклифлар, мурожаатлар ва халқнинг тўлиқ фикрини ўрганилганлиги тўғрисидаги маълумотлар Олий Мажлис депутатларига асослантирилгандан кейин депутатларнинг 3/2 қисмини овози билан ҳал қилинади. Бунда дастлаб, Олий Мажлис йиғилишида Конституцияга қўшимча ва ўзгартириш киритиш зарурлигини ўрганиш учун алоҳида комиссия тузилади. Комиссия бундай таклифларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб, қайта кўриб, сўнг Олий Мажлисга таклиф киритади. Конституциянинг айрим меъёрларини кўриб чиқишга мамлакатда амалга ошириладиган ислохотларнинг чуқурлашиши ёки давлат ҳокимияти олий органлари тузили-

шини янада такомиллаштириш зарурияти сабаб бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси давлат органлари тизими ва фаолиятининг доимо такомиллаштириб бориши, давлатимиз сиёсатининг асосий мазмунини ташкил этмоқда. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадир. 2000 йил 25 май куни, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ, иккинчи сессиясида ўз конституциявий ҳуқуқини амалга ошириб: "Бизнинг жамиятимиз тез суръатлар билан ўзгараёпти. Одамлар маънавий улғайиши йўлида илдам қадам ташляёпти. Бу узоқни кўзлаган сиёсатимиз, эзгу мақсад йўлидаги интилишларимиз натижасидир. Шунини яхши англаб олишимиз зарурки, ҳаёт ўзгариши билан, одамларимизнинг аввалги сиёсий ва маънавий онги улғайиши билан, бизнинг парламентимизнинг ташкил этилишида ҳам, унинг фаолиятида ҳам тегишли ўзгаришлар бўлиши табиийдир.

Шу ҳолатларни назарда тутиб, мен доимий асосда ишлайдиган икки палатали парламент тизимига ўтиш таклифини киритмоқчиман яъни, биз 2004 йилда бўладиган сайловларда парламентни икки палатали қилиб, ташкил этишимиз лозим. Бунда қуйи палата — Олий Мажлис партиялар вакиллари ва мустақил депутатлардан сайланади. Сиёсий партиялар ва аҳоли йиғилишлари унга ўз вакилларини ўтказди, улар парламентда доимий равишда ишлайди. Юқори палата таркибини вилоят, шаҳар ва туманлардан маҳаллий кенгашларга сайланган депутатларнинг вакиллари ташкил этади. Мисол учун Қашқадарё вилоят кенгашига сайланган депутатлар шаҳар ва туманларда сайланган ноиблар ҳисобидан вилоят миқёсидаги йиғилишларда ана шу кенгашларнинг олти-етти нафар энг ишончли вакили мамлакат парламентининг юқори палатасига сайланади. Улар юқори палатада шу вилоятнинг манфаатларини ҳимоя қилади, ...палатага сайланган депутатларнинг ҳар бир вилоятдан бир хил миқдорда бўлишини таъкидлаб; юқори палатага сайланган вакилларнинг асосий вазифаси қуйи палата тайёрланган қонунларни кўриб чиқиш ва шунга мос равишда ўзларининг қарорларини қабул қилишдан иборат бўлади деб сўзларининг давомида, юқори палата мамлакатимизнинг барча ҳудудларига тенг кўз билан

қараб, ана шу ҳудудларнинг вакиллари орқали халқимиз манфаатларини бир хилда ҳимоя қилиши керак"¹,— деган таклифлари ва Олий Мажлис палаталарининг қай тартибда фаолият юритиши тўғрисидаги асослари депутатларнинг муҳокамасига киритилди. Шундан сўнг бу таклиф юзасидан, депутатларнинг фикр ва мулоҳазалари ўрганиб чиқилиб, 2001 йил 6 декабр куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ, еттинчи сессиясида депутатлар бир овоздан Ўзбекистон халқининг фикрини аниқлаш мақсадида референдум ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди, ваҳоланки: “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасини, 4-бандига мувофиқ: Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари тизимини ва ваколатларини белгилаш”, Олий Мажлис мутлақ ваколатлари жумласига киради. Лекин Ўзбекистон Республикаси демократик давлат, шунинг учун ҳам у ўз давлат ҳокимиятини амалга оширилишида бевосита халқ иродасини ифода этишини яна бир бор бутун дунёга маълум қилиб, 2002 йил 27 январ кунини умумхалқ референдуми куни деб эълон қилди. Референдумда овоз бериш бюллетенига қуйидаги мазмундаги саволлар киритилди;²

1. Сиз келгуси чақириқ Ўзбекистон Республикаси Парламентини икки палатали қилиб сайланишига розимисиз?

2. Сиз Ўзбекистон Республикаси Президентининг Конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб ўзгартиришга розимисиз?

Ўзбекистон халқи Олий Мажлис ва Президент фаолиятини такомиллаштиришни бир овоздан тасдиқлади. Эндиги вазифа Ўзбекистон халқининг хоҳишини 2004 йилга қадар ҳаётга тадбиқ этилишининг ҳуқуқий асосларини яратиш лозим.

Ҳозирги кунларда бу масаланинг ҳамма учун маъқул бўлган ечимини топиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раҳбарлигида жуда кўп илмий-ўқув муассасалари, давлат ва но-давлат ташкилотлари бош қотирмоқдалар. Ҳар бири ўз са-лоҳиятидан келиб чиқиб миллийлигимизга мос бўлган референ-дум натижалари талабларини ҳал этиш имкониятига эгадирлар. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг навбатдаги сак-

¹ И. А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 484- бет Т., “Ўзбекистон”, 2000.

² “Халқ сўзи” газетаси, 2001 йил 7 декабр сони.

кизинчи сессиясида бу масаланинг ҳал этилишини дастлабки муҳокамаси бўлиб: Ўзбекистон Республикасининг "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонуни қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг бўлиниш принципи асосида давлат органлари тизими ва уларнинг ташкил этилиш тамойиллари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Олий Мажлиси Палаталари ваколатлари мажбуриятлари, вазифаларини ва бунинг баробарида бошқа давлат органлари тизимидаги фаолият йўналишларини ўзида белгилаб берган алоҳида конституциявий қонуннинг қабул қилиниши ва ундан кейин Конституция ва тегишли қонунларни қабул қилиш ёки ўзгартириш, тузатишлар киритиш масалаларини ҳал этиш тартибининг белгиланганлиги, Олий Мажлис олдида турган мақсадни режа асосида мукамаллиги таъминланган ҳолда, амалга ошириш учун шароит яратиб беради. Шундай қилиб, Конституцияга ўзгартириш ҳамда тузатишлар киритиш заруриятининг пайдо бўлиши давлат ва жамиятнинг ривожланишида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш борасидаги ҳуқуқий ислохотларнинг амалий натижаси бўлиб ҳисобланади.

V БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҲАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

1-§. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси

Республиканинг янги Конституциясини ишлаб чиқиш зурурлиги тўғрисидаги ғоя XII чақриқ Олий Кенгашнинг 1990 йил мартида бўлиб ўтган биринчи сессиясидаёқ янграган эди. Олий Кенгашнинг 1990 йил июнда бўлиб ўтган иккинчи сессияси Республика Президенти И. А. Каримов раислигида 64 кишидан иборат Конституция комиссиясини ташкил этди. Комиссия таркибига вилоятлар, Қорақалпоғистон Республикаси вакиллари, хўжаликлар, корхоналарнинг раҳбарлари, давлат ва жамоат идоралари раҳбарлари, олимлар ва халқ хўжалиги мутахассислари кирди. Комиссия аъзоси бўлган академик Ш. З. Ўразаевнинг "Мустақил Ўзбекистон Конституцияси" номли рисоласида қуйидагилар баён қилинган:

...Шундай қилиб, Президент И. А. Каримовнинг зиммасида иккита энг муҳим муаммони ҳал этиш вазифаси турган эди. Бу — республиканинг давлат мустақиллигини таъминлаш ва унинг Конституциясини қабул қилишдир. Мазкур вазифалар кечиктириб бўлмас, биринчи даражали мазмун касб этиб турган ижтимоий муаммоларни ҳал этишга эътиборни сусайтирмаган ҳолда амалга оширилиши лозим эди.

Давлат мустақиллигининг Ўзбекистон Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилганлиги бутун бир давр мазмунига эга воқеаларни ўз ичига олиб, бунда Президент давлат фаолиятининг гулгожи ҳисобланади. 1991 йил 12 апрелда И. А. Каримов бошчилигида Конституция комиссиясининг биринчи мажлиси бўлиб ўтди. Конституция лойиҳасини ишлаб чиқишга тайёргарлик соҳасидаги бутун ишни марказлаштириб туриш мақсадида Конституция комиссияси аъзоларидан ҳамда таниқли олимлар ва мутахассислардан 32 кишидан иборат ишчи гуруҳи тузилди. Унинг

таркибига Олий Кенгашнинг қатор қўмиталарининг, вазирликлар, прокуратура, суд органларининг раҳбарлари, олимлар, Республика Президенти девони ва Олий Кенгаш идорасининг масъул ходимлари кирдилар.

Конституция комиссиясининг раиси ишчи гуруҳи олдига аниқ вазифа қўйди: жаҳон тажрибаси ўрганилсин, бошқа мамлакатларнинг инсон ҳуқуқлари борасида, демократия ва қонунчилик соҳасида қўлга киритган ютуқлари асосида тушунарли сиёсий ва юридик ҳужжат яратилсин.

Конституция — бу муҳобатли асар, бутун қонунчиликнинг умуртқа поғанаси. Қандай бўлиши лозимлигини олдиндан билмай туриб, унинг Конституция комиссиясининг топшириғига биноан, ишчи гуруҳи, энг аввало, бўлажак Конституциянинг концепциясини ишлаб чиқишга киришди. Учта концепция тайёрланди. Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг концепцияси (у Фанлар академияси раёсати томонидан муҳокама қилинди ва тасдиқланди). Сиёсатшунослик институти концепцияси ва Президент девонининг юридик бўлими тайёрлаган концепция. Ишчи комиссиясининг бир гуруҳ аъзолари бу концепцияларнинг ғояларини умумлаштириб, улардан битта асос ишлаб чиқдилар. Сўнгра Конституция комиссияси раиси томонидан тасдиқланган ана шу концепция асосида иш бошлаб юборилди.

Лойиҳанинг 158 моддадан иборат дастлабки варианты 1991 йил ноябрғача тайёрлаб берилди. И. А. Каримов бу лойиҳа билан танишиб чиқиб, кам иш қилинганлиги тўғрисида гапирди ва йўлланма бериб, бўлғуси лойиҳанинг шакл-тамойилларига ойдинлик киритиб берди.

Лойиҳанинг иккинчи ишчи варианты 149 моддадан иборат бўлди. Республика Президенти яна қўлига қалам олиб, матнни яхшилаб кўриб чиқди. Шу тариқа Конституция комиссия раисининг нигоҳидан ўтгач, лойиҳа лўнда ва ифодали бўлиб борди.

Учинчи қилинган вариант 137 моддани ташкил қилар эди. Матбуотда эълон қилиниши олдиндан яна бир бор диққат билан ўрганилиб, 127 моддадан иборат тартибда, мазмундор қилиб тузилди. Конституция комиссиясининг қарори билан лойиҳа 1992 йил 26 сентябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасининг муҳокамаси барча меҳнат жамоаларида, корхоналар, ўқув

юртларида, идоралар ва вазирликларда, туманлар, вилоятлар, Қорақалпоғистон Республикаси фаолларининг йиғилишларида, матбуотда, телевидение ва радиода, халқ демократик партиясининг Марказий Кенгаши ва маҳаллий ташкилотларида, касаба уюшмалари ҳамда хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотларида, ижодий уюшмаларда, олимларнинг бирлашмаларида ва бошқа ташкилотларда бўлиб ўтди.

Конституция комиссиясига келган фикрлар, таклиф ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда муҳокамани давом эттириш учун 1992 йил 21 ноябрда яна бир бор матбуотда эълон қилинди. Республика фуқаролари лойиҳага киритилган ўзгартиришлар ва аниқликлар билан танишиш имкониятига эга бўлдилар.

«Янги Конституциямизнинг ижобий жиҳатлари, яъни томонлари, аввалги Конституциялардан фарқлари нималардан иборат?» Авваломбор, бу Конституция ўзининг туб моҳияти фалсафаси, ғоясига кўра янги ҳужжатдир. Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиявийликдан асар ҳам йўқ. Жамийки дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — инсон деган фикрни илгари сурдик ва шу асосида «фуқаро — жамият — давлат» ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечимни топишга интилдик.

Лойиҳа инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғояларига содоқат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш, ўзбек давлатчилигининг тажрибасига таяниш, демократия ва қонунийликни ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг жаҳонда эътироф этилган қоидаларини тан олиш, Ўзбекистон фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий жамият барпо этиш ва ниҳоят, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатликни кафолатлаш каби олижаноб мақсадларни кўзлади¹».

Шундай қилиб, Конституция лойиҳаси матбуотда икки марта эълон қилинди ва умумхалқ муҳокамасидан ўтди. Бунинг яқунлари бўйича комиссия яна бир бор лойиҳа билан танишиб, Олий Кенгаш сессиясида кўриб чиқишга тавсия этди. Лойиҳа Олий Кенгашнинг сессиясида моддама-модда муҳокама этилиб, узоқ тортишувлар, хилма-хил фикрлар билдирилган ҳолда қабул қилинди.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т., «Ўзбекистон» 1992, 36-37- бетлар.

«Табийки, ҳар қадай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни-давлат, миллатни-миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу маънода, Асосий Қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этди. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир».¹

Асосий Қонунимизни баҳолашда АҚШ, Буюк Британия, Франция, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгаши каби нуфузли давлат ва халқаро ташкилотларнинг олимлари фаол қатнашдилар. Лекин ҳеч ким, ҳаттоки, бизни хуш кўрмайдиган кишилар ҳам унинг демократик моҳиятини инкор эта олмади.

Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни ўзининг тузилиши, мазмуни жиҳатидан Ўзбекистон тарихида амал қилиб келинган Конституциялардан тубдан фарқ қилади. 1990 йил 20 июнда ҳали собиқ иттифоқи мавжуд бўлган даврда, Ўзбекистон ўз мустақиллигини дунёга маълум қилиб, Конституциявий ислохотларни бошлаб юборган эди. 1978 йилги собиқ ЎзССР Конституциясига кўплаб ўзгартиришлар киритилди. Чунки, бу қонун замон талабларига жавоб бермай қолган эди. Республиканинг янгича яшашга бўлган хоҳишини бўғиб турарди. Ўта мафкуралашган бу Конституцияга вақтинча кўшимча ва ўзгартиришлар киритилиб, янги Асосий Қонун лойиҳасини яратишга киришилди. Бу жараён, яъни унинг лойиҳаси устида икки йил давомида ишладик, деган эди Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И. А. Каримов: "У икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди, халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилди, сайқал топди»².

1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сессиясида қабул қилинган Конституция мустақил Ўзбекистон демократик суверен давлатининг биринчи Конституцияси бўлди. Бу Конституциянинг Мустақил давлат омилларидан келиб чиқиб яратилганлигини ўзига хос хусусиятлари деб ҳисоблаш лозим. Дастлабки моддасидан тортиб то

¹ И. А. Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т., «Ўзбекистон», 1996, 93-бет.

² И. А. Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат Т., «Ўзбекистон» 1992, 37-бет.

охирги 128- моддасигача у мустақиллик гоёси билан суғорилган.¹

«Биз сўнгги етмиш йил ичида давлатга қарамлик ва сиғиниш ҳолатида яшадик, мамлакатнинг, ундаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Ана шу масалада ҳам Конституцияда туб бурилиш ясалган. Яъни «давлат унинг идоралари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъулдирлар». Собиқ тоталитар давлат ша-роитида бундай фикрни ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтира олмасди. Эндиликда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан кафолатланади»².

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий хусу-сиятларини у тартибга соладиган муҳим йўналишлари бўйича ўрганишимиз мумкин. Бизга маълумки, ҳар қандай давлат ўзида ўрнатилган тартиб-қоидаларни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий соҳалар билан белгилаб, ўз ҳокимиятини амалга оширади. Шунинг учун ҳам унинг Асосий Қонун сифа-тида сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий соҳалари, мил-лийлик руҳи билан суғорилиб яратилди:

Сиёсий йўналиши: Ўзбекистоннинг мустақил демократик ре-спублика эканлиги, ҳокимиятни амалга оширишда, халқнинг яккаҳокимлиги таъминланганлиги, унинг ҳудудида бирорта қоида унинг розилигисиз ўрнатилмаслиги, ўзга давлатлар би-лан халқаро ҳуқуқ нормалари асосида муносабат юритиши белгиланган.

Ижтимоий муносабатларда: ҳамма демократик давлатлар ҳисобланган, эркин миллатлар жамиятларида бўлгани каби, ўзбеклар юртида ҳам бундай жамиятни тузилиши, умуминсоний қадриятлар миллатларнинг қонун олдида тенгли-ги, давлат ўзининг ҳар бир фуқароси учун хизмат қилиши, шахс-давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларга асос-ланади.

Иқтисодий йўналишида: давлатнинг ишлаб чиқиш қуролла-ри ва унинг неъматлари қай асосларда яратилиши, тақсимла-ниши, мулк шакллари, эгалик қилишнинг турлари мужассамлашган. Шунингдек, уни амалга оширувчи давлат ор-

¹ Ш. З. Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси Т., «Адолат» 1994, 32-бет.

² И. А. Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т., «Ўзбекистон» 1992, 38-бет.

ганлари, корхоналар ва ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий кафолатлари белгиланган.

Маънавий камол топишида: давлат ҳокимиятини амалга оширишда унинг келиб чиқиши, миллийлиги, анъаналарига қатъий риоя этилиши таъминланади, тарихий давлат бошқарувига, ўтган улуғ ота-боболар руҳиятига таянган ҳолда, инсон учун энг муҳим бўлган эркинлик ғояларини улуғлантиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мана шу юқорида кўрсатиб ўтилган омилларга асосланганлиги унинг келажак авлодлар учун умрбод хизмат қилишини мустақамлади.

Давлатимизнинг виждони ҳисобланган бу ҳужжат, табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари асосида яратилган, унда сунъийлик йўқ, бу унинг энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Яна бир муҳим хусусияти, бошқа бир давлат тузумига ўтишга йўл қўймайди. «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳокимият ва муҳолифат ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосида келиб чиқиши эҳтимоли бўлган барча масалаларни жой-жойига қўйиб берди»¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7, 10, 12, 29, 31, 57, 61-моддаларида Конституциявий тузумни, ўзбекларнинг давлатини ҳар қандай йўллар билан ўзгартириш мумкин эмаслиги, фақат халқнинг хоҳиши ва иродаси билан ҳар қандай давлат бошқарувини ўрнатиш мумкин эканлиги белгиланган.

Масалан, Конституциянинг 7-моддасида шундай дейилади: «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир». Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги, мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади. Шунингдек, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим

¹ Ш. З. Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси, Т., «Адолат» 1994, 36-бет.

масалалари халқ муҳокамасига қўйилиши (референдумга) мустақамланган.¹

Конституциявий тузум — инсоният ижтимоий турмушининг буюк галабаси, умум эътироф этган ҳаёт шакли ҳисобланади.²

2-§. Конституциянинг юридик табиати, асосий функциялари ва барқарорлиги

Конституциянинг юридик хусусиятлари ва функцияларини таърифлаш муҳим аҳамият касб этади.

АҚШ Конституцияси ва "иккинчи авлод" конституциялари ўзининг сиёсий шиор шаклидаги қоидаларининг нисбатан камлиги ва анчагина юридик мазмуни билан ажралиб туради. Конституцияга барча белгиларга эга бўлган юридик ҳужжат сифатида қараш—ҳозирги конституционализмнинг муҳим жиҳатидир.

Конституциянинг асосий мазмуни шиор шаклидаги ва баҳоловчи қоидаларнинг кескин камайтирилганлиги билан ҳам ажралиб туради (асосан кириш қисмларида "умумий қоидалар").

Асосий Қонуннинг бир-бири билан ўзаро боғлиқ бир қанча функцияларини кўрсатиш мумкин. Конституциянинг сиёсий-ғоявий мазмуни жамиятнинг ижтимоий тузилишини тартибга солади ҳамда сиёсий ҳаётни ва курашни муайян ҳуқуқий доирага киритишни мақсад қилиб қўяди.

Конституция ташкилий функциясининг маъноси — давлат институтлари тузилишини ва давлат органлари фаолиятини миллатнинг бирлигини ҳамда келажак авлодга демократик жамиятни ташкил этиш шунингдек, улар фаолиятининг асосий кўрсаткичларини тартибга солишдан иборат. Агар конституциянинг мазмун ва моҳияти тараққиёт даражасининг кўп йиллик режаларини ўзида мужассамлаштирган ҳамда, жамиятда муайян кадриятларни қарор топтириш мақсадида маънавий соҳага таъсир этишга қаратилган бўлса, конституциянинг юридик функцияси унинг амал қилаётган тизим асоси сифатидаги ўрнини акс эттиради.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9- моддаси. Т., «Ўзбекистон», 1998.

² Ш. З. Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., «Адолат», 1994, 36-бет.

Шу муносабат билан, *конституция юридик функцияларининг ичиди энг муҳимлари* қуйидагилардан иборат:

биринчидан, конституциявий қоидалар амалдаги ҳуқуқнинг олий-моддий мезонидир, ҳуқуқ соҳасида мавжуд бўлган ва пайдо бўладиган барча қоидалар конституциявий қоидаларга мос келиши шарт;

иккинчидан, конституция матнида ҳуқуқнинг асосий тамойиллари кўрсатилиши;

учинчидан, амалдаги ҳуқуқ манбалари тизимининг конституциявий жиҳатдан таърифланиши;

тўртинчидан, конституциявий меъёрларнинг ўзи асосан бевосита амал қиладиган қоидалар, яъни улар судлар ва юрисдикция мақомига эга бўлган органлар томонидан бажарилиши керак. Конституциянинг юридик табиати ва функциялари унинг меъёрий ҳужжатлар тизимида устун мавқега эгалигида ёрқин кўринади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси давлатимиз Асосий Қонуни бўлиб, бевосита амал қиладиган юридик қоидаларни мазмуни бўйича умумийлаштириб беради ва шиор тарзидаги қоидаларни иложи борича кам ифодалайди.

Конституциянинг барқарорлиги сиёсий маданият ва маънавиятнинг алоҳида турига боғлиқ. Давлатнинг ва қонуннинг фуқаролар ва жамият ҳаётига аралашуви бозор иқтисодиётининг ўзини-ўзи бошқариш механизмлари ва бошқа қудратли кучлари билан чекланган. Бу АҚШнинг ўзига хос жиҳатидир.

Франция эса ана шу 200 йил давомида бошқа ўзига хос қонуниятлари бўйича яшади. Конституциядаги нисбатан тез-тез бўладиган ўзгартишлар ҳам ана шундан. Бундай вазият фақат Францияда эмас. Масалан, 1950 йилдан бошлаб Ҳиндистон Конституциясида дастлабки матннинг 2/3 қисми ўзгариб кетган.

ГФРнинг Асосий қонунини ҳам анча барқарор деб эътироф этиш мумкин: унга ўзгартишлар киритиш учун Бундестаг ва Бундесратнинг учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги овоз бериши кифоя қилади. Шу боис, Ғарбий Германиянинг Конституцияси бошқа мамлакатларникига қараганда кўпроқ (35 марта) ўзгартирилган, аммо ушбу мамлакатдаги вазият ҳамма томондан қараганда энг барқарордир.

Кўплаб давлатларда конституциянинг ўзгартирилиши мумкин бўлмаган моддалари белгилаб қўйилган. Бу бошқарув шак-

ли, ислом маданияти мамлакатларида эса давлат дини ҳақидаги моддаларга тегишли.

Умуман хорижий мамлакатларнинг тажрибаси анча "қаттиқ" конституциянинг афзаллигидан далолат бермоқда. Барқарорлик ўз навбатида, жамият олий меъёрлари ва қадриятларининг ифодаси бўлмиш конституциянинг маънавий обрўйини кўтаради. Конституция қоидаларининг муфассаллаштирилиши, унга айна пайтдагина муҳим бўлган мавҳум қоидаларнинг киритилиши унинг доимий равишда қайта қўрилишига олиб келиши мумкин.

3-§. Ўзбекистон Конституцияси — демократик давлат қуриш ва ҳуқуқий ислоҳотларнинг пойдевори

Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли Конституцияга асослангандир. Бизнинг конституциявий сиёсатимиз ўз миллий давлатчилигимизни, иқтисодиётимизни ва маънавиятимизни камолот чўққиларига олиб чиқишга қаратилган.

Ўзбекистонда суверен демократик давлат қуриш ва ҳуқуқий ислоҳотлар конституциявий беш тамойилга (принципга) асосланган. Бу тамойиллар Президентимиз нутқларида, рисолаларида атрофлича илмий ва амалий жиҳатдан асослаб берилган.

Бу — **биринчидан**, иқтисодий ислоҳотлар ҳеч қачон сиёсатнинг таъсири остида бўлмаслиги, яъни бирон-бир мафкурага бўйсундирилмаслиги керак. Бу эса иқтисод ҳамиша сиёсатдан устун турмоғи керак, деганидир. Иқтисодни мафкура таъсиридан чиқармоқ лозим. Етмиш йил мобайнида иқтисодиёт ғоят сиёсийлаштирилиб юборилган эди. Сохта социалистик иқтисодий назарияга сингиб кетган ақидапарастлик, догматизм узоқ йиллар давомида ҳозирги замон илмий тафаккурининг чўққиси деб кўрсатиб келинди.

Иккинчидан, иқтисодни бошқаришда, айниқса, бозор иқтисодига ўтилаётганда, давлат бошқарув жиловини қўлдан чиқармаслиги керак. Фақат давлатгина, қонуний асосда сайланган ҳокимиятгина асосий ислоҳотчи бўлиши мумкин. Бундан ташқари, давлат тўрачиликка, бюрократизмга, таркиб топган психологияга барҳам бериши, бозор иқтисодиёти инфратузилмасини ижтимоий ларзаларга йўл қўймайдиган оқилona ва изчил сиёсат юритиши лозим. Фақат шундагина халқ ҳаётида ижобий ўзгаришларга эришиш, ислоҳот йўлидан илгарилаб бо-

риш ва жамиятнинг бутун фаолияти соҳасини янгилаш мумкин.

Мустақил тараққиёт йўлига кирган кўпгина мамлакатларнинг тажрибаси давлат ҳамиша туб ўзгаришларнинг пешқадами бўлиб келганлигидан далолат беради. Бир томондан, мамлакатни ва унинг аҳолисини ҳимоя қилган, иккинчи томондан, одамларни, ташкилий тузилишларни ислоҳотларга тайёрлаган. Давлат бамисоли уларни янгича яшашга мажбур этган ва рағбатлантирган.

Эски тизим таянчлари емирилган ва янгиси эндигина қурила бошлаган ёш, суверен давлат тарихидаги мураккаб бир даврда тартибсизлик ва бузғунчиликка йўл қўйиб бўлмайди. Бундай тартибсизлик ва бузғунчилик эса ҳокимият заиф ҳамда уқувсиз бўлган жойда айдо бўлади. Тоталитар тузумдан чинакам суверенитетга ўтиш даврида эса гарчи ақли ва истеъдодли бўлса-да, қандайдир академиклардан ва амалиётчилардан тузилган команда эмас, балки давлат асосий ислоҳотчи бўлиб чиқади. Эски жамият тугатилиб, ўрнига янгиси қурилаётган ўтиш даврида давлат бошқарув жиловини қўлдан чиқармаслиги керак.

Қонуний равишда сайланган кучли ҳокимият — Ўзбекистон алоҳида ўрин эгалаб турган Ўрта Осиё минтақасидаги барқарорликнинг кафилидир. Ўзбекистоннинг кўп миллатли халқи ишонадиган кучли давлат ҳокимиятигина осойишталикни сақлай олади, республикани тараққиёт йўлига олиб чиқади.

Тинчликни, барқарорликни, фуқаролар ва миллатлар тотувлигини сақлаш — давлат тузиш ва иқтисодиётни замонавийлаштириш вазифаларини ҳал қилишнинг энг муҳим шартидир. Бу вазифаларни ҳал қилиш учун эса кучли ҳокимият керак. Кўпдан-кўп қийинчиликларга қарамай, Ўзбекистон собиқ иттифоқнинг энг барқарор республикаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Учинчидан, Конституция ва қонунларга қатъий риоя қилиш. Бу ҳуқуқий давлат тузишнинг зарур шартидир.

Ўзбекистоннинг асосий қонуни- Конституциядир. Чет мамлакатларнинг ва халқаро ташкилотларнинг мутахассислари бизнинг Конституциямизни, қабул қилинган қонунларимизни энг илғор, прогрессив қонунлар сирасига дадил киритиш мумкин, деб тасдиқладилар.

Ҳар бир ёш давлатда чинакам демократик Конституция ва қонунларга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Биринчи навбатда барча фуқароларнинг уларга қатъий, оғишмай риоя этишларига

эришмоқ зарур. Бизнинг мақсад — ҳар бир фуқаронинг, шахси ва лавозимидан қатъий назар, қонунларга сўзсиз риоя этишини таъминлашдир.

Конституция, қонун ҳамма нарсадан устун турмоғи ва ҳамма учун мажбурий бўлмоғи лозим. Афсуски, бизда Конституцияга, қонунга нисбатан энг оддий ҳурмат ҳисси тарбияланмаган эди. Аҳолига ҳуқуқий маданиятни, Конституциянинг, қонуннинг ҳарфи ва руҳига ҳурмат билан қарашни сингдириб бориш лозим. Бусиз ҳуқуқий давлат қуриб бўлмайди, инсон ҳуқуқлари ва озодлигини ҳимоя қилиб бўлмайди. Демак, асосий нарса — Конституцияни, қонунни ҳурмат қилишдир.

Ҳақиқий демократик давлатда ҳамма — хоҳ Президент ёки оддий фуқаро бўлсин, хоҳ камбағал ёки ишбилармон бўлсин, Конституция ва қонунга амал қилади. Биз турмушнинг барча соҳаларида Конституция ва қонуннинг устунлик қилишига эришмоғимиз лозим. Фуқаролар ишонган ҳокимият кучли бўлади. Ишончнинг кафолати эса — Конституция ва қонунларга қатъий риоя этилишидир.

Конституциявий қонунчиликни ва ҳуқуқ — тартиботни қарор топтиришнинг бошқа жиҳати ҳам бор. У мамлакатимизда ўтказилаётган демократик ва иқтисодий ислоҳотлар учун барқарор ҳуқуқий замин яратишдир. Фақат шундагина иқтисодий ўзгаришларда сезиларли натижаларга эришиш мумкин. Ўзбекистонда мулкӣ муносабатларни тартибга солувчи, корхоналар фаолиятини, ташқи иқтисодий банк, тадбиркорлик, биржа фаолияти меъёрларини белгилаб берувчи бир қатор қонунлар қабул қилинди. Республикада корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, акциялаштириш соҳасида ўтказилаётган тадбирлар ҳуқуқий заминга қўйилди.

Ўзбекистонда изчил равишда, бозор иқтисодиётига ўтила борган сари ҳуқуқий институтлар ҳам шаклланмоқда, бозор муносабатларини маданий шаклда жорий этишга имкон берадиган, сохта бозор иқтисодининг илдиз отиб кетишига қарши қаратилган қонунлар мажмуи яратилмоқда. Вазифа фақат халқаро меъёрларга мос келадиган қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилишдагина эмас, балки уларга сўзсиз риоя этилишидан ҳам иборатдир.

Тўртинчидан, кучли ижтимоий сиёсат юритмоқ керак. Бозор муносабатларини жорий этиш билан бирга аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган таъсирчан тадбирларни амалга ошириб бормоқ даркор. Бу бозор иқтисодиёти йўлидаги энг зарур вази-фалар бўлган ва бундан буён ҳам шундай бўлиб қолади. Демократик ва иқтисодий ислохотлар йўлида эришилган ижодий силжишлар сўнгги йилларда республикада аҳолининг энг муҳтож қатламларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсат юритилганлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда демографик юкнинг энг оғири оила зиммаси-га тушмоқда. Бутун аҳолининг ярмига яқини ўн олти ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлардир. Улар жисмонан бақувват ва ўқимишли кишилар бўлиб етишмоқлари учун уларни ҳимоялаш, боқиш, тарбиялаш керак. Республикада олти-етти жон турадиган оила бир ходимнинг маошига яшайди.

Биз олдимизга буюк мақсадни — аҳолининг соғлом бўлишини таъминлаш вазифасини қўйганмиз. Дунёда биринчи бўлиб Ўзбекистонда “Соғлом авлод учун” ордени таъсис этил-ди. Биз биламизки, аҳоли жисмоний, маънавий, моддий жиҳатдан соғлом бўлмаса, яъни соғлом авлодсиз ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиб олиш мумкин эмас.

Аҳолининг давлат ҳимоясига муҳтож бўлган бошқа қатлами ҳам бор, булар — етим-есирлар, қариялар, ногиронлар, кўп бо-лалари оилалардир. Бугун уларнинг тирикчилиги қийинлашиб қолди. Шунинг учун ҳам давлатнинг вазифаси кишилар боши-га очлик ва муҳтожлик тушишига йўл қўймасликдир. Давлат ўз аҳолисини ҳимоя қила олсагина у инсонпарвар, демократик, ҳуқуқий давлат бўлади.

Бешинчидан, бозор иқтисодига ўтиш шошма-шошарликсиз, босқичма-босқич амалга оширилмоғи лозим. Ўзбекистон ўз та-раққиёт йўлини танлаб олган, бу йўл бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишга асосланган. Шу нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, танлаб олинган йўлнинг асосий мазму-ни ва мақсади — бу сохта революцион сакрашларсиз, фожиали оқибатлар ва кучли ижтимоий ларзаларсиз, эволюцион йўл би-лан, маданий равишда меъёрий тараққиётга ўтишдир.

Бозорга босқичма-босқич ўтмоқ керак. Қўйилган мақсад сари қадам-бақадам илгарилаб бориш лозим. Ўн йиллар мобайнида кўпинча зўравонлик билан кишилар миясига сингдириб келинган нарсани бир лаҳзада ўзгартириб бўлмайди. Ташкилий, иқтисодий, молия-кредит тизимини ўзгартириш, тегишли ҳуқуқий базани, бозор инфратузилмасини вужудга келтириш, кадрлар тайёрлаш учун вақт керак бўлади. Одамларнинг ўзларини жамиятни янгилаш ва қайта тузиш зарурлигига ишонтирмай туриб, ҳаракатлантирувчи кучларни, асосий йўналишларни, далил-исботларни ўзгартирмай туриб, ислохотлар сари кескин ва аниқ қадам ташлаб бўлмайди, янги жамият қуриб бўлмайди, таомил жиҳатдан янги муносабатларни жорий этиб бўлмайди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш-қуруқ мақсад эмас, балки биринчи навбатда халқ учун муносиб ва фаровон ҳаётни таъминлаш воситасидир. Бу ерда Шарқ турмуш тарзини, психологиясини, фалсафасини, буюк ислом фанини ҳисобга олмоқ керак. Бозор- бу психологиядир. Буни ҳисобга олмасдан бўлмайди. Шунинг учун бизнинг асосий вазифамиз ҳеч қандай ижтимоий ларзаларсиз, очлик-қашшоқлик кўрмасдан, кишиларга зиён-заҳмат етказмасдан ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги босқичига етиб келишдир. Шу маънода Ўзбекистон ўз йўлини танлаб олган ва шу йўлдан бормоқда.

Ҳозирги тараққиёт босқичида иккита асосий вазифа устувор ҳисобланади.

Биринчиси — иқтисодий базаси ижтимоий йўналтирилган янги давлатнинг, янги тузумнинг моделини яратиш.

Иккинчиси — бозорга ўтишни ташкилий жиҳатдан таъминлаш, янги кадрлар корпусини шакллантириш. Ислохотга алоқадор кишилар ва аввало, масъул ходимлар унинг моҳиятини тушуниб етган, республика ва халқ эҳтиёжлари тўғрисида ўйлайдиган, ислохот ким учун ва нима учун ўтказилишини тушунган, ҳақиқий ватанпарвар бўлган тақдирдагина ислохотлар юришиб кетади. Улар мақсад ва вазифаларимизни аниқ тасаввур этишлари, ўйлаб қўйилган режаларни амалга оширишга лаёқатли бўлишлари керак.

Биз мутлақо янги ижтимоий-сиёсий тузум ва давлат модели яратмоқдамиз. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Давлатимизнинг ҳамма нарсаси: табиий бойликлари, серҳосил ерлари, улкан дарёлари бор. Бу муқаддас ерда меҳнатсевар, истеъдодли халқ яшайди. Бизга тиниб-тинчимас, серғайрат, ишчан, халққа садоқат билан хизмат қиладиган, бу моделга ҳаёт бағишлайдиган билимдон, ташаббускор кишилар керак.

4-§. Ўзбекистон Конституциясининг тарихий-ҳуқуқий ва маънавий илдизлари

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси халқимизнинг кўп минг асрлик бой миллий давлатчилик тарихий-ҳуқуқий ва маънавий меросига асосланган. Ўзбекистон ҳудудида давлатчилик ва ҳуқуқ тарихи ўзининг чуқур илдизларига эга бўлиб, қадим-қадим даврларга бориб тақалади. Келинг, шу муносабат билан миллий давлатчилигимиз ва сиёсий-ҳуқуқий маънавиятимиз томирларига бир назар солайлик.

Тарихий тараққиётнинг айрим босқичларида мамлакатимиз ҳудуди йирик давлатлар таркибига кирган бўлса, айрим босқичларида унинг ҳудудида бир неча мустақил давлатлар мавжуд бўлган. Ўзбек давлатчилиги ва ҳуқуқи пайдо бўлиши куйидагича:

Сўнгги тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида 20га яқин қабилалар бўлиб, улар бир неча қабилалар иттифоқига бирлашган эдилар. Булар орасида бир неча сак қабилаларини бирлаштирувчи массагетлар иттифоқи алоҳида мавқе билан бошқалардан ажралиб турган. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг чуқур илдизлари ана шу массагетларга бориб тақалади.

Тарихий манбаларда эрамиздан аввалги XV-XII асрларда Марказий Осиё ҳудудининг асосий қисми Оссурия давлати таркибида бўлганлиги, мустақил Хоразм давлати ҳақида маълумотлар учрайди. Эрамиздан аввалги VI асрнинг ўрталарида Марказий Осиёда Аҳмоний подшоҳларининг ҳукмронлиги ўрнатилади. Эрамиздан аввалги IV асрнинг иккинчи ярмида хоразмликлар, кейинчалик сак қабилалари мустақилликка эришади.

Эрамиздан аввалги IV асрнинг охириги чорагида Хоразм давлатидан ташқари бутун Ўрта Осиё македонияликлар томонидан босиб олинади. Искандар Зулқарнайн вафотидан сўнг, Ўрта Осиё ҳудуди Салавкийлар давлати таркибига киритилди. Эрамиздан аввалги III аср ўрталарига келиб Грек-Бақтрия подшологи ташкил топиб, унинг таркибига Бақтрия, Сўғдиёна, Марғиёна ва Паркана (Фарғона) киради. Кейинчалик Ўрта Осиё ҳудудида Хоразми давлати билан чегарадош бўлган Тоҳаристон давлати ташкил топади. Кўп ўтмай у кичик-кичик давлатларга бўлиниб кетади.

Эрамизнинг I-IV арсларида Ўрта Осиё ҳудуди Кушон подшолиги таркибида бўлди, IV асрнинг охириги чорагида Марказий Осиёда кичик-кичик давлатлар ташкил топди. V аср ўрталарида Ўрта Осиё Эфталитлар давлати томонидан босиб олинди. VI асрнинг охириги чорагидан араблар босиб олгунгача Ўрта Осиё Фарбий Турк ҳоқонлиги таркибида бўлди.

VIII аср бошларида Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги ўрнатилди. Араблар бизнинг ўлкани Мовароуннаҳр деб атадилар. IX аср охири X аср бошларидан X асрнинг иккинчи ярмигача Ўзбекистон ҳудудида сомонийлар, X асрнинг иккинчи ярмидан қорахонийлар, XI аср бошларидан салжуқийлар ҳукмронлик қилдилар. XI аср бошларида Хоразм Фазнавийлар томонидан босиб олинди. XII асрнинг ўрталарида Мовароуннаҳрни Қоракидонлар ўзига бўйсундирди. XII асрда Хоразм яна мустақилликка эришди. XIII аср бошларидан XIV асрнинг 60-йиллари ўрталаригача Мовароуннаҳрда мўғуллар, XV аср охириларигача Темур ва темурийлар, XVI асрдан Шайбонийлар ҳукмронлик қилдилар. XVI асрнинг охирида Ўзбекистон ҳудудида Бухоро, Хива, XVIII аср бошларида Қўқон хонликлари ташкил топди. Ўрта Осиё XIX мернини иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинди. Қўқон хонлиги тугатилди. Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил қилинди. Бухоро ва Хива хонликлари устидан Россия протекторати ўрнатилди. Ҳудудимиз Туркистон ўлкаси деб атала бошланди.

1917 йилда қизил империя ҳукмронлиги ўрнатилиб, Ўзбекистон Совет социалистик Республикаси тузилганидан кейин, Ўрта Осиё ибораси қўлланила бошлади.

Демак, бизнинг ёш мустақил ўзбек давлатимиз ўзида кўҳна Сўғдиёна ва, Хоразмдан бошлаб, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар давлатларининг давлат бошқарув тажрибасини, қадимий халқимизнинг бутун тарихий тажрибасини

ҳамда унинг ўз миллий давлатига эга бўлиш каби асрий орзуларини мужассамлаштирган. Яъни ҳозирги ўзбек давлати умумжаҳон ва миллий давлатчилик тараққиёти қонуниятларини ўзида узвий равишда мужасамлаштиради. Ўзбек давлати ўзининг салкам 3 минг йиллик тарихига эга.

Ўзбекистон Оврупо ва Осиё маърифатпарвар дунёсининг, цивилизацияларини бирлаштирувчи буюк халқаро йўллар кесишган заминда жойлашган. Маърифатпарварчилик давридаги маънавиятимиз шакллана бошланганига камида 3 минг йил бўлган. Ўзбеклар ғоят кўҳна ва кўпдан-кўп негизга — саклар, массагетлар, сўғдлар, Ксеркс ва Искандар Зулқарнайн, Салавкийлар ва кўп қабилали туркларгача бўлган ғоят қадимий ва чуқур илдизли миллат ҳисобланади. Уларнинг аждоглари бундан минг йил муқаддам шу тупроқда ўтроқ бўла бошладилар. Ўзбек элати шаклланишида ўтмишда араблар ва форс-тожик маданияти намояндалари, XIII-XIV асрлардаги мўғуллар ҳамда XV-XVI асрлардаги Чингизхоннинг Чигатой улуси мўғуллари ўзларининг бевосита таъсирини кўрсатганлар. Бу масалага чуқурроқ қарайдиган бўлсак, ўзбекларнинг ота-боболарига, аждоду авлодларига ҳиндлар, хитойлар, греклар томонидан ҳам маданий таъсирлар бўлганини кўриш мумкин. Таъбир жоиз бўлса, элат тарзида шаклланган бу ўзига хос гилам уйғурлар, арманлар ва ўнлаб бошқа нисбатан кам сонли миллий жамоаларга тааллуқли, дарҳол кўзга ташланмайдиган маданий иплар билан тўқилганлигини айтиш керак. Йигирма асрдан кўпроқ даврдан бери Бухоро, самарқанд ва бошқа шаҳарларда бизнинг авлод-аждоғлар билан бирга яҳудийлар яшаган ва яшаб келишмоқда. X асрдан XV асргача Мовароуннаҳр шаҳарларида талайгина христиан-несторианлар, насронийлар ҳам яшаганлар. Ислом қабул қилингунга қадар мўғул ҳукмдорлари оммавий равишда Уларга ҳомийлик қилганлар.

XIX аср охиридан эътиборан Туркистон халқлари орасига руслар ва рус маданияти кишилари қўшилди. Буларнинг ҳаммаси аниқ тарихий ва миллий ўзига хослик шароитида миллий давлатчиликнинг ва ҳуқуқий тизимнинг табиий туғилиши ва ривожланишининг гувоҳидир.

Ўлкамизнинг мўғулларгача бўлган ва темурийлар давридаги номи — Мовароуннаҳр Уйғониши ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш даркор. Ислом цивилизацияси халқимизнинг дунёқарашини тўлдирди ва бойитди, бу халқ жаҳонга таниқли ва умумбашарият томонидан тан олинган буюк мутафаккирларни етказиб берди.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон ўз тараққиётининг бутун асоси бўлмиш миллий давлатчилиги, ҳуқуқий тизимни қайтадан яратмоқда. Халқимизнинг маънавияти камол топмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий давлат қуришга азмуқарор қилган экан, юксак ҳуқуқий маданият, Конституция ва қонунга ҳурмат, итоатгўйлик миллий истиқлол мафқурасида муҳим ўрин эгаллаши лозим. У ўзида халқимизнинг энг ардоқли фазилатлари — имон ва инсоф, меҳр-оқибат, шафқат ва раҳмдиллик, уят ва андиша, ор-номус, ўзаро ҳурмат, юксак ватанпарварлик, элига ва халқига садоқат қадриятлари ва ғояларини мужассамлаштиришига ишончимиз комил.

Ўзбек халқи асрлар мобайнида авайлаб сақланиб, сайқал топиб келган ўз миллий урф-одатлари, расм-русм, удум ва анъаналари, ғурури, ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, ҳуқуқий онги, этиқоди, бир сўз билан айтганда, маданий-маъанвий дунёси билан ажралиб туради. Буюк аждодларимиз умумбашарият маърифатпарварлигини яратишда бевосита иштирок этганлар, улар жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшганлар. Уларнинг бой маданий-ҳуқуқий меросидан Асосий Қомусимизни яратишда кенг фойдаланилди. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси 1992 йилда қабул қилинган Асосий Қонунни нима учун биринчи Конституция деяпмиз. Нима, олдинги конституциялар Ўзбекистонники эмасмиди, — деган табиий савол туғилади. Бундай дейишга бир неча сабаблар бор.

Биринчидан, Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнг, муқаррар равишда ўзининг Асосий Қонунини қабул қилишга зарурат туғилди. Чунки ҳар бир мустақил давлат ўзининг Конституциясига эга бўлиши керак.

Иккинчидан, биз бозор иқтисодиёти томон одимлаб борар эканмиз, натижада, тубдан янги иқтисодий тизимга ўтаяпмиз. Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётига оид энг асосий масалалар Конституция томонидан тартибга солинади.

Учинчидан, қабул қилинган Конституция ҳеч кимнинг кўрсатмаларисиз, бирон-бир тайёр андозадан кўчирмачилик йўли билан эмас, балки жаҳон ва тарихий конституциявий тажриба ва амалиётдан келиб чиқиб тайёрланди.

Тўртинчидан, Асосий Қонунимизда сўнгги йилларда мамлакатимизда жорий этилган ва ҳаёт тажрибасидан ўтган янги конституциявий институтлар ўз аксини топган. Бундай инсти-

тутлар жумласига Президентлик бошқарув шакли, ҳокимлик институти, Конституциявий назорат, сайлов тизимидаги ўзгаришлар, кўппартиявийлик, мулкчиликнинг хилма-хиллиги ва ҳақозолар киради.

Шу сабабларга кўра Асосий Қонунни чиндан ҳам мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси деса бўлади.

5-§ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўзига хос хусусиятлари

Асосий Қонунимизнинг олдингилардан ва бошқа давлатларнинг Конституцияларидан ажралиб турадиган ўзига хос жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, 1992 йилги Конституциямиз ўзининг туб моҳияти ва фалсафаси, мақсадлари ва ғояларига кўра янги ҳужжатдир. Республикаимизнинг олдинги Асосий Қонунлари биз собиқ Иттифоқ таркибида қоғоздагина мустақил бўлган давлатнинг Конституциялари эди. Ушбу Қомусимиз эса биринчи моддасидан то охириги моддасигача мустақиллик ғояси билан суғорилган.

Иккинчидан, Конституциямиз ўзининг ички тузилиши ва янги конституциявий институтлари билан ажралиб туради. Бунда 1991 йили қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида”ги конституциявий қонун муҳим мезон бўлиб хизмат қилди.

Учинчидан, Асосий Қонун бошқа конституциялардан фарқли ўлароқ, ўта мафкуралаштириш ва сиёсатлаштириш руҳи билан суғорилмаган. Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиявийликдан асар ҳам йўқ.¹ Умумбашарий инсоний қадриятлар биз қураётган ҳуқуқий давлат ва демократик, адолатли фуқаролик жамиятининг асоси бўлмоғи керак.

Тўртинчидан, Конституциямиз жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган халқаро ҳуқуқ талаб ва қоидаларига жавоб берадиган тарзда тайёрланган. Чунки Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида ўзининг Конституциясида шундай талаб ва қоидаларни тан олган ва мустақамлаган.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т., «Ўзбекистон», 1992, 337-бетлар.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверенлиги тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг даҳлсизлиги, низоларни тинч сиёсий воситалар билан ҳал этиш, ички ишларга аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган бошқа қоидалари ва нормаларига амал қилиш заминига қурилган¹.

Бешинчидан, Конституциямиз жаҳон конституциявий тажрибасига кенг таяниши ва ижобий томонлардан атрофлича фойдаланганлиги билан ҳам ажралиб туради. Конституциямиз энг тараққий этган мамлакатлар, хусусан, АҚШ, Туркия, Франция, Германия Швеция, Италия каби Ғарб давлатлари, руҳияти ва этник жиҳатлардан бизга яқин бўлган Япония, Миср, Ҳиндистон ва бошқа Шарқ давлатларининг бой тажрибасидан энг демократик жиҳатларини, инсонпарварлик ғояларини тараннум этувчи халқаро ҳужжатларнинг талабларини ўзида жамлаган.

Олтинчидан, Конституциямизни мустақил давлатимиз равнақининг ҳуқуқий кафолати даражасига кўтарувчи энг муҳим белги унда жаҳоннинг илғор конституциявий тажрибасини миллий-маънавий ва ҳуқуқ қадриятларимизга, ўзбек халқининг бой тарихига уйғунлаштирилиб қўлланилганидадир.

6-§. Ўзбекистон Конституциясининг юридик хусусиятлари

Мустақил давлатимизнинг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституцияси аввалги Конституциялардан ўзининг юридик мазмун ва моҳияти жиҳатидан фарқ қилиб, бу Конституцияда давлатнинг мустақиллиги мустаҳкамланди. Конституциямизнинг асосий моҳияти унинг халқ манфаатлари учун хизмат қиладиган, ҳуқуқий демократик давлат қуриш асослари белгилаб берилганлигидадир. Конституциянинг юридик хусусияти — Асосий Қонун сифатидаги унинг қуйидаги белгиларини ташкил этади.

1. Аввалом бор шуни таъкидлаш жоизки, Конституция норматив-ҳуқуқий актлар жумласига кириб, қонунларга хос бўлган ҳамма белгиларга эга бўлади. Конституция бу Олий Мажлис томонидан қабул қилинадиган ва ҳамма учун умуммажбурий кучга эга бўлган норматив-ҳуқуқий акт бўлиб, жамият қурилиши халқ ҳокимиятчилиги билан боғлиқ бўлган ҳамма ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т., «Ўзбекистон», 1992, 39- бет.

2. Конституция олий юридик кучга эга, яъни барча оддий қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий актларга нисбатан устунликка эга, чунки қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий актлар Конституция нормаларига мувофиқ бўлиши шарт.

3. Конституция жорий қонунчилик учун асос бўлиб ҳисобланади ва уларнинг характерини белгилаб беради ва айни вақтда унинг нормаларини такомиллаштирувчи норматив актлар қабул қилиш зарурлигини назарда тутати.

4. Конституция яна уни қабул қилиш ва ўзгартиришнинг алоҳида тартибларини белгилайди.

Конституциянинг асосий юридик белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Конституция бошқа норматив-ҳуқуқий актлар учун асос бўлиб ҳисобланади. У жамият ҳаётидаги энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг халқчиллиги шунда намоён бўладики, бу Конституция мутахассислар томонидан ишлаб чиқилиши билан бирга ҳаёт тақозоси билан вужудга келган Конституциядир. У Асосий Қонун сифатида халқ манфаатларигагина хизмат қилади. Конституцияда энг аввало инсон омилига катта эътибор берилган. Инсоннинг ҳар томонлама ривожланишига, уларга кенг ҳуқуқ ва мажбуриятлар берилишига шарт-шароитлар яратилган.

3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ҳаётийлиги. шундаки, Конституция жамиятда мавжуд ижтимоий муносабатларга тўла мос келади, жамиятнинг ривожланиш қонуниятларига, демократик тамойилларига тўла мос келади.

4. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг барқарорлиги, унда мужжасамлашган нормалар узоқ вақтлар давомида ўзгартиришларсиз ҳаракатда бўлишида намоён бўлади.

Конституция жамият ҳаётидаги муҳим ўзгаришлар натижасида вужудга келади ва жамият ривожланишининг келгуси тарихий даври учун сиёсий-ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилади. Конституция жамият тараққиёти натижаларини ўзида мужжасамлайди.

Давлатимиз ўз олдида демократик ҳуқуқий давлат қуришни асосий вазифа қилиб қўйган экан, Конституция бу вазифанинг бажарилишида ҳамма давлат органлари, мансабдор шахсларни, фуқароларни шу ишга даъват этади. Уларнинг фаолиятини йўналтириб туради.

VI БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ

1-§. Давлат суверенитети тушунчаси ва моҳияти

"Суверенитет" атамаси илк бор Францияда (XVI) вужудга келган. Бу атама лотинча *superareitas* (*supra*, *superios*) сўзидан келиб чиққан бўлиб, аслида "энг олий", "олий ҳокимият" деган маънони англатади.

Суверенитет мустақил давлатнинг умумий ва ажралмас белгиси бўлиб, унинг тўла ҳуқуқлилигини ҳамда ички ва ташқи ишларда бошқа давлатга қарам эмаслигини англатади.

Суверен давлат ўз ички ва ташқи ишларини бошқа давлатларнинг ҳуқуқларини, шунингдек халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларини бузмаган ҳолда, ўзи хоҳлаганча ҳал қилади.

Суверенитет давлатга хос тушунча бўлиб, у билан бирга вужудга келади. Давлат ва унинг хусусияти бўлган суверенитет тарихий ҳодисадир.

Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, яъни ўз тақдирини чет давлатларнинг аралашувисиз белгилаш ҳуқуқи давлат суверенитетнинг асосини ташкил этади.

Ҳозирги шароитда давлат суверенитети принципи халқаро ҳамкорликнинг энг муҳим масаласидир. Ер юзидаги барча мамлакатлар ўзаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқлилиқ, бир-бирларини ички ишларига аралашмаслик, бошқа давлатларга хужум қилмаслик ва уларнинг ҳудудий бутунлигига дахл қилмаслик, шунингдек, суверенитети ва миллий мустақиллигини тўла ҳурмат қилиш принципларига асосланган бўлиши учун курашмоқдалар.

Мустақил Ўзбекистон давлати барпо қилинган дастлабки кунларданоқ катта ва кичик халқларнинг суверен ҳуқуқларига қатъий ва оғишмай риоя қилиш учун ҳаракат қилмоқда, ҳар бир давлатнинг ички ишларига аралашмаслик томойилларини ҳимоя қилмоқда.

Суверен давлатда халқ ўз мамлакатининг давлат мустақиллиги ва ҳудудий дахлсизлиги ҳуқуқи, ўз мамлакатининг иқтисодий ва маданий жиҳатдан равнақ топишини таъминлаш мақсадида қандай ижтимоий тузумни, бошқаришнинг қандай шакли мақсадга мувофиқ ҳамда зарур деб топса, ўшандай тузумни ўрнатиш ва ўшандай шаклни танлаш ҳуқуқига эга бўлади.

1991 йилнинг 31 августида ўзбек халқининг азалий орзуси, яъни ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқиши натижасида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди.

Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигига эришди. "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги"ги конституциявий қонунда, "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш баёноти"да, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида"ги қарорида ҳамда бироз олдин 1990 йил 20 июнда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қабул қилган "Мустақиллик Декларацияси"да мамлакатимиз кўп миллатли аҳолисининг хоҳиш-иродаси мустаҳкамлаб қўйилди ва бу умумхалқ референдуми томонидан тасдиқланди. Декларацияда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги ва суверен демократик республика эканлиги расмийлаштирилди. Декларациянинг қолган моддаларида Ўзбекистоннинг давлат ҳудуди ва чегараси дахлсизлиги, давлат ҳокимияти Ўзбекистоннинг ҳудудига кирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилиши ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқлилиги мустаҳкамланган (2-4- моддалар).

Ўзбекистоннинг давлат ҳокимияти ваколатига унинг ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар кириши, халқаро ҳуқуқнинг асосий принциплари тан олинishi ва уларнинг ҳурмат қилиниши ҳамда ўзининг бошқа давлатлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилаши ва амалга ошириши, ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини мустақил белгилаши ва давлат белгиларини ўзи таъсис этиши суверенлик белгиларидир.

Декларациянинг тўққизинчи моддаси Қорақалпоғистон Республикаси мустақиллигини ва унинг манфаатларини махсус ҳимоя қилади ва мустаҳкамлаб қўяди.

Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи ҳокимияти уни давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади, Республиканинг сиёсий ва иқтисодий тизими ва қурилишини белгилайди.

Декларацияда Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига кафиллик берилиши мустаҳкамланган.

Давлат мустақиллигига эришиш ўзбек халқининг ҳаётида буюк тарихий ҳодисадир. Бу тарихий воқеа давлатимиз солномасига зарҳал ҳарфлар билан ёзиб қўйилган.

1 сентябр Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни бўлиб, халқимизнинг энг табаррук байрами сифатида нишонланади.

Ўзбекистоннинг давлат суверенитети Ўзбекистон Конституциясининг биринчи моддасидаёқ қонуний мастаҳкамланган.

«Ўзбекистон — демократик давлат. Бу инсонпарварлик қонунларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъий назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир¹.»

Ўзбекистонда демократик принциплар қарор топмоқда.

Ўзбекистонда давлатнинг бошқариш шакли республикадир. Республика — халқ ҳокимияти демақдир. Республика — энг асосий умуминсоний ҳуқуқий бойликлардан биридир. Бошқарувнинг республика шакли давлат идоралари ваколатларини аниқ белгилаб беришни, қонун чиқарувчи ва ижроия органларининг сайлаб қўйилишини англатади.

Ҳар бир инсоннинг бошқалардан фарқланувчи муҳим жиҳатларидан бири унинг исми шарифи бўлганидек, ҳар қандай давлатнинг ҳам номи унинг ажралмас белгиларидан ҳисобланади. Давлатимизнинг номи «Ўзбекистон» ва «Ўзбекистон Республикаси» бўлиб, мазкур атамалар айнан бир маънони англатади ва улар муқобил тушунчалар сифатида қабул қилинган.

Ўзбекистон давлатининг номи ва унинг рамзлари (герби, байроғи, миллий валютаси ва шу кабилар) халқаро

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., «Ўзбекистон». 1995, 31-бет.

шартномаларда, давлат идораларининг муҳрларида, хизмат ҳужжатлари ва гувоҳномаларида ифодаланади¹.

Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.

Конституциянинг 3-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-худудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади.

Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва ҳудуди даҳлсиз ва бўлинмасдир.

Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир.

Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва эллатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади (4-модда).

1989 йилнинг 21 октябрида она тилимизга давлат тили мақомининг берилиши истиқлолимиз сари қўйилган энг муҳим қадамлардан бири бўлди. Бу эса собиқ совет салтанати давридаги "руслаштириш" сиёсатининг марказий ғояларидан бири бўлган "она тилимиздан маҳрум этиш" мақсадларига қонуний равишда тўсиқ қўйишдан иборат эди. 1995 йил Давлат тили тўғрисидаги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди.

Эндиликда ўзбек тилида идора ишлари, ҳужжатлар олиб борилмоқда. Ўзбек тилида қонунларимиз ёзилмоқда, давлат ҳужжатлари, илмий асарлар, номзодлик ва докторлик диссертациялари, уларнинг авторефератлари, дарсликлар, ўқув қўлланмалар пайдо бўлди. 2005 йилгача ўзбек ёзуви лотин алифбосига ўтади. Бу билан бизга жаҳон маданияти ва ахбороти маконига тўлиқ кириш учун кенг имкониятлар очилади. Ўзбек халқининг, унинг миллий маданияти ва ўзига хослигини ифода этувчи восита бўлмиш ўзбек тилининг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш, мазкур тилнинг давлат тили мақомидек салоҳиятини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш умумхалқ вазифасидир.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., «Ўзбекистон». 1995, 32-бет.

Асосий Қонунимининг 5-моддасида "Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган ўз давлат рамзлари — байроғи, герби ва мадҳиясига эга деб кўрсатилган.

«Давлатимиз рамзлари — байроқ, тамға, мадҳия Ўзбекистон халқининг шон-шарафи, гурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради. Мана шу рамзларни эъозлаш — ўзининг қадр-қимматини, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончни мустаҳкамлаш демакдир».¹

Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи тўғрисидаги Қонун 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган. "Ўзбекистоннинг давлат байроғи мамлакатимиз ҳудудида илгари мавжуд бўлган ғоят қудратли салтанатлар байроғига хос бўлган энг яхши анъаналарни давом эттирган ҳолда республиканинг бугунги табиатига мувофиқ келадиган хусусиятларни, халқимизнинг миллий ва маданий соҳалардаги ўзлигини ҳам акс эттиради.

Байроқдаги ҳаво ранг бўёқ-зангори осмон ва мусаффо сувнинг, шунингдек, ер ва осмондаги ҳаёт манбаларининг рамзидир.

Оқ ранг эса тинчлик ва поклик тимсолидир. Байроқдаги оқ ранг ёш мустақил давлатимиз ошиб ўтиши лозим бўлган йўлнинг ёрқин ва чароғон бўлиши учун эзгу ният сифатида қўйилган.

Байроқнинг қизил рангдаги йўллари — ҳар бир тирик жон, қон томирида жўшиб турган ҳаётлий кучнинг барҳаётлиги рамзидир.

Яшил ранг эса табиатнинг тимсоли, гуркираб яшаётган ҳаёт ва ҳосилдорликнинг рамзидир.

Байроқдаги ярим ой — ўзбек халқининг кўп асрлик анъаналарига мувофиқ келади. Чунончи, ярим ой ва юлдузлар мусаффо осмоннинг, тинчликнинг рамзидир. Ўн икки рақами — қадимдан халқларимиз орасида мукамаллик тимсоли бўлиб келган. Шу боисдан ҳам байроғимизга ўн икки юлдузнинг тасвири туширилган. Давлат байроғи бизнинг кўҳна ўтмишимиз, бизнинг бугунги кунимиз ва буюк келажакимизнинг рамзидир.

1992 йилнинг 2 июлида Ўзбекистоннинг давлат герби тўғрисидаги Қонун қабул қилинган. Гербимиз марказида қанотларини кенг ёйиб турган ҳумо қуши тасвирланган. Бу бахт-саодат ва эрксеварлик рамзидир. Ҳумо қуши ўзбек халқи

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура.

орасида одамларни бахт-саодатга етказувчи илоҳий қушнинг рамзи сифатида эъзозланиб келинган.

Гербнинг юқори қисмида Ўзбекистоннинг собиқ ва барқарорлиги рамзи бўлган 8 қиррали юлдуз тасвирланган бўлиб, унинг ичида ярим ой ва 5 қиррали юлдуз ифодаланган.

Қуёш тасвири — ўзбек давлати ва халқининг ҳаёт йўли ҳамиша нурли бўлиши учун билдирилган эзгу ниятдир. Бундан ташқари, қуёш мамлакатимиздаги ниҳоятда гўзал, табиий иқлим шароитини ҳам кўрсатиб туради.

Гербдаги бошқа тасвирлар ризқ-рўзимиз бўлмиш ғалланинг тимсоли, оппоқ бўлиб очилаётган пахта чаноқлари давлат байроғига ўхшаган лента билан ўраб қўйилган — бу мамлакатимизда яшаётган халқлар яқдиллигининг тимсолидир.

1992 йилнинг 10 декабрида Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси тасдиқланган. Давлат мадҳиясининг шеърини Абдулла Орипов ёзган, мусиқасини эса таниқли санъат арбоби Мутал Бурхонов басталаган.¹

Конституциянинг олтинчи моддасида Республикамизнинг пойтахти Тошкент шаҳри эканлиги баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси суверен давлат сифатида халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти ҳисобланади. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузади, ҳамдўстликка ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин.

Халқаро ҳамдўстлик ва халқаро ҳамкорликни асосий томонлари орасида давлатларнинг суверен тенглиги тамойили муҳим ўрин эгаллайди. Давлатларнинг суверен тенглиги тамойили Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомида ўрнатилган асосий тамойиллардан биридир.

Бу тамойилнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., «Ўзбекистон». 1995, 36-38-бетлар.

Давлатлар бир-бирларининг суверен тенглигини ҳурмат қилишлари, бошқа давлатларнинг суверенитетига тегишли ҳуқуқий субъектларни ҳам ҳурмат қилишлари керак. Ҳар бир давлат ўзининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий тизимини ўзи эркин танлаб олиш ва ривожлантириш ҳуқуқига эга, ўз қонунлари ва маъмурий-ҳудудий тузилишларини ўзи ўрнатиш ҳуқуқига эгадир.

Ҳамма давлатлар тенг ҳуқуқ ва мажбуриятга эгадирлар. Ҳар бир давлат бир-бирларининг ҳуқуқларини ҳурмат қилишлари, халқаро ҳуқуқ нормалари асосида бошқа давлатлар билан бирга ўзаро муносабатга киришишлари ва ўз муносабатларини белгилаб олишлари керак. Ҳар бир давлат халқаро ташкилотлар ва шартномаларда қатнашиш ҳуқуқига эгадир.

Шундай қилиб, суверенитет давлатнинг ички ва ташқи сиёсатда тўлиқ мустақиллигини билдиради. Ўзбекистоннинг суверенитети ўзининг ички ва ташқи сиёсатини тўлиқ ўзи белгилаб олиши ва мустақил иш юритишини англатади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитети ўзининг ҳудудида ички сиёсатини ўзи олиб боришини ва халқаро муносабатларда тўла мустақиллигини англатади.

Давлатнинг тўлиқ мустақиллиги халқнинг ва инсонларнинг ҳуқуқи билан чекланган бўлади. Кўпчилик давлатларнинг Конституцияларида шундай ёзилган: «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир».

Давлат суверенитети халқ суверенитети билан чекланади холос. Халқ мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий тузумини белгилаш ҳуқуқига эгадир. Давлат халқнинг олий ҳуқуқини ҳурмат қилишга мажбурдир.

2-§. Халқ ҳокимиятчилиги ва уни амалга ошириш шакллари

"Халқ ҳокимиятчилиги" атамаси юнонча "демократия" ("demokratia") сўзининг ўзбек тилига таржимаси бўлиб, бу ибора илк бор юнон шаҳар-давлатида пайдо бўлган ва кейинчалик бутун дунёга тарқалган ҳамда сиёсий луғатдан мустаҳкам ўрин олган.

Демократия сўзи "demos" ("демос") халқ ва "kratos" ("кратос") ҳокимият сўзларининг бирикмасидан тузилиб, "халқ ҳокимиятчилиги" деганидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов демократия тушунчаси ҳақида шундай деб ёзади: "Умумий тарзда де-

мократия деганда ҳамманинг манфаатлари йўлида кўпчилиكنинг ҳокимияти ва озчиликнинг иродасини ҳурмат қилиш тушунилади. Батафсил таҳлил қилганда эса демократия — халқнинг ўз эркинлиги ва мустақиллигига қарашлари ҳам, ҳар бир шахснинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ўзбошимчалик билан чеклашлар ва шу йўсундаги ҳаракатлардан ҳимоя қилиш ҳам, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш шакли ҳам эканлиги аён бўлади¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг "Халқ ҳокимиятчилиги" деб номланган иккинчи боби давлатимизнинг демократик табиатини ифодалайди ва Ўзбекистонни суверен демократик республика эканлигини тасдиқлайди. "Халқ ҳокимиятчилиги" принципи ҳар қандай демократик давлат конституциявий тузумининг асосий шартларидан биридир.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси демократик давлат ҳисобланиб, унинг Асосий Қонуни халқ ҳокимиятчилиги принципига асосланади ва бутун мазмун-моҳияти билан ана шу принципни мустаҳкамлайди. Умуман, Ўзбекистон Конституциясининг жуда кўп моддаларига халқ ҳокимиятчилиги ғояси сингдирилган бўлиб, бунга кўра, ҳокимият амалда ва қонун бўйича танҳо халққа тегишлидир. Зеро, халқ ҳокимиятчилиги деганда ҳокимиятнинг фақат халққа тегишли эканлиги, давлат халқ иродасини ифодалаши ва унинг манфаатларига хизмат қилиши лозимлиги, давлатнинг асосий вазифаларидан бири инсон ва жамиятнинг фаровонлигини таъминлашга қаратилган бўлиши кераклиги тушунилади.

Ўзбекистон Конституциясининг 7-моддасида мамлакатимиздаги халқ ҳокимиятчилиги принципи қуйидагича очиб берилган:

«Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий тартибларини тузиш Конституцияга хилоф

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон». 1997, 180-бет.

ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади».

Ўзбекистонда давлат халқ иродасини ифодалайди, унинг манфаатларига хизмат қилади. Агар ҳозирги вақтда давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсий фаолиятига диққат билан назар ташласак, мазкур сиёсат инсон ва жамият фаровонлиги мақсадига бўйсундирилганлигини, юртимиз ободлигини ва халқимиз фаровонлигини таъминлашга қаратилганлигини кўраемиз.

Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи эканлиги ҳақида сўз кетар экан, халқ давлат ҳокимиятини қандай йўл билан амалга оширади, деган табиий савол туғилади. Ўзбекистон Конституциясида ҳудди ана шу саволга ҳам аниқ жавоб берилган.

Ўзбекистон Конституциясида, халқ ҳокимиятчилигининг жаҳон конституциявий ривожланиши тажрибасида ишлаб чиқилган қуйидаги иккита шакли ўрнатилган:

1. **Тўғридан-тўғри, яъни бевосита демократия** — фуқаронинг давлат ишларини ҳал қилишда тўғридан-тўғри иштирок этиши.

2. **Вакиллик демократияси, яъни бевосита демократия** — фуқаронинг давлат ишларини ҳал этишда ўзи сайлаган вакиллари, яъни депутатлар орқали иштирок этиши.

Ўзбекистон Конституциясининг 32-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Бевосита демократиянинг асосий кўринишларидан бири — референдум Ўзбекистон Конституциясида алоҳида равишда белгиланган: «Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланган».

Референдум сўзининг луғавий маъноси лотинча "маълум қилиниши лозим бўлган нарса" деганидир, яъни давлатда ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим масалалар халққа маълум қилинади ва унинг овоз бериши орқали ҳал этилади. Референдум республикамизда демократиянинг кўринишларидан бири бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Ўзбекистонда референдум ўтказиш тартиби 2001 йил 30 августда янги тахрирда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади. Унга кўра, референдумда қабул қилинган қарорлар олий юридик кучга эга бўлиб, фақат референдум ўтказиш йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Ўзбекистон фуқаролари референдумда ихтиёрий равишда қатнашадилар. Референдумга қўйиладиган масалалар халқ, жамият, давлат манфаатларидан келиб чиққанлиги учун унда фуқароларнинг аксарияти доимо фаол иштирок этади. Масалан, мустақиллик шарофати билан юртимизда ўтказилаётган референдумларни эслайлик. Чунончи, 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги масалага доир референдум ўтказилиб, унда Ўзбекистон халқи Олий Кенгаш эълон қилган Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини маъқуллади.

Ҳозирги кунда энг муҳим қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасидан ўтказиш қонуний тус олган. Ушбу Конституция лойиҳаси ҳам икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди ва кенг халқ оммасининг кўплаб таклиф ва мулоҳазалари асосида шаклланган ва мукамал ишлаб чиқилган Асосий Қонун дунёга келди. 1995 йил 26 мартда ўтказилган референдумда эса мамлакатимиз фуқароларининг фаол иштирокида бир овоздан юртбошимиз Ислоҳ Каримовнинг Президентлик ваколатлари 2000 йилгача узайтирилди.

Референдум ҳақида сўз кетар экан, шу нарсани унутмаслик керакки, референдумга давлат ва жамият ҳаётига тааллуқли барча масалалар қўйилавермайди. Масалан, республика ҳудудий бутунлигини ўзгартириш тўғрисидаги, солиқлар, бюджет, амнистия (умумий афв этиш), жамоат тартибини, аҳолининг соғлиги ва хавфсизлигини таъминлаш юзасидан фавқулодда ва шошилиш чоралар кўриш тўғрисидаги, Ўзбекистон Республикаси тузган шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажариш ҳақидаги, мансабдор шахсларни тайинлаш ва ишдан бўшатиш билан боғлиқ масалалар умумхалқ овози — референдумга қўйилмайди. Бу масалалар Конституцияга биноан тегишли давлат ҳокимият органлари, хусусан Олий Мажлис ва Президент томонидан кўриб, ҳал қилинади. Зеро, Олий Мажлис ҳам, Президент ҳам бевосита халқ томонидан сайлаб қўйилади. Бу борада ҳам Конституция-

нинг демократик томони кўзга яққол ташланади, умумхалқ овози ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Ўзбекистонда сайлов тизимининг адолатли ташкил қилинганлиги бевосита демократиянинг яна бир муҳим кўринишларидандир. Конституциянинг 117-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Депутатларнинг сайловчилар олдида ҳисобот беришлари ва улар билан учрашувлар ўтказишлари бевосита демократиянинг кўринишларидан биридир. 1995 йил 6 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида"ги Қонуннинг 17-моддасига кўра, Олий Мажлис ва Жўқорғи Кенгес депутати вақти-вақти билан, аммо йилига камида бир марта, вилоят, туман, шаҳар Кенгаши депутати эса йилига камида икки марта ўз иши тўғрисида сайловчиларга ҳисобот бериб туриши ва ўзи сайланган ҳокимият вакиллик органининг иши ҳақида хабардор этиб бориши шарт. Депутатнинг ҳисоботи сайловчилар талаби билан ўтказилиши ҳам мумкин. Қонунга биноан, депутатларнинг ҳисоботларини ва улар билан учрашувларни ўтказиш учун сайловчиларнинг йиғилишлари тегишли ҳокимликлар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан чақирилади. Ана шундай учрашувларда сайловчилар ўз депутатларининг вакиллик органларида қандай фаолият кўрсатаётганлигидан хабардор бўладилар ҳамда депутатларга ўз талаб ва истакларини билдирадилар.

Халқнинг муайян жамоат бирлашмалари, хусусан, касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар ва бошқа нодавлат, нотижорат ташкилотлар орқали давлат ва жамият ишларини бошқаришда қатнашишини ҳам бевосита демократиянинг кўринишларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин. Масалан, сиёсий партияларнинг Олий Мажлис сайловларида ўз номзодларини кўрсатиши ва сайлаши, Олий Мажлис ишида партия функцияларининг иштирок этиб, қонун чиқаришда ўз сиёсатларини ўтказишга ҳаракат қилишлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Қонунининг 12-моддасига биноан, сиёсий партиялар қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш

ҳуқуқига эгадирлар. Ушбу қонунга мувофиқ, сиёсий партияларнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидаги фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг таъсис йиғилишларида ўз партияларининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг муҳим сиёсий ҳуқуқларидан бири — бу йиғилишлар, митинглар, намойишлар ўтказиш ҳуқуқидир. Ушбу ҳуқуқнинг конституциявий кафолатланишини Ўзбекистонда бевосита демократиянинг кўринишларидан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Чунончи, Конституциянинг 33-моддасига асосан фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда фуқароларнинг барча даражадаги ҳокимият тузилмаларига яқка тартибда ва жамоа бўлиб мурожаат қилишлари ҳуқуқи таъминланган. Бу ҳам бевосита демократиянинг, хусусан, фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этишининг шаклларида биридир. Масалан, Конституциянинг 35-моддасига биноан, ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 6 майда қабул қилинган "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Қонунда: "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ва жамоат ишларини бошқаришда иштирок эта бориб, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида ўзларига берилган ҳуқуқлар ва эркинликларни рўёбга чиқара бориб, ўзларининг қонуний ҳуқуқлари ва мафаатларини ҳимоялаб мурожаат қилишга, давлат ва жамоат бирлашмаларининг ваколатли органлари бузилган ҳуқуқларини тиклашига ҳақлидирлар", дейилади (1-модда).

Ўзбекистон Конституциясининг муҳим демократик жиҳатларидан бири шундаки, унинг 10-моддасида бутун ҳокимият халқ қўлида эканлиги қонуний расмийлаштирилибгина қолмай, Ўзбекистон халқининг ушбу ҳокимиятни қандай

тартибда амалга ошириши ҳам аниқ кўрсатиб қўйилган: "Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас."

Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг иккинчи шакли — вакиллик демократияси бўлиб, бу фуқаронинг давлат ишларини ҳал этишда ўзи сайлаган вакиллари, яъни депутатлар орқали иштирок этишидир.

Вакиллик демократияси қуйидаги кўринишларда намоён бўлади:

Биринчидан, ҳокимиятни давлат тузилмалари орқали, яъни вакиллик органлари ва ижро органлари орқали амалга ошириш.

Иккинчидан, ҳокимиятни фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари орқали амалга ошириш.

Вакиллик демократиясининг намоён бўлиши айниқса, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси фаолиятида кўзга яққол ташланади.

Олий Мажлис ҳақида лўнда қилиб шуни айтиш мумкинки, у Ўзбекистон Республикасининг олий вакиллик муассасаси, қонун чиқарувчи органи, яъни парламентиدير.

Ўзбекистон Олий Мажлиси бевосита халқ томонидан ташкил этилиб, унинг вакиллик органи ҳисобланади. Унга депутатлар халқ томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Демак, Ўзбекистон халқи ўз ичидан муносиб номзодлар танлаб, уларни Олий Мажлисга вакил сифатида сайлайди. Уларга ваколат бериб қўяди ва худди шу тариқа ҳокимиятга эгалик қилади. Бироқ фақат шугина эмас. Халқнинг ҳокимиятга эгалик қилиши бошқа воситалар орқали ҳам амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ташкил этилиши, вазифалари, тузилиши ва фаолияти ҳақида Конституциянинг XVIII боби, 78-88-моддаларида батафсил кўрсатиб берилган.

Конституциянинг 10-моддасида Ўзбекистон халқи номидан иш олиб бориш ҳуқуқи Олий Мажлис билан бир қаторда Президентга ҳам тегишли эканлиги эътироф этилган. Шу боис Президент деган иборанинг моҳиятини, унинг тегишли давлатда тутган мавқеини аниқлаб олиш зарур. Президент ибораси лотинча "олдинда", "юқорида ўтирувчи киши", деган маънони

англатади. Ҳозирги вақтда Президент ибораси икки ҳил маънода ишлатилади. Биринчидан, республика шаклидаги бошқарувга эга бўлган мамлакатларда давлат бошлиғи — Президент деб юритилади. Иккинчидан, кўпинча бир қатор ижтимоий ва илмий муассасалар, ташкилотларнинг сайлаб қўйладиган раҳбарлари президент деб аталади. Масалан, Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти, Илмий уюшмаларнинг халқаро Кенгаши президенти, Астронавтларнинг халқаро академияси президенти ва ҳоказолар.

Хусусан, Конституциянинг 10-моддасида Ўзбекистоннинг давлат ва ижроия ҳокимияти бошлиғи ҳисобланган Президент назарда тутилмоқда. Конституцияга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти бевосита халқ томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Президент ҳам худди шу йўл билан халқдан ваколат олади ва унинг номидан иш кўради. Президент халқ манфаатларини ҳимоя қилиб, унинг хоҳиш-иродасини ифода этиб, фаолият юритади ва фармонлар чиқаради. У томонидан чиқариладиган фармонлар Конституцияга асосланиб, қонуний кучга эга. Демак, Президент фармонларини бажармаслик, уни қасддан бузишлик халққа хиёнат қилишдан бошқа нарса эмас.

Ўзбекистонда Президентлик ҳокимиятининг ташкил этилиши, вазифалари ва ваколатлари ҳақида Конституциянинг XIX боби, 89-97-моддаларида атрофлича маълумотлар берилган.

Конституцияга биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ва Президентидан ташқари жамиятдаги ҳеч бир гуруҳ, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқининг ваколатига эга эмас. Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади. Ана шундай жамоат бирлашмалари, шунингдек, маълум гуруҳлар, ташкилотлар раҳбарлари, алоҳида шахслар Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас. Чунки Конституция Олий Мажлис ва Президентдан ташқари ҳеч кимга бундай ҳуқуқни бермайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, "Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар — халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир. Ҳукумат қарорлари қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир."¹

Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилиги тўғрисида гап кетганда, "халқ" тушунчасини ҳам билиб олиш талаб қилинади. Бу ҳақда ҳам Конституциясининг 8-моддасида таъриф берилган: "Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади."

Ушбу модда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муҳим хусусиятларидан бирини ўзида мужассамлаштирган. Чунки унда белгиланган меъёр дунёдаги ҳеч бир давлатнинг Конституциясида учрамайди. Кўриб турибмизки, Конституцияда "Ўзбекистон халқи", "Ўзбекистон фуқаролари", деган тушунчаларга таъриф бериляпти. Бунга кўра, Ўзбекистонда туғилган ва унинг ҳудудида истиқомат қиладиган ҳар бир инсон миллатидан, ирқидан, қайси динга эътиқод қилишидан қатъи назар, Ўзбекистон халқини ташкил этади ва республикамизнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлиш ҳуқуқига эгадир.

Ўзбекистон Конституциясининг кўпгина моддаларида халқ ҳокимиятчилиги расмийлаштирилади ва "халқ" тушунчаси батафсил очиб берилади. Ўзбекистон тарихида қабул қилинган аввалги Конституциялардан фарқли равишда, мазкур Конституция Ўзбекистон халқини ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, муслмонлар, аскарлар ва ҳоказоларга ажратмайди. Унинг "назарида" ким қандай касбни эгаллашидан, қандай машғулот тури билан шуғулланишидан, жамиятда қандай ўрин тутишидан, ижтимоий келиб чиқишидан ва бошқа ҳолатларидан қатъи назар, инсон ҳисобланади. Яъни бошқача сўз билан айтганда, Ўзбекистонда туғилиб, шу ерда истиқомат қиладиган ҳар бир киши ишчими, деҳқонми, зиёлими, савдогарми, мулкдорми, ота-бобоси бой ёки камбағал ўтганлигидан қатъи назар, Ўзбекистоннинг тенг ҳуқуқли фуқаросидир.

Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигининг амалга оширилиш шакллари Конституция ва қонунларда, халқаро ҳуқуқ

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 181-бет.

меъёрларида мустақамлаб берилган. Сайловлар, референдум, фуқароларнинг мурожаатлари, Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлашга хизмат қилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддаси асосида, референдум тўғрисидаги қонунинг ҳаётга татбиқ этилиши Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқароларини референдумда ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш ҳуқуқларини белгилаб берди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақириқ, еттинчи сессиясида, "Ўзбекистон Республикаси референдумини 2002 йил 27 январ куни ўтказиш тўғрисида"ги Олий Мажлис қарори қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари референдумда кўйилган масала бўйича фаол овоз бердилар. Ўзбекистон халқининг референдумда билдирган хоҳиш иродасини ҳаётга татбиқ этиш тадбирларини белгилаб олиш мақсадида Олий Мажлиснинг 2002 йил 5 апрелда бўлиб ўтган саккизинчи сессиясида тарихий ҳужжат:

«Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги конституциявий Қонун қабул қилинди. Ушбу қонуннинг биринчи моддасида мазкур қонуннинг асосий вазифалари белгиланди: "Ушбу қонун "Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ 2002 йил 27 январ куни ўтказилган ҳамда икки палатали парламент тузиш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб ўзгартириш тўғрисидаги икки муҳим масала бўйича қарор қабул қилган, шунингдек, демократик ва бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш йўлини тасдиқлаган умумхалқ овоз бериши натижаларидан келиб чиқадиган асосий янги қоидаларни ва амалдаги қонун ҳужжатларига киритиладиган ўзгартиришларни белгилайди. Ушбу Қонун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига, шунингдек, амалдаги қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш учун асос ҳисобланади¹."

Бу вазифалар «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ ҳолда 2002 йил 27 январ куни

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ саккизинчи сессиясида қабул қилинган, «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида», Конституциянинг 1-моддаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 12 апрел сони.

ўтказилган референдум натижасида республикамизнинг икки палатали парламентини тузиш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб ўзгартириш тўғрисидаги икки энг муҳим масала бўйича қабул қилинган конституциявий қонундир. Ўзбекистон Республикасининг давлат ва жамият ҳаётида, демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш йўлини умумхалқ овози яқдиллик билан тасдиқлади.

Шуларга асосланган ҳолда, ушбу конституциявий қонуннинг вазифалари мамлакатнинг икки палатали парламентини тузиш ва Республика Президентининг конституциявий ваколат муддатларини белгилашдан иборатдир. Қонуннинг яна бир асосий вазифаси шундан иборатки, давлат ва жамиятнинг ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш механизмини такомиллаштириш ва унинг ривожланиб боришини таъминлашдир.

Мазкур қонуннинг иккинчи моддаси «Демократик ислохотларни чуқурлаштириш ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантиришга доир қонун ҳужжатларини такомиллаштиришнинг асосий принциплари» деб номланган бўлиб: "Бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий, очиқ демократик давлат барпо этишни ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантиришни бош мақсад қилиб белгилаган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, шунингдек, референдумда билдирилган халқ иродасига асосланган ҳолда қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга доир ишларнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

— қонун устуворлигини, ҳокимият қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд тармоқлари ўртасида мувозанатни, улардан ҳар бирининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш;

— халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари ва нормалари асосида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатларини таъминлаш;

— сиёсий ҳаётнинг, давлат ва жамият қурилишининг барча жабҳаларини изчил эркинлаштириш;

— нодавлат нотижорат, жамоат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа демократик институтлари янада мустақамланиши ҳамда ривожлантирилиши учун кафолат ва шароитларни таъминлаш;

— фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини ҳар томонлама мустақамлаш ва давлат ҳокимияти марказий органларининг

ваколатларини жойлардаги бошқарув органларига босқичма-босқич ўтказиш, ижро этувчи ҳокимият органлари, шу жумладан, мудофаа ва хавфсизликни таъминловчи тузилмалар фаолияти устидан жамоат назорати механизминини шакллантириш ва кучайтириш.¹"

Асосий принциплар деганда ижтимоий муносабатларни ривожлантиришда энг қадрли бўлган улуғ инсон умуминсоний ғояларга таянишини белгилаб берган принциплар йиғиндиси тушунилади. Бирор-бир қонунда асосий тамойиллар белгиланган бўлса, улар албатта, қонуннинг мақсадини ифодаловчи бошланғич моддаларида ўз ифодасини акс эттирган. Чунки ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларни белгилаб берувчи қонун нормалари шу қонуннинг бошланғич моддаларида белгилаб қўйилган, асосий принципларининг ғоявий мазмунини ўзида ифода этади.

Демак, ушбу қонуннинг келгуси моддаларини мазмуни ҳам, руҳи ҳам унда белгиланган принципларнинг мазмунига мос бўлиши шарт. Ундан ташқари қабул қилинган ушбу конституциявий қонун асосида келиб чиқадиган янги қонунларнинг қабул қилиниши ҳам унинг асосий принципларига мос бўлиши таъминланади.

Бу асосий тамойиллар оддий қонунда эмас, конституциявий мақомга эга бўлган қонунда белгилаб қўйилгани учун ҳам, ундаги ғоялар барча давлат, нодавлат ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурийдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи бўлими асосий принциплар деб белгиланган. Бу эса Ўзбекистон Республикасида давлат бошқарувининг ҳуқуқий мезонини мустақамланишига асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Шундан хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг амалга оширилиши бевосита халқ хоҳишига асосланган ҳолда белгиланади.

3-§. Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва уни амалга оширилиши

Ўзбекистонни демократик давлат сифатида тавсифловчи белгиларидан бири — бу Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг бўлинганлигидир. Ушбу қоида Конституция-мизнинг 11-моддасида асосий принцип тариқасида мустақамланган: "Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 12 апрел сони.

тизими — ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади."

Шу тариқа, давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи Ўзбекистоннинг конституциявий тарихида биринчи марта пайдо бўлди. Ўзбекистоннинг илгариги 1927, 1937 ва 1978 йиллардаги Конституцияларида бундай принцип мавжуд эмас эди. Чунки ушбу Конституциялар марксча-ленинча коммунистлар ҳукмронлиги назариясига асосланиб, унда "ҳокимиятнинг бўлиниши" принциплари рад этилар эди.

"Ҳокимиятнинг бўлиниши" ғояси қадимий бўлиб, қадимги грек файласуфи ва олими Аристотел томонидан ҳам илгари сурилган. Ўрта асрларда Марсилиус Падуанский ва бошқалар ҳам бундай ғояни ёқлаб чиққан эдилар. XVIII асрнинг ўрталарига келиб, бу ғоя мустақил сиёсий-ҳуқуқий таълимотга айланган. Машҳур француз маърифатпарвари, ҳуқуқшунос, файласуф ва ёзувчи Ш. Монтеске (1689-1755 йиллар) ўзининг "Қонунлар руҳи" китобида ҳокимиятнинг бўлиниши принципини асослаб берган. Монтеске фикрича, сиёсий хиёнатларнинг бўлмаслигини таъминлайдиган нарса уч ҳокимиятнинг: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг тўла бўлиниши ва бир-бирини чеклашидир. Ўрта асрлардаги феодал тузумларнинг барҳам топиши ва янги даврнинг бошланиши билан "ҳокимиятнинг бўлиниши" принципи кўпгина давлатлар конституцияларининг асосий принципларидан бири деб эълон қилинди. Бу принцип биринчи марта буюк француз инқилобининг конституциявий ҳужжатларида ўз ифодасини топди.

Умуман, "ҳокимиятнинг бўлиниши" назариясига кўра, давлат ҳокимияти ягона, яхлит, бир бутун деб эмас, балки турли ҳокимият (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатларини амалга оширувчи ҳокимиятлар) функцияларининг йиғиндиси сифатида тушунилади. Бундай турли функцияларни амалга оширувчи ҳокимият органлари бир-биридан мустақил равишда ҳаракат қилишлари лозим. Лекин бу уч мустақил ҳокимият идоралари бир-бирига боғлиқ эмас, деган маънони билдирмайди. Аксинча, улар бир-бирини тўлдиради, назорат қилади ва ўзаро тақазо этади.

Ҳокимиятнинг бўлиниш принципи адолатли, демократик, ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Бундай принцип муайян давлатда бирор органнинг ёки алоҳида давлат раҳбарининг кучли диктатураси

ўрнатилишининг олдини олади. Шунингдек, тегишли ҳокимият органлари амалга оширадиган давлат органларининг ваколатлари, вазифалари аниқ бўлишини таъминлайди, бир органнинг иккинчи орган ишларига аралашувига барҳам беради, бошқариш соҳасида чалкашликлар келиб чиқишига йўл қўймайди ва ҳоказо.

Мазкур принцип ҳокимият органларининг ўзаро келишиб, бир-бирини назорат қилиб, уйғунлашиб ишлашларига ҳам имконият яратади. Булар эса адолатли, демократик давлатга хос жиҳатдир.

Дарҳақиқат, ҳозирги замон жаҳон мамлакатларининг конституциявий тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳокимиятларнинг бўлиниш принципи, улар ушбу принцип расман ўрнатилган ёки ўрнатилмаганлигидан қатъи назар, барча чет эл конституциялари томонидан қабул қилинган. Чунончи, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституциясида ҳам бу принцип расман 11-моддада ўрнатилган. Унга кўра, Ўзбекистонда қонун чиқариш ҳокимияти Олий Мажлис, ижроия ҳокимияти эса Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади. Суд ҳокимияти Конституциявий суд, Олий суд ва Олий хўжалик суди томонидан амалга оширилиб, улар биргаликда Ўзбекистон Республикасининг ягона суд тизимини ташкил этади.

Зеро, мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, "қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти — давлатнинг учта асосий таянчидир".¹

Конституциянинг "Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши" деб номланган бўлимида ана шу учала ҳокимият органларининг ташкил этилиши, вазифалари, ваколатлари белгилаб қўйилган. Шу билан бирга уларнинг ўзаро фаолияти ва муносабатлари ҳақида қоидалар ҳам ўрнатилган.

4-§. Ўзбекистонда сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик (плюрализм)

Маълумки, ҳар қандай адолатли, демократик давлатда фуқароларнинг эркин фикрлаш ҳуқуқи кафолатланган бўлади. Инсоннинг эркин фикрлаш, ўз ақл-идроки, қобилияти, олган билимларидан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлиши давлатда шахс ҳақиқий эркинлигининг ёрқин ифодасидир. Албатта, эркин

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 127- бет.

фикрлаш бор жойда фикрлар хияма-хил бўлади ва турли мафқуралар, сиёсий институтлар, ҳаракатлар пайдо бўлиши мумкин. Акс ҳолда, яъни эркин фикрлаш чекланган жойда кўпинча инсон ўз фикрларини, хоҳиш-истакларини ошкора баён қилиш имкониятидан маҳрум бўлади. Бундай ҳолатларда одатда ягона мафқура ҳукмрон бўлади. Масалан, собиқ тоталитар тузумнинг 70 йилдан ортиқ ҳукмронлиги даврида коммунистик мафқуранинг яккаҳокимлиги ўрнатилган эди.

Дарвоқе, биз мафқура ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг моҳияти қандай эканлигини ҳам қисқача билиб олишимиз зарур. Мафқура — бу маълум тизимга солинган ғоялар, қарашлар, фикрлар мажмуидир. Ҳар қандай мафқура муайян ижтимоий табақа, гуруҳ, миллатнинг ўтмишга, бугунги кунга ва келажакка қаратилган қарашлари йиғиндисидан иборат. Руслар мафқурани идеология дейишади. Бу "идея" ва "логос" сўзларидан келиб чиққан бўлиб, аслида грекча "сўз", "таълимот" деган маънони англатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўз тараққиёт ва истиқлол йўлини мустақил ва эркин белгилаб олди. Эндиликда мустақил давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий пойдеворини яратиш асосий вазифа бўлиб қолган. Бунда бизга эски, зўравонлик билан ўрнатилган коммунистик мафқура мутлақо тўғри келмай, миллатимизни бирлаштирадиган, жипслаштирадиган мафқурага муҳтожлик яққол сезилиб қолди. Бир сўз билан айтганда, миллий мафқурамизни яратиш долзарб масалага айланди. Шу йўлда қўйилган дадил қадам — бу илк бор Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар, мафқуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланишини конституциявий йўл билан мустаҳкамланиши бўлди.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафқуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафқура давлат мафқураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас (12-модда).

Демак, бу билан битта мафқуранинг, битта дунёқарашнинг яккаҳокимлигидан қатъиян воз кечилди.

Конституциямизнинг айнан шу моддаси жамиятимизда турли синф, тоифа, миллат ва элатларнинг манфаатларини ифодаловчи партиялар, уюшмалар ва уларнинг мафқуралари бўлиши мумкинлигини қонуний мустаҳкамлайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда расман рўйхатдан ўтказилган тўртта партия мавжуд. Булар: Ўзбекистон Халқ демократик партияси, "Адолат" социал демократик партияси, Миллий тикланиш партияси ва Фидокорлар миллий демократик партиясидир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистонда сиёсий партиялардан ташқари мингдан зиёд жамоат бирлашмалари ҳам мавжуд. Ана шу барча ижтимоий-сиёсий кучлар бирлигини мустақамлаш мақсадида 1995 йил 27 май куни Ўзбекистон "Халқ бирлиги" ҳаракати ташкил топди. Бу ҳаракатнинг бош мақсади — Ватанни гуллаб-яшнатишдан иборат, деб белгиланди. Шунингдек, 2001 йил 25 апрелда "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракатига асос солинди. Ушбу ҳаракат ўз олдига ёшларни тарбиялаб, комил инсонлар қилиб вояга етказишни асосий мақсад қилиб қўйди.

Ўзбекистонда мафкуравий хилма-хилликка яққол мисол сифатида нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятини ҳам кўрсатиш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги "Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонунга кўра, нодавлат нотижорат ташкилотлари жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд, муассаса шаклида, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин (Қонуннинг 10-моддаси).

Давлатимиз мавжуд барча сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза қилади, уларнинг ижтимоий турмушда иштирок этиши учун кенг имкониятлар яратиб беради. Лекин ҳеч қайси партияга алоҳида имтиёз бермайди. Сиёсий партияларнинг барча соҳада тенг ҳуқуқлилиги кафолатланади. Конституциянинг 12-моддасида яна шу алоҳида қайд этилганки, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Худди шу ҳақида юртбошимиз бундай деб таъкидлаган эди: "Айни вақтда яқка ҳокимликка интилишларга ва бир мафкура имтиёзли бўлиб қолишига йўл қўймаслик керак. Зеро, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, уруш ва зўравонликни тарғиб қилувчи, Конституциявий тузумга, халқнинг демократик эркинликларига ва маънавиятига тажовуз қиладиган партиялар ва жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши лозим".¹

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 126- бет.

Ўзбекистон Конституциясининг 12-моддасида ўрнатилган меъёр олдимишга миллий истиқлол мафкурасини яратиш вази-
фасини долзарб қилиб қўяди. "Миллий истиқлол мафкураси
халқимизнинг қадимий анъаналарига, урф-одатларига, тилига,
динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-
муҳаббат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, мурувват, маърифат
туйғуларини тарғиб қилиши лозим. Унда жамиятимиздаги бар-
ча кучлар, ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари, аҳоли турли та-
бақаларининг ўй-фикрлари, орзу-умидлари ўз ифодасини топ-
моғи лозим. У давлатимиз фуқароларини улуг мақсад йўлида
қалбан бирлаштиришга кўмаклашиши керак"¹, деб кўрсатади
Президентимиз И. А. Каримов.

5-§. Демократия ва инсон ҳуқуқлари

Конституция Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти,
яъни халқнинг ўзи бевосита бошқарадиган жамият ва демокра-
тик ҳуқуқий давлат қуришни асосий мақсад қилиб қўяди. Унда
жами дунёвий неъматлар орасида энг улуғи "инсон" эканлиги
ёрқин мужассамлаштирилган. Инсонни улуғлаш, уни муҳофаза
қилиш ва ҳар томонлама камол топтириш Конституциянинг
асосий ғоясига айланттирилган. Конституциямиз Инсон
ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳуқуқий меъёрлар асосида иш-
лаб чиқилган ва айтиш мумкинки, уни янада тўлдирган. Мас-
алан, Конституциянинг 13-моддаси фикримизга далил бўлиши
мумкин: "Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсон-
ний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти,
эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари
олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва
қонунлар билан ҳимоя қилинади."

Ушбу моддада "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларация-
си"да эълон қилинган умуминсоний ҳуқуқлар олий қадрият
даражасига кўтарилган. Маълумки, "Инсон ҳуқуқлари
умумжаҳон Декларацияси" инсонларнинг ажралмас ва дахлсиз
ҳуқуқларини эълон қилиб, қуйидагиларни белгилайди: "Барча
одамлар эркин, қадр-қиммат ва ҳуқуқларида тенг бўлиб
туғилганлар" (1-модда); "Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва

¹ И. А. Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2- том. Т., «Ўзбекистон»,
1996, 98-99- бетлар.

шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир" (3-модда); "Ҳеч ким қулликда ёки қарамликда сақланиши мумкин эмас, қулчилик ва қул савдосининг барча турлари таъқиқланади" (4-модда) ва ҳоказо. Конституциямизнинг 13-моддасида эса инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади, дейилган. Бу Ўзбекистоннинг умумбашарий инсонпарварлик қондаларига асосланган давлат эканлигини кўрсатади.

Ўзбекистонда одамларнинг миллатига, динига, ижтимоий аҳволига, сиёсий ва бошқа эътиқодига қараб чеклашлар йўқ. Чунончи, Конституциянинг энг муҳим қисмларидан бўлган иккинчи бўлими инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Конституциянинг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, у фақат фуқароларни, яъни давлатимизга мансуб кишиларнигина эмас, балки Ўзбекистонда истиқомат қилувчи барча инсонларнинг муқаддас ва дахлсиз ҳуқуқларини мустаҳкамлайди. Чунки бизда инсон ҳамма нарсадан муқаддас ва дахлсиздир. Қонундан ташқари ҳеч ким уни бу ҳуқуқдан маҳрум этиши мумкин эмас.

Инсоннинг эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати — унинг олий қадрияти. Ҳеч ким қулликка ёки асоратга солиниши, суднинг ҳукмисиз ёки прокурор руҳсатисиз ўзбошимчалик билан қамоққа олиниши мумкин эмас. Ҳар бир инсон эркин бўлиб туғилади. Хоҳлаган жойида истиқомат қилиш ҳуқуқига эга. Лекин қаерда яшаса, ўша ерга мансуб бўлган давлатнинг қонунларига итоат этишга мажбур.

Инсоннинг шаъни ва ор-номуси ҳам дахлсиз. Ҳеч ким инсоннинг шахсий ёки оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашини, оилавий сир-асрорларини ошкор қилиши, инсоннинг уй-жой дахлсизлигига тажовуз қилиши мумкин эмас. Инсонни камситиш, обрўсизлантириш, ҳақорат қилиш, таҳқирлаш қонунга хилоф хатти-ҳаракат ҳисобланади ва бундай ҳаракатлар учун қонун бўйича тегишли жавобгарликлар мавжуд. Инсон ҳаётига тажовуз энг оғир жиноят саналади.

Конституциянинг 13-моддаси алоҳида равишда яна шуни эътироф этадики, Ўзбекистонда барча фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликлари Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади. Ушбу меъёр Конституциянинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатларига бағишланган X бобида махсус тарзда янада мустаҳкамланган. Яна бир мисол, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисми

1-бўлимида "Шахсга қарши жиноятлар" учун жавобгарлик белгиланади. Бунда шахснинг ҳаётига, соғлиғига, жинсий эркинлигига, оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши қаратилган жиноятлар, шахснинг озодлиги, шаъни ва қадр-қиммати, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар учун қаттиқ жазо чоралари назарда тутилган.

Демак, инсон ҳуқуқлари ва демократия сингари умумбашарий қадриятлар республикамизнинг миллий давлатчилик манфаатларига тўла мос келади.

6-§. Ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари

Ўзбекистонда адолатли ва ҳуқуқий-демократик давлатга хос принциплар конституциявий йўл билан мустаҳкамланган. Ана шундай принциплар сифатида ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари Конституциямизда қуйидагича ифодаланган: "Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади" (14-модда).

Ўзбекистон Конституциясида ўрнатилган меъёр давлатимиз фаолиятининг энг асосий принципларини белгилаб беради. Бу жуда муҳимдир. Чунки давлат ўз фаолияти билан инсон ва жамият тақдирини белгилаши мумкин. Айниқса, ҳозирги вақтда жамият давлатсиз яшай олмаслиги ҳаммага аён бўлиб қолди.

Давлатимизнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини белгилашда унинг вазифаларига, функцияларига алоҳида эътибор бериш керак. Давлатнинг қандай вазифаларни, функцияларни амалга оширишига, бошқача қилиб айтганда, давлат фаолиятига қараб унинг моҳиятига баҳо берилади. Агар давлат ўз фаолиятини аввало инсон ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишга қаратган бўлса, уни ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга ошириб борса, бундай давлатни адолатли, демократик дейиш мумкин. Шу боис, Конституциянинг 14-моддасида ўрнатилган меъёр Ўзбекистон Республикаси ижтимоий адолат тантана қилган жамият, халқ ҳокимиятчилиги қарор топган давлат эканлигини яққол кўрсатиб турибди, десак асло янглишмаймиз. Чунки мазкур модда алоҳида равишда инсон ва жамият фаровонлигини, ижтимоий адолат ва қонунийлик принципларини давлат фаолиятининг ажралмас қисми сифатида эътироф этади.

Зеро, демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим шартларидан бири инсон ва шахс манфаатларининг ҳамма нарсадан устунлигидир. Инсон ва жамият фаровонлиги эса айнан шахс манфаатларига мос тушади.

Юқорида ўрнатилган демократик принципларнинг кафолатлари Ўзбекистон Республикасида айни вақтларда амалга оширилаётган чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, ислоҳотлар билан белгиланади. Бундай ислоҳотлардан кўзда тутилган энг асосий мақсад инсон ва жамият фаровонлиги эканлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта. "Барқарор бозор иқтисодиёти, очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак"¹, — деб таъкидлайди Президент И. А. Каримов. Давлатимиз раҳбари ўзининг қатор асарлари ва китобларида Ўзбекистоннинг ана шу мақсадини амалга оширишга қаратилган вазифаларини ва фаолият дастурини аниқ кўрсатиб берган.

Умуман, Ўзбекистондаги барча ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳадаги ўзгаришлар, ислоҳотлар фақат инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб амалга оширилмоқда.

Бунда давлат бош ислоҳотчи сифатида майдонга чиқмоқда. Давлатимиз раҳбарининг асарларида ҳам инсон учун муносиб турмуш ва иш шароитларини яратиш барча иқтисодий, демократик, сиёсий ислоҳотларнинг пировард мақсади эканлиги алоҳида уқтирилади. Шу сабабли Ўзбекистон давлати ишга лаёқатсиз кишиларни, ногиронларни, кўп болали оилаларни, қаровсиз қолган гўдакларни моддий ва ижтимоий жиҳатдан ҳар тарафлама кўллаб-қувватламоқда. Давлатимизнинг ижтимоий адолат принципи асосида фаолият юритиши худди шу борада ёрқин кўринади.

Конституциянинг 14-моддасида назарда тутилган меъёрнинг яна бир муҳим томони шундаки, унга кўра давлат ўз фаолиятини қонунийлик принципи асосида амалга оширади. Бу ҳуқуқий демократик давлатнинг энг асосий белгиларидан биридир.

Қонунийлик принципи деганда аввало қонунларни ва унинг асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар томонидан аниқ ва

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 39- бет.

оғишмай бажарилиши лозимлиги тушунилади. Бу давлат тузумидаги демократизмнинг кўринишларидан бири бўлиб, ҳамманинг қонун олдида тенглигини ўрнатади. Қонунийлик принципи қонунларни юридик ҳужжатлар тизимида олий кучга эгаллигини, барча учун баробарлигини, жамият аъзоларининг барчаси учун мажбурийлигини англатади. Шу билан бирга бу принцип фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари оғишмай таъминланиши, фуқароларга нисбатан давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қандайдир ўзбошимчалигига йўл қўймаслиги, фуқароларнинг жамият, давлат олдидаги мажбуриятлари қатъий бажарилиши лозимлигини ҳам назарда тутайди. Бир сўз билан айтганда, қонунийлик принципи ўз мақсад ва моҳияти билан халқ манфаатларига хизмат қилади.

Худди шу ўринда қонунийлик принципнинг таъминланишида давлатнинг вазифаси нимадан иборат, деган табиий савол туғилади. Бунда давлатнинг асосий вазифаси қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатларни юқори савияда ижро этиш ишини ташкил қилиш, қонунларни жамият тараққиёти даражасига мослаштириб бориш ва ниҳоят, юқорида тилга олинган асосий принципларни ҳуқуқий кафолатлаб беришдан иборатдир.

Шундай қилиб, Конституция бўйича давлат ўз фаолиятини ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида юритади. Бу эса унинг демократик моҳиятини намоён қилади.

7-§. Конституция ва қонуннинг устунлиги принципи

Конституция ва қонунлар устунлигининг таъминланиши ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидан бири бўлиб, у Ўзбекистонда давлат-ҳуқуқий қурилишининг энг асосий принципи ҳамдир. "Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципи шуни англатадики, — дейди Президентимиз И. А. Каримов, — бунда барча жорий қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида, унга мувофиқ бўлиши талаб этилади"¹.

Улуғ бобокалонимиз Амир Темур айтганларидай: **"Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади"**. Ўзбекистон Конституциясида Конституция давлатимизнинг энг Асосий Қонуни эканлиги, у бошқа барча қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлардан юқори туриши куйидагича

¹ Ўша жойда, 125- бет.

белгиланган: "Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар" (15-модда).

Конституция ва қонунлар тўғрисида сўз кетар экан, аввало уларни бир-биридан фарқини ажратиб олиш керак. Конституция давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, у бошқа жорий қонунлардан шу билан фарқ қиладики, унда энг асосий, энг барқарор ижтимоий муносабатлар, узоқ даврларга мўлжалланган асосий қоидалар мустақкамланган ва бу қоидалар бевосита амал қилиб, бошқа қонун чиқариш ҳужжатларида очиб берилади ва конкретлаштирилади. Шу сабабли Конституция гарчи муҳим бўлсада, лекин Асосий Қонун доирасига сифмайдиган бир қанча қоидаларни ўз ичига олмайди. Конституцияда мавжуд бўлган қоидалар негизида ва уларни ривожлантира бориб, заруриятга қараб бошқа қонунлар ва ўзгача меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. Бунда барча жорий қонунларнинг ҳуқуқий асоси, бош манбаи Конституция бўлиб қолади. Конституция эса олий юридик кучга эга бўлиб, бошқа барча жорий қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар унга мувофиқ келиши лозим.

Конституциянинг Асосий Қонун сифатидаги аҳамияти, обрў-эътибори, барқарорлиги, унинг оддий қонунлардан фарқи шу билан белгиланади. Бир сўз билан айтганда, Конституцияни қонунлар қонуни дейиш мумкин. Шу боис Ўзбекистон Конституциясида Конституциянинг энг юқори кучга эгаллиги, ҳамма қонунлардан устун туриши алоҳида эътироф этилган. Бунда фақат Конституциянинггина эмас, балки унинг асосида қабул қилинадиган қонунларнинг устунлиги ўрнатилади.

Юқоридаги принцип жамиятимизда қонунчилик ва ҳуқуқий-тартибот тантанасини англатади. Қонунчилик — бу қонунларнинг реаллигидан, жамиятда чинакам демократик муҳит ва ҳақиқий ҳуқуқий режим ўрнатилганлигидан далолат беради. Қонунчилик бу давлат томонидан қонунлар тизимини жамият тараққиёти талабларига мос равишда такомиллаштириб бориш ва давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунларга қатъий риоя этиш ва уларни оғишмай амалга оширишда намоён бўладиган давлат ва жамият ҳаётининг принциpidир. Қонунчилик прин-

ципи қонунларнинг ҳамма учун истисносиз мажбурийлигини, ҳамманинг қонун олдида тенглигини, қонунларнинг ҳамма ерда бир хилда жорий қилинишини ҳам англатади.

Қонунчилик билан ҳуқуқий-тартибот бир-биридан фарқ қилади. Қонунчиликнинг мазмуни ҳуқуқий меъёрларга қатъий ва оғишмай риоя этишларида ифодаланса, ҳуқуқий-тартибот эса жамият аъзоларининг юриш-туришлари, уларнинг субъектив ҳуқуқ ва бурчларига мувофиқ келишида ифодаланadi. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий-тартибот ҳуқуқий муносабатлар доирасида шу муносабатларнинг иштирокчилари ўз субъектив ҳуқуқларини амалга оширишлари ва ҳуқуқий бурчларини бажаришлари натижасида вужудга келади. Демак, қонунчиликни амалга ошириш ҳуқуқий-тартиботни таъминлаш воситаларидан бири бўлса, ҳуқуқий-тартиботни мустаҳкамлаш эса, ўз навбатида қонунчиликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Шу боис улар бир-биридан ажралмас бўлиши лозим.

Ўзбекистонда Конституция ва қонунлар олдида ҳамма тенг даражада масъулиятга эга бўлиб, қонунлар ҳам ўз навбатида барчага баробардир.

Конституциянинг 15-моддаси иккинчи қисмида давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар, деб кўрсатилган. Давлат, унинг органлари, жамоат бирлашмалари Конституция ва тегишли махсус қонунлар асосида ташкил қилинади ва фаолият юритади. Улар Конституция ва махсус қонунларда белгиланган ваколатларнигина амалга оширадилар. Мансабдор шахслар ва фуқаролар ҳам Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар. Юқоридагиларнинг биронтаси ҳам Конституция ва қонунлардан ташқари иш кўришга ҳақли эмас. Зеро, Конституция ва қонунлардан четлаб ўтиш, уларнинг талабларини бузиш ғайриқонуний хатти-ҳаракат ҳисобланади. Бундай ҳаракатлар учун эса махсус қонунларда тегишлича жавобгарликлар ўрнатилган, санкциялар белгиланган.

Демократия ҳуқуқий давлатда Конституция ва қонунларга оғишмай амал қилиш талаби билан бир қаторда Конституциянинг бирорта қонидаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмаслиги ҳам ўрнатилган бўлади.

Демак, Конституциянинг ҳар бир моддаси ҳаётга татбиқ қилинаётганда халқ ва давлат манфаатларига зарар етказмайди-

ган тарзда талқин қилиниши зарур. Зеро, Конституциянинг ўзи халқ ва давлат иродасининг ифодасидир. Шунинг учун Конституция ва қонунларнинг пировард мақсади инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилиши керак.

Ўзбекистон Конституциясининг бирорта қоидаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас.

Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас (16-модда).

Шунингдек, Конституцияга кўра бирорта ҳам қонун ёки бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас. Чунки Конституция давлатимизнинг Асосий Қонуни бўлиб, у олий юридик кучга эга бўлган қонунчилик ҳужжатидир, Конституция ҳуқуқнинг ҳамма тармоқлари: фуқаролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва ҳоказолар учун қонунчилик базаси бўлиб ҳисобланади. Давлат органларининг барча қонунлари ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат Конституция асосида чиқарилиб, унинг қоидаларига хилоф бўлмаслиги лозим.

Асосий Қонунимизга биноан Ўзбекистон тарихида биринчи марта Конституция махсус тарзда муҳофаза қилинадиган бўлди. Шу мақсадда Конституциявий суд жорий қилинди. Бу орган қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мос келишини текшириб туради. Конституциявий суднинг ташкил этилиши, вазифалари ва ваколатлари ҳақида Конституциянинг 108-109-моддаларида маълумотлар берилган.

Шундай қилиб, Президент И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида таъкидлаганидек, қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш — бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг вазифаси, энг муҳим шарт ҳисобланади.¹

¹ И. А. Каримов. Адолат — қонун устуворлигида. «Халқ сўзи» газетаси, 2001 йил 30 август.

8-§. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституциявий асослари ва принциплари

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари Конституциянинг 17-моддасида ўзининг қонуний аксини топган. Ташқи сиёсат тушунчаси давлатнинг халқаро ишлардаги умумий йўналиши ўз ичига олади. Ташқи сиёсат давлатнинг бошқа давлатлар ва халқлар ҳамда халқаро ташкилотлар билан ўзаро алоқаларини ўз ичига олувчи мақсад ва воситаларини қамраб олади.

Асосий Қонунимизнинг 17-моддасида шундай дейилган: "Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин."

"Ўзбекистон Республикаси — халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти", деган конституциявий қоида Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги дунёдаги ўрнини билдирибгина қолмай, мамлакатимизни ҳақиқатдан ҳам халқаро ҳамжамиятнинг ажралмас қисми эканлигини исботлайди.

Бу эса қуйидагиларни англатади:

биринчидан, Ўзбекистон суверен давлат сифатида замонавий халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормалари билан боғлиқ, бошқа мажбуриятлар давлатимизнинг розилигисиз зиммамизга юклатилиши мумкин эмас;

иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудида давлат ҳокимияти чегараланмайди ва халқаро ҳуқуқнинг ҳеч қайси бир субъекти бунга аралашшиш ҳуқуқига эга эмас, ўзининг ҳудудидан ташқарида у ўз ҳокимиятини фақат бошқа манфаатдор давлат розилиги бўлгандагина амалга ошириши мумкин;

учинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан дипломатик алоқаларни амалга ошириб, иккитомонлама ва кўптомонлама халқаро шартномаларни тузиб, бевосита давлатлараро муносабатларда қатнашади.

Истиқлол йилларида Ўзбекистон Республикасининг мустақил ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагиларда намоён бўлди:

1. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон 120 дан ортиқ давлат билан дипломатик алоқаларни ўрнатди. Тошкентда 35та давлат элчихонаси очилди, 19та давлат элчилари эса Ўзбекистон Республикасида ўриндошлик асосида фаолият юргизади. Республикада 88 та хорижий ваколатхоналар аккредитациядан ўтган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ҳукуматларга тегишли бўлмаган ташкилотлар фаолият олиб боради. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинди.

2. Конституция асосида Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида билдирувчи ҳуқуқий асослар яратилди. Ташқи алоқалар соҳасида қуйидаги муҳим қонунлар қабул қилинди:

1. «Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсат фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги Қонун (1996 й.);

2. «Дипломатик ваколатхоналар бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олиш тўғрисида»ги Қонун (1992 й.);

3. «Дипломатик ходимларнинг даражаларини ўрнатиш тўғрисида»ги Қонун (1992 й.);

4. «Хорижий сармоялар тўғрисида»ги Қонун (1998 й.);

5. «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонун (2000 й.);

6. «Хорижий сармоядорларнинг фаолиятини кафолатлаш тўғрисида»ги Қонуни (1994 й.);

7. Консуллик Устави (1996 й.).

3. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларини таъминлаб берувчи давлат органлари шакллантирилди. Ташқи ишлар вазирлигининг функциялари ва фаолиятининг йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва ташқи иқтисодий фаолият банки ташкил этилди, ташқи савдо билан шуғулланувчи фирмаларнинг махсус тизими шакллантирилди, хорижий фирма, банк ва компанияларнинг 260 дан ортиқ ваколатхоналари очилди.

4. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва халқаро фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси нормалари ва принципларига Республиканинг ташқи сиёсатни тартибга солувчи қонунчилигига, ҳарбий соҳадаги қонунчиликка, БМТнинг ҳамда ЕХҲТ нинг принциплари ва мақсадларига, Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган

мажбуриятларига асосланади. Ўзбекистон дунёдага энг нуфузли ташкилотларга аъзо бўлди ва муҳим халқаро шартномаларга қўшилди.

Дипломатия ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ўта муҳим воситаси ҳисобланди. Айнан ташқи сиёсат дипломатиянинг мақсад ва вазифалари, яъни ташқи сиёсатни амалга оширишда фойдаланиладиган шакллар, воситалар ва усуллар, амалий тадбирлар мажмуасини намоён этади ҳамда белгилаб беради. Дипломатия билан бир қаторда давлатнинг ташқи сиёсати воситалари сифатида унинг иқтисодий, маданий ва бошқа муҳим алоқалари ҳисобланади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий мақсади давлат суверенитетини ҳимоя қилиш, ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётни шакллантиришга ёрдам берувчи халқаро шароитларни яратиш, тинчлик, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатишдир.

Ўзбекистон ўзининг мустақил ташқи сиёсатини амалга оширишда қуйидаги устувор ҳолатлардан келиб чиқади:

биринчидан, ўзининг миллий-давлатчилик манфаатларининг устуворлиги шароитида ўзаро манфаатларни тўлиқ ҳисобга олиш;

иккинчидан, инсонлар ва давлатлар орасидаги ўзаро муносабатларда умуминсоний қадриятлар устуворлигини тан олган ҳолда Ўзбекистон халқаро алоқаларда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, низоларни тинч йўл билан бартараф этишни ёқлаб чиқмоқда. Ўзбекистон ядро қуролидан озод ҳудуд бўлиб қолади, агрессив табиатдаги ҳарбий блоklar ва иттифоқларга аъзо бўлмайди, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни тан олади ва муттасил уларга содиқликни исботлайди;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати ўзаро тинчлик, ўзаро фойда, ички ишларга аралашмаслик принципларига, мустақилликни ва суверенитетни чегараловчи ҳамда давлатлараро муносабатларни мафкуралаштиришга қаратилган ҳаракатларга йўл қўйилмайдиган принципларга қурилади;

тўртинчидан, Ўзбекистон ташқи сиёсатда очиқлик принципини турли хил мафкуравий қарашлардан холи равишда амалга ошириб, барча тинчликсевар давлатлар билан кенг ташқи алоқаларни ўрнатмоқда;

бешинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунчиликдан устунлигини тан олади, халқаро-ҳуқуқий стандартларни ҳурмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан бўлган муносабатлари:

биринчидан, давлатларнинг суверен тенглиги;

иккинчидан, куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик;

учинчидан, чегараларнинг дахлсизлиги;

тўртинчидан, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;

бешинчидан, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа умумэтироф этилган меъёрларга асосланади.

Ушбу принципларнинг Конституцияда мустақамлангани бу принципларнинг Ўзбекистон ҳудудида ички қонун сифатида қабул қилинишини ҳамда ички қонунчиликни тўлиқ халқаро қонунчиликка мослаштирилишини, уларнинг давлат ҳокимияти органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан тўлиқ ҳурмат қилинишини билдиради.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган *суверен тенглик принципи* давлатларнинг ўзига хослигини, мустақилликни ҳурмат қилишни, ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлашни, ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маданий тизимини эркин танлашни, мустақил равишда ўзининг қонунлари ва маъмурий қоидаларини ўрнатишни билдиради.

Халқаро муносабатларда суверен тенглик принципи ҳар бир давлатни бошқа давлатлар билан мустақил равишда ва ўз хоҳишига кўра алоқаларга киришишини билдиради, яъни маълум олинган давлат халқаро ҳуқуқ талабларига биноан халқаро ташкилотларга аъзо бўлиши, кўптомонлама, хусусан иттифоқдош шартномаларда қатнашиши, бетараф бўлиш ҳуқуқига эга бўлиши демакдир. Ушбу принципдан келиб чиқиб, Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг кўпгина муаммоларини ҳал этишда ўзаро тенг равишда иштирок этади.

2. *Куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмасликнинг конституциявий принципи* бошқа давлатга нисбатан бевосита ёки билвосита равишда куч ишлатишга қаратилган турли ҳаракатлардан ўзларини тийишларини билдиради. БМТ Низомида (2-модданинг 4-банди) "Куч" тушунчаси фақат қуролли кучларни эмас, балки мажбур этишнинг бошқа шаклларини ҳам билдиради.

1970 йилда қабул қилинган халқаро ҳуқуқнинг принциплари тўғрисидаги Декларациянинг муқаддимасида давлатларнинг куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга қаратилган барча ҳаракатлари ман этилади, деб *очиқдан-очиқ* ёзиб қўйилган. Ҳеч қандай сабаблар куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга асос бўла олмайди. Декларация ушбу принципнинг моҳиятига янги мазмун киритиб, унинг ҳаракат доирасини кенгайтди. Унда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид солмаслик тўғрисидаги ҳолатлар ўз аксини топган. Декларацияда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш, унинг суверен ҳуқуқларини чеклашга бўлган ҳаракатлар, қандайдир репрессияларга тортиш ман этилади, деб қайд этилган.

Давлатлар халқаро муносабатларда сиёсий мустақиллик ёки ҳудудий яхлитликка қарши қаратилган ҳарбий, иқтисодий ёки бошқа бирор шаклда тазйиқ ўтказишдан ўзларини тийиб туришлари керак.

3. *Чегараларнинг дахлсизлиги принципи* барча давлатларнинг ҳудудий устунлиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилишни билдиради. Бу принципга мувофиқ, умумий чегараларни ҳам, шунингдек бошқа давлатларнинг чегараларини ҳам дахлсиз деб қабул қиладилар. Улар ҳар қандай давлатнинг бутун ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисмини босиб олиш ёхуд зўрлик билан эгаллашга қаратилган ҳар қандай талаблар ва ҳаракатлардан ўзларини тийиб туриш мажбуриятини оладилар.

Биз дунёдаги баъзи давлатлар орасида ҳудудга оид низоли масалалар бўлмайди деб айта олмаймиз. Лекин чегаралар ҳақидаги масалалар музокаралар ва халқаро ҳуқуққа мос келадиган бошқа воситалар орқали ҳал қилиниши керак. Чегараларнинг бузилмаслиги универсал тусга эга ва барча қитъаларда қўлланилиши лозим. Бу эса, шубҳасиз, халқаро тинчликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

4. *Ўзбекистон Конституциясида белгилаб қўйилган низоларни тинч йўл билан ҳал этиш принципи* шуни назарда тутадикки, барча низоли масалалар фақат тинч йўл билан ва халқаро ҳуқуққа мос равишда, яъни халқларнинг қонуний манфаатлари, тинчлиги ва хавфсизлигини хавф остида қолдирмасдан ҳал қилиниши керак. 1970 йилги Халқаро ҳуқуқнинг принциплари тўғрисидаги декларацияда эътироф этилишича: "Ҳар бир давлат ўзининг бошқа давлатлар билан муносабатларидаги низоларни халқаро тинчлик, хавфсизлик ва адолатни хавф остига

қўймаган ҳолда тинч восита ва усуллар билан ҳал қилади". Ўзбекистон бу принципга оғишмай амал қилмоқда, ҳар гал давлатлар ўртасидаги у ёки бу низоли масалани тинч воситалар билан ҳал қилиш ташаббуси билан чиқмоқда.

Низоли масалаларни ҳал қилишда фақат тинчлик воситаларидан фойдаланишнинг мажбурийлиги принципи БМТ Низоми 8-моддасининг 3-банди ва IV бобидан ўрин олган. Бу принцип низолар юзага келганда, уларни ҳал қилиш учун бевосита музокаралар, тергов ёки келишув маросимлари, воситачилик, арбитраж ёки бошқа суд процедурасидан фойдаланиш мажбуриятини давлатлар зиммасига юклайди. Мабодо, томонлар юқорида эслатилган тинчлик воситаларининг биридан фойдаланган ҳолда низоли ҳал қилишга эриша олмасалар, улар низоли тинч йўл билан тартибга солишнинг ўзаро келишилган йўллари излашда давом этишлари шарт.

5. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг бошқа давлатлар ва халқларнинг ички ишларига аралашмаслик тўғрисидаги конституциявий принципи халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принципига асосланади. У авваламбор БМТ Низомида (2-модда, 7-банд) ва Бош Ассамблеянинг 1965 йилги давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва уларнинг мустақиллиги ҳамда суверенитетини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Декларациясида қайд этилган. Кўрсатилган қоидалар, агар халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид туғдирадиган бўлса, бу таҳдид қайси давлат ёки халқаро ташкилотдан келиб чиқишидан қатъий назар, ҳар бир халқнинг ўз ривожланиш масалаларини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқи билан боғлиқдир.

Бу принципнинг умум тан олиниши давлатлар ўзаро муносабатларидан қатъий назар бошқа аъзо давлатнинг ички ваколатига кирадиган ички ва ташқи ишларига ҳар қандай аралашшдан (хоҳ у бевосита ёки билвосита бўлсин, якка ёки жамоа тарзида бўлсин) ўзларини тийиб туриш тўғрисида келишиб олганлигини англатади. Таъкидлаш жоизки, халқаро ҳуқуқда аралашмаслик принципи — бошқа давлатнинг тузумини куч билан ағдариб ташлашга қаратилган террористик, қўпоровчилик ёки бошқа фаолиятга бевосита ёхуд билвосита ёрдамдан ўзини тийиб туришни билдиради.

Ўзбекистон Конституцияси юқорида кўриб чиқилган бешта принципни аниқ кўрсатган. Сўнгра "... ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади", деб таъкидланади. Конституцияда кўрсатилмаган

халқаро ҳуқуқ нормалари ва принциплари тоифасига қуйидагилар киради:

инсон ҳуқуқларини, ҳудудий яхлитлик, халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқини ҳар томонлама ҳурмат қилиш;

ҳамкорлик;

халқаро мажбуриятларни сидқидилдан бажариш.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплар ва нормаларга риоя қилади, халқаро шартномалар тузади ва уларни бажаради, кўплаб нуфузли халқаро ташкилотларнинг фаолиятида қатнашади. Ўзбекистон бошқа давлатлар билан биргаликда умумий ва адолатли тинчликни, ўзаро фойдали халқаро ҳамкорликни, инсоният олдида турган глобал муаммоларни биргаликда ҳал қилишини таъминлаш учун куч-ғайратини бағишлайди.

Ўзбекистон 500 дан ортиқ кўп томонлама ва икки томонлама шартномалар ва битимлар тузди, инсон ҳуқуқларига оид 60 дан ортиқ муҳим халқаро конвенциялар ва шартномаларга қўшилди. Улар орасида қуйидагиларни санаб ўтиш лозим: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Ирқий камситишнинг барча турларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Янги Европа учун Париж Хартияси, Ядро қуролларини тарқатмаслик тўғрисидаги Шартнома, Аёлларга нисбатан камситишнинг барча кўринишларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенция, Бандлик соҳасидаги сиёсат тўғрисидаги Конвенция, Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши кураш тўғрисидаги Конвенция, Халқаро шартномалар, дипломатик алоқалар, консуллик алоқалари ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенцияси, Умумдунё маданият ва табиат меросини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Конвенция, Маданият бойликларини ноқонуний олиб кириш, мулк ҳуқуқини бировга беришни ман қилиш ва олдини олишга қаратилган чоратadbирлар тўғрисидаги Конвенция ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 17-модданинг 2-қисмида: "Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро ту-

зилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин", — деб кўрсатилган. Давлатлараро тузилмалар (иттифоқлар) унга аъзо давлатларнинг иқтисоди ва сиёсий интеграциясини мақсад қилиб кўяди. Масалан, Европа Иттифоқи, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги. Давлатлараро тузилмалар халқаро ташкилотларга ўхшашдир (ҳар иккаласининг асосида халқаро шартнома ётади), лекин мақсадлари, аъзо давлатлар уларга берадиган ваколатларининг миқёси билан сезиларли фарқ қилади.

Ўзбекистоннинг иттифоқлар тузиши, ҳамдўстлик ёки аъзо бўлиши мумкин бўлган бошқа шаклдаги давлатлараро тузилмалар (жумладан, МДХ туридаги) тузишга, бу давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигига зид келмагандагина йўл кўйилади. Бунда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, Ўзбекистоннинг суверенитети, ҳудудининг дахлсизлиги ҳамда ҳокимиятнинг қонуний сайланган давлат органлари томонидан амалга оширилишининг устуворлигини таъкидлаб ўтиш лозим. "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги Қонуннинг 2- моддасида шундай дейилган: "Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон давлатнинг, халқнинг Олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини кўзлаб, иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин".

Ўзбекистоннинг халқаро обрўси, жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва иштироки ўсмоқда ва мустақамланмоқда. 1992 йилнинг 2 мартида Ўзбекистон БМТ аъзолигига қабул қилинди.

Ўзбекистон тўла ҳуқуқли асосда энг обрўли ва таъсирга эга халқаро ташкилотлар таркибига кирган, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Кўшилмаслик ҳаракати, Парламентлараро Иттифоқ, Халқаро Олимпия қўмитаси (ХОҚ). Интерпол шулар жумласидандир. У НАТО нинг " Тинчлик учун ҳамкорлик " дастурида иштирок этмоқда.

Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг энг муҳим вазифаси БМТ, ЕХХТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ишида фаол қатнашиш, Европа, Осиё ва жаҳон хавфсизлик тузилмаларига кўшилишдир.

Ўзбекистон БМТнинг деярли барча ихтисослашган муассалари фаолиятида фаол иштирок этмоқда. Ўзбекистон Республикаси давлатлараро битимларга, айниқса, иқтисодий тусдаги битимларга устувор аҳамият беради. Улар барқарорлик,

изчил ривожланиш ва мамлакат хавфсизлигини таъминлашга имкон беради, Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалик алоқаларига ахборот, технологик ва коммуникация жиҳатидан киришига кўмаклашади.

Ўзбекистон 30 дан ортиқ етакчи халқаро иқтисодий ҳамда молия бирлашмалари билан яқин ҳамкорлик қилмоқда. Масалан, Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти, Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти, Қора денгиз бўйи мамлакатларининг иқтисодий ассоциацияси ва бошқалар шулар жумласидандир. 1996 йил июнда Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи ўртасида Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги Битим имзоланди.

Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги гоёсини қўллаб-қувватлади, 1991 йил 21 декабрда унинг таркибига кирди, барча МДҲ аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги асосида унинг мустақамланиши ва ривожланиши йўлида собитқадамдир.

Ўзбекистон Республикаси "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида"ги Қонунларига мувофиқ, ҳарбий-сиёсий иттифоқларда иштирок этмайди. Бунда Ўзбекистон ҳар қандай давлатлараро тузилмадан, башарти у ҳарбий-сиёсий иттифоққа айланса, ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгадир.

Давлатлараро тузилмаларда иштирок этиш фақат Ўзбекистон Республикасининг шартномаларига асосан амалга оширилиши мумкин. Амалга оширишнинг шакли, яъни халқаро шартнома тузиш эса — Конституцияда белгиланган қоидаларни талаб қилади.

Халқаро ҳуқуқнинг принциплари ва нормаларига содиқлик Ўзбекистоннинг миллий манфаатларидан келиб чиқади.

9-§. Ўзбекистонда мудофаа ва хавфсизликнинг таъминланиши

Ўзбекистон Республикаси суверен давлат сифатида ўз мудофаа ва хавфсизлик органлари тизимига эга. Конституциянинг 126-моддасида шундай дейилган: "Ўзбекистон Республикаси ўз хавфсизлигини таъминлаш учун етарли даражада қуролли кучларига эга."

Шуни назарда тутиш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг Қуролли Кучлари ўзга давлатларга ҳужум қилиш ёки босқинчилик ҳаракатларини олиб бориш учун тузилмайди. Унинг тузилишидан мақсад Конституциянинг ўзида аниқ кўрсатиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади.

Қуролли Кучларнинг тузилиши ва уларни ташкил этиш қонун билан белгиланади (125-модда).

Қуролли кучларнинг қай даражада мустақкамлиги давлат тақдирини белгилаб берувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Агар давлатнинг Қуролли кучлари заиф бўлса, давлатнинг келажаги ҳақидаги ҳар қандай сўзлар қуруқ ҳаёлдан бошқа ҳеч нарса бўлмай қолади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, ўз Қуролли Кучларини ташкил этди. Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини, ҳимоя қилиш мақсадида Мудофаа ишлари вазирлиги ва Миллий гвардияни тузиш зарурлиги дастлаб "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида"ги Олий Кенгаш баёнотида, яъни 1991 йил 31 августда белгиланган бўлиб, баёнотнинг бу кўрсатмаси ўша куннинг ўзида қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги қонунда юридик жиҳатдан мустақкамланган. Бу қонунда суверен давлатимизнинг Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, Миллий гвардия билан бирга муқобил хизматни ташкил қилиш ҳуқуқига эга эканлиги, шунингдек, Ўзбекистон ҳудудида жойлаштирилган собиқ иттифоқ қуролли кучларини бошқариш масалаларида ҳарбий сиёсатни амалга ошириш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолиши айтилган эди. Бу ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасига ўз Қуролли Кучларини тузишда ҳуқуқий асос бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 6 сентябрдаги Фармониغا асосан Мудофаа ишлари вазирлиги ташкил қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 25 октябрдаги қарорига биноан Мудофаа ишлари вазирлигининг ҳуқуқий мақоми, тузилиши ва Низоми тасдиқланди. Вазирлик маҳаллий ҳарбий бошқарув органлари, Фуқаро мудофааси штаби ва армия сафидан ташқари

хизмат махсус бошқармаси негизида ташкил қилинди. Мудофаа ишлари вазирлиги зиммасига:

- ҳарбий сафарбарлик тадбирлари;
- миллий гвардияни тузиш ва таълим бериш;
- фуқаро мудофаасини амалга ошириш;
- ҳарбий ўқув юртларини комплектлаш, олий ўқув юртларидаги ҳарбий кафедралар ва кучайтирилган ҳарбий тайёргарлик мактабларини бошқариш;
- муқобил хизматни ташкил қилиш;
- уруш қатнашчилари ва байналмилалчи жангчилар билан ишлаш;
- ҳарбий хизматга чақириш;
- кўшинларни жойлаштириш;
- ҳарбий машқлар ўтказишни мувофиқлаштириш;
- кўшин ва ҳарбий объектларни янги жойга кўчириш ва жойлаштириш;
- ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларини ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилиш;
- аҳолини, айниқса ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш каби вазифалар юклатилган.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг вужудга келишида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 14 январдаги қарори катта рол ўйнади. Ушбу қарорга мувофиқ собиқ иттифоқ қуролли кучларининг республикамиз ҳудудида жойлашган барча қисмлари, ҳарбий ўқув юртлари, муассаса ва ташкилотлари ҳамда бошқа ҳарбий тузилмалари Ўзбекистон Республикаси тасарруфига олинди ва улар моддий-техника ҳамда маблағ билан таъминланадиган бўлди. Шу тариқа мустақил Ўзбекистон мамлакатимиз Қуролли Кучларини барпо этишнинг ташкилий даври якунланди.

Ун иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 3 июлдаги ўнинчи сессияси мамлакатимиз қуролли Кучларини тузишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу сессияда Ўзбекистон Республикасининг "Мудофаа тўғрисида"ги, "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги ва "Муқобил хизмат тўғрисида"ги муҳим қонунлар, ҳарбий қасамёднинг янги матни ва қасамёд қилдириш тартибини тасдиқлаш тўғрисида қарор қабул қилинди, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг Мудофаа ишлари вазирлигини Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигига айлантириш тўғрисидаги Фармони тасдиқланди.

Қуролли Кучлар ўз фаолиятини:

- қонуннинг устунлиги;
- марказлашган бошқарув ва яқкабошчилик;
- доимий жанговар ва сафарбарлик ҳолатдаги тайёргарлик;
- фуқароларнинг умумий ҳарбий мажбурияти;
- ўз қудратининг мудофаа учун оқилона зарурат даражаси кўрсаткичларига мувофиқлиги;
- коллектив хавфсизлик тизимини барпо қилиш;
- ҳарбий интизомга риоя этиш;
- партиясизлик;
- ҳарбий хизматчилар ва улар оила аъзоларининг ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилишни таъминлаш асосида амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Қуруқликдаги қўшинлар, Ҳарбий-ҳаво ва ҳаво ҳужумидан мудофаа қўшинлари, Махсус ва муҳандислик-қурилиш қўшинлари, Миллий гвардиядан, Чегара ва ички қўшинлари, Миллий хавфсизлик хизмати, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ва бошқа вазирликларга, идораларга қарашли ҳарбий қисмлардан иборат.

Қуролли Кучларни жойлаштириш Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари, чегаралари ва ҳаво бўшлиқларининг мустақкам мудофаасини умумий стратегик мақсад асосида таъминлашдан келиб чиқиб белгиланади ва ҳарбий доктрина талабларига мувофиқ стратегик ва оператив режа асосида, шунингдек, қўшинларни жанг олдида сафарбар қилиш режалари бўйича амалга оширилади.

Армия мамлакат бюджетидан ажратиладиган маблағ ҳисобига таъминланади. Ҳар йили мудофаага ажратиладиган маблағ миқдори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади.

Қуролли Кучларни моддий-техника жиҳатдан таъминлаш давлат томонидан амалга оширилиши кўзда тутилган. Мудофаа эҳтиёжлари учун давлат буюртмаларини бажариш солиқни камайтириш ёки ундан озод қилиш, кредит бериш ва бошқа имтиёзлар билан рағбатлантирилади.

Ўзбекистон Республикасида Қуролли Кучларнинг бошқаруви қандай амалга оширилади?

Қуролли Кучларга Олий бошқарувни мамлакатимиз Президенти амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига кўра Президент Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади. "Мудофаа тўғрисида"ги Қонунга мувофиқ Президент Ўзбекистон Республикасининг мудофаа қобилиятини

таъминлаш, давлат манфаатларига қарши қуролли тажовуз бўлган ҳолларда унинг суверенитетини, ҳудудий яхлитлиги ва мустақиллигини ҳимоя қилиш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради, Ўзбекистон Республикаси ҳарбий сиёсати ва стратегиясининг устуворликларини белгилайди, Қуролли Кучларни қуриш ва ривожлантириш режаларини, шунингдек мудофаани ташкил этиш юзасидан давлатнинг бошқа режа ва дастурларини тасдиқлайди, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ва бошқа ҳарбий тузилмаларининг тинчлик ва уруш даврига мўлжалланган тузилиши, таркиби ва жойлашувини тасдиқлайди, ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш тўғрисида, шу жумладан халқаро тинчликпарварлик тадбирларида қатнашиш тўғрисида, шунингдек Қуролли Кучларни ўзларига бевосита таллуқли бўлмаган вазифаларни бажаришга жалб этиш тўғрисида қарор қабул қилади ва Қуролли Кучларга буйруқ беради. Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинган тақдирда ёки тажовуздан ўзаро мудофааланиш бўйича шартномавий мажбуриятларни бажариш зарурати бўлганда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ уруш ҳолатини эълон қилади, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилади, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади, Қуролли Кучлар юқори қўмондонларини лавозимга тайинлайди ва лавозимидан озод этади, уларга олий ҳарбий унвонларни беради, мудофаа соҳасида бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қонунчиликда Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Мудофаа вазирлиги, бошқа вазирлик ва идоралар, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ва бошқармаларининг мудофаа соҳасидаги ваколатлари, шунингдек корхона, муассаса, ташкилот ва фуқароларнинг мажбуриятлари аниқ белгилаб берилган. Масалан, мудофаа, ҳарбий қурилиш, ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоялаш масалаларида қонунларнинг амалга оширилиши устидан парламент назоратини ўрнатиш Олий Мажлис зиммасига юкланади. Парламент мудофаа соҳасидаги ўз ваколатларини амалга ошира бориб, хусусан мудофаа концепциясини, ҳарбий қасамёдни, Президентнинг мудофаа вазирини тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш тўғрисидаги, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, мамлакатнинг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги, юртимизга қуролли тажовуз қилинган тақдирда ёки тажовуздан ўзаро мудофааланиш бўйича шартномавий мажбуриятларни бажариш зарурати

бўлганда уруш ҳолатини эълон қилиш тўғрисидаги Фармонларини тасдиқлайди. Ҳарбий масалалар бўйича халқаро шартномаларни ратификациялайди ёки улар ўз кучини йўқотган деб эълон қилади, Президентга Куролли Кучларнинг Олий Бош қўмондонини сифатида юқори ҳарбий унвон беради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқарув органларининг мудофаа соҳасидаги фаолиятига раҳбарлик қилади, ҳарбий ва муқобил хизматта чақирилиши лозим бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг миқдорини, бундай хизматни ўташ тартибини, ҳарбий хизматта мажбурларни ва чақирилувчиларни ҳарбий ҳисобга олиш ишининг юритилиш тартибини, мудофаа ва Куролли Кучлар эҳтиёжлари учун моддий-техника ресурслари, озиқ-овқат, ашёвий ва бошқа мол-мулкларнинг нормалари ҳамда ҳажминини белгилайди, муддатли хизмат ҳарбий хизматчиларини ҳамда муқобил хизмат хизматчиларини ҳарбий хизматта чақириб ва захирага бўшатиш тўғрисида, шунингдек ҳарбий хизматта мажбурларни йиғинларга чақириб тўғрисида қарорлар қабул қилади, сафарбарликни ва сафарбарликдан бўшатишни ташкил этади, давлат ҳарбий буюртмаларини шакллантириш, мудофаа аҳамиятига молик ишлаб чиқаришларни ташкил этиш соҳасида ягона давлат сиёсати ўтказилишини таъминлайди, мамлакат иқтисодийгини сафарбарликка тайёрлаш, шунингдек давлат ва сафарбарлик заҳираларини яратиш режасини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ҳамда ижроси устидан назорат олиб боради, Куролли Кучлар ҳарбий хизматчиларининг ижтимоий-моддий ва маиший таъминоти масалаларини ҳал этади, Куролли Кучларни қурол-яроғлар ва ҳарбий техника, ҳарбий-техникавий ва ашёвий молк-мулк, озиқ-овқат ва бошқа моддий-техника воситалари билан таъминлайди, қурол-яроғлар ва ҳарбий техника, стратегик материаллар, икки хил мақсадда ишлатилиши мумкин бўлган маҳсулот ва технологиялар экспорти ҳамда импорти устидан назорат олиб боради, қорхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар мудофаа эҳтиёжларига доир вазифаларни бажарганлиги муносабати билан улар қилган моддий сарф-харажатларнинг ўрнини қоплаш тартибини белгилайди, ҳарбий олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълим муассасаларини, олий ўқув юртлари қошида ҳарбий таълим факультетлари, шунингдек ҳарбий тайёргарлик ўқув марказларини (ҳарбий кафедралар ёки цикллари) ташкил этади, қайта ташкил этади ва тугатади, қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Мудофаа вазирлиги Куролли Кучларга давлат бошқарувининг марказий органи ҳисобланади. Мудофаа вазирлиги Куролли Кучларнинг ҳолати ва келгусидаги тараққиётига, жанговар тайёргарлик ва ҳарбий интизомга тўлиқ жавобгар. Мудофаа вазирлиги мудофаа

ва ҳарбий қурилиш соҳасида ишлаб чиқилган давлат сиёсатининг Қуроли Кучларда амалга оширилишини таъминлайди; мудофаа режалари ва концепцияси лойиҳаси, Қуроли Кучларнинг қурилиши ва тараққиёти, қуролилар ва ҳарбий техника тараққиётининг давлат дастурлари, мудофаа эҳтиёжлари учун ажратиладиган маблағлар бўйича тақлифларни ишлаб чиқади ва Вазирлар Маҳкамаси муҳокамасига тақдим этади, мудофаа ва ҳарбий қурилиш соҳаларида илмий тадқиқот ишларини ташкил қилади ва ўтказди, ҳарбий техника ва бошқа ҳарбий анжомларни ишлаб чиқади ва таъмирлаш учун давлат буюртмаларининг бажарилишини назорат қилади. Мудофаа вазирлиги зиммасига Қуроли Кучлар шахсий таркибининг ҳарбий, жисмоний, ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий тарбияси, маънавий-руҳий тайёргарлиги, ҳарбий кадрларни жойига қўйиш, амалдаги қонунларга мувофиқ ҳарбий хизматдан пенсияга чиққанларга пенсияларнинг ўз вақтида тўланиши, ҳарбий хизматчилар ва улар оила аъзоларининг ижтимоий ва ҳуқуқий кафолатланишлари, бошқа давлат Қуроли Кучлари билан маданий ва илмий алоқалар ўрнатилишини таъминлаш вазифалари ҳам юкланган.

Қуроли Кучларнинг ҳуқуқий асосларини янада ривожлантиришда 1997 йил 29 августда тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни алоҳида аҳамиятга эгадир.

Бу концепцияда диний экстремизм, миллатлараро ва этник зиддиятларнинг кучайиши, қуролиларнинг, жумладан ядро қуролининг тарқалиши, халқаро терроризм, уюшган жиноятчиликнинг авж олиши, наркотик моддаларнинг тарқалиши ҳамда экологик таназзул кўринишидаги минтақавий ва ялпи таҳдид мавжудлиги таъкидланади.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, Концепция давлатнинг муҳим вазифаларидан бири миллий хавфсизликнинг самарали тизимини яратиш, Ўзбекистоннинг минтақавий ва ялпи хавфсизликни таъминловчи коллектив ҳамкорлик тизимига киришини тақозо этади.

Қуроли Кучларни тўлдириш "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ амалга оширилади. Бу Қонунга кўра, ҳарбий хизматта яроқли бўлган ва чақирув куни 18 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиши йигитлар муддатли ҳарбий хизматта чақириладилар. Чақирувга биноан хизматни ўтаётган оддий аскар ва сержантлар учун ҳарбий хизмат муддати 18 ой (олий маълумотли шахслар учун 12 ой).

Ҳарбий хизматдан бўшатишдан, шунингдек муддатли ҳарбий хизматга чақиришдан озод этилган фуқаролар (саломатлигининг ёмонлашганлиги туфайли ҳарбий ҳисобдан чиқарилганлардан ташқари), захирадаги ҳарбий хизматга мажбурлар ёшига қараб учта даражага бўлинади. Оддий аскарлар, сержант, прапоршиклар ва мичманларнинг захирада бўлиш ёшининг чегараси биринчи даражадагилар учун — 35 ёшгача; иккинчи даражадагилар учун — 45 ёшгача; учинчи даражадагилар учун — 50 ёшгача. Ҳарбий хизматчилар захирада бўлиш ёшининг чегарасига етган бўлсалар ёки ҳарбий-тиббий комиссия томонидан саломатлигига кўра ҳарбий хизматни ўташга яроқсиз деб топилсалар, ҳарбийлар рўйхатидан чиқарилган ҳолда истеъфога юбориладилар.

Ўзбекистон Республикасида муқобил хизматни ўташ ҳам алоҳида қонунда назарда тутилган бўлиб, бундай хизматни ўташ тартиби "Муқобил хизмат тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (1992 йил 3 июн) билан белгилаб қўйилган.

VII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИ – МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИНING ҲУҚУҚИЙ АСОСИ

1-§. Миллий истиқлол ва Конституциянинг объектив зарурлиги

Давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши Ўзбекистон олдида иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий тараққиёт, маданий ва маънавий янгиланиш истиқболларини очиб берди. Мустақилликка эришган ҳар бир давлат ўзининг сиёсий ва ҳуқуқий ривожланиш йўлини белгилаб олишга, янги жамият қуришга, янгиланиш ва тараққиётнинг ўз конституциявий моделини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.

Ўзбекистон ўзининг ҳақиқий мустақиллиги ва миллий давлатчилигига тинч, парламент йўли билан эришди. Бу ўзбек халқининг кўп асрлик тарихидаги буюк воқеадир.

Мамлакатимиз давлат мустақиллигига эришгач, янги суверен давлат мақомини конституциявий жиҳатдан мустақамлаб қўйиш муаммоси юзага келди. Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакатимиз ўзининг ривожланиш йўлини конституциявий асосда белгилаб олиши зарурлигини бир неча бор таъкидлаганди. **“Давлатимизнинг келажаги, халқимизнинг тақдири кўп жиҳатдан Конституциямиз қандай бўлишига боғлиқ”¹**, — деб ёзган эди юртбошимиз.

Бизга янги мустақил давлатимизнинг хусусияти, ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, умуминсоний қадриятларга, инсон ҳуқуқларига, давлат мустақиллиги принципларига, демократия ва ижтимоий адолат идеалларига содиқлиги акс этган Конституция керак эди.

1. И. А. Каримов. “Ўзбекистон: миллий истиқлол. Иқтисод, сиёсат, мафкура”. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 124- бет.

2-§. Конституциянинг ишлаб чиқилиши, умумхалқ муҳокамаси ва қабул қилиниши (мафкуравий жиҳатлари)

Янги Конституцияни ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақидаги гоя илк бор Республикаимизнинг 1990 йил март ойида бўлиб ўтган ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгашининг биринчи сессиясидаёқ айтилган эди.

Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1990 йил 20 июнда эълон қилинган Мустақиллик тўғрисидаги Декларациясида ушбу ҳужжат республиканинг янги Конституциясини ишлаб чиқишга асос бўлиши таъкидланган эди. Ўша кунёқ Олий Кенгаш Ўзбекистон Президенти бошчилигида Конституциявий комиссия тузди.

1991 йил 31 август Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди ва “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги конституциявий қонун қабул қилинди. Унда белгиланган қоидалар амалиётда синовдан ўтди, сўнгра Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳасига киритилди. Ушбу қоидалар Ислом Каримов ифодалаб берган гоя ва принципларни мустақамларди. Конституция лойиҳаси ўзининг қисмлари билан ҳам, бутунлигича ҳам Ўзбекистон Президентининг улкан яратувчанлик ва ислоҳотчилик фаолияти натижаси эканлигини кўрсатиб турарди.

Тақдир Ислом Каримов зиммасига жамиятни янгилаш, ўтиш даврининг мураккаб шароитида давлатимизни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ва маънавий жиҳатдан ривожлантиришнинг пишиб етилган муаммоларини ҳал қилиш каби тарихий вазифани юклади. Ушбу вазифаларни амалга оширишда Президентимиз буюк давлат ва жамоат арбоби, истеъдодли сиёсий етакчи сифатида намоён бўлди.

Юртбошимиз икки ўзаро боғлиқ муаммони — Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини қарор топшириш ва унинг Конституциясини қабул қилиш муаммоларини муваффақиятли ҳал этди. Айни пайтда мазкур вазифалар бошқа ижтимоий муаммоларни ҳам мунтазам равишда ҳал қилиш билан барабар бажарилди. Давлат мустақиллигига эришилиши ва бунинг Конституцияда қонун йўли билан мустақамланиши — оламшумул воқеа, Президент Ислом Каримов бошчилигида давлатчилик ва ҳуқуқ соҳасида амалга оширилган улкан яратувчанлик фаолиятининг энг катта ютуғи бўлди. Юртбоши-

мизнинг ҳар томонлама ҳисоб-китоб қилинган, мантиқий изчил, мукамал стратегияси тараққийпарвар ўзгаришлар қилишга қаратилган.

Конституция лойиҳасини тайёрлаш борасидаги барча ишлар Ислом Каримовнинг бевосита раҳбарлигида амалга оширилди. Президент Конституциявий комиссия иш бошлаши билан мамлакатимизнинг ўзига хос жиҳатларини ва хусусиятини муносиб равишда акс эттирадиган, халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган, жаҳон тажрибасини, демократия ва энг ривожланган мамлакатлар конституциявий қонунчилиги эришган ютуқларни инобатга оладиган Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлашга йўналтирилишини таъминлашга ҳаракат қилди. Лойиҳани тайёрлаш чоғида Европа, Америка, Осиё мамлакатларининг конституциялари ўрганиб чиқилди, у Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқларига оид бошқа халқаро ҳужжатларни инобатга олган ҳолда тайёрланди¹.

Ислом Каримовнинг Конституцияда ўз аксини топган ғоялари унинг 1992 йил ёзида чоп этилган “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” асарида ифодалаб берилган. У шундай деб ёзган эди: **“Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси янги жамиятнинг ишончли ҳуқуқий кафолатларини шакллантиради ва мустаҳкамлайди. Бу асосий Қонун ҳар томонлама ва чуқур ўйланган умумхалқ муҳокамасидан кейин демократик йўл билан қабул қилинади. Умумий ғоясиз, бизнинг кўп миллатли мамлакатимизда, мустаҳкам маънавий маконни яратиш мумкин эмас. Конституция бизга инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мажмуини ифодалайдиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қандай қилиб қуриш йўллари очиқ беради”**². Ушбу асар Ўзбекистон Конституциясининг лойиҳасини тайёрлашга асос бўлди.

1992 йил 8 сентябрда Конституциявий комиссия бажарилган ишни асосан маъқуллади ва Конституция лойиҳасини умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилишга қарор қилди. Ушбу йиғилишда лойиҳани охирига етказиш ва таҳрир қилиш учун ишчи гуруҳ тузилди. 1992 йил 26 сентябрда Конституция лойиҳаси матбуотда эълон қилинди.

¹ Қаранг: А. Х. Саидов. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. Т., Билим, 1992.

² И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон» 1996, 85- бет.

Асосий қонун лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси жуда кенг тус олди. У 1992 йил сентябр ойи охиридан декабр бошларигача фуқароларнинг сиёсий фаоллиги, ижодий кўтаринкилиги руҳида ўтди, ҳамда Ўзбекистонда демократия ривожининг самарали ва амалий мактаби бўлди. Муҳоқамада мамлакатимиз катта ёшдаги аҳолисининг деярли ҳаммаси иштирок этди. Матбуотда, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларда қизгин бахс-муноазаралар бўлди, кўплаб учрашувлар ўтказилди, Конституцияга доир масалалар бўйича бахс-муноазаралар ташкил қилинди.

Лойиҳа эълон қилинган, Конституциявий комиссияга фикр-мулоҳазалар билдирилган 600 тага яқин хат келиб тушди. Республика матбуотининг ўзида Конституция лойиҳасига бағишланган юздан ортиқ материаллар эълон қилинди. Келиб тушган таклифларнинг сони 5 мингдан ошиб кетди. Конституция лойиҳаси ўтказилган муҳокамани инобатга олган ҳолда анча тузатилди, қайта ишланди ва 1992 йил 21 ноябрда муҳокамани давом эттириш учун газеталарда қайта чоп этирилди.

Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси Ўзбекистон халқининг хоҳиш-иродасини аниқлаш, жуда бой материал тўплаш имконини берди. Ушбу материал чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқилди, умумлаштирилди ва халқнинг умумий иродаси шаклида ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессияси муҳокамасига киритилди.

Ислом Каримов сессияда Конституцияни “**халқчил қомус**” деб атаб, унинг лойиҳаси устида тахминан икки йил давомида ишлагани, икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтганлиги ва шу вақт мобайнида у халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилганлигини, сайқал топганлигини таъкидлади¹.

Республика Олий Кенгашининг сессиясида муҳоқама қилиш учун киритилган Конституция лойиҳасига 80 га яқин ўзгартишлар, қўшимчалар таклиф этилди ва аниқликлар киритилди. Уларнинг айримлари муҳим аҳамиятга эга эди. Парламент сессиясининг иши давомида депутатлар ҳам бир қатор ўзгартиришлар киритдилар.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 85- бет.

Конституцияни ишлаб чиқиш, муҳокама этиш ва қабул қилиш жараёни И. А. Каримовнинг “Конституция давлатни-давлат, миллатни-миллат сифатида дунёга танитадиган Қомуснома” бўлганлиги, у “халқимиз иродасининг руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини” ақс эттириши, унинг “халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсули...”¹ эканлиги ҳақидаги хулосанинг тўғрилиги ва асосланганлигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Конституциясини тайёрлашда Президентнинг катта хизматлари ҳақида Н.Мишин шундай ёзади: “Каримов Асосий Қонунда инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги гоёларига содиқлик, ҳозирги ва келажак авлодлар олдида чуқур масъулиятни ҳис этиш, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибаларга таяниш, демократия ва қонунийликка ҳурмат, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган нормаларини тан олиш, Ўзбекистоннинг муносиб ҳаётини таъминлаш, инсон-парвар ҳуқуқий давлат яратиш ва ниҳоят, мустақкам фуқаровий тинчлик ҳамда миллий келишувни таъминлаш каби эзгу ниятларни мужассамлаштиришга ҳаракат қилди”².

3-§. Конституция — истиқлол гоёларининг мажмуи

Мамлакатимиз кўп миллатли аҳолисининг хоҳиш-иродаси мустақил Ўзбекистоннинг биринчиси Конституциясида мустақкамлаб қўйилган. Асосий Қонун Ўзбекистон халқининг руҳини, ижтимоий онгини ва маданиятини ақс эттирган. Бизнинг Конституциямиз умуминсоний қадриятлар ва халқаро ҳуқуқнинг устунлиги тарафдоридир. Шунинг учун бизнинг истиқлол ва тараққиёт йўлимиз Конституцияга асосланади.

Конституцияда ижтимоий йўналишдаги барқарор, демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамиятини яратиш мақсадлари қўйилган. Фақат замондошларимизнинг эмас, балки биздан кейин ўзбек заминида яшайдиган келгуси авлодларнинг ҳам тақдири бизлар қандай жамият ва давлат қуришимизга боғлиқ.

Бизнинг бош мақсадимиз — асоси меҳнатсевар ва фаровон, ахлоқан мустақкам ва маданиятли оила бўлган демократия ва ижтимоий адолат жамиятини қадамба-қадам яратишдир.

¹ И. А. Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2- том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 93- бет.

² Мишин Н. Взгляд из Москвы. Ислам Каримов — первый Президент Республики Узбекистан. Штрихи к портрету // Ислам Каримов. Стабильность и реформы. Статьи и выступления. М., «Палей», 1996, с. 19-20.

Ўзбекистонда конституциявий қурилишнинг асосини Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз асарлари, чиқишларида ифодалаб берган беш асосий принцип ташкил қилади. Бу асос бўлувчи ғоялар ва қоидалар Ўзбекистон тараққиётини ва миллий мафқурасининг тамал тошларидир.

“Дарҳақиқат, — деб ёзади Ўрта Осиё бўйича таниқли мутахассис, профессор Л. Левитин, — Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясида ҳозирги замон жамиятларига уларнинг сиёсий-ҳуқуқий ташкил этилиши нуқтаи назаридан зарур бўлган деярли барча нарса мавжуд. Шахснинг мустақиллиги, ҳокимиятларнинг тақсимланиши, мулкдорлик шаклларининг хилма-хиллиги, мафқуравий ранг-баранглик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий плюреализм, бошқариладиганларнинг розилигига асосланган ҳукумат сингари ва кўплаб бошқа демократик қадриятлар конституциявий тузумнинг принциплари сифатида тасдиқланади. Узоқ йиллар давомида тоталитар-мустабид тартибнинг хом хаёл — демократик ниқоби бўлиб келган турли кўринишдаги шўрочиликлар барҳам топтирилган”¹.

Ўзбекистоннинг 1992 йилги Конституцияси ўзбек жамияти ва давлатининг барча энг муҳим соҳаларини тартибга солади, қисқалиги ва аниқ ифодаланганлиги, шунингдек, ўзига хос тузилиши билан ажралиб туради.

У дунёдаги энг мақбул тузилишга эга конституциялардан биридир².

1992 йилги Конституция мустақил Ўзбекистоннинг “ташриф қоғози”га айланди. У дунё сиёсий харитасида янги демократик давлат — Ўзбекистон Республикасининг мавжудлигини акс эттирмоқда. Чунки Ўзбекистон Республикаси Президенти айтганидек, “**Ҳеч бир давлат ўзининг Асосий Қонунида давлат ва жамият қурилишининг тамойилларини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият тараққиётининг иқтисодий асослари ва стратегик йўналишларини мустақамламасдан туриб, ҳақиқий суверен давлат бўла олмайди**”³.

Ўзбекистоннинг Конституцияси ўз юридик тарихининг кўп асрлик анъаналарини ва жаҳон конституциявий тажрибасининг

¹ Қаранг: Ислон Каримов янги Ўзбекистон Президенти. Т., «Ўзбекистон», 1996, 89-90- бетлар.

² Қаранг: Якушев А. В. Конституционное право зарубежных стран. М., 1999. с. 310-311.

³ И. А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т., «Ўзбекистон», 1996, 107- бет.

принципларини ўзида мужассамлаштирган. Агар янги ўзбек Конституциясини жаҳон конституциявий ривож билан алоқада олиб қарасак, шуни айтиш мумкинки, у дунёда XX асрнинг сўнги ўн йиллиги ичида қабул қилинган янги, “учинчи” авлод конституциялари қаторига киради.

“Хур Ўзбекистонимизнинг тарихида биринчи Конституцияни қабул қилиш — жумҳуриятимизнинг янгидан туғилишидир, ҳақиқий мустақиллигимизга мустаҳкам пойдевор қуришидир”¹.

Конституцияда мустаҳкамланган қоидаларни демократиянинг аниқ “тарозиси”да ўлчаб, тўла ишонч билан айтиш мумкинки, у — жаҳондаги энг демократик конституциялардан бири. “Бизнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси энг демократик, халқаро миқёсда эътироф этилган меъёр ва талабларга жавоб беради, дейиш учун тўла асосларимиз бор”².

4-§. Конституция ва миллий истиқлол мафқураси

Табиийки, ҳар қандай давлатнинг Конституцияси унда яшовчи халқнинг иродасини, руҳиятини, онги ва маданиятини акс эттиради. Конституция халқнинг сиёсий донолиги ва тафаккури маҳсулидир.

Конституцияга амал қилиб яшовчи фуқароларнинг аҳиллиги, халқимизга хос одамийлик, умуминсоний қадриятларга ихлос каби азалий сифатлар ўз аксини топган. Юртимизга хос қардошлик ва дўстлик анъаналари, ўзининг бой ва теран тарихига эга бўлмиш халқларнинг ўзаро тотувлиги ва қўшничилиги принциплари ҳам Конституцияда муҳим ўрин тутди.

Конституцияимизнинг ижобий жиҳатлари, янги томонлари, аввалги Конституциялардан фарқлари нималардан иборат? Авваламбор, бу Конституция ўзининг туб моҳияти, фалсафаси ғоясига кўра янги ҳужжатдир. Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиявийликдан асар ҳам йўқ. Жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — инсон деган фикр илгари сурилган ва шу асосда “фуқаро — жамият — давлат” ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечими топилган.

Конституция инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғояларига садоқат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юк-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 128- бет.

² И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1996, 128- бет.

сак масъулиятни англаш, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибасига таяниш, демократия ва қонунийликни ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг жаҳонда эътироф этилган қоидаларни тан олиш, Ўзбекистон фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий жамият барпо этиш ва ниҳоят фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатликни кафолатлаш каби олижаноб мақсадларни кўзлайди.

Конституция сиёсий партияларнинг ва жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий манфағларини муҳофаза этади, уларга ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий эркинлик яратиб берган. Айни вақтда Конституция яққаҳоқимликка интилишларга ва бир мафкура имтиёзли бўлиб қолишига йўл қўймайди. Зеро, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига, ҳудудий яхлитлигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, уруш ва зўравонликни тарғиб қилувчи, конституциявий тузумга, халқнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликларига ва маънавиятига тажовуз қиладиган партиялар ва жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши лозим.

Конституцияда ҳурфикрлик, виждон ва диний эътиқод эркинлиги масалаларига катта эътибор берилган. Диннинг халқимиз маънавиятига, руҳиятига ўтказаетган ҳаётбахш таъсири катта. Ҳар бир инсон ўз эътиқодига ва динга амал қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга.

“Ҳар қандай жамият келажакни кўзлаб яшайди ва унинг пойдеворини имкон қадар мустақкамроқ қуришга ҳаракат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, давлатимиз, жамиятимиз эришган буюк ютуқ — Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бўлди.

Табиийки, ҳар қандай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни-давлат, миллатни-миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу маънода Асосий қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради¹.

Конституциямиз энг илғор ғояларни ўзида жо этганини, унинг энг демократик анъаналар асосида яратилганини бугунги кунда жаҳон тан олмоқда. Бунинг сабаби нимада?

Биринчидан, бизнинг Конституция ҳақиқатан ҳам демократик Конституциядир. Тарихда синалган умумбашарий қадриятларни ўзида мужассам этган ҳужжатдир.

¹ Ислон Каримов. Конституция тўғрисида. Т., 2001, 41-50- бетлар.

Шундай қилиб, юртбошимиз ҳақли равишда таъкидлаганидек, “Конституция — нафақат бугунги куннинг қомуси, балки у эртанги кунимиз, қураётган жамиятимиз истиқболини аниқлаб берувчи ҳужжат, фарзандларимиз йўлини ёритиб тургувчи маёқдир”¹.

5-§. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва демократик ҳуқуқий давлатчиликни шакллантириш

“Истиқлол йиллари янги мустақил Ўзбекистоннинг миллий давлатчилиги пойдеворини барпо этиш соҳасида пухта ва жиддий иш олиб борилган давр бўлди”.

И. А. Каримов

Истиқлол туфайли ўзбек халқининг ажралмас ҳуқуқи — ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқарилди. Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигига эришди. Бу — юртбошимиз таъкидлагандек, халқимизнинг кўп минг йиллик тарихида буюк воқеадир.

Совет социалистик давлати халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик билан мустамлакачилик мақсадида жорий этилганди. Бу давлатнинг на шакли, на моҳияти халқимизнинг бой ва теран ахлоқий, маънавий, руҳий ва ҳуқуқий қадриятларига тўғри келмайдиган тизимга асосланганди. Совет давлат тузуми ўз халқимизнинг тарихини, ўзининг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодаларини билмайдиган манқуртларга таянар эди. Шу боис бу давлатнинг ижтимоий-сиёсий тузуми билан халқ эҳтиёжлари ўртасида жарлик бор эди. Бошқача сўз билан айтганда, инсон, унинг моддий, маънавий, миллий қадриятлари бу тузумда сўнгги ўринда турар эди. Бинобарин, бундай давлатнинг истиқболи йўқ эди ва 70 йиллик вақт бунинг яққол исботидир.

Истиқлол туфайли, бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий мероси-

¹ И. А. Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Т., «Ўзбекистон», 1996, 154- бет.

Учинчидан, демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этишнинг ҳуқуқий ва конституциявий асослари яратилди. Истиқлол йиллари ўзбек парламенти қонун яратувчилик фаолияти билан фаол шуғулланиб, ёш мустақил давлатчилик шаклланиши ҳуқуқий жиҳатдан ҳар томонлама таъминлашга қаратилган 400 га яқин қонунлар қабул қилди. Бу қонунлар янги давлат ҳокимияти органлари тизими ва ижтимоий йўналтирилган маданий-маърифий бозор муносабатларини шакллантиришнинг ҳуқуқий асосларини яратди.

Янги ўзбек қонунчилиги тизими ўзагини, истиқлолимиз Қомуси — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ташкил этди. Асосий Қонунимиз мустақил ўзбек давлатчилигини қарор топтириш йўлида муҳим тарихий қадам бўлди. Юртбошимиз таъбирлари билан айтганда: **“Конституция суверен давлатимизнинг қонунчилик — ҳуқуқий негизини шакллантиришнинг асосий пойдевори, мустақил давлатчилигимизнинг тамал тоши бўлди”**.

Тўртинчидан, Конституция талаблари асосида давлат ҳокимияти органларининг совет тоталитар тузумидан тубдан фарқ қиладиган тизими барпо этилди. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини тақсимлаш конституциявий принципи изчиллик билан жорий этилди. Уларнинг ҳар бири ўз фаолиятида ҳуқуқий асосда тоталитаризм иллатларини истисно қиладиган умуминсоний демократик меъёрларни қарор топтирмоқда.

Ўзбек парламенти Ўзбекистон истиқлолини эълон қилиб, давлат мустақиллигининг ҳуқуқий асосларини яратди. Вакиллик ҳокимиятини вужудга келтиришнинг жаҳондаги энг демократик тизимларидан бири ташкил этилди. Олий Мажлис илк марта кўп партиявийлик асосида сайланди.

Ижроия ҳокимиятининг янги, замонавий ва самарали тизими шаклланди. Ижро этувчи ҳокимият органлари режалаш-тасдиқлаш вазифаларидан ҳоли бўлиб, иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш ролини бажармоқда. Марказий иқтисодий идораларнинг вазифалари ва фаолият йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Кўплаб вазирликлар ўрнига бозор шароитига мос бўлган хўжалик бирлашмалари, уюшмалари, концернлар, корпорациялар, холдинг компаниялар ташкил қилинди.

Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг янги тизими вужудга келтирилди. Унинг асосини ҳокимлар институти ташкил этади. Унда жойларда ижро этувчи ҳокимият билан вакил-

лик ҳокимияти раҳбарининг вазифалари бирлаштирилган. Халқимизнинг тарихий анъаналари ва руҳиятини ҳисобга олган ҳолда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тузилди.

Уларнинг асосини фуқаролар йиғинлари — маҳаллалар ташкил қилади.

Мутлақо янги суд тизими мустақил ва бошқа органларига боғлиқ бўлмаган ҳокимият сифатида қарор топтирилди. Суд ҳокимиятининг Конституциявий Суд ва Олий ҳўжалик суди каби янги тузулмалари вужудга келди. Вилоят, шаҳар ва туман судлари судьялари давлат бошлиғи томонидан тайинланиши каби ижобий тарихий-ҳуқуқий анъана тикланди. Судьяларнинг ваколатлари ва ҳуқуқ доираси кенгайтирилди.

Бешинчидан, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини амалда намоеън қиладиган ва рўёбга чиқарадиган ташкилий тузилмалар тизими шакллантирилди. Мудофаа ва ташқи иқтисодий алоқалар вазирликлари, Миллий хавфсизлик хизмати, давлат божхона ва солиқ қўмиталари тузилди. Миллий армия — Ўзбекистон Қуролли Кучларининг ташкил этилиши миллий давлатчиликни қарор топтириш йўлидаги ғоят муҳим қадам бўлди. Давлат мулкани бошқариш ва хусусийлаштириш, қимматбаҳо металлар, Фан ва техника қўмиталари, Олий Агтестация комиссияси биринчи марта ташкил этилди. Банк тизими тубдан қайта шакллантирилди. Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки очилди. Мустақил миллий авиакомпания, ахборот агентлиги, кинокомпания ва бошқа умумдавлат хизматлари фаолият кўрсатмоқда.

Олтинчидан, Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинди. Ҳозир Ўзбекистонни 165 давлат тан олган. Дунёдаги 120 дан ортиқ мамлакат билан расмий дипломатия муносабатлари ўрнатилган. Мамлакатимизда 88 чет давлат ваколатхоналари рўйхатдан ўтган, 24 ҳукуматлараро ташкилот ва 13 ноҳукумат ташкилот ишлаб турибди. Ўзбекистоннинг 40 дан ортиқ чет эл дипломатик ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон суверен давлат сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослашган муассасалари, Оврўпада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти ва бошқа энг обрўли ва нуфузли халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлди.

Юртбошимиз ҳақли равишда ёзганларидек, “**биз учун мустақиллик ўз эркинлигимизни англашгина эмас, балки аввало, ўз ҳаётимизни ўз иродамиз билан ва миллий манфаатларимизни**

кўзлаган ҳолда ташкил этиш, ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қуриш ҳуқуқидир”.

6-§. Конституция ва давлат рамзлари

Ҳар қандай мустақил давлатнинг белгилари жумласига унинг тимсолий рамзлари ҳам киради. Хўш, рамз нима дегани? Рамзлар — шартли белгилар бўлиб, улар қадим замонлардаёқ турли халқларда у ёки бу ҳодиса, олам, мавжудот, одамлар тасвирини ифодалаган. Рамзлар бевосита халқ, миллат ҳаёти, анъаналари, руҳияти, фолклори, тарихи билан чамбарчас боғлиқдир.

Давлат рамзлари — бу мустақил давлатнинг муҳим ташқи белгиларини ўзида мужассамлантиради. Давлат рамзларида халқнинг азалий орзуси, унинг эзгу ниятлари, бугунги ҳаёт мазмуни акс этади.

Давлат рамзларига нималар киради? Совет даврида давлат рамзларига асосан байроқ, герб ва мадҳия киритилар эди. Бизнинг фикрмизча давлат рамзлари булар билан чекланмайди.

Мустақил Ўзбекистоннинг давлат рамзларига қуйидагилар киради:

1. **Мустақил ўзбек давлатининг номи.** Конституциямизнинг 1-моддасидаёқ “Давлатнинг “Ўзбекистон Республикаси” ва “Ўзбекистон” деган номлари билан бир маънони англатади”, деб ёзиб қўйилган. Ҳар бир инсоннинг бошқалардан фарқланувчи муҳим жиҳатларидан бири унинг исми шарифи бўлганидек, ҳар қандай давлатнинг ҳам номи унинг ажралмас ташқи белгиларидан биридир. Мустақил ўзбек давлатининг номи халқаро шартномаларда, давлат идораларининг муҳрларида, хизмат ҳужжатлари ва гувоҳномаларда ифодаланadi.

2. **Мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси.** Ўзбекистон халқининг истиқлолга эришганлик факти унинг мустақиллик Қомуси бўлмиш Конституциясида мустаҳкамланган. Конституция дунё сиёсий харитасида янги демократик давлат — Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлганлигини акс эттиради. Конституция халқнинг ўзини-ўзи бошқариш, эркинлик ва ижтимоий адолат, инсонпарвар давлат ва фуқаролик жамият барпо этиш тўғрисидаги азалий орзусини ифодалаган. Конституцияда мустақил ўзбек давлатининг моҳияти, унинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий тизимининг демократик табиати, унинг умуминсоний қадриятларига содиқлиги,

фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари юридик жиҳатдан қатъий белгилаб қўйилган. Конституция бу — истиқлол ва мустақил Ўзбекистон рамзидир.

3. **Ўзбекистон Республикасининг давлат тили.** Тил ҳар бир миллат ўзлигининг ажралмас белгисидир. Умуман, 1989 йилнинг 21 октябрида она тилимизга давлат тили мақомининг берилиши истиқлолимиз сари қўйилган энг муҳим қадамлардан бири бўлган эди. Конституциямизнинг 4-моддасида эса ўзбек тили мустақил ўзбек давлатининг расмий тили сифатида Асосий Қонун ҳимоясига олинган. Давлатга ном берган халқнинг, унинг миллий маданияти ва ўзига хослигини намоён этувчи восита бўлмиш ўзбек тилининг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш, мазкур тилнинг давлат тилидек салоҳиятини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш ҳар биримиз учун конституциявий бурч ва вазифадир.

Давлат тили — бу мустақил давлат белгиси, рамзидир. Давлат тилида қонунлар ёзилади, халқаро шартномалар имзоланади, анжуманлар олиб борилади ва расмий ҳужжатлар юритилади.

4. **Ўзбекистон Республикасининг байроғи, герби ва мадҳияси.** Ҳар бир мустақил давлат ўз байроғи, герби ва мадҳиясига эга бўлади. Конституциямизнинг 5-моддасида давлатимиз байроғи, герби ва мадҳиясининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган. Йўлбошчимиз таъкидлаганидек, “Давлатимиз рамзлари — байроқ, герб ва мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон шарафи, гурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради” ва улар ҳақида махсус қонунлар қабул қилинган. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисидаги қонун 1991 йил 18 ноябрда, Давлат герби тўғрисида қонун 1992 йил 2 июлда, Давлат мадҳияси тўғрисидаги қонун 1992 йил 10 декабрда қабул қилинган.

5. **Мустақил давлат пойтахти.** Конституциямизнинг 6-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг пойтахти — Тошкент шаҳри”дир деб ёзиб қўйилган. Давлат пойтахти тўғрисидаги модда, собиқ совет конституцияларидан фарқли ўлароқ, Асосий Қонунимизнинг 1-бобида берилган. Пойтахт шаҳар — ҳар бир мустақил давлатнинг юзи бўлиб, бир қатор хусусиятларга эга бўлади. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат: давлат идоралари ва жамоат бирлашмаларининг марказий идоралари, давлат бошлиғи қароргоҳи, давлатнинг асосий сиёсий ва иқтисодий тadbирлари амалга ошириладиган, чет эл дипломатик ваколатхоналари жойлашадиган шаҳар бўлади.

6. Мустақил давлат фуқаролиги. Фуқаролик — ҳар қандай давлатнинг ажралмас белгиси. У шахснинг давлатга мансублигини, унга дахлдорлигини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди. Шунингдек, давлат шахсни Конституцияда мустаҳкамланган ҳуқуқ ҳамда бурчлар билан таъминлайди. Фуқаролик — бу шахс билан давлат ўртасидаги барқарор ва доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқа бўлиб, бунда уларнинг ўзаро ҳуқуқ, бурч ва мажбуриятлари ўз ифодасини топади.

Конституция Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқароликни ўрнатади (21-модда). Бу дегани, мустақил Ўзбекистон давлати ягона ва яхлитдир, барча фуқаролар ягона сиёсий-ҳуқуқий мақомга эга ва уларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари давлат муҳофазаси билан таъминланади. Йўлбошчимиз ягона фуқаролик тўғрисида тўхталиб, “икки давлат фуқаролигига мансублик — беватанлик билан баробардир”, — деган эдилар.

7. Давлат мукофотлари ва унвонлари. Ҳар бир мустақил давлат ўз мукофотлари ва унвонларини таъсис этади. Конституциянинг 78-моддасида Олий Мажлиснинг давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Ўзбекистон Республикасида: олий нишон “Олтин юлдуз” медали, “Мустақиллик”, “Буюк хизматлари учун”, “Дўстлик”, “Амир Темури”, “Соғлом авлод учун”, “Шон-шараф” орденлари, “Шуҳрат” ва “Жасорат” медаллари таъсис этилган. Фуқароларнинг меҳнатда кўрсатган хизматлари, давлат, жамоатчилик олдидаги ва ижоддаги самарали фаолиятларини рағбатлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг 31 та фахрий унвони таъсис этилган.

Конституциянинг 93-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасининг орденлари, медаллари, фахрий унвонлари давлат бошлиғи — Президент томонидан берилади.

8. Миллий валюта. Ҳар бир мустақил давлат ўзининг миллий валютасига, миллий пул бирлигига эга бўлади. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислом Каримовнинг 1994 йил 16 июнда эълон қилинган “Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида”ги Фармонига мувофиқ, 1994 йилнинг 1 июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси — “СЎМ” муомалага киритилди.

Миллий валюта мустақиллигимизнинг муқаддас белгиси, давлатимиз рамзидир.

9. Умумхалқ байрамлари. Давлат рамзларига қонун билан мустақкамланган мамлакатимизда нишонланадиган умумхалқ байрамларини ҳам киритиш жоиздир. 1 сентябрь— Ўзбекистонинг Мустақиллик куни, 8 декабр — Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси куни, 21 март — Наврӯз байрами Ватанимизнинг улуғ саналари сифатида нишонланади. Умумхалқ байрамлари давлатимиз ва халқимизнинг рамзий кунлари сифатида кўп миллатли Ўзбекистон халқига тааллуқлидир. У Ўзбекистонда барча миллат ва элатлар томонидан нишонланади ва дам олиш куни ҳисобланади.

Демак, Ўзбекистон Республикасининг давлат рамзлари фақат ўзбек давлатигагина тааллуқли бўлиб, моҳияти чуқур маънога эга шартли белгилар бадиий ифода сифатида маълум бир кўринишларда акс этадики, бундай кўриниш оҳанглар, сўзлар, табиат тасвири, ранглар, астрологик жисмлар ва бошқа турли шаклларда бўлиб, халқимизнинг ўтмиши, истиқболи, ғурури ва фахрини ўзида мужассамлаштиради. Шундан биз санаб ўтган миллий давлат рамзлари оламшумул воқеа, улар мустақил Ўзбекистон давлатининг ёрқин тимсоллари бўлиб, бу тимсоллар бугун, эрта ва буюк келажагимиз учун муносиб хизмат қилажак. Йўлбошчимиз таъкидлаганидек, **“шу рамзларни эъзозлаш — ўзининг қадр-қимматини, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончни мустақкамлаш демакдир”**.

Ўзини-ўзи назорат қилиш саволлари

1. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримов асарларида Ўзбекистон Конституцияси ҳақида билдирилган фикрларини ўқиганмисиз?

2. Ўзбекистоннинг Конституциявий-тарихий босқичларида неча маротаба Конституциялар қабул қилинган?

3. Ўзбекистоннинг мустақиллик кунларигача қабул қилинган Конституциялар ўз даврининг қайси жиҳатларини ёки жараёнларини белгилаб берган?

4. Ўзбекистон тарихида илк маротаба қайси ҳужжат асосида унинг мустақиллик учун қўйган биринчи қадами ўз ифодасини топган?

5. Ўзбекистоннинг мустақиллигига эришишида собиқ иттифоқ республикалари ичида биринчилардан бўлиб давлат бошқарувида қайси лавозим жорий этилди ва унинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат бўлди?

6. Ўзбекистоннинг биринчи конституциявий қонуни қачон қабул қилинган ва унда нималар мустаҳкамлаб қўйилган?

7. Академик Ш. З. Ўразаев таъбири билан айтганда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг дунёга келишига қандай омиллар сабаб бўлган?

8. Собиқ Иттифокда биринчи бўлиб нечанчи йил, Олий Кенгашнинг нечанчи сессиясида Ўзбекистоннинг янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш учун Конституциявий комиссия тузилди?

9. Конституциявий Комиссия раиси ким эди ва у нечта аъзодан иборат таркибда ташкил топди?

10. Ўзбекистоннинг янги Конституция лойиҳаси умумхалқ муҳокамаси учун биринчи марта қачон матбуотда эълон қилинди ва у нечта моддадан иборат эди?

11. Ўзбекистоннинг янги Конституция лойиҳасига тушган таклиф ва мулоҳазалар инobatга олинган ҳолда қайта ишланиб, қачон муҳокамани давом эттириш учун матбуотда қайта эълон қилинди?

12. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримов Олий Кенгашнинг 12- чақириқ, 11-сессиясида муҳокамага киритилган Конституция лойиҳаси ҳақида қандай тарихий фикр билдирди ва бу фикр унинг қайси асарида ўзифодасини топган?

13. Ўрта Осиё бўйича таниқли олим, профессор Л. Левитиннинг Ўзбекистон Конституциясига берган таърифини била-сизми?

14. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартиби бошқа давлатлар Конституцияларидагидан нимаси билан фарқ қилади?

15. Нима учун ҳозирги Конституциямиз Ўзбекистоннинг 1-Конституцияси деб аталади?

16. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг қайси асарида, Асосий Қонунимизни баҳолашда қайси давлат ва халқаро ташкилотларнинг олимлари қатнашганлиги билдирилган?

17. Конституциянинг юридик табиати деган сўз нимани англатади?

18. Конституциянинг юридик функциялари ичида энг муҳимларига қандай таъриф берилган?

19. Конституциянинг барқарорлиги деганда нимани тушуна-сиз?

20. “Ўзбекистон Конституцияси — демократик давлат қуриш ва ҳуқуқий ислоҳотларнинг пойдевори”, мавзусидаги параграфни ўқиб қандай мустақил фикрга эга бўлдингиз?

21. Ўзбекистон Конституциясининг тарихий-ҳуқуқий ва маънавий илдизлари нечанчи асрдан бошлаб ўрганилади?

22. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўзига хос хусусиятлари ва жиҳатлари қай тартибда ўрганилади?

23. Ўзбекистон Конституциясининг юридик хусусиятлари ва юридик белгилари нималардан иборат?

24. «Суверенитет» атамаси илк бор қайси давлатда ва нечанчи асрда вужудга келган ҳамда қайси сўздан олинган?

25. Ўзбекистоннинг давлат суверенитети тушунчаси ва моҳияти қайси қонун ҳужжатларида мустақамланган?

26. Ўзбекистоннинг давлат рамзлари қачон қабул қилинган ва унинг мазмун моҳиятига қандай таъриф берилган?

27. Демократия сўзи қердан келиб чиққан ва у нимани англатади?

28. Ўзбекистон Республикаси Президенти ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли аса-рида демократия тушунчаси ҳақида қандай таъриф берилган?

29. Тўғридан-тўғри, яъни бевосита демократия тушунчаси-ни биласизми?

30. Вакиллик демократияси тушунчасиничи?

31. Тўғридан-тўғри ва вакиллик демократияси шакллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қайси моддала-рида ўз аксини топган?

32. Тўғридан-тўғри ва вакиллик демократияси шакллари, Ўзбекистоннинг қайси қонунлари асосида амалга оширилиши белгиланган?

33. Референдум сўзининг луғавий маъноси қайси тилдан олинган ва қандай маънони англатади?

34. Ўзбекистон Республикасида неча маротаба референдум ўтказилган ва нечанчи йилларда?

35. Ўзбекистонни демократик давлат сифатида тавсифлов-чи белгиларини аниқланг?

36. «Ҳокимиятнинг бўлиниш» назарияси нечанчи асрдан бошлаб мустақил сиёсий-ҳуқуқий таълимотга айланган?

37. Жаҳон тажрибасида «Демократия ва инсон ҳуқуқлари» қандай асосларда ҳимоя қилинади?

38. Ўзбекистонда сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик қандай ривож топмоқда?

39. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Олий Мажлиснинг 2-чақириқ, 2-сессиясида сўзлаган нутқида, Ўзбекистонда сиёсий ва мафкуравий плюреализмни яна ривожлантириш учун Парламент фаолияти қандай ташкил этилиши билан боғлиқ эканлиги асослаб берган?

40. Инсон ҳуқулари умумжаҳон декларацияси қачон қабул қилинган ва қандай аҳамиятга эга бўлди?

41. Ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қайси моддаларида ўз аксини топган?

42. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий принциплари деганда нимани тушунасиш ва уни белгилаб беринг?

43. Ўзбекистонда Конституция ва қонуннинг устунлиги принципи қандай амалга оширилади?

44. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституциявий асослари қайси қонун ҳужжатларида белгиланган?

45. Ўзбекистонда мудофаа ва хавфсизликнинг таъминла-нишини конституциявий-ҳуқуқий асосларини аниқланг?

46. Ўзбекистон қуроли кучлари қачон ташкил этилган?

47. Миллий истиқлол ғояси, ҳуқуқий демократик давлатни шакллантиришда қандай аҳамият касб этади?

48. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов-нинг «Бунёдкорлик йўлидан» номли асарида миллий истиқлол мафкурасига қандай таъриф берилган?

49. Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини амалда намоён қиладиган ва рўёбга чиқарадиган ташкилий тузилмалар тизими ҳақида нималарни биласиз?

50. Ўзбекистон Конституциясининг биринчи моддасида «Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади» деб ёзиб қўйилган, бу-нинг мазмун ва моҳиятини аниқланг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1998.

2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.

3. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.
5. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин в фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., «Ўзбекистон», 1997.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги 1991 йил 31 августдаги Конституциявий қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000 йил.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» 1990 йил 20 июнда қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари. — Т., «Адолат», 2000.
9. «Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия - Т., «Адолат», 2000.
10. «Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил 2 июль, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
11. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонуни, 1992 йил 10 декабрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия, — Т., «Адолат», 2000.
12. Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонуни. 1995 йил 21 декабрь, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
13. «Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисидаги қонуни. 1991 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари. Хрестоматия. — Т., «Адолат», 2000.
14. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимини ташкил этиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш ва қўшимча киритиш тўғрисида»ги қонуни. «Совет Ўзбекистони», 1990 йил 4 апрель сони.
15. «Маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1992 йил 4 январь. Ўзбекистон янги қонунлари 5-сон. — Т., «Адолат», 1992.

16. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш. (ўқув қўлланмаси) — Т., «Ўзбекистон», 2001. Муаллифлар жамоаси.

17. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. (дарслик) — У. Таджиханов, А. Саидов, Х. Одилқориев. — Т., «Шарқ», 2001.

18. Инсон ҳуқуқлари (ўқув қўлланмаси) — Т., «Ўзбекистон», 1997. Муаллифлар жамоаси.

19. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. — Т., «Ўзбекистон», 1995, муаллифлар жамоаси.

20. Саидов А., Султанов С. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари. (ўқув қўлланмаси) — Т., «Адолат», 1998.

21. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси. Т., «Адолат», 1998.

22. Одилқориев Х. Ўзбекистоннинг янги Конституцияси ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. — Т., «Адолат», 1993.

23. Саидов А. Мустақиллик қомуси. «Адолат», Т., «Ўзбекистон», 1993. (Рисола)

24. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафқураси. Т., «Ўзбекистон», 1993.

25. Уразаев Ш. З. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., «Адолат», 1995. (Рисола)

26. Хусанов О. Т. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т., «Шарқ», 1997. (Ҳуқуқий, ташкилий масалалар ва муаммолар)

27. Файзиев М. Ўзбекистон Конституциясининг моҳияти. (ўқув қўлланмаси) — Т., «Адолат», 1998.

28. Ўзбекистон Республикаси — мустақил давлат (муаллифлар жамоаси) — Т., «Адолат», 1995.

29. Азизхўжаев А. Мустақиллик — курашлар, изтироблар, қувончлар. (тўплам) — Т., «Шарқ», 2001.

30. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3-китоб. — Т., «Адолат», 2000.

УЧИНЧИ БЎЛИМ ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ

VIII БОБ. ЖАҲОН КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТАЖРИБАСИ ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО АНДОЗАЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

1-§. Мустақиллик Қомуси ва жаҳон конституциявий тажрибаси

Мустақил Ўзбекистон — инсоният руҳининг улуғворлиги ва ақл зиёсининг рамзи, умумбашарий тафаккурининг бешикларидан бири бўлмиш диёрдир. Мустақил Ўзбекистон — ноёб маданият ва юксак маърифат, Шарқ турмуш фалсафаси, инсонпарварлик руҳи билан йўғирилган адабиёт ва нафис санъат мамлакатидир. Мустақил Ўзбекистоннинг буюк кўҳна тарихи ҳозирги замон ривожланиши билан ўзаро узвий боғлиқ. Унинг ақл-зиё ва маънавий-тарихий салоҳияти жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллайди.

Дунёнинг умумий сиёсий-ижтимоий жараёнлари нуқтаи назаридан қараганда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришуви тарихий муқаррар ҳодисадир. Шунинг учун ҳам 1991 йилнинг 1 сентябрдан бошлаб жаҳон сиёсий харитасида янги мустақил давлат — Ўзбекистон Республикасининг пайдо бўлиши тасодиф ёки фавқулодда ҳодиса эмас, балки у она заминимизда асрлар оша ўзбек халқи ва ўзбек халқи билан яшаб ва меҳнат қилаётган мамлакатимиз халқларининг асрий орзуси рўёбга чиқиши, олиб борилган машаққатли, аксарият ҳолларда фожиали курашининг маҳсулидир.

1990 йил 20 июнда "Мустақиллик декларацияси", 1991 йил 31 августда "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари ҳақида" Конституциявий қонун Ўзбекистон Парламенти томонидан қабул қилинди. 1 сентябр — Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни, деб эълон қилинди. Халқимиз асрлар оша орзу қилиб келган ниятлари амалга ошди.

Ҳар бир давлатнинг давлат сифатида қайтарилмас ва ўзига хос хусусиятларини кўрсатувчи асосий ҳужжат унинг Конституциясидир. Жамиятни умумбашарий ҳуқуқий қадриятлар асосида ташкил этишда Конституциянинг аҳамияти беқиёсдир. Асосий Қонун ўз моҳияти эътибори билан ҳар қандай демократик жамиятнинг бош белгиларидан бири бўлиб, унда инсон, шахс ва жамиятнинг ҳуқуқий жиҳатлари, давлат ҳокимиятининг тузилиши ва унинг идоралари фаолиятини ташкил этишнинг мезоний қоидалари ифода этилади. Бир сўз билан айтганда, Конституция давлатнинг ўзига хос таништирув ҳужжати, "паспорти" десак муболаға бўлмайди.

Ҳар қандай мустақил давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция йўлбошимиз ҳақли равишда таъкидлаганларидек, давлатни-давлат, миллатни-миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу маънода Асосий Қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттирди. Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси қабул қилинган кундан буён ўтган муддат тарих уммонида бир томчидир, холос. Лекин унинг бой мазмуни ва тақдируломон моҳиятини ҳисобга олсак, ҳозирги ҳар бир кунимизнинг йилларга татиғулик эканлигини эътироф этмоқ зарур.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси жаҳон конституциявий фондининг таркибий қисмидир. Нима учун?

Ўзбекистон Конституцияси:

биринчидан, тарихий ва ҳозирги замон илғор жаҳон конституциявий тажрибасини ўзида мужассамлаштирган;

иккинчидан, миллий, тарихий, ахлоқий, диний, ҳуқуқий анъаналаримизни жаҳон конституциявий амалиёти билан узвий равишда боғлаган;

учинчидан, тоталитар тузумдан ҳуқуқий давлат ва демократик фуқаролик жамиятига ўтаётган ёш мустақил давлатнинг Конституцияси қандай бўлиши керак деган саволга жавоб беради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституцияси — бу умумбашарий ва миллий ҳуқуқий қадриятларни ўзида уйғунлаштирган қоидалар ва нормалар мажмуидир.

Жаҳон конституциявий тажрибаси ўзаро бир-бири билан узвий боғлиқ уч таркибий қисмдан иборат. **Биринчидан**, Конституция тўғрисидаги ғоялар, қарашлар, таълимотлар. Булар ўзининг тарихий келиб чиқишига кўра жуда қадимийдир. "Конституция" ибораси қадимги Рим республикасида пайдо бўлган. Ўрта асрларда эса у ёки бу давлатнинг конституциявий характердаги асосий қонунлари асосан "хартия" деб юритилган. Конституциявий характердаги қонунлар жумласига "Темур тузуклари" ҳам киради. У — турк халқларининг биринчи муайян тизимга солинган кодификациявий актидир.

Иккинчидан, тарихий ва ҳозирги кунда амал қилаётган Конституциялар. Конституция ягона ҳуқуқий ҳужжат сифатида 1787 йилда АҚШда пайдо бўлган, яъни XVIII аср маҳсулидир. Тахминий ҳисобларга қараганда, шу кунгача жаҳонда 800 га яқин Конституция қабул қилинган.

Учинчидан, конституциявий амалиёт, яъни Конституциянинг амалий ҳаракати, қўлланилиши. Конституция ҳар бир жамият ва давлат тараққиётининг ҳуқуқий асосларини яратади. Конституция — иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ислоҳотлар, тинчлик, тотувлик, барқарорлик кафолатидир.

Ўзбекистон жаҳон конституциявий тажрибасига қуйидаги йўналишларда амалий ҳисса қўшган. **Биринчидан**, жаҳон конституциявий таълимотига ва назариясига. Бу ҳисса авваламбор, Мовароуннаҳр фикҳ таълимоти намоёндаларининг асарларида яратилган мусулмон ҳуқуқи қадриятлари ҳақидаги қарашларда намоён бўлди. Мисол учун, Бурҳониддин Марғиновичнинг тўрт жилдли фундаментал "Ҳидоя" асарини кўрсатиш мумкин.

Иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудида турли тарихий даврларда қабул қилинган Конституциялар. Булар жумласига "Темур тузуклари"дан тортиб совет давридаги ўндан ортиқ Конституция киради. Ўз характерига кўра, бу Конституциялар мустамлака, протекторат давлат Асосий Қонунлари эди. Бундай Конституциялар XX асрнинг биринчи ярмида Сурия, Ливан, Мисрда ҳам бўлган.

Учинчидан, истиқлол йилларидаги конституциявий амалиётимиз бир қатор чет эл давлатлари учун тажриба ўрганиш объектига айланмоқда.

Жаҳон конституциявий тажрибаси қуйидаги йўналишларда ўрганилган ва ҳисобга олинган. **Биринчидан**, конституциявий тартибга солиш принциплари. Бу — инсонпарварлик ва инсон ҳуқуқлари, ҳокимият ваколатларини тақсимлаш, халқаро ҳуқуқ устуворлиги, Конституция устунлиги, конституциявий назорат.

Иккинчидан, Конституциянинг таркибий тузилиши, яъни уни муайян тартибда муқаддима, бўлим, боб ва моддалардан иборат жойлаштирилишидир. Бунда асосий мезон бўлиб "Халқчиллик" ҳисобланади.

Учинчидан, ҳар қандай сиёсий мафкурадан воз кечганлик, яъни бир мафкуранинг якка ҳокимлигига чек қўйганлик. Кўп фикрлиликнинг ҳуқуқий асослари яратилганлиги.

Тўртинчидан, конституциявий кафолатлар. Конституциявий суднинг ташкил этилиши, Президентнинг давлат бошлиғи сифатида барқарорлик, тинчлик ва инсон ҳуқуқларининг кафолатчиси эканлиги, Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритишнинг алоҳида тартибининг жорий қилиниши Асосий Қонун қоидаларининг кафолатланганлигини кўрсатади.

Бешинчидан, конституциявий тартибга солишнинг шарқона ва оврўпача ёндашувининг узвий уйғунлашганлиги. Инсон, оила, жамият, давлат манфаатларининг мувофиқлашганлиги — бунга яққол мисол бўла олади.

Олтинчидан, Конституциянинг тили ихчамлиги, лўнда ва равонлиги. Жамиятдаги энг муҳим ижтимоий муносабатлар конституциявий даражада тартибга солинади.

Еттинчидан, Конституциямиз жаҳон конституциявий тараққиёти қонунларини ўзида акс эттиради. Асосий мақсад: тоталитар тузумдан фуқаролик жамиятига, ҳуқуқий демократик давлатга ўтишдир.

Ҳозирги замон конституциявий тараққиётининг асосий қонуниятлари қандай?

Бу қонуниятлар қуйидаги йўналишларда намоён бўлади:

1. конституциявий тартибга солиш предмети, кўламининг кенгайиши;
2. инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини батафсил тартибга солиш;
3. ижтимоий муаммоларга мурожаат қилиш;

4. халқаро ҳуқуқ устуворлигини тан олиш;
5. шахс, жамият ва давлат ўзаро муносабатларининг муайян нисбатини мустаҳкамлаш;
6. сиёсий партиялар фаолиятини тартибга солиш;
7. конституция барқарорлигини ва самарадорлигини ошириш мақсадида, уни алоҳида қўриқлаш тартибини жорий этиш, яъни конституциявий судни тузиш.

2-§. Инсон ҳуқуқлари — умумбашарий қадриятдир

Инсоният тарихида янги давр демократия ва инсон ҳуқуқлари даври бошланди. **Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1995-2005 йилларни курраи заминда "Инсон ҳуқуқлари ўн йиллиги"**, деб эълон қилди.

Демократия ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мустақиллигимиз қомуси бўлмиш Конституциянинг асосий тамойили, Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналиши ва якуний мақсадидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг ўзининг асарлари, маъруза ва бошқа нутқларида демократиялаштириш ва инсон ҳуқуқлари соҳасида амалга оширилиши лозим бўлган қуйидаги асосий йўналишлар белгилаб берилган:

биринчидан, демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш;

иккинчидан, демократия ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган тамойиллари ва нормалари асосида миллий қонунчиликни такомиллаштириш;

учинчидан, қабул қилинган қонунларга оғишмай амал қилиш механизмини ишлаб чиқиш ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қонун устуворлигини таъминлаш;

тўртинчидан, судлов ислоҳотини амалга ошириш йўли билан бутун суд тизимини демократлаштириш;

бешинчидан, аҳоли, айниқса, ёшлар ва аёллар, мансабдор шахслар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ходимлари ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини тубдан яхшилаш, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш.

Демократия ва инсон ҳуқуқлари муаммоси ҳозирги замоннинг энг долзарб муаммоларидандир. Демократия ва инсон ҳуқуқлари — жамиятнинг энг олий қадриятидир. Демократия ва инсон ҳуқуқлари — муҳим конституциявий институтдир.

Демократия ва инсон ҳуқуқлари — бутун инсониятнинг интилишлари, орзу-умидларини ўзига жамлаган кенг қамровли тушунчадир. Демократия ва инсон ҳуқуқлари — ҳозирги замон тараққиётининг асоси ва давр талабидир.

Инсон ҳуқуқлари — демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгисидир. Инсон ҳуқуқлари — ҳар бир давлатнинг демократик тараққиёти даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқда ва миллий ҳуқуқий тизимда муҳим ўрин тутади.

3-§. Инсон ҳуқуқлари бўйича қонунчиликнинг тараққиёт босқичлари

Инсоният ўз тарихий ривожланиши жараёнида инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизимини яратган. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик — бу инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидаги қонунлар мажмуидир. Бу қонунлар қаторида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатлар ва миллий қонунлар киради.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик ўз тараққиётида уч катта босқични босиб ўтган.

Биринчи босқич 1789 йилги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз Декларациясидан бошланиб, то биринчи жаҳон урушига қадар давом этган. Бу босқичда инсоннинг шахсий ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик устувор равишда ривожланган. Бунга мисол қилиб, АҚШ Конституциясига киритилган биринчи 10та қўшимча — Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Биллни кўрсатиш мумкин.

Бу даврда қабул қилинган қонунларда алоҳида эътибор қўйидаги муаммоларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган:

- шахс эркинлиги ва фуқаролар тенглиги;
- шахс дахлсизлиги;
- хусусий мулк ҳуқуқи;
- сайлов ҳуқуқи (турли цензлар билан чекланган бўлса-да).

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик тараққиётининг **иккинчи босқичи** XX асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олган. Бу босқичда социалистик ғоялар ва ҳаракатлар таъсирида инсонларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунчилик тез ривожланган.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқий тўғрисидаги қонунлар алоҳида аҳамият касб этган.

Франция ва Швециядаги социал қонунчилик, 1919 йилги Веймар Конституцияси, Франция ва Италиянинг 1946 йилги Конституцияси бунга яққол мисол бўлади.

Учинчи босқич XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, бу босқичда инсон ҳуқуқларининг "янги авлоди" тўғрисидаги қонунчилик ривожланади. Бу ҳуқуқлар қаторига:

- тинч яшаш ҳуқуқи;
- соф ва тоза муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи;
- ахборот олиш ҳуқуқи кабилар киради.

Бу босқичда инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро қонунчилик тизими шаклланди.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 80 га яқин, Оврўпо Кенгаши томонидан — 160дан зиёд, ЮНЕСКОда — 70 дан ортиқ, Оврўпада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти томонидан — 30дан кўпроқ, турли минтақавий халқаро ташкилотлар томонидан ҳам кўплаб инсон ҳуқуқларига оид халқаро шартномалар, конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди.

Ҳозирги кунда ҳаммаси бўлиб инсон ҳуқуқлари бўйича 500га яқин халқаро ҳужжатлар мавжуд. Бу халқаро ҳужжатларда инсон ҳуқуқларига оид жаҳон демократик андозалари белгилаб қўйилган ва уларнинг миллий қонунлардан устуворлиги таъминли аксарият давлатлар томонидан тан олинган.

4-§. Инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизими

Дунёдаги ҳар бир давлатда ҳам инсон ҳуқуқларига оид муайян қонунчилик тизими шаклланган. Бу қонунчиликнинг негизини, авваламбор, Конституциялар ташкил этади. Барча давлатлар Конституцияларида инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларига махсус бўлим, боблар ажратилган. Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари жорий қонунларда ўз аксини топган.

Ҳозирги кунда давлатлар ўз Конституцияларида инсон ҳуқуқларига оид қуйидаги муҳим қоидаларни мустақкамлаганлар:

1. Демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини тан олиш ва ҳимоя қилиш — бу давлат мажбуриятидир;

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари каталоги халқаро ҳуқуқий андозаларга мос келиши ва бу соҳада халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги;

3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилганидан бошлаб тааллуқлидир, яъни табиий ҳуқуқ ғоясининг, назариясининг эътироф этилиши;

4. Ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг тенг ва баробар тааллуқлилиги;

5. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг мазмунини ташкил этишлиги;

6. Фуқароларнинг кафолатланган суд ҳимояси билан таъминланиши;

7. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахслар ҳуқуқларини бузмаслиги зарурлиги.

Ўзбекистонда Инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизими қуйидаги беш таркибий қисмдан иборат.

Биринчиси: фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларига оид қонунлар — виждон эркинлиги, фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи, судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳақидаги қонунлар.

Иккинчиси: фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларига оид қонунлар — жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, сайловлар тўғрисидаги, касаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунлар.

Учинчиси: фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунлар — мулк, тадбиркорлик, ер, ижара, хусусийлаштириш, истеъмолчининг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар.

Тўртинчиси: маданий ҳуқуқларга оид қонунлар — фан, таълим, маданият, музейлар, кутубхона, маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунлар.

Бешинчиси: инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатлар (қўп томонлама ва икки томонлама) — миллий-ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми сифатида.

Ҳозирги замонда дунё мамлакатларидаги демократия ва инсон ҳуқуқларига оид қонунчиликнинг ўзига хос хусусиятлари:

— инсон ҳуқуқларини тўла амалга оширишнинг ҳуқуқий кафолатларини таъминлаш;

— конституциявий юстиция (судлов)ни ривожлантириш;

— инсон ҳуқуқларига оид халқаро ва миллий институтларни шакллантириш;

— янги демократик институтларни, жумладан омбудсман институтини тараққий эттириш киради.

5-§. Ўзбекистон Конституциясида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси қадриятларининг инъикоси

Ўзбекистон миллий мустақиллигининг самараси бўлмиш биринчи Конституция ўзбек халқи учун энг буюк ютуқ ҳисобланади.

Асрлар мобайнида диёримизда тартиб ва интизомга эътибор бериш анъанавий тус олган. Қадимий ҳоқонликлар давридан тортиб, Темурийлар давригача ва ундан кейин вужудга келган давлатларда мамлакатнинг мустаҳкамлиги ва миллий манфаатларини кўзлаб турли қонун-қоидалар ишлатилган.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси ушбу мустаҳкам негиз узра қурилиб, ўзбек давлатчилиги тарихий тажрибаларининг асораси (шираси) сифатида юзага келди десак янглишмаймиз, чунончи Ўзбекистон Конституциясининг муқаддимасида уни тузишда ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таянилганига ишора қилинади.

Ўзбекистон Конституцияси Ўзбекистон халқининг мустақиллиги, ҳур фикрлиги, барча инсоний ҳуқуқларга тўла эришиб, ўз диёрида ҳуқуқий демократик давлат қуриш имкониятини таъминлаш учун яратилган буюк ва эътиборли миллий-тарихий ҳужжат ҳисобланади.

Ҳозирги замонда ҳар бир мамлакатнинг қонунлари, айниқса, унинг асосий қонунига унда қанча Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг қадриятлари акс эттирилганига қараб баҳо берилади. Айтиш мумкинки, қонунларга баҳо бериш учун ушбу меъёр энг асосий ва ҳақиқатга мос келадиган ўлчовдир, чунки инсон ҳуқуқини кафолат қилиш учун жаҳоннинг барча давлатлари томонидан тасдиқланган ушбу халқаро декларациядан устун турадиган бошқа ҳужжат йўқ.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси эълон қилинганига 50 йил (1948-1998) тўлиши муносабати билан "Инсон ҳуқуқлари: саволлар ва жавоблар" сарлавҳаси остида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан нашр этилган ҳужжатда бундай дейилган эди: "Инсон ҳуқуқи, усиз яшаб бўлмайдиган бизнинг азалий, табиий ва башарий ҳуқуқимиздан иборатдир. Инсон ҳуқуқи ва асосий эркинликлар бизга ўз инсоний истеъдодимиз, ақл ва виждонимиздан фойдаланиб ўз эҳтиёжимизни таъминлашга имкон беради".

Шунингдек, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг муқаддимасида бундай дейилган: "Башарият оиласи барча аъзоларининг қадр-қиммати ва уларнинг ажратиб бўлмас ҳуқуқларини эътироф этиш, жаҳон миқёсида эркинлик, адолат ва тинчлик негизини ташкил этади. Умумий ассамблея ушбу декларацияни барча инсонлар ва ҳамма миллатларнинг муштарак истаги деб эълон қилади".

Ўзбекистон Конституцияси, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 30 та моддасида киритилган барча қадр-иятларни қамраб олиб, мукамал суратда уларни акс эттириши билан, жаҳоннинг йирик ва демократик давлатлари асосий қонунлари қаторида ўзига муносиб ўрин тутди.

Ўзбекистон Конституциясининг Муқаддимасида ўзбек халқи номидан:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғояларига содиқлик эълон қилинади;

иккинчидан, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлиги тан олинади;

учинчидан, инсонпарвар демократик давлат барпо этиши кўзланади;

тўртинчидан, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсад қилиб қўйилади.

Мазкур муқаддимада зикр этилган бу асосий принциплар, бошқа бир неча қоидалар билан бирга Ўзбекистон Асосий Қонунининг ички мазмуни, руҳи ва моҳиятини ифодалаб, унда киритилган 128 модданинг йўналишини белгилаб беради.

Конституциянинг 13-моддасига биноан, Ўзбекистонда қонунчилик демократик, умуминсоний принципларга асосланиб, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари, олий қадрият ҳисобланади, демократик ҳуқуқ ва эркинликлар, конституция ва қонун билан ҳимоя қилинади. Ушбу модда ўзининг ёрқин ва комил ифодаси билан, инсон мақомини ва унинг асосий ҳуқуқларини энг юксак ва олий даражага кўтаради.

Ўзбекистон Конституциясининг энг муҳим томонларидан бири шундан иборатки, бу соҳада фақатгина умумий принципларни зикр этиб ўтиш билан четланиб қолмай, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини айрим бобларда кенг кўламда акс эттириб, уларнинг ҳимояси учун кафолат берилади.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясида зикр этилган инсон асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари ифодасини

Ўзбекистон Конституциясининг қуйидаги моддаларида яққол кўриш мумкин:

1. тенг фуқаролик ҳуқуқи (21- модда);
2. яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиш (24- модда);
3. ҳар кимнинг эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгаллиги, қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмаслиги (25- модда);
4. ҳеч кимнинг қийноққа солинмаслик ва айби аниқланмагунча айбдор ҳисобланмаслик ҳолати (26- модда);
5. фуқаролар турар жойи, телефон ёзишмалари дахлсизлиги (27- модда);
6. сўз, фикр ва эътиқод эркинлиги ва уни тарқатиш ҳуқуқи (29- модда);
7. дин ва виждон эркинлиги (31- модда);
8. фуқаролар учун жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи (32- модда);
9. мулкдорлик ҳуқуқи ва эркин касб танлаш (38-39- моддалар);
10. қонунга мувофиқ сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмалари ташкил этиш (56- модда);
11. сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи (117- модда) ва шунингдек, бошқа кўп моддаларда халқаро миқёсда эътироф этилган инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари ўз муносиб ўрнида ҳар томонлама акс эттирилиб, конституция ва бошқа қонунлар билан кафолатланган.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг учинчи моддаси: "Ҳар ким яшаш ва дахлсизлик ҳуқуқига эга";

Ўзбекистон Конституциясининг 24- моддаси: "Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир"; шунингдек, 25- моддада "Ҳар ким эркин ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга", деб таъкидланади.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 19- моддасида ҳеч кимни ўзбошимчалик билан ҳибсга олиш ва қамоқда сақлаш мумкин эмаслиги таъкидланса, Ўзбекистон Конституцияси 25- моддасининг иккинчи хат бошида "Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас" дейилади.

Юқорида берилган қисқа мисоллардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Конституциясида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг барча қадриятлари етарли даражада ва кўпгина Декларацияга нисбатан тўлароқ шаклда ифода этилиб ҳимоя қилинган. Масалан, 24- моддада "Инсон ҳаётига суиқасд

қилиш энг оғир жиноятдир" ибораси билан инсоннинг яшаш ҳуқуқи ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи жиддий суратда ҳимоя остига олинган.

Хулоса қилиб айтганда, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси барча демократик қоидалар, умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган барча давлатлар томонидан тасдиқ этилган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг барча қадриятларини ўзида акс эттирган миллий-тарихий ҳужжатдир.

Конституция ўзбек халқига миллий, демократик ҳуқуқий давлат соясида яшаш учун ҳуқуқий шароит яратиб бериб, уларни бозор иқтисодиётига ва бу йўлдан янги ҳаёт уфқлари томон йўллаб боради ҳамда Ўзбекистон Республикасига жаҳон миқёсида буюк демократик давлатлар қаторида юксак ва эътиборли ўрин тутиш учун ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси ўзининг ички ва ташқи сиёсатида БМТнинг иккинчи Умумжаҳон конференциясида 1993 йили тасдиқланган "Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг универсаллиги" талабларига қатъий риоя этиб, улар ҳимояси барча давлатларни қонуний равишда ташвишлантириб турувчи муаммо эканлиги ҳақиқатидан келиб чиқади. Бугун жаҳонда 300 дан ортиқ ҳужжат инсон ва фуқаролар ҳуқуқи соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимини ташкил этади. Уларнинг аксариятини БМТнинг халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлари ташкил этади.

Универсал мақомдаги ҳужжатлардан ташқари, инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоялашнинг минтақавий тизимлари фаол шакллантирилмоқда.

Бугунги кунда Европа, Америка ва Африка тизимлари минтақада инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг кўпроқ ривожланган тизими ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳозир инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялаш соҳасидаги 60дан ортиқ халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилган.

2-§. Инсон ҳуқуқлари сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида

Инсон ҳуқуқлари — инсон шахси ва турмушининг таркибий қисми. Шу боис, инсон ҳуқуқлари концепциясининг шаклланиш жараёни жамиятнинг тараққиёт тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда, узоқ тадрижий ривожланиш йўлини босиб ўтди.

Инсон ҳуқуқларини тушуниб етиш учун ниҳоятда муҳим бўлган одамларнинг табиий тенглиги ғоялари қадим юнон мутафаккирлари (Протагор, Антифонт, Ликофрон) ва қадим Хитой донишмандлари (Мао-цзи, Конфуций)нинг сиёсий ҳамда ҳуқуқий таълимотларида эрамиздан олдинги VI-IV асрлардаёқ илгари сурилган.

Ҳуқуқ субъекти ва қонун олдидаги тенглик тушунчаларини ишлаб чиқишдаги хизматлар қадимги Рим ҳуқуқшуносларига тегишли. Цицерон: **"Ҳамма қонун таъсири остида бўлиши керак"**, — деб таъкидлаган эди. Шуни қайд этиш лозимки, қадимги Юнонистон ва қадимги Рим қонунчилигида мутафаккирларнинг мазкур масала юзасидан қарашлари бевосита айнан шундай ифодасини топмаган эди.

Қонун томонидан инсон ҳуқуқлари фақат қулдорлар учун имтиёз сифатида қараб чиқилиб, беҳисоб қуллар оммаси ҳуқуқи инкор этилар эди.

Шундай тамойил ўрта асрларга ҳам хосдир. Аҳолининг қатламлари турли табақаларга бўлинган ўша даврларда инсон ҳуқуқи айрим табақаларнинг имтиёзи ҳисобланиб, ҳуқуқий тенглик муайян табақага мансублик билангина белгиланарди. Шу билан бирга инсон ҳуқуқларининг табақавий чекланганлиги шахс дахлсизлиги ҳуқуқи илк бора ифодаланган инглизларнинг 1215 йилги "Эркинликларнинг улуғ буюк Хартияси" аҳамиятини асло пасайтирмайди. "Ҳеч бир эркин инсон ҳибс қилинмайди, қамоққа маҳкум этилмайди ёхуд мол-мулки тортиб олинмайди, бирор-бир восита билан ночор аҳволга солинмайди. Фақат қонуний ҳукм ва давлат қонуни бўйичагина чоралар кўрилади", деб эълон қилувчи 39-модда мазкур ҳужжат шуҳратини таъминлаган эди.

Инсон ҳуқуқларининг табиий-ҳуқуқий концепциясини шакллантиришда XVI-XVIII асрларда яшаб ўтган инглиз Локк, америкалик Пэйн ва Жефферсон, французлар Руссо, Монтеске, Волтер, голландиялик Гроций каби маърифатпарвар мутафаккирлар етакчи ўрин тутдилар. Уларнинг одамлар тенглиги, туғилишдан уларга ато этилган яшаш, эркинлик ва хавфсизлик каби ҳуқуқларнинг дахлсизлигига доир ғоялари буржуа инқилоблари ва буржуа давлатларининг шаклланиши жараёнидаги конституциявий ҳужжатлар Англияда 1628 йилги "Ҳуқуқлар тўғрисидаги арзнома", "Ҳуқуқлар тўғрисидаги билл"да, Америкада "Виржиния ҳуқуқлар тўғрисидаги декларацияси" (1689), "АҚШ мустақиллик декларацияси" (1776) ҳамда "Ҳуқуқлар тўғрисидаги билль" (1791), Францияда "Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари декларацияси" (1789)да ўз ифодасини топди. Шу жиҳатдан "Виржиния ҳуқуқи декларацияси" диққатга сазовор. Бу инсон ҳуқуқлари концепцияси баён этилган Конституция шаклдаги дастлабки ҳужжат эди. Унда барча одамлар Тангри томонидан тенг қилиб яратилган ва уларга ажралмас муайян ҳуқуқлар ато этилган, деган қоида мустақамланган. Ҳаёт, эркинлик ҳамда бахт-саодатга интилиш шу ҳуқуқлар сирасига киради. Мазкур ҳуқуқларни таъминлаш учун одамлар ўртасида давлатлар таъсис этиладики, улар ўз оқилона ваколатларини бошқарилувчилар ҳамжиҳатлигидан оладилар, дейилган ғоя ўз-ўзидан маълум ҳақиқат сифатида қайд

қилинган эди. Шундан бери "Инсон ҳуқуқлари" фалсафий ва ҳуқуқий атамашуносликда муҳим ўрин олди.

Францияда 1789 йили қабул қилинган "Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларацияси" тарихий конституциявий ҳужжатлар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Инсон ҳуқуқларининг мазмун-моҳияти унда аниқ ва ихчам таърифланган, инсон шахсининг қадр-қиммати таъкидланган, фуқаролик жамиятида шахс мақомини белгилашда давлатнинг роли белгилаб берилган.

Ҳуқуқий давлат бир кунда қурилган эмас. Лекин муайян юридик меъёрлар ва сиёсий тузилмалар яратилишида онгли хатти-ҳаракатлар содир этилганини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бундай давлатлар тарихан сиёсий-давлатчилик анъаналарининг сақланиши туфайли табиий равишда пайдо бўлган. Антик даврда стоиклар томонидан шакллантирилган табиий ҳуқуқ ғоясидан ҳуқуқий давлат ғояси ўсиб чиққани ҳам тасодифий эмас. Улар табиий ҳуқуқ деганда инсон табиатига мос бўлган ва инсонни инсон қилиб турган ҳуқуқларни назарда тутар эди. Инсоннинг бу ҳуқуқларининг биронтасидан маҳрум қилиниши уни инсонлик мақомидан маҳрум қилиб, қулга, маҳкумга ёки ҳарбий асирга айлантириб қўяр эди. Табиий ҳуқуқлар сирасига яшаш ҳуқуқи, хавфсизлик, мулкка эгалик, эркин юриш ва шунга ўхшаш бошқа ҳуқуқлар киради.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқлари ғояси ўзининг узоқ тарихий илдизларига эга. Инсоният тарихини инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган тарих деб таърифласа бўлади. XX аср инсон ҳуқуқлари борасида янги саҳифа очди.

3-§. Инсон ҳуқуқларига оид замонавий халқаро андозалар (стандартлар)

Инсон ҳуқуқларини тартибга солувчи ҳозирги халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида 1948 йилда қабул қилинган БМТнинг "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу декларация "Инсоният тарихида энг ноёб ҳужжат", уни "Бутун инсоният учун эркинликлар Хартияси", деб таърифлашади. Бошқа бирорта халқаро ҳужжат бунчалик юксак баҳоларга сазовор бўлмаган. Бундай ялпи эътироф сабабини инсон ҳуқуқларининг замонавий концепцияси мухтасар ва тушунарли баён қилиб берган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси"нинг мазмунидан келиб чиқади.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини шахснинг дахлсиз хусу-сияти сифатида изоҳлаган "Декларация" уларнинг устувор моҳиятини мустақамлаб, шахс мақомини белгилашда давлат-нинг фавқуллода ролини пасайтиради. Бу давлат томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларини қонуний чеклашларга муайян талаблар қўйишда намоён бўлади. Улар, биринчидан, қонунга асосланишда, иккинчидан, бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинлик-ларини ҳурматлаш, демократик жамиятда ахлоқ, жамоат тарти-би ва ялпи фаровонлик талабларини қондириш (29-модда) мақсадида амалга оширилишида ифодаланadi. Айрим ҳолларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашга имкон бериб, "Дек-ларация" "қандайдир давлат, шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахс-ларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини йўқотишга қаратилган фао-лият билан шуғулланишлари ёхуд шундай хатти-ҳаракатларни амалга оширишлари"ни (30-модда) қатъий тарзда тақиқлайди.

"Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" халқаро миқёсда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишга қаратилган хатти-ҳаракатлар учун асос бўлиб қолди. Инсоннинг асосий фундаментал ҳуқуқлари универсал халқаро шартномалар бўлмиш (1966 йилги "Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги ва "Иқтисодий, иж-тимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пактлар ва бошқа халқаро ҳужжатлар)да мустақамлаб қўйилган. Бундан ташқари БМТ, Халқаро Меҳнат ташкилоти ва ЮНЕСКОнинг аҳоли айрим гуруҳларининг ҳуқуқ ва эркинликларини тартибга солувчи Конвенциялари (БМТнинг "Хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида"ги 1952 йилги Конвенцияси, БМТнинг "Бола ҳуқуқлари тўғрисида"ги 1989 йилги Конвенцияси, ЮНЕСКОнинг "Таълим соҳасидаги камситишларни бартараф қилиш тўғрисида"ги 1960 йилги Конвенцияси, ХМТнинг "Кўчиш соҳасидаги суистеъмолликлар ва кўчиб юривчиларга имкониятларни ҳамда муомала тенглигини таъминлаш тўғрисида"ги Конвенцияси ва ҳ.к.) инсон ҳуқуқлари соҳасида кодификациялаш жараёнининг амалга оширилишига салмоқли ҳисса қўшди.

Ҳозирги пайтда БМТнинг инсон ҳуқуқлари борасида 80 дан ортиқ халқаро шартнома ва конвенциялари мавжуд. Инсон ҳуқуқлари бўйича шартномалардаги Умумжаҳон декларацияси-дан фарқли янгилик шундан иборатки, бу ҳужжатларда инсон ҳуқуқлари батафсил талқин қилинади, уларни рўёбга чиқаришнинг давлат томонидан кафолатланиши мустақамлаб

қўйилади, ҳар қандай ҳолатларда ҳам фундаментал инсон ҳуқуқларининг давлат томонидан чекланиши мумкин бўлмаган алоҳида туркумлари (яшаш ҳуқуқи, қийноқларга йўл қўйилмаслиги, фикр ва эътиқод эркинлиги, судлов ҳимоясига бўлган ҳуқуқ) ажратиб кўрсатилади. Конвенциявий меъёрларнинг ҳуқуқий мажбуриятлари ҳисобга олиниб, халқаро битимларни ратификация қилувчи давлатлар учун инсон ҳуқуқлари соҳасидаги кодификациялаш фаолияти фақатгина халқаро андозалар миқдорини кўпайтиришгагина хизмат қилмасдан, балки уларни давлатлар миллий қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйишга қаратилган ички давлат меъёрий ҳужжатларни яратиш жараёнларини ҳам фаоллаштирди.

Ҳар қандай шахснинг ҳаёти ва фаолияти учун ҳуқуқ ҳамда эркинликларнинг дахлсизлиги қондасига асосланувчи "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" фақат айрим ҳоллардагина инсон ҳуқуқларининг давлат томонидан чекланиш имконини мустаҳкамлаб қўйган. Бироқ "Декларация" инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш ва уларга риоя этилиш устидан назоратни амалга ошириш вазифасини фақат давлат зиммасига юклайди.

Аксарият ҳолларда чекланган қуролли зиддиятлар келтириб чиқарган кўплаб чекинишлар ва инсон ҳуқуқларининг кўпол равишда бузилишлари, айниқса, тоталитар ва яккаҳокимлик тузумидаги мамлакатларда ички давлат назоратининг ошкора самарасизлигини кўрсатди. Шунинг учун 70-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгаш (ЕХХК) доирасида қабул қилинган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида халқаро ҳуқуқ ва ички давлат ҳуқуқининг вазифаларини белгилаб қўйиш тамойили аниқ кўзга ташланади.

ЕХХКнинг 1975 йилги Хелсинки Якунловчи Акти, ЕХХКнинг Инсоний мезонлар бўйича Конференциясининг 1990 йилги Копенгаген Кенгаши, 1991 йилги Москва конференцияси ҳужжатларида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқ турли муаммолар кўриб чиқилди. Жумладан, Москва конференцияси ҳужжатида "инсон ҳуқуқлари, асосий эркинликлари, демократия, қонуннинг устуворлигига тааллуқли масалалар халқаро хусусиятга эга бўлиб, муайян давлатнинг ички ишларигагина тегишли эмас"лиги бевосита таъкидланади.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқларини халқаро ҳимоялаш институти шакллантирилди. Инсон ҳуқуқларининг халқаро ва ич-

ки давлат функциялари шу тариқа қуйидагича фарқланди: жаҳон миқёсида инсон ҳуқуқларига оид халқаро андозалар ишлаб чиқарилмоқда ва уларга риоя этиш устидан назорат идоралари фаолият кўрсатмоқда, давлатлар миллий даражада ўз қонунларини халқаро андозаларга мувофиқлаштириб, уларнинг бажарилишини кафолатламоқдалар.

БМТнинг "Ирқий камситишларнинг ҳар қандай кўринишларини йўқ қилиш тўғрисида"ги 1965 йилги Конвенциясидан бошлаб, халқаро назорат идоралари инсон ҳуқуқлари бўйича универсал конвенцияларнинг доимий таркибий қисмига айланди. Конвенциялар негизида ташкил этиладиган халқаро назорат идораларига (Ирқий камситишларга барҳам бериш бўйича қўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита; Қийноқларга қарши қўмита; Болалар ҳуқуқлари бўйича қўмита) давлатлардан уларнинг қонунлари конвенциялар қоидаларига мувофиқлиги тўғрисида вақти-вақти билан маърузалар талаб қилиш ҳуқуқи берилган. Мазкур конвенциявий идораларнинг айримлари эса (Ирқий камситишларга барҳам бериш бўйича қўмита; Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита; Қийноқларга қарши қўмита) эса бир давлатнинг устидан тегишли Конвенцияда назарда тутилган инсон ҳуқуқлари бузилаётганлигига тааллуқли шикоятларини ва фуқароларнинг давлатлар устидан яқка тартибдаги шикоятларини қонун бузилишларини бартараф этишга доир тавсиялар киритиш ҳуқуқи билан кўриб чиқишга вакил қилинган.

Халқаро ҳуқуқда инсон ҳуқуқлари негизида инсон шахси қадрияти ва қадр-қиммати туради. Одатда, инсон ҳуқуқларининг "уч авлоди" фарқланади: фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар (яшаш ҳуқуқи, қийноққа солишнинг тақиқланиши, адолатли судлов ҳуқуқи, шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, фикр ва сўз эркинлиги ҳуқуқи, уюшмаларга бирлашиш ҳуқуқи ва ҳ.к.), иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар (билим олиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, соғлиқни сақлаш ва тиббий ёрдам олишга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.), ва "учинчи бўғин авлоди" тури коллектив ҳуқуқлар, деб аталади ва улар жумласига (тинчликка бўлган ҳуқуқ, ривожланишга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.) киради.

Инсон ҳуқуқларига оид халқаро андозалар минтақавий даражада ҳам мустаҳкамланади.

Бундай минтақавий мақомдаги халқаро ҳужжатлар сирасига "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш

тўғрисида"ги Европа конвенцияси (1950), "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги Америка конвенцияси (1969), "Инсон ва халқ ҳуқуқларининг Африка Хартияси" (1981), МДХ давлатларининг "Инсон ҳуқуқлари тўғрисида"ги конвенцияси (1995) каби кўпгина халқаро битимлар киради.

XX асрнинг 70-йиллари охирида бир қатор мусулмон мамлакатларда ҳам минтақавий конвенция доираларида инсон ҳуқуқларини ҳимоялашга қаратилган халқаро ҳуқуқий актлар қабул қилишга уринишлар бўлди. Мусулмон дунёсида 1980 йилда қабул қилинган "Умумжаҳон Ислом декларацияси" инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш ва таъминлаш нуқтаи назаридан ишлаб чиқилган исломий халқаро ҳуқуқий ҳужжат бўлиб қолди.

Шундай қилиб, XX асрнинг ярмида жаҳон миқёсида инсон ҳуқуқларини халқаро даражада ҳимоя қилиш механизми яратилди ва халқаро ҳуқуқий андозалар ишлаб чиқилди.

Бугунги кунда инсоният цивилизацияси тараққиёти муаммосини инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоялаш муаммосидан айрича кўриб чиқиш мумкин эмас. Давлат мустақиллигига эришиб, Ўзбекистон кейинги йилларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳимоя этиш борасида умумдунёвий жараёнларга фаол қўшилди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси томонидан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида", "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисида" (1966) халқаро Пактлар, БМТнинг "Бола ҳуқуқлари тўғрисида" (1989), "Ирқий камситишнинг барча шакллари йўқотиш тўғрисида" (1979), "Қийноқлар ва инсон қадр-қимматини ерга урувчи муаммолар ҳамда жазо турларига қарши" (1984) Конвенциялари ва бошқа қатор халқаро ҳужжатлар ратификация қилинди. Бу, ўз навбатида, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари соҳасидаги халқаро ҳуқуқий андозаларни қабул қилиш жараёнини серсамар этади.

4-§. Фуқаролар конституциявий мақомининг принциплари

Ўзбекистонда фуқаролар конституциявий мақомининг асосий принциплари Конституциянинг бешинчи бобида мустақамланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 18-моддасининг 2-қисми "имтиёзлар фақат қонун билан белгилаб қўйилади

ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт"лигини таъкидлайди.

Мазкур қоида Ўзбекистон қонунчилик ҳужжатларининг бутун бир туркумида мустақамлаб қўйилган. Уларга биноан фуқароларнинг фақат айрим қатламлари — нафақахўрлар, ногиронлар, хотин-қизлар, болалар, ҳуқуқни ҳимоя қилиш идоралари ходимларига фақат Қонунга мувофиқ бирор-бир имтиёз берилиши мумкин. Кўрсатилган имтиёзлар ижтимоий адолат ва қонун олдида тенглик принциплари асосида берилади.

Бу тамойил ўз хусусиятига кўра конституциявий ривожланишнинг асосий тамал тошларидан бири ҳисобланади. У ўрта асрлардаги тенгсизликка қарама-қарши қўйилган бўлиб, инсон, жамият ва давлат ҳамда инсонларнинг ўзаро муносабатларида демократик принципнинг ўзаги сифатида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Тенг ҳуқуқчилик тушунчасини авваллари социалистик таълимотнинг мазмуни сифатида илгари суриладиган *ижтимоий тенглик* тушунчаси билан аралаштириб юбормаслик керак.

Тенг ҳуқуқчилик — инсонларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларда ўзаро тенглигини англатади. Ижтимоий тенглик эса ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилишда ҳамманинг тенг бўлишини таъкидлайди. Ижтимоий тенглик инсоният ўз истеъмол эҳтиёжига нисбатан кўпроқ товар ишлаб чиқара бошланганидан буён ҳеч қачон ва ҳеч қаерда мавжуд бўлмаган. Демократик мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ижтимоий-иқтисодий тенглик мавжуд бўлмаган шароитда ҳам тенг ҳуқуқчилик амал қилиши мумкин экан.

Албатта, кишиларнинг турли ижтимоий мавқеини эгаллашлари орқали улар ҳуқуқларида тенгликни амалга ошириш муайян муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келиши муқаррар. Масалан, дастлабки қамоқ чорасидан гаров, яъни муайян пул миқдори эвазига озод бўлиш имкониятига нисбатан бадавлат кишилар эга, ижтимоий мавқеи паст кишилар бундай имкониятга эга бўлмай, улар суд ҳукмини қамоқда кутишига тўғри келади. Бироқ етарли маблағ ва воситаларсиз кишилар сонининг салмоғи ўша жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши даражасига боғлиқдир. Бу даража қанчалик юқори бўлса, бундай кишилар жамиятда кам бўлади.

Конституциялар тенг ҳуқуқчилик тамойилини турлича изоҳлайдилар: гоҳида *тўғридан-тўғри* (позитив), гоҳида

ажратишни, камситишни ман этиш кўринишида, баъзан эса икки усулни биргаликда қўллаш орқали тушунтирадилар.

Баъзан аёллар ва эркаklar тенглиги алоҳида кафолатланади, шунингдек, у ёки бу муайян ҳолатларидан қатъий назар, тенглик (ирқи, миллати, келиб чиқиши, терисининг ранги ва бошқалар) кафолатланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, тенг ҳуқуқлилиқ, асосан, инсон ва фуқаро ҳаёти учун энг муҳим ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни ўз ичига олганлиги боис улар конституцияларда кафолатланади.

Ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг нисбатан кам аҳамиятлилари турлича бўлиши мумкин. Бу ҳолда ҳам тенг ҳуқуқлилиқ тамойили тўла маънода сақланиши лозим. Масалан, чет эллиklar учун муайян чеклашлар татбиқ этилган бўлса, унинг қандай қўлланилишини ҳам назарда тутиш керак.

Ривожланган демократик давлатларда инсон ва фуқароларнинг ҳар хил камситилиши тўла барҳам топган деб айтиш қийин. Худди шундай камситишлардан бири АҚШда ҳалигача қора танли аҳолига нисбатан муносабатларда намоён бўлиб, бу ҳолатларни бартараф қилиш ўта мураккаб ирқий муаммолардан бири ҳисобланади.

Жамиятда ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилиши натижасида кишиларнинг муайян соҳада ўзаро бир-бири билан ҳамкорлик қилишларига тўғри келади, бу ҳолат охир оқибатда муайян ҳуқуқ ва эркинликларнинг чекланишига сабаб бўлади.

Бундай чекланишларнинг мавжудлиги бошқа кишиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш зарурияти билан ҳамда давлат ва жамиятнинг, худди шунингдек ҳар қандай жамоанинг нормал фаолиятини таъминлаш зарурияти билан изоҳланади.

Бироқ ҳар қандай чеклашларга Конституцияда назарда тутилган ҳолатлардагина йўл қўйилиши лозим.

Шуни таъкидлаш жоизки, конституцияларда у ёки бу ҳуқуқ ва эркинликларни вақтинчалиқ чеклаш имкониятлари назарда тутилган, бундай чеклашлар фавқулодда ҳолатлар (уруш, табиий офат ва бошқалар) рўй берган даврда ҳаётга татбиқ этилиши мумкин.

Ушбу нормаларнинг мамлакатимиз Конституциясида белгиланиши Ўзбекистонни демократик давлатлар қаторидан ўрин олишига имкон берди. Барча инсонларнинг қонун олдида тенглиги ва қонун томонидан бир хилда ҳимояга эга эканлиги демократик давлат хусусиятларидан бири ҳисобланади.

йўл қўйилиши мумкин. Бу чеклашларга бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, эътироф этиш, ахлоқнинг одилона талабларини таъминлаш, жамоат тартибини сақлаш ва Ўзбекистон Республикаси умумий фаровонлиги йўлидагина йўл қўйилиши мумкин.

Жамият тараққиётининг барча босқичларида инсон ҳуқуқлари, фуқаро ва давлатнинг ўзаро алоқаси, ўзаро масъулияти концепцияси фалсафий дунёқарашлар ва ҳуқуқий тартибга солишнинг муайян таъсири остида шаклланиб келди. Инсон ҳуқуқлари табиатининг икки тарафлама хусусияти табиий-ҳуқуқий ва ижобий назариялар пайдо бўлишига олиб келди.

Италиялик профессор Черонининг сўзларига кўра, инсон ҳуқуқларининг "ҳуқуқий тартибларга тааллуқли бўлмаган ҳолда ахлоқ соҳаси, адолат мезонларидан ажратиб олиниши" биринчисига хос бўлиб, иккинчиси, "замонавий ҳуқуқнинг давлат томонидан белгиланган ёки кафолатланган ҳуқуқ сифатидаги ижобий (позитив) ҳуқуқ табиатини таъкидлайди".

Бугунги кунда инсон ҳуқуқларининг табиий хусусияти ва уларни тартибга солишга тааллуқли концепцияларни бир-биридан айри ҳолда кўриб чиқиш мумкин эмас. Гарчи мавжуд жараёнлар турли вақтларда кечса ҳам, улар бир-бирлари билан ўзаро ҳамкорлик таъсирида бўлади. Ўзаро масъулиятларсиз ва давлат томонидан ҳуқуқий ҳимоясиз ҳар қандай назарий ёки диний дунёқараш доим ҳам мавҳум фикрлигича қолаверади. Инсон ҳуқуқлари фалсафий-ҳуқуқий концепцияси шаклланишининг яхлит жараёни мазкур далилни тасдиқлайди.

Ж. Ж. Руссо ўзининг "Ижтимоий шартнома" назариясида фуқаролар давлатни ижтимоий адолат ва шахс билан давлат ўртасидаги ўзаро масъуллиқ принципи асосида шакллантиришларини асослаб берди. Бунинг оқибатида фуқаролар ҳам давлат каби фақат муайян ҳуқуқларга эга бўлиб қолмасдан, балки улар бир-бирлари олдида муайян мажбуриятларга ҳам эга эканликлари тўғрисида хулоса чиқарилади.

Бу қоида қатор универсал халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда, биринчи навбатда, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида мустақкамлаб қўйилди. Шахс ҳуқуқларига устуворлик берилгани ҳолда, "Декларация" бу ҳуқуқларни шахс яшаб турган жамиятдан айри ҳолда кўриб чиқади. Шунинг учун шахс ҳуқуқлари мутлақ хусусиятга эга бўлмай, балки жамият олдидаги мажбуриятлар билан чекланади.

"Декларация"да таъкидланадики, "ҳар бир инсон жамият олдида мажбуриятларга эгадир" (29-модда, 1-банд). Шах ҳуқуқларининг жамият олдидаги мажбуриятлар орқали ўзаро боғлиқлиги фақат жамиятгина "шахснинг эркин ва тўла ривожланиши"ни 29-модда таъминлаши мумкинлиги билан изоҳланади. Шах мажбуриятлари муфассал изоҳланмаганлиги БМТ Уставида "инсон ҳуқуқига ишончни яна қарор топтириш" вазифаси қўйилганлиги билан асосланади. Айнан шу боис "Декларация"да ҳуқуқларга биринчи даражали аҳамият берилган.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини шахснинг узвий хусусияти сифатида талқин қилиб, "Декларация" уларнинг устувор мақомини мустаҳкамлайди. Бу билан шахс мақомини белгилашда давлатнинг ўзига хос ролини камситади. "Декларация"нинг 3-моддаси кескин тарзда "бирор-бир давлат, шахслар гуруҳи ёки алоҳида шахсларга ҳуқуқ ва эркинликларни йўқотишга қаратилган фаолият ёхуд хатти-ҳаракатлар билан шуғулланиш"ни таъқиқлайди.

Ҳозирги даврда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг пойдорлиги халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг бутун бир туркуми билан мустаҳкамлаб қўйилган. Улар орасида қонуний судловни амалга ошириш жараёнини тартибга солувчи ҳужжатлар алоҳида ўрин тутади. Улардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

— Қамоқдагилар билан муомала қоидаларининг энг минимал стандартлари (1955);

— ЕХХКнинг Яқунловчи акти (1975);

— Ҳуқуқ-тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат кодекси (1997);

— Судлов идоралари мустақиллигининг асосий принциплари (1985);

— Судлов идоралари мустақиллиги асосий принципларини самарали амалга ошириш процедуралари (1990);

— Ҳуқуқшунослар ролига тааллуқли асосий принциплар (1990);

— Ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашни кафолатловчи чоралар (1984);

— Қандайдир бир шаклда ушлаб туриш ва қамоқ жазосига маҳкум этилган барча шахсларни ҳимоялаш принциплари тўплами (1998);

— БМТнинг балоғат ёшига етмаганларга нисбатан қонуний судловни амалга оширишга тааллуқли энг паст стандартдаги қоидалари (Пекин қоидалари, 1985) ва бошқалар.

Агар илгари халқаро ҳуқуқ доктринасида кўрсатиб ўтилган ҳужжатлар тавсиявий хусусиятдаги ҳужжатлар ҳисобланса, бугунги кунда мутахассисларнинг кўпчилиги кўрсатилган меъёрларни халқаро одат ҳуқуқнинг қисми бўлмиш умуммажбурий меъёрлар сифатида баҳолаш зарурлигини қайд қилмоқдалар.

Ўзбекистон қонунлари билан инсон ҳуқуқ ва эркинликларини давлат томонидан қонуний чеклашларга қўйиладиган аниқ талаблар қуйидагича белгиланган:

1) фақат қонунга асосланиш;

2) бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурматлаш, ахлоқ талабларини, демократик жамиятда жамоат тартиби ва ижтимоий фаровонлик талабларини қондириш мақсадларида амалга ошириш.

Шу билан бирга ҳуқуқ ва эркинликларни чеклашга фавқулодда ҳоллардагина йўл қўйилади.

Халқаро ҳуқуқий меъёрлар устунлигини эътироф этиб, ўз ҳуқуқий тизимини шакллантириш жараёнида Ўзбекистон кўрсатилган стандартларга асосланди.

Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги Қонуни (янги таҳрири)да айтиладики, Ўзбекистонда одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади (2-модда). Ўзбекистон Республикаси ЖК, ЖПК, ФПК ва ХПК, шунингдек, "Прокуратура тўғрисида", "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида", "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида", "Терроризмга қарши кураш тўғрисида", "Сиёсий партиялар тўғрисида", "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида", "Психиатрия ёрдами тўғрисида", "Ахборотлаштириш тўғрисида", "Алоқа тўғрисида" ва бошқа айрим Қонунларда инсоннинг турли ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш процедуралари ҳамда доиралари аниқ белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Конституциясининг 20-моддасига биноан, Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт.

Инсоният тарихи муайян ижтимоий гуруҳ ёки синфнинг ҳаддан зиёд хоҳиш ва эҳтиёжлари бошқа ижтимоий гуруҳ ҳамда яқка шахсларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатларининг қўпол бузилишига, менсимасликка олиб келишига оид кўпдан кўп воқеаларни кечиб ўтди.

Тарихан ишлаб чиқилувчи ижтимоий маданият ўзининг ҳаётийлигини йўқотмаслиги, тургунликда қотиб қолмаслиги

учун цивилизация индивидуалликни таъминловчи ва ҳимоя қилувчи ҳуқуқни ҳам ўз ичига олмоғи зарур.

Инсоният тарихи айрим ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда мувозанатнинг ошқора бузилиши, бир ижтимоий гуруҳнинг табиий ҳуқуқ ҳамда манфаатларининг камситилиши ва уларнинг инобатга олинмаслиги ҳисобига ривожланиши оқибатида инқилоблар ва турли кўринишдаги ижтимоий зиддиятлар келиб чиққанлигига гувоҳдир.

Инсониятнинг узоқ тарихи мобайнида юз минглаб урушлару зиддиятли тўқнашувлар тўфонидан ўтиб, шундай исбот талаб қилмайдиган хулосага келиндикки, кимнингдир бахтиёрлиги ва фаровонлигига ҳеч қачон бошқа бировларнинг ғам-андуҳи ҳамда бахтиқаролиги ҳисобига асло эришиб бўлмаслигига бот-бот амин бўлди. Шу муносабат билан машҳур немис файласуфи И. Кант, бир кишининг эрксизлиги тугаган жойда бошқасининг озодлиги бошланади, деган эди.

Мана шу ҳақиқатдан келиб чиқиб, қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди ва жаҳондаги аксар демократик давлатларнинг Конституцияларида ушбу принцип у ёки бу шаклда мустаҳкамлаб қўйилди.

Мисол қилиб, БМТнинг 1966 йили қабул қилинган "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пактни кўрсатиш мумкин. Унинг 19-моддасида шундай ёзиб қўйилган: «Ҳар бир инсон ўз фикрини эркин баён этиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ мустақил ҳолда ёзма равишда ё матбуот воситасида ёхуд ифодалашнинг бадиий шакллари ёки ўз ихтиёрига кўра бошқача усулларда турли ахборот ва ғояларни қидириш, олиш ва тарқатиш эркинлигини қамраб олади. Ушбу қоидага биноан ҳар бир киши ҳеч бир монеликсиз ўз фикрига эга бўлиши муқаррар».

Шу билан бирга мазкур меъёрнинг учинчи қисмида жиддий эслатма ҳам баён қилинган: "Ушбу модданинг 2-бандида назарда тutilган ҳуқуқлардан фойдаланиш алоҳида мажбуриятлар ва алоҳида маъсулият юклайди". Ҳужжатда қонун йўли билан белгиланиши лозим бўлган муайян чеклашлар ҳақида ҳам сўз боради. Жумладан:

а) бошқа шахсларнинг ҳуқуқи ва обрў-эътиборини ҳурмат қилиш;

б) давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳоли саломатлигини ва ахлоқини муҳофаза этиш.

Ҳужжатдан кўриниб турибдики, инсоннинг асосий ҳуқуқлари, жумладан, сўз эркинлиги ҳуқуқи фақат бевосита ажралмас ҳуқуқ бўлиб қолмасдан балки муайян ҳуқуқларнинг мавжудлиги фуқарога алоҳида масъулият ҳам юклашининг ифодасидир. Бу масъулият, аввало, шундан иборатки, бошқаларнинг ҳуқуққа риоя этиши ҳуқуқларни рўёбга чиқариш чоғида устувор қоида ҳисобланади.

Аксар демократик давлатларнинг қонунчилигида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини доимо чеклашларга, куч ишлатиш ёки куч ишлатишга тўғридан тўғри даъватга, муайян шахсларнинг кадр-қиммати, обрўсини ҳақоратлашга қарши қатор қонунлар мавжуд.

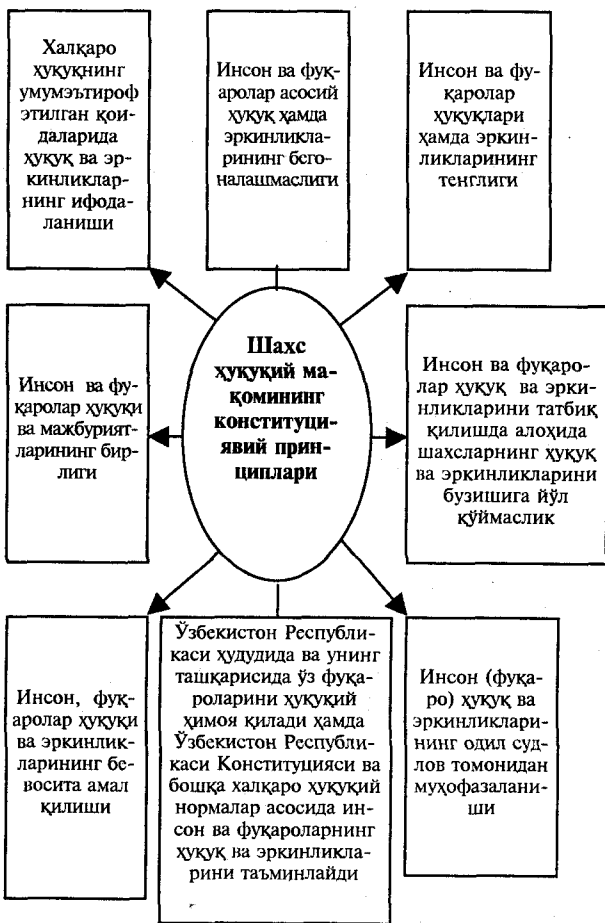
Ўзбекистон Республикасида шундай мазмундаги қонунлар қабул қилинган. Ўзбекистоннинг ҳар бир қонуни амалда фуқароларнинг ҳуқуқлари чекланишига йўл қўймасликка ва инсон ҳуқуқ ҳамда эркинликларининг амалдаги тенглиги таъминланишига қаратилган бир қатор меъёрларга эга.

Бунга Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Қонуни мисол бўла олади. Қонуннинг 6-моддасида шундай дейилади: "Оммавий ахборот воситаларидан Ўзбекистон Республикасининг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш, уруш ва зўравонликни, шафқатсизликни, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб этиш, давлат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган ўзга сирни ошкор этиш, жиноий жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа хатти-ҳаракатларни содир қилиш мақсадида фойдаланилишига йўл қўйилмайди.

Оммавий ахборот воситалари орқали фуқароларнинг шаъни ва кадр-қимматини таҳқирлаш, уларнинг шахсий ҳаётига аралаштириш таъқиқланади.

Прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг ёзма рухсатсиз дастлабки тергов материалларини эълон қилиш, муайян иш бўйича суд қарори чиқмасдан туриб ёки суднинг ҳал қилувчи қарори ёхуд ҳукми қонуний кучга кирмай туриб, унинг натижаларини тахмин қилиш ёки судга ўзгача йўл билан таъсир кўрсатиш, номини кўрсатмаслик шарти билан маълумот берган шахснинг номини ошкор қилиш (суд ошкор этишни талаб қиладиган ҳоллар бундан мустасно) тақиқланади".

Фуқароларнинг ҳуқуқларини чеклашни тақиқловчи қонунлардан ташқари, давлат қонунчилигида (айниқса, жиноий) миллий, диний ёки ирқий ихтилофларни келтириб чиқаришга қаратилган даъватларни тақиқлашга йўналтирилган меъёрлар ҳам мавжуд.

Х БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ВА УНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Фуқаролик тушунчаси

Фуқаролик деганда жисмоний шахснинг маълум бир давлат билан мустақкам ҳуқуқий боғланишига айтилади. Бунда фуқаронинг (маълум) шу давлатга нисбатан ҳуқуқ ва бурчлари ҳамда унинг суверен ҳукуматга бўйсунисида ифодаланади.

Мазкур ҳуқуқий алоқа инсоннинг туғилганида юзага келиб, унинг бутун умри давомида сақланиб қолади. Ушбу боғлиқлик инсоннинг туғилган ва яшаётган ҳудуд билан чекланмай, давлат ташқарисида ҳам ўз кучини йўқотмайди. Фуқаролар ҳуқуқи ва бурчларини давлат ўзи белгилаб беради. Турли мамлакатларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчлари бир хил эмас. Улар мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий даражасига боғлиқ.

"Фуқаро" атамаси Француз революциясининг 1799 йилдаги "Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси"да баён этилган.

1948 йилда БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Умумжаҳон Декларациясига биноан, ҳар бир киши табиий, ажралмас, дахлсиз ҳуқуқ ва эркинликларга эгадир. Барча давлат идоралари инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини олий ижтимоий қадриятлари, деб билиб, уларни таъминлашга ва муҳофаза қилишга мажбурдирлар.

Ўзбекистон Конституциясининг 21-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганлигидан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айни вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Фуқаро томонидан ҳуқуқларнинг амалга оширилиши бошқа кишиларнинг ҳуқуқларига зид бўлмаслиги лозим. Ҳар бир

киши Конституцияда белгиланган вазифаларни бажаради, жамиятнинг нормал ривожланиши учун шу вазифалар бажарилиши зарур.

Конституциянинг қоидалари бевосита амал қилади ва барча давлат идоралари, мансабдор шахслар, жамоат ташкилотлари, фуқаролар томонидан ижро этилиши мажбурийдир. Конституцияда мустақкамлаб берилган барча ҳуқуқлар ва эркинликлар суд йўли билан ҳимоя қилиниши лозим.

Шахс ва жамиятнинг ўзаро масъулияти — ҳуқуқий давлатнинг ажралмас белгисидир. Нодемократик давлатда фақат фуқаронинг давлат олдидаги масъулияти тан олинади. У гўё фуқарога ҳуқуқ ва эркинлик бераётгандай бўлади ва унинг мақомини тайинлайди. Ҳуқуқий давлатда эса бунинг аксини кўрамиз. Бу ерда давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фуқаролар қошида уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари учун масъуллиги масаласига эътибор қаратилади. Бу масъулият фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилишида айбдор бўлган мансабдор шахсларнинг жавобгарликка тортилишини таъминлайдиган ва кескин жазо чоралари кўрилишини кўзда тутадиган тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд бўлган шароитдагина амалий тус касб этади.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилмаслигининг муҳим кафолати конституциявий қоида бўлиб, унга биноан давлатнинг ҳокимият тузилмалари ҳар бир кишига унинг ҳуқуқ ва эркинликларига бевосита тегишли бўлган ҳужжатлар ва материаллар билан танишишни таъминлашга мажбур. Ҳуқуқий давлатда ҳар бир фуқаронинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи тан олинади.

2-§. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1992 йил 2 июлда “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида”ги Қонунда фуқаролик масалалари, унинг ҳуқуқий ҳолати қонун йўли билан мустақкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги шахс билан давлатнинг доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқасини белгилайди бу алоқа уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчларида ифодаланadi.¹

¹ Ўзбекистон Республикаси. Қонун ва фармонлар. Т., 1992, 25-бет.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир киши фуқаро бўлиш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси ўз идоралари ва мансабдор шахслари орқали фуқаролар олдида масъулдирлар, фуқаро эса давлат олдида масъулдир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида ўз фуқароларининг ҳуқуқ, эркинликларини ва манфаатларини ҳимоя қилади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари фуқароликни олиш асосларидан қатъий назар барча учун тенгдир.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари келиб чиқишидан, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, ирқи, миллати, жинси, маълумоти, тили, дини, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан, машғулотининг туридан ҳамда бошқа ҳолатлардан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг тенг ҳуқуқлилиги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий турмушнинг барча соҳаларида таъминланади. Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айна бир пайтда Ўзбекистон Республикасининг ҳам фуқаросидир.

Қуйидагилар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари бўладилар:

1. Келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, сиёсий қарашлари, диний эътиқодидан, машғулотининг тури ва савиясидан қатъий назар, ушбу Қонун кучга кирган вақтда Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар;

2. Давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарисида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар, агар улар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида туғилган бўлсалар ёки доимий яшаганликларини исбот қилган бўлсалар, бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлсалар ва ушбу Қонун кучга кирганидан кейин кечи билан бир йил ичида, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлсалар;

3. Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олган шахслар.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган эркак ёки аёлнинг чет эл фуқароси билан ёхуд фуқаролиги бўлмаган шахс билан никоҳдан ўтиши, шунингдек, бундай никоҳнинг бекор қилиниши эр ёки хотиннинг фуқаролигини тўхтатилишига олиб келмайди.

Конституциянинг 22-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисидида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшаб тургани ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган ва чет давлат фуқаролигига мансублигини исботлайдиган далиллари бўлмаган шахслар фуқаролиги бўлмаган шахслар деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир шахс фуқаро бўлиш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир йиллиги муносабати билан қилган маърузасида шундай деган эди: "Шахс Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини қабул қилар экан, бу билан у Конституциямиз ва қонунларимизда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлади. Шунингдек, у маълум бурчларни ҳам бажаришга мажбурдир. Табиийки, Ўзбекистон давлати ҳам фуқароларнинг манфаатлари ва эркинликларини Республика ҳудудида ва унинг ташқарисидида ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади".¹

3-§. Фуқароликни қабул қилиш ва уни ўзгартириш асослари

Фуқароликни қабул қилиш, ўзгартириш ва йўқотиш алоҳида давлатларнинг ички қонунчилиги — Конституциялар, фуқаролик қонунлари ва қонунчилик актлари асосида амалга оширилади.

Фуқароликнинг юзага келиши (келиб чиқиши) натурализация йўли билан, халқаро шартнома асосида ва айрим ҳолларда — реинтеграция (тикланиш) орқали ва тақдим этиш йўли билан амалга оширилади.

¹ И. А. Каримов. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т., "Шарқ", 1993, 9-бет.

Фуқароликни қабул қилишнинг асосий йўли туғилиш орқали келиб чиқади, қолган барча усуллари кам учрайди. Сабаби кўп кишилар туғилиши билан фуқароликни қабул қилиб, ўз умри давомида уни ўзгартирмайди.

Фуқароликни туғилиш билан амалга ошириш кенг тарқалган. Хорижий давлатларнинг қонунчилиги туғилиш бўйича фуқароликка эга бўлиш бўйича 2 та асосий мақсадни белгилайди.

"Қон ҳуқуқи" (*jus sanguinus*) асосида чақалоқнинг фуқаролиги ота-онасининг фуқаролиги билан белгиланиб, туғилган жойига боғланмайди. Бу мақсадга Европанинг кўп мамлакатлари, жумладан — Австрия, Норвегия, Финландия, Италия ва бошқалар амал қилади.

"Замин ҳуқуқи" (*jus soli*) асосига кўра, фуқаролик чақалоқнинг туғилган жойидан келиб чиқиб, унинг ота-онаси фуқаролиги билан боғлиқ бўлмайди. Масалан, Бразилия қонунчилигида белгиланишича, бу давлат ҳудудида туғилган ҳар бир шахс Бразилия фуқароси ҳисобланади. Шу асосда Лотин Америкасидаги кўп мамлакатлар фуқаролиги белгиланади.

Ривожланган давлатларда нисбатан кўпроқ иккала асос қўшилмаси, яъни аралаш асос қўлланилади. Ушбу асосга кўра, шу давлатда ёки ундан ташқарида туғилган маҳаллий фуқаролар фарзандлари, шунингдек, шу асосга бўйсунган давлат ҳудудида туғилган чет эллик фуқаролар фарзандлари шу давлат фуқароси деб тан олинади. Аралаш асосни АҚШ, Англия, Франция, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар қўллайди.

Фуқароликни қабул қилишнинг усулларида бири натурализация (фуқароликни қабул қилиш) бўлиб, бу умуман фуқаролиги бўлмаган ёки бошқа давлат фуқароси бўлган шахс томонидан фуқаролик олиншидир. Натурализация тартибда фуқаролик қуйидаги ҳолларда қабул қилинади:

а) фуқаролиги бўлмаган ёки фуқаролигини ўзгартирмоқчи бўлган шахс сўровномасига асосан;

б) бир давлат фуқаросининг бошқа давлат фуқароси билан никоҳдан ўтиши асосида;

в) фуқаролиги бўлмаган ёки бошқа давлат фуқароси бўлган болани фарзандликка олишда.

Натурализация асосида фуқаролик бериш ёки рад этиш давлатнинг ҳуқуқидир. Натурализация асосида фуқаролик

бериш якка тартибда ёки манфаатдор шахс (фарзандликка олишда) розилиги билан амалга ошади.

Барча мамлакатларнинг қонунчилиги бир қатор чекланишларга эга бўлиб, улар асосида шахсларга сиёсий, ижтимоий, диний, миллий ва бошқа сабаблардан келиб чиққан ҳолда натурализацияда рад этилади.

Натурализациянинг энг тарқалган шартидан бири, берилган ҳудудда яшашнинг маълум муддатини белгилашдан иборат (Франция ва АҚШда — 5 йил, Англия ва Норвегияда — 7 йил, Испанияда — 10 йил ва ҳоказо). Шунингдек, ушбу ҳолат бир қатор қўшимча шартларни илгари суриши мумкин: берилган мамлакат тилида сўзлашиш, маълум бир ёшга етиш, яхши хулқ ва бошқалар. Масалан, АҚШда яшаш муддатидан ташқари, натурализация учун 18 ёшга тўлиш, инглиз тилини билиш, Европа ёки Африка миллатига мансуб бўлиш, АҚШда доимий яшаб қолиши ҳақидаги истак билан бориш, "мавжуд тузум душмани" эмаслигини билдириш, Америка Конституциясига содиқлик ҳақида қасамёд келтириш.

Кўпчилик давлатларда узоқ вақт хотин эрининг фуқаролигига қабул қилинди деган тушунча юқори ўринни эгаллаб келган. Ҳозирги пайтда кўпгина давлатлар қонунчилиги белгилашича, аёл чет эллик шахсга турмушга чиқаётиб, ўз фуқаролигини сақлаб қолиши ёки ўз истаги билан натурализация тартибда эрининг фуқаролигини қабул қилиши мумкин. Бу тартиб умумий жиҳатдан қабул қилиниб, турмушга чиққан аёлларнинг фуқаролиги ҳақидаги 1957 йилдаги Конвенцияда ҳамда аёлларни ҳар томонлама таъқиб этилишини бартараф этиш бўйича 1979 йил Конвенциясида белгилаб ўтилган.

Реинтеграция (дастлабки фуқароликни тиклаш) кам учрайди. Қоида бўйича реинтеграция жараёнида соддалаштирилган тартибдаги фуқароликни қабул қилиш тартиби қўлланилади.

Халқаро шартномалар асосида фуқаролик қабул қилиш ва ўзгартириш кўпинча бундай ҳолатлар тинчлик ҳақидаги шартномалар, реатриация ҳақида келишувлар, ҳудудий масалалардаги келишувлар вақтида бўлади. Бу усул бир неча давлатларнинг бирлашиши билан боғлиқ ҳолда янги давлат таркиб топиши ёки бир давлат бўлиниши натижасида бир неча давлатлар тузилишида, бир қисм ҳудуднинг бир давлатда бошқа давлат тасарруфига ўтиши (цессия), шунингдек, қўшни

давлатлар ўртасида алоҳида ҳудудларнинг алмашуви чоғида амалга оширилади.

Ҳудудий ўзгаришлар вақтида кўнгилли равишда фуқаролик танлаш (оптация), ўзгартириш (кўчириш вақтида), автоматик тарзда фуқароликнинг ўзгариши (трансферт) бўлиши мумкин. Трансферт вақтида бир давлатдан бошқа давлатга ўтаётган ҳудуд аҳолисининг, хоҳишидан қатъий назар, бир давлатдан иккинчисига ўтар эди. Трансферт кам учрайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1994 йил сентябридаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси "Консуллик муносабатлари тўғрисидаги Вена Конвенциясига" қўшилди. Бу ҳужжатга асосан Ўзбекистон Республикаси консуллик ташкилотлари чет давлатларда Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди.

4-§. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига эга бўлиш ва фуқароликни йўқотиш асослари

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги қуйидаги ҳолларда олинади:

- 1) туғилганда;
- 2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши натижасида;
- 3) Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асослар бўйича;
- 4) Фуқаролик тўғрисидаги Қонунда назарда тутилган бошқа асослар бўйича.

Туғилган пайтида ота-онаси Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган бола, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёхуд Ўзбекистон Республикасидан ташқарида туғилган бўлишидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Ота-онасининг фуқаролиги ҳар хил бўлиб, улардан бири бола туғилган пайтида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган қуйидаги ҳолларда бола Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади:

- 1) агар у Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган бўлса;
- 2) агар у Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида туғилган бўлсаю, ота-онаси ёки уларнинг бири шу вақтда

Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлса.

Ота-онасининг фуқаролиги ҳар хил бўлиб, улардан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган бўлса, агар бу вақтда ота-она Ўзбекистондан ташқарида доимий яшаш жойига эга бўлган бўлсалар, Ўзбекистон Республикасидан ташқарида туғилган боланинг фуқаролиги ота-онасининг ёзма тарзда ифодаланган келишуви билан белгиланади.

Ота-онасидан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси эса фуқаролиги йўқ шахс бўлган ёхуд номаълум бўлган тақдирда, бола қаерда туғилган бўлишидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади. Онасининг фуқаролиги бўлмаган боланинг отаси белгиланиб, у Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлса, 14 ёшга етмаган бола, қаерда туғилган бўлишидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Фуқаролиги бўлмаган, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган боласи Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади. Ота-онаси номаълум бўлган ва Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўз илтимосларига кўра ушбу Қонунга биноан келиб чиқишидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тилидан, динга муносабатидан, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан қатъий назар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш шартлари қуйидагилардан иборат:

- 1) чет эл фуқаролигидан воз кечиш;
- 2) сўнгги беш йил давомида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаганлик. Ушбу қоида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахсларга, башарти улар шу ерда туғилган ва ҳеч бўлмаса ота-онасидан бири, буваси ёки бувиси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилганлигини ва бошқа давлатларнинг фуқароси эмаслигини исботласа, тааллуқли бўлмайди;
- 3) қонуний тирикчилик манбаларининг мавжудлиги;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини тан олиш ва бажариш.

Бу талаблар алоҳида ҳоллардагина Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси олдида буюк хизматлари ёки фан, техника ва маданият соҳасида катта ютуқлари бўлган, шунингдек, Ўзбекистон Республикасини қизиқтирадиган касб ёхуд малакага эга бўлган айрим шахсларга нисбатан ҳисобга олинмаслиги мумкин.

Шунингдек қонунда, қуйидаги ҳолларда Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги йўқотилади:

1) шахс чет давлатда ҳарбий хизматга, хавфсизлик хизмати идораларига, милицияга, адлия идораларига ёки давлат ҳокимияти ва бошқарувининг бошқа идораларига ишга кирганлиги натижасида;

2) агар чет элда доимий яшовчи шахс беш йил давомида узрли сабабларсиз консулик ҳисобида турмаган бўлса;

3) агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги ёлғонлиги шак-шубҳасиз маълумотлар ёки сохта ҳужжатларни тақдим этиш натижасида олинган бўлса.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони чиққан кундан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги йўқотилади.

— Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ озодликдан маҳрум этилган ва жазони ўтаётган бўлса, уни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш тўғрисидаги илтимосномаси рад этилади.

Илгари Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган шахс ўз илтимосига биноан ушбу қонун талабларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига тикланиши мумкин.

5-§. Ўзбекистон Республикасида фуқароликнинг тўхтатилиши

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик қуйидаги ҳолларда тўхтатилади:

1. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш оқибатида;

2. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш оқибатида;

3. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асосларга биноан;

4. Ушбу қонунда кўзда тутилган бошқа асосларга биноан.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини тўхтатилиши Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилишига сабаб бўлади.¹

Фуқаролик тўғрисидаги қонунда белгиланган тартибда шахснинг илтимосномасига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишга рухсат этилади. Агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишни илтимос қилувчи шахс давлат олдидаги мажбуриятларини ёки фуқароларнинг ёхуд давлат ва жамоат ташкилотларининг муҳим манфаатлари билан боғлиқ мулкӣ мажбуриятларни бажармаган бўлса, унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши рад этилиши мумкин.

Агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишни илтимос қилувчи шахс айбланувчи сифатида жиноий жавобгарликка тортилган ёхуд унга нисбатан қонуний кучга кирган ва ижро этилиши зурур бўлган суд ҳукми бўлса ёки шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши Ўзбекистон Республикаси давлат хавфсизлиги манфаатларига зид бўлса, унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига йўл қўйилмайди. Шунингдек қонунда, ота-оналарининг фуқаролиги ўзгарганда ёки ҳар иккаласи Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиққанда, ўз навбатида уларнинг 14 ёшга тўлмаган болаларининг фуқаролиги ҳам ўзгариши мукамал берилган.

Агар боланинг ота-онасидан бири маълум бўлса, ана шу ота ёки онанинг фуқаролиги ўзгарганида 14 ёшга тўлмаган боланинг фуқаролиги ҳам тегишли суратда ўзгаради. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи боланинг ота-онаси ёки ёлғиз отаси ё онаси бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқсалар ва айна бир пайтда улар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари васийликка ёки ҳомийликка олган боланинг тарбиясида иштирок этмасалар, ота-она, васий ёки ҳомийнинг илтимосига кўра бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланса, бошқаси чет эл фуқаролиги бўлмаган шахс бўлиб

¹ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги Қонун . Ўзбекистон Республикаси. Қонун ва фармонлар. Т., 1992, 31- бет.

қолаверса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олаётган ота ёки онанинг илтимосномасига кўра бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиши мумкин.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланса, бошқаси эса фуқаролиги бўлмаган шахс бўлиб қолаверса, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи бола Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланса, бошқаси эса фуқаролиги бўлмаган шахс бўлиб қолаверса, Ўзбекистон Республикасидан ташқарида яшовчи бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олаётган ота ёки онанинг илтимосига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиши мумкин.

Агар ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқса, бошқаси эса Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиб қолаверса, бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқаётган ота ёки онанинг илтимосига кўра бундай боланинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига рухсат этилиши мумкин.

Чет эл фуқароси ёхуд фуқаролиги бўлмаган шахс бўлиб, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан фарзандликка олинаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади. Чет эл фуқароси бўлиб, бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси эса фуқаролиги бўлмаган шахс бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олинаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади.

Фуқаролиги бўлмаган, бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олинаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади. Чет эл фуқароси бўлиб, бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси чет эл фуқароси бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олувчиларнинг келишувига кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаросига айланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, чет эл фуқаролари томонидан фарзандлика олинган ёки бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси, бошқаси чет эл фуқароси бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олинган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади. Фарзандликка олувчиларнинг илтимосномасига кўра бундай

боланинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига рухсат берилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, болани фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан фарзандликка олинган ёки бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси фуқаролиги бўлмаган шахс бўлган эр-хотин томонидан фарзандликка олинган бола Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолади

Ота-оналарнинг фуқаролиги ўзгарган тақдирда, шунингдек болалар фарзандликка олинган тақдирда 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган болаларнинг фуқаролиги Фуқаролик тўғрисидаги Қонуннинг 34-моддасида кўзда тутилган тартибда фақат болаларнинг розилиги билан ўзгартирилиши мумкин.

6-§. Фуқаролик масалалари билан шуғулланувчи давлат идоралари

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисидаги ишларни юритувчи Ўзбекистон Республикасининг давлат идоралари қуйидагилардан иборат:

Ўзбекистон Республикасининг Президенти;

Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар вазирлиги;

Ўзбекистон Республикасининг Ташқи ишлар вазирлиги;

Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари.¹

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фуқаролик масалаларига оид ваколатлари қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшовчи чет эл фуқаролари фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш тўғрисида;

2. Чет элда яшаётган ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси Президентига тегишли илтимоснома билан мурожаат этган тақдирда уларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш тўғрисида;

3. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш тўғрисида;

¹ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги Қонун. Ўзбекистон Республикаси. Қонун ва фармонлар. Т., 1992, 35-бет.

4. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва унинг тегишли идораларига берилган ваколатлар:

1) Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчи шахслардан Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига оид аризаларни қабул қилади;

2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига доир аризаларни асослаш мақсадида келтирилган далил ва ҳужжатларни текширади;

3) фуқаролик масалаларига доир аризани зарур ҳужжатлар билан бирга Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги фуқаролик масалалари бўйича комиссияга йўллайди;

4) Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган шахсларнинг фуқароликка мансублигини аниқлайди;

5) Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган шахсларнинг фуқаролигини йўқотганлигини қайд этади;

Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигининг, дипломатия ваколатхоналари ва консултант муассасаларининг ваколатлари қонунда мукамал белгиланган бўлиб, асосан фуқаролик масалалари билан шуғулланади.

7-§. Фуқароликка оид аризалар ва тақдимномаларни кўриб чиқиш тартиби

Фуқаролик масалаларига оид аризалар Ўзбекистон Республикаси Президенти номига ариза берувчиларнинг доимий истиқомат жойидаги ички ишлар идоралари орқали, чет элда доимий яшовчи шахслар томонидан эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатик ваколатхоналари ёки консуллик муассасалари орқали топширилади.¹

Чет давлат фуқароси бўлган шахс ўз фуқаролигини ўзгартириш ниятига мазкур давлатнинг муносабатини кўрсатувчи ҳужжатни тақдим этиши шарт. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига олиш, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига тиклаш ёки ундан чиқиш тўғрисидаги илтимосномалари аризачининг ёзма илтимосига биноан кўриб

¹ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги Қонун, 23- модда.

чиқилади. 18 ёшга тўлмаган шахслар хусусидаги илтимосномалар улар вакилларининг нотариал идоралар томонидан, чет элда эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасаси томонидан тасдиқланган қонуний вакилларининг илтимосига биноан кўриб чиқилади.

14 ёшдан 18 ёшгача бўлган болалар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига олиш, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига тиклаш ва ундан чиқариш тўғрисида ариза топшириш чоғида уларнинг розилиги бўлиши шарт. Бундай розилик ёзма баён этилиши ва нотариал идоралар томонидан, чет элда эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасалари томонидан тасдиқланган бўлиши шарт.

Вояга етмаган боланинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши тўғрисида илтимоснома топширганда, башарти унинг ота-онасидан бири Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиб қоладиган бўлса, унинг ўз боласининг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига муносабати билдирилган аризаси ҳам тақдим этилиши керак. Бундай ариза нотариус томонидан, чет элда эса Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасаси томонидан тасдиқланган бўлиши шарт.

Башарти ариза берувчи саводсизлиги ёки жисмоний камчиликлари сабабли аризани имзолай олмаса, унинг илтимосига биноан бошқа киши аризани имзолайди, бу ҳақда ички ишлар идораси, чет элда эса Ўзбекистон Республикаси тегишли дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасаси томонидан аризага ёзиб қўйилади.

Шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги тўғрисидаги ариза унинг доимий истиқомат жойида ички ишлар идорасига, чет элда доимий яшайдиган шахс томонидан эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатик ваколатхонаси ёки консуллик муассасига берилади. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансубликни аниқлашда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги билан боғланаётган вазият бошланган пайтда амал қилиб турган Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси тузган халқаро шартномаларнинг қоидалари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига оид аризалар ариза берувчи шахсан мурожаат этган тақдирда унинг доимий истиқомат жойидаги ички ишлар идоралари, чет элда доимий яшовчи шахсларга нисбатан эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатия ваколатлари ёки консуллик муассасалари томонидан расмийлаштирилади.

Узрли сабаблар бўлган тақдирда ички ишлар идоралари, тегишли дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари фуқаролик тўғрисидаги ҳужжатларни бошқа шахслар ёки почта орқали юборилган аризаларга мувофиқ расмийлаштиришлари шарт.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига оид аризалар берилганда давлат божи тўланади, унинг миқдори Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади. Фуқаролик масалаларига оид аризани расмийлаштираётган ички ишлар идораси ёки тегишли дипломатик ваколатхонаси ёхуд консуллик муассасаси мазкур ариза юзасидан асосланган хулосасини чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги фуқаролик масалаларига оид аризалар ёки тақдимномалар юзасидан ўз хулосалари ҳамда бошқа зарур ҳужжатларни Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги фуқаролик масалалари комиссияси номига юборадилар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш тўғрисидаги аризаларига оид хулосаларда ариза берувчининг давлат олдида бажарилмай қолган мажбуриятлари ёки унинг фуқаролар ёхуд давлат ва бошқа жамоат ташкилотлари муҳим манфаатлари билан боғлиқ бўлган мулкӣ мажбуриятлари ҳусусидаги, уни айбланувчи сифатида жиноий жавобгарликка тортиш ҳақидаги, ёхуд унга нисбатан суднинг қонуний кучга кирган, ижро этилиши лозим бўлган ҳукми мавжудлиги ҳақидаги ё бўлмаса мазкур шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги манфаатларига зидлиги тўғрисидаги маълумотлар ҳам хабар қилинади.

Фуқаролик тўғрисидаги Қонуннинг 30-моддасида кўрсатилган фуқароликка оид масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти фуқаролик масалалари комиссиясини тузади. Фуқаролик масалаларига оид аризалар ва тақдимномаларни кўриб чиқиш

пайтида комиссия ариза берувчининг далилларини, тақдимноманинг мазмунини, давлат идоралари ва жамоат ташкилотларининг хулосаларини, бошқа ҳужжатларни ҳамда тегишли тарзда рамийлаштирилган гувоҳлар кўрсатмаларини атрофлича баҳолайди.

Башарти, шахс Қорақалпоғистон Республикасига бориб яшамоқчи бўлса, комиссия Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг уни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул этиш ёки унинг фуқаролигини тиклаш мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслиги тўғрисидаги, шу жумладан, Республикада унга иш, турар жой ва бошқа қулайликлар бериш имконияти бор-йўқлиги ҳақидаги фикрни эътиборга олади.

Комиссия ўз ихтиёридаги иш юзасидан материаллар ва ҳужжатларни тегишли давлат идоралари ва жамоат ташкилотларидан талаб қилиб олишга ҳақлидир, бу давлат идоралари ва жамоат ташкилотлари эса комиссия белгилаган муддатда зарур маълумотни тақдим этадилар.

Комиссия ҳар бир ариза ёки тақдимнома юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифлар киритади. Комиссиянинг қарори баён билан расмийлаштирилади, уни комиссиянинг мажлисида қатнашган барча аъзолари имзолайдилар.

Фуқаролик масалалари юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлар чиқаради. Агар фармонда бошқа муддат белгиланган бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони чиқарилган кундан бошланади. Фуқаролик масаласига оид такрорий ариза, қоида тариқасида, шу мақсадга оид аввалги қарордан кейин бир йил ўтгач кўриб чиқилади. Иш учун муҳим бўлган ҳамда ариза берувчига маълум бўлмаган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган вазиятлар вужудга келган тақдирда такрорий ариза илгарироқ ҳам кўриб чиқилиши мумкин.

Фуқаролик масалаларига оид аризалар ёки тақдимномаларни кўриб чиқиш муддати бир йилдан ошмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчи шахсларга нисбатан фуқаролик масалаларига оид қарорларнинг ижроси Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва унинг тегишли идоралари, фуқаролик ҳолатини қайд этиш бўлимлари, чет элда яшовчи шахсларга нисбатан эса Ўзбекистон Республикасининг Ташқи ишлар вазирлиги

зиммасига, Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари зиммасига юклатилади.

Қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олган шахслар Ўзбекистон Республикасининг ички ишлар идоралари ёки дипломатик ваколатхоналари ёхуд консуллик муассасалари томонидан Ўзбекистон Республикасининг фуқароси паспорти топширилади. 16 ёшга етмаган болаларнинг ҳужжатларига уларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги ёзиб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасида яшаб турган, лекин Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўхтатилган, бошқа давлат фуқароси бўлмаган шахслар ички ишлар идораси томонидан фуқаролиги бўлмаган шахсларга мўлжалланган истиқомат гувоҳномаси берилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик масалаларига оид қарорлар ижроси Ўзбекистон Республикасининг Президенти ҳузуридаги фуқаролик масалалари комиссияси томонидан, шунингдек бошқа ваколатли идоралар томонидан ўз ҳуқуқлари доирасида назорат этилади.

Фуқаролик масалаларига оид аризаларни қабул қилишдан асосииз бош тортганлик, аризани кўриб чиқиш муддатлари бузилганлик, шунингдек, мансабдор шахсларнинг фуқаролик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш тартибини ва фуқаролик масалаларига оид қарорларни ижро этиш тартибини бузадиган бошқа ноҳақ хатти-ҳаракатлари хусусида улар бўйсунадиган юқори мансабдор шахсга ёки судга қонунда белгиланган тартибда шикоят қилиниши мумкин.

Чет элда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари Ўзбекистон Республикасининг ҳимояси ва ҳомийлигидан фойдаланадилар. Ўзбекистон Республикаси, ўзининг дипломатик ваколатхоналари ва консуллик муассасалари, шунингдек, уларнинг мансабдор шахслари Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ўзлари борган мамлакат қонунлари билан, Ўзбекистон Республикаси ва унинг фуқароси борган давлат қатнашаётган шартномалар ҳамда халқаро одатлар билан бериб қўйилган ҳамма ҳуқуқлардан тўла фойдаланиш имкониятига эга бўлишлари учун чоралар қўришлари, уларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатларини қонунларда белгиланган тартибда ҳимоя қилишлари, зарур ҳолларда эса Ўзбекистон

Республикаси фуқароларининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш чораларини кўришлари шарт.

Башарти, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси чет давлатга топширилиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган шахснинг чет давлат фуқаролигига мансублиги тан олинмайди.

Алоҳида ҳолларда, хорижий давлат фуқаролари бўлмиш ватандошлар, агар улар ёки уларнинг ота-оналари, бувалари ёки бувилари бир вақтлар мавжуд тузум туфайли ватанни ташлаб кетишга мажбур бўлган бўлсалар, ўз илтимосларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига ҳам қабул қилинишлари мумкин¹.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар.

¹ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги Қонун. Ўзбекистон Республикаси. Қонун ва фармонлар Т., 1992, 28-бет.

XI БОБ. КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ, ЭРКИНЛИК ВА БУРЧЛАРНИНГ ЮРИДИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ТАСНИФЛАНИШИ (КЛАССИФИКАЦИЯСИ)

1-§. Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг вужудга келиши

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг иккинчи бўлимида дунёдаги бошқа кўпчилик давлатларнинг Конституциялари қатори инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва бурчлари тўғрисидаги муҳим қоидаларни мустаҳкамлайди.

Конституциявий ҳуқуқнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у фуқароларнинг асосий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни мустаҳкамлайди, қонун ва қонун ости ҳужжатларида эса, улар асосида вужудга келадиган ҳосила ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни белгилаш билан бирга улар мазмунини кенг ёритиш имконини беради.

Конституциявий ҳуқуқда, эркинлик ва бурчларнинг юридик хусусиятлари унда мустаҳкамланган ҳар қандай қоида сингари, улар олий юридик кучга ва ўзгартиришнинг махсус тартибига эга эканлигини, шунингдек, унинг асосида ишлаб чиқиладиган бошқа соҳалар қонунчилиги учун асосий йўналишларни белгилашини таъкидлаш жоиз.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳар бир шахсга тааллуқли бўлиб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари эса фақат ўша давлат фуқаролигига эга бўлган шахсларгагина тегишлидир.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини фуқаролигидан қатъий назар, ҳар бир шахсга тегишли бўлган инсон ҳуқуқ ва эркинликлари билан аралаштириб юбормаслик керак.

Ушбу ёндашувга доир мисол сифатида инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқлари белгиланган ва ҳозиргача ҳаракатда бўлган 1789 йилги "Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз Декларацияси"дан кўчирма келтирамиз: "Барча инсон ҳуқуқларда эркин ва тенг бўлиб туғилдилар ва шундай бўлиб

қоладилар. Ижтимоий тафовутлар фақат кўпчилиكنинг умумий манфаатларигагина асосланиши мумкин.

Ҳар қандай давлат иттифоқининг мақсади инсоннинг ажралмас ва табиий ҳуқуқларини таъминлашга қаратилади. Эркинлик, мулкка эгаллик қилиш, хавфсизлик ва зулм-қийноқларга солинишига қаршилик кўрсатиш шулар жумласидандир.

Бошқаларга зарар етказмайдиган даражада ҳамма нарсани қилиш имконияти эркинликни ташкил этади. Шундай қилиб, ҳар бир инсонга табиий ҳуқуқларини амалга ошириш чегараси фақат жамиятнинг бошқа аъзоларини ҳам худди шундай ҳуқуқларининг таъминланиши доираси билан чегараланиши мумкин. Бу чеклашлар фақат қонун билан белгиланади".

2-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари: умумий ва ўзига хос жиҳатлари

Ҳуқуқ ва эркинликлар ўртасидаги кескин юридик фарқни кўрсатиш анча мушкул иш. Умумий ҳуқуқнинг назариясидан бизга маълумки, субъектив ҳуқуқ бу шахс йўл қўйиши мумкин бўлган хулқи чегарасининг ўлчови. Фикримизча, бу таъриф эркинлик тушунчасига ҳам мос келади.

Шу билан кўпчилик ҳолларда, субъектив ҳуқуқ ҳақида гап кетганда, ушбу ҳуқуққа тегишли муайян бурчлар мавжуд бўлиб, у ҳуқуқ субъектларига маълум даражада тегишли бўлади.

Масалан, соғлиқни сақлаш ҳуқуқи эълон қилинганда, унинг табиатига кўра мажбурият субъектлари сифатида давлат (айрим ҳолларда нодавлат) соғлиқни сақлаш муассасалари ёки амалиёт билан шуғулланувчи муайян тиббиёт ходимлари қатнашадилар.

Эркинлик ҳақида гап кетганда, ушбу эркинликни рад этиш ёки чеклаш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмаганлиги ушбу эркинликни ҳурмат қилишнинг мажбурийлиги тушунилади, акс ҳолда тегишли ҳуқуқий жавобгарлик мавжуд бўлади.

Айтайлик, Конституцияда сўз эркинлиги берилган бўлса, инсон давлатдан ушбу ҳуқуқ асосида ўз фикрини ошкора қилишига қаршилик қилувчи ҳар қандай субъектдан ҳимоя қилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Юқорида баён қилинган ҳуқуқ ва эркинлик ўртасидаги фарқлар жуда шартли бўлиб, у барча ҳолларда ҳам бир хилда қўлланилиши мумкин эмас.

Масалан, агарда таълим бериш эркинлиги (академик эркинлик) белгиланган бўлса, у ҳолда ўқитувчининг бу эркинлигини таъминлаш мажбуриятининг субъекти ўқув юртининг маъмурияти ёки шу ўқув юртининг ҳомийси тимсолида бўлади ва улар таълим бериш эркинлигини ҳурмат қилишлари ва кафолатлашлари шарт, акс ҳолда улар бу эркинликни чекловчилар қаторига қўшилиб қолишлари мумкин. Шунини қўшимча қилиб айтиш мумкинки, англо-саксон ҳуқуқ тизимидаги кирувчи мамлакатлардаги қонун чиқарувчи ҳокимият, одатда, конституцияларда субъектнинг позитив ҳуқуқларини белгилашдан ёки ушбу ҳуқуқларни санаб ўтишдан кўра, тегишли эркинликларнинг кафолатланишини афзал кўриши эътиборга лойиқ.

Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ва иккинчи томондан, уларнинг бошқа кишилар, давлат ва жамият олдидagi бурчлари орасидаги ўзаро алоқадорликни инкор қилиш хато бўлур эди. Зеро, умумий ҳуқуқ назариясидан бизга маълумки, бурч бу — хулқнинг зарурий меъёри ҳисобланади. Инсон муайян қоидаларга риоя қилиши керакки, у ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланганида, бошқа кишиларга асоссиз равишда зиён етказмаслиги ва жамиятнинг нормал ҳаёт кечиришига тўсқинлик қилмаслиги лозим. Конституциялар ҳаётийлигини таъминланишининг зарурий шarti — ўз мазмуни ва моҳиятини инсон ва фуқаролар ҳуқуқ-эркинликлари билан бойитилишида ифодаланади.

Юридик адабиётларда инсон ҳуқуқларининг ажралмас эканлиги таъкидланиб, унинг мавжудлиги тегишли бурчларни бажармасликка ёки бажаришга боғлиқ эмас, деган қарашлар мавжуд. Фуқароларнинг ҳуқуқлари эса давлат олдида қатор бурч ва мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ, деб кўрсатилади. Аммо шунини таъкидлаш лозимки, шахснинг армияда хизмат қилмаганлигини рўқач қилиб, уни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш мумкин эмас.

Бундан шундай хулосага келиш мумкин: ҳар қандай ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишни муайян бурчни бажариш билан боғлаб қўйиш тўғри эмас. Шу билан бир вақтда, инсон ва фуқароларнинг ўз бурчларини бажариши давлат ва жамиятнинг нормал ҳаёт кечириши умумий омил ҳисобланади ва ниҳоят, шунини қайд қилиш керакки, конституциявий бурчлар икки қирралиги, яъни инсонларнинг муайян бурчлари ва фуқароларнинг бурчлари билан ажралиб туради.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий ифодаланишининг икки усули — позитив ва негатив усуллари мавжуд:

а) позитив усулда, конституция субъектнинг муайян ҳуқуққа эгалигини белгилайди ёки таъкидлайди;

б) негатив усул шундай ифодаланадики, унга кўра ҳар қандай субъектга ўзга субъектнинг ҳуқуқ ёки муайян эркинлигини бузиш ёки чеклаш таъқиқланади.

3-§. Ўзбекистон Республикасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларининг конституциявий таснифланиши (классификацияси)

Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар доирасининг доимий равишда кенгайиб бориши, уларни маълум гуруҳларга ажратишни талаб қилади. Бу эса ўз навбатида ҳуқуқ институтлари билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш ва улар ечимини топишни енгиллаштиради.

Таснифлаш турли хил мақсадларда ва асосларда ўтказилиши мумкин. Бироқ шуни ёдда тутиш керакки, гуруҳлаштириш шартли равишда кечади, чунки кўп ҳолларда бирор ҳуқуқ ёки эркинлик ёхуд бурч бир пайтда икки ёки ундан кўп таснифий гуруҳларга тегишли бўлиши мумкин. Улар қуйида тақлиф этилаётган таснифлаштиришда ўзларининг асосий мазмунлари жиҳатидан яқин бўлган гуруҳларга киритилади. Масалан, виждон эркинлиги шахсий эркинликлар туркумига киради, айрим мамлакатларда эса у аниқ ифодаланган сиёсий характер тусини олади.

Таснифлаштиришнинг бири билан биз юқорида танишиб чиқдик, яъни ҳуқуқларни инсон ҳуқуқлари ва фуқароларнинг ҳуқуқларига ажратиш.

Таснифлаштиришнинг яна бир кўриниши ҳуқуқ, эркинлик ва бурч субъектларининг характери билан боғлиқ асосда амалга оширишдир. Бунда ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни *индивидуал* ва *жамоа(коллектив)* турларига ажратиш мумкин.

Тўғри, индивидуал ҳуқуқ кўп ҳолларда жамоа шаклида ҳам амалга оширилиши мумкин. Аммо у жамоа ҳуқуқидан фарқли равишда, одатда, индивидуал тарзда амалга оширилиши ва ҳимоя қилиниши мумкин. Жамоа ҳуқуқини эса унинг моҳиятига кўра индивидуал тарзда амалга ошириш мумкин эмас.

Масалан, иш ташлаш ҳуқуқи — жамоа ҳуқуқидир. Индивидуал тартибда иш ташлаш — иш ташлаш ҳисобланмасдан, балки у ишга келмаслик деб баҳоланиши мумкин.

Кўпчилик ҳолларда ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар ўз характерига кўра индивидуалдир. Бироқ бу ҳолат конституцияда доимо аниқ ва равшан қилиб белгиланмайди.

Шуни ҳисобга олиш керакки, индивидуал ва жамоа ҳуқуқлари ўртасида баъзан объектив қарама-қарашликлар келиб чиқади.

Индивидлар (алоҳида шахслар) ўзаро тенг ҳуқуқли турли жамоа ёки бирлашмаларга аъзо бўлиб, жамоа ҳуқуқини амалга оширишда эса турли даражадаги индивидуал имкониятларга эга бўлиши мумкин. Масалан, парламентда икки ҳудудий жамоа тенг вакилларга эга бўлиб, улардан биридаги сайловчилар сони иккинчи ҳудуд сайловчиларидан икки марта кўп бўлса, ушбу ҳолатда биринчи ҳудуддаги ҳар бир сайловчининг овози иккинчи ҳудуддаги икки сайловчининг овозига тенг бўлади.

Баъзан миллий ҳаракат йўлбошчилари миллий гуруҳ ёки жамоаларнинг ҳуқуқларидан ўзларининг шахсий ёки тор сиёсий манфаатларини кўзлаб фойдаланадилар. Бу ҳолат гоҳида шу гуруҳ ёки жамоанинг умумий манфаатига зид бўлиб, оқибатда фақат зарар келтириши мумкин. Инсонлар жамоа ҳуқуқларининг бундай йўл билан ўзлаштирилиши муаммолар ечимини чигаллаштриб, низоли вазиятларни келтириб чиқаради.

Ушбу муаммо, айниқса, миллий муносабатларда юзага келаётган низоларга тез-тез сабаб бўлиб туради. Миллий ҳаракатларнинг намоёндалари кўп ҳолларда миллий жамоа ҳуқуқларини инсонларнинг индивидуал ҳуқуқларидан устун қўйишга ҳаракат қилишади, бундай ҳолатларни собиқ Шўролар давлати ўрнида пайдо бўлган айрим давлатларда учратишимиз мумкин.

Индивидуал ва жамоа ҳуқуқларининг ўзаро муносабатидан келиб чиқувчи муаммолар ечимини бир томонлама ҳал қилиш мумкин эмас. Шунинг учун устуворлик инсоннинг ажралмас индивидуал ҳуқуқи билан белгиланиши зарур.

Ҳаракатлар қайси мақсадда ва қандай эзгу ниятда амалга оширилишидан қатъий назар, бошқаларнинг эрки ва ҳуқуқларини чеклаш ва уларга зиён етказиш ҳисобига эришишни ҳеч қачон оқлаб бўлмайди.

Булардан ташқари ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни, *асосий ва қўшимча* турларга ажратиш мумкин. Масалан, давлатни бошқаришда иштирок этиш асосий ҳуқуқ ҳисобланса, сайлов ҳуқуқи ундаги ҳосила ҳуқуқ бўлиб, унинг мазмунини ифодалаш шакли ҳисобланади.

Ҳуқуқшунос олимлар эркинликларнинг тарихий ривожланишини уч босқич ёки уч авлодга ажратишади.

Биринчи босқич, дунёда конституционализмнинг вужудга келиши билан боғлиқ бўлиб, дастлабки конституциявий ҳужжатларда ҳуқуқ ва эркинликларнинг икки гуруҳи қоида сифатида фуқаролик ва сиёсий жамият дуализми қайд этилган.

Бу фуқаролик ҳуқуқи ва эркинликларига мувофиқ, яъни бизда қабул қилинган шахсий ҳуқуқлар шахс дахлсизлиги ва унинг процессуал кафолатлари (масалан, уй-жой дахлсизлиги) ҳамда сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар — сайланиш ҳуқуқи, сўз, матбуот эркинликлари ва бошқалардир.

Иккинчи босқич, XX асрнинг биринчи ярми ва асосан, аср ўргаларида яратилган Конституцияларда ҳар томонлама мустақамланиб қўйилган ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлар бўлиб, улар асосан ёлланма меҳнат вакиллари манфаатларини ҳимоялаш: меҳнат ҳуқуқи ва унинг кафолатларини, шунингдек, ижтимоий-маданий ҳуқуқ ва эркинликлар туркумини, таълим олиш ҳуқуқи, илм-фан ва маданият ютуқларидан фойдаланиш каби меъёрларини ўзида ифодалайди.

Учинчи босқич, XX асрнинг иккинчи ярмида дунёвий муаммоларнинг кучайиши, улар сирасидан бўлган экологик муаммоларнинг кескинлашуви ва айрим ривожланган мамлакатларнинг информатизация даврига кириб бориши билан ифодаланади. Шу каби омиллар соғлом атроф-муҳитга эга бўлиш, маълумот олиш ва шу каби бошқа ҳуқуқларнинг эътироф этилишига олиб келди.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг ривожланиш босқичларидан қатъий назар, конституциявий ҳуқуқ ривожланишининг асосий йўналишларида — ижтимоийлашув, демократлашув ва байналмилаллашув омилларининг яққол намоён бўлиши кузатилмоқда. Конституцияларда эълон қилинаётган ҳуқуқ ва эркинликларни юридик баён қилиш сифатларининг доимо такомиллашиб боришини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Бизнинг фикримизча ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни мазмуни ва моҳияти бўйича таснифлаш жуда муҳим аҳамиятга эга.

Таснифлаш шарт-шароитларига доир юқоридаги фикр ва мулоҳазаларни ҳисобга олиб, инсон ҳуқуқи, эркинликлари ва бурчларини *асосий гуруҳларга ажратиш* қуйидагича қабул қилинган.

Биринчи гуруҳ: инсон шахсий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари, яъни яшаш ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик ва турар жой дахлсизлиги каби ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар.

Иккинчи гуруҳ: давлат ва жамиятни бошқаришда иштирок этиш, овоз бериш, йиғилиш ҳуқуқи, ватанни ҳимоя қилиш билан боғлиқ қатор сиёсий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар.

Учинчи гуруҳ: меҳнат ҳуқуқи, меҳнат эркинлиги, мулк ҳуқуқи, солиқ тўлаш бурчи, таълим олиш ҳуқуқи, ижод эркинлиги ва шу кабилар иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ эркинлик ва бурчлар гуруҳини ташкил этади.

Айнан худди шундай туркумлаш асосида ўзбек қонунчилиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг тизими мустақкамлаб қўйилган:

— энг аввало, умумий қоидалар ифодаланган бўлиб, инсон ва фуқароларнинг ўз ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларида ўзаро тенглиги;

— фуқаролар ўзларининг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари жамият ва давлат ҳамда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, уларнинг қонуний манфаатларига путур етказмасликлари;

— ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг дахлсизлиги қоидалари белгиланган.

Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларининг кейинги жойлашуви тегишли ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг мазмунига асосан мустақкамлаб қўйилган:

- 1) шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар;
- 2) сиёсий ҳуқуқлар;
- 3) иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар;
- 4) фуқароларнинг бурчлари.

Юридик адабиётларда инсон ҳуқуқларини бошқа мезонлар асосида ҳам таснифлаш учрайди.

ХII БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАР ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий тизими

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир қатор моддаларида фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланган.

Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари тизимида энг муҳими яшаш ҳуқуқи ҳисобланади. Чунки яшаш ҳуқуқи таъминланганидан сўнггина Конституция, қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларида кафолатланадиган ва ҳимоя қилинадиган ҳуқуқ ва эркинликлар учун шарт-шароит яратилади.

Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ажралмас ҳуқуқи. Ҳаётга суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир. Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда хибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас.

Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши қонуний тартибда, судда ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунга қадар айбдор эмас деб ҳисобланади. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шавқатсиз ёки қадр-қимматни камситувчи бошқа тарзда муомалага дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч кимнинг устидан унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётга аралашидан ҳимояланиш ва турар жой дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига

кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлушувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.

Ҳар ким фикр, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сирини ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим.

Барча учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Инсон ва фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари тизими Конституциямизнинг олтинчи боби, 24-31-моддаларида мустақамлаб қўйилган.

2-§. Яшаш ҳуқуқи

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 3-моддасида ҳар бир инсоннинг яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқлари мустақамланган.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг 6-моддасида "Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун томонидан ҳимоя қилинади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ҳаётдан маҳрум қилиниши мумкин эмас", — дейилган.

Ўзбекистон Конституциясида ҳам инсон ва фуқароларнинг яшаш ҳуқуқларига оид ушбу халқаро андозалар ўзининг тўла аксини топган.

Инсон — бу биоижтимоий категориядир, чунки у ўзининг биологик ибтидосига, ўзагига эга, кейинчалик ҳаётини фаолияти натижасидагина шахс сифатида шаклланади.

Шу боис ҳуқуқ томонидан кўриқланадиган ижтимоий қадриятлар қаторида инсон, унинг шахси билан боғлиқ хусусиятлари ижтимоий маънода тенги йўқ, биологик маънода такрорланмас, табиат ва жамият ижодининг маҳсули сифатида марказий ўринни эгаллайди. Инсоннинг ҳар қандай тирик мавжудотлар каби физиологик ва психологик тузилиши, айниқса, унинг жамият ҳаётидаги иштироки, ижтимоий муносабатларнинг яратувчиси ва иштирокчиси, субъекти эканлиги боис ҳам унинг ҳаёти олий даражада муқаддас ҳисобланади ҳамда у муҳофаза қилинади.

Конституцияда яшаш ҳуқуқининг эълон қилиниши давлат томонидан уни кўриқлаш ва ҳимоя қилишнинг кучли механизми яратилишини талаб қилади. Булар нафақат жиноятчиликнинг олдини олиш ёки жиноятга қарши курашиш натижасидаги ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолиятини эмас, балки ижтимоий соҳада ҳам инсон ҳаётининг таъминланишини ҳам ўз ичига олмоғи даркор.

Конституцияда мустақамланган ва қафолатланган фуқароларнинг яшаш ҳуқуқи жорий қонунлар ва давлат органларининг ташкилий фаолияти орқали амалий таъминланади.

Ўзбекистонда оналик ва болалиққа катта эътибор берилмоқда. Инсон ҳақида ғамхўрлик қилиш, унинг дунёга келишидан анча аввалроқ бошланади. Бунинг учун қатор давлат дастурлари ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилган. Уларнинг бош мақсади болалар ўлимининг олдини олиш, экологияни яхшилаш, жисмоний ва соғлом авлодни тарбиялаш учун ижтимоий шароитлар яратиш, оналик ва болалиқнинг фаровон турмуши учун зарур моддий ва маънавий асосларни яратишни кўзлайди.

Ўзбекистоннинг ушбу соҳадаги саъй-ҳаракатлари қаторига ёш авлодни соғлом қилиб тарбиялаш учун биринчи нишонлар қаторида "Соғлом авлод учун" ордени таъсис этилганлигини, у оналик ва болалиқни муҳофаза қилишдаги алоҳида хизматлари учун муносиб инсонларни тақдирлашни назарда тутганлигини мисол қилиш мумкин.

Инсон ҳаётининг меҳнат жараёнида изчиллигини ва соғлигини сақлаш, хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ҳамда санитар-гигиеник ва даволаш, профилактик, ташкилий,

ижтимоий-иқтисодий тизимнинг қонуний таъминоти, яшаш ҳуқуқи кафолатларини самарали йўлга қўйганлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майдаги "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонунида меҳнатни муҳофаза қилиш борасида давлат сиёсати, ходимнинг ҳаёти ва соғлиғи корхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларидан устунлиги тамойили мустаҳкамланганлигида, шунинг учун ҳам экологик хавфсиз меҳнат шароитининг яратилиши, махсус кийим ва пойафзал, хусусий ҳимоя воситалари, даволаш-профилактик овқатларнинг бепул берилиши ва бошқа фаолиятларнинг амалга оширилиши, биринчи навбатда, кишиларнинг яшашга бўлган Конституциявий ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган.

Яшаш ҳуқуқи кафолатларини таъминлаш мақсадида давлат томонидан фуқароларнинг соғлиғини сақлашга жиддий эътибор берилмоқда. Унинг учун соғлиқни сақлашнинг ягона тизими яратилган бўлиб, у давлат, хусусий ва бошқа тизимларни ўз ичига олади. Фуқароларнинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 августдаги "Фуқароларнинг соғлиғини сақлаш тўғрисида"ги Қонун, ушбу қонунлар асосида қабул қилинган қонун ҳужжатлари, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари ҳамда Ўзбекистон қўшилган Халқаро шартномалар билан тартибга солинади.

Инсонларнинг яшаш ҳуқуқини таъминлаш ва муҳофаза қилишда жиноят ҳуқуқи қонунчилиги ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Жиноят қонунчилиги инсон ҳаётини муҳофаза қилишга доир мукамал жиноий ҳуқуқий чоралар тизимига эга. Масалан, Жиноят Кодекси махсус қисмининг 26 фоизга яқин меъёрлари фуқароларнинг ҳаётига зиён етказиш учун у ёки бу даражада жавобгарликни кўзда тутди.

Жиноят қонунчилиги инсонларнинг ижтимоий сифатлари ёки ҳар қандай биологик хусусиятларга эга бўлишидан қатъий назар, улар соғлиғини сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ҳар бир инсон хоҳ у ёш гўдак ёки қариями, жисмонан соғлом ёки ногиронми ёки ақли расо ё норасо бўлишидан қатъий назар унинг ҳаёт ва соғлиғи энг олий қадрият эканлиги конституциявий даражада тан олинган.

Ҳар бир инсон ва унинг ҳаёти жамиятнинг ажралмас элементи сифатида ижтимоий қадриятдир. Шунинг учун инсон

ўлимига сабаб бўладиган ҳар қандай қилмиш жиноят қонунчилигида ижтимоий хавfli ҳисобланади.

Жиноятлар ичида энг хавfliси инсонни яшаш ҳуқуқидан маҳрум этадиган одам ўлдириш жинояти ҳисобланиб, бу гайриқонуний тарзда бир кишини иккинчи киши томонидан қасддан ҳаётдан маҳрум қилиш, деб тушунилади.

Бундай жиноятлар қаторига қуйидагилар киради:

1) енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолатларсиз қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси, 1-қисми);

2) жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси, 2-қисми);

3) жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш;

4) кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш (ЖК 98-модда);

5) онанинг ўз чақалоғини қасддан ўлдириши (ЖК 99-модда).

Жиноят қонунида қасддан одам ўлдириш жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар сифатида қараладиган, ижтимоий хавfliлик даражасини анча даражада оширадиган ва жазонинг энг оғир тури, яъни ўлим жазосига сабаб бўладиган турларига қуйидагилар киради:

а) икки ёки ундан ортиқ шахсни;

б) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлни;

в) айбдорга аён бўлган ожиз аҳволдаги шахсни;

г) ўз хизмат ва фуқаролик бурчини бажариш муносабати билан шахсий ёки унинг яқин қариндошларини;

д) бошқа шахсларнинг ҳаёти учун хавfli бўлган усулда;

е) оммавий тартибсизликлар жараёнида;

ж) ўта шавқатсизлик билан;

з) номусга тегиш ёки жинсий эҳтиёжини зўрлик ишлатиб гайритабиий усулда қондириш билан боғлиқ ҳолда;

и) таъмагарлик ниятида;

к) миллий ва ирқий адоват замирида;

л) безорилик оқибатида;

м) диний таассублар замирида;

и) киши аъзоларини кесиб олиб, бошқа кишига кўчириш (трансплантация) ёки мурданинг қисмларидан фойдаланиш мақсадида;

о) бошқа бирор жиноятни яшириш ёки унинг содир этилишини осонлаштириш мақсадида;

п) бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ аъзоси томонидан ёхуд ўша гуруҳ манфаатларини кўзлаган ҳолда;

р) такроран ёки хавфли рецидивист томонидан;

с) ўта хавфли рецидивист томонидан қасддан одам ўлдириш киради.

Жиноят қонунчилиги қасддан одам ўлдириш жинояти билан бир қаторда одам ўлимига олиб келган қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилган жиноятлар учун ҳам жинорий жавобгарлик белгилайди.

Улар жумласига қуйидагилар киради:

1) зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш;

2) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш;

3) эҳтиётсизлик натижасида бир ёки бир неча одам ўлдириш.

Шахс ҳаётига қарши қаратилмаган бир қатор жиноятлар оқибатида қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида инсон ҳаётидан маҳрум бўлиши оқибатлари юз бериши мумкин. Масалан, вазиятни беқарорлаштириш ёки давлат органлари томонидан қарор қабул қилинишига таъсир кўрсатиш ёхуд сиёсий ёки бошқа ижтимоий тўсқинлик қилиш мақсадида давлат ёки жамоат арбоби ёхуд ҳокимият вакилининг ҳаётига суиқасд қилиш. Жиноят кодекси 155-моддасида кўзда тутилган терроризм жинояти сифатида баҳоланади.

Бу жойда тасодифан ҳозир бўлган кишиларнинг ўлимига сабаб бўлган ҳолатлар ҳам терроризм жараёнида юз берган деб баҳоланмоғи лозим.

Терроризм одам ўлишига, бошқа оғир оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлса, айбдорлар жиноят кодекси 155-моддасининг 3-қисми билан жавобгарликка тортиладилар.

Жиноят кодексида ҳаётга тажовуз қилиш натижасида ўлимга сабаб бўлган жиноятлар қилмишнинг ҳуқуқий моҳияти, ижтимоий хавфлилиқ даражаси ва тавсифидан келиб чиқиб, ҳар бир жиноятга дифференциялашган жавобгарлик белгиланиши кўзда тутилади.

3-§. Шахсий дахлсизлик ҳуқуқи

Ўзбекистонда ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниш ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас.

Эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи конституциявий ҳуқуқлардан бўлиб, инсоннинг туғилиши билан қўлга киритилади. Ҳар ким эркин, ўз ихтиёри бўйича ҳаракат қилиши, ўзганинг шахсий эркинлиги ва дахлсизлигига зиён етмайдиган тарзда юриш-туришни танлаши мумкин. Бироқ шуни назарда тутиш керакки, шахснинг эркинлиги жамиятдаги ахлоқ меъёрлари доирасидан чиқмаслиги ва қонун асосида бўлиши керак, яъни шахс ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириши мумкин, агар ушбу ҳаракат қонун ва қонун ҳужжатларида ман этилмаган ва ҳуқуқий кўрсатмаларга зид келмаган тақдирда, албатта.

Ўз навбатида, индивидуал эркинлик дахлсиздир ва шахс дахлсизлигини давлат ва унинг ҳокимият тузилмалари томонидан таъминланадиган шахс эркинлиги кафолати сифатида тушунмоқ керак.

Шахсий эркинлик ва дахлсизлик тўғрисидаги конституциявий меъёрлар жиноят-процессуал қонунчилигида ривожлантирилади.

Масалан, Жиноят-процессуал Кодексининг 18-моддаси, 2-қисмида: ҳеч ким суд қарорига асосланмай ёки прокурор санкциясиз ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас, деб белгиланган. Унинг 3-қисмида эса судья ва прокурор қонунга хилоф равишда озодликдан маҳрум этилган ёки қонун ёхуд суд ҳукмида назарда тутилганидан ортиқ муддат ҳибсда ушлаб турилган ёки қамоқда сақланган ҳар қандай шахснинг дарҳол озод қилиниши шартлиги қатъий белгиланган.

Шахс эркинлигини таъминлашнинг кафолатларидан бири Жиноят Кодекси 234-моддасида кўзда тутилган, қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ёки ҳибсга олиш учун жиноий жавобгарликнинг белгиланганлигидир. Шунингдек, ҳуқуқий асоссиз, яъни била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ёки ҳибсда сақлаш учун ҳам жиноий жазо белгилангандир.

Ноқонуний ушлаб туриш нималигини аниқлаш учун, энг аввало, қандай ушлаб туриш қонуний ҳисобланади, шуни аниқлаб олиш керак. Жиноят Кодексининг 220-моддасига биноан, ушлаб туриш жиноятни содир этишда гумон

қилинаётган шахсни унинг жиноий фаолият билан шуғулланишига барҳам бериш, қочиб кетиши, далилларни яшириши ёки йўқ қилиб юборишининг олдини олиш мақсадида, қисқа муддатга озодликдан маҳрум қилишдан иборатдир.

Ушлаб туриш жиноят иши қўзғатилгунга қадар ҳам, иш қўзғатилгандан кейин ҳам фақат жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсга нисбатан амалга оширилади. Жиноят-процессуал қонунчилиги (ЖПК 47-моддаси) гумон қилинувчи шахс деб жиноят содир этгани тўғрисида маълумотлар бор бўлса-да, бу маълумотлар уни ишда айбланувчи тариқасида иштирок этишига жалб қилиш учун етарли бўлмаган шахсни назарда тутаяди.

Бу эса жиноят-процессуал ушлаб туришнинг асосий мақсади ва унинг моҳияти эркинликни чеклашнинг вақтинчалигидир.

Эркинликни қисқа вақтга чеклаш, ушланган шахснинг жиноятга ҳақиқатдан ҳам алоқадорлиги ёки йўқлигини аниқлаб олиш учун амалга оширилади.

Жиноят-процессуал Кодекси 221-моддасида жиноятни содир этишда гумон қилинаган шахсни ушлаб туриш учун асослар санаб ўтилган:

1) шахс жиноят устида ёки бевосита уни содир этгандан кейин қўлга тушса;

2) жиноят шохидлари, шу жумладан, жабрланувчилар уни жиноят содир этган шахс тариқасида тўғридан-тўғри кўрсатсалар;

3) унинг ўзида ёки кийимида, ёнида ёки уйида содир этилган жиноятнинг яққол излари топилса.

Шу модданинг 4-қисмида эса шахсни жиноят содир этишда гумон қилиш учун асос бўладиган маълумотлар мавжуд:

а) қочмоқчи бўлса;

б) доимий яшайдиган жойи йўқ ёхуд шахси аниқланмаган кишиларни ушлаб туриш.

Шундай қилиб, қочиб кетишга ҳаракат, доимий яшаш жойининг йўқлиги, шахсининг аниқланмаганлиги жиноят содир этганлик фактини тўғридан тўғри тасдиқламайдиган, шунингдек, шахсни жиноят содир қилишда гумон қилиш учун бошқа асос бўлмаган тақдирдагина ушлаб туриш учун асос бўла олмайди.

Ушлаб туриш асосларининг қатъий тартибда белгилаб қўйилиши ҳозирги замон қонунчилигида устувор бўлиб, шахснинг ҳуқуқ, эркинлик ва қонуний манфаатларининг яна бир кафолатланиши ҳисобланади.

Шунинг учун жинойт-процессуал қонунчилигининг асосий вазифаларидан бири жинойтни тезлик билан ва тўла очиш ҳамда айбдорларни аниқлаш ҳисобланади (ЖПК 2-модда). Ушбу вазифа ҳеч қачон шахс ҳуқуқлари ва дахлсизлигининг бузилишига олиб келмаслиги керак.

Шахсни қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ва ҳибсга олиш қонуний ёки қонунга хилоф эканлигини аниқлаш учун ЖК 234- моддасининг 1- қисмига қўра шахс эркинлигини қисқа муддатга чеклаш учун асос бўлган ҳолатларни ҳар томонлама таҳлил қилиш талаб қилинади.

Шундай қилиб, ушлаб туриш асосларининг қонунда аниқ белгиланиши ягона мақсадни, яъни шахснинг ноқонуний равишда ушланишининг олдини олишни кўзлайди. Шу мақсадда ЖПКнинг 224-227- моддаларида ушлаб туришнинг жинойт-процессуал тартиби белгиланган.

ЖПК 226- моддаси, 1- қисмида ушлаб туриш ушланган шахс милицияга ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга келтирилган вақтдан бошлаб етмиш икки соатдан ортиқ давом этиши мумкин эмас. ЖПК 237- моддаси 3- қисми 1- бандининг мазмунига мувофиқ, жинойтни содир этишда гумон қилиниб, ушлаб турилган шахсни ҳеч қандай шартларсиз қўйиб юбориш учун шахсини тасдиқловчи ҳужжат асос бўлади.

Ушлаб турилган шахсни озод қилиш учун асослари қаторига жинойт содир қилишда гумоннинг тасдиқланмаганлиги ҳам киради (ЖПК 284- моддаси, 1- қисми 1- банди). Жинойт Кодексининг 234- моддаси, 1- қисмида шахснинг айбсизлигини олдиндан била туриб, ноқонуний ушлашда сабабчиларга жавобгарлик белгиланган. Улар суриштирувчи, терговчи, прокурор бўлиши мумкин.

Жинойт Кодексининг 17- моддаси, 4- қисмига биноан жинойт содир этилгунга қадар ўн саккиз ёшга тўлган шахслар жавобгарликка тортиладилар.

Судьянинг олдиндан била туриб, адолатсиз ҳукм, ҳал қилувчи қарор ёки ажрим чиқариши ҳам унинг тегишли жавобгарликка тотилиши учун сабаб бўлади.

Агар била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ёки ҳибсда сақлаш (ЖК 234- моддаси, 2- қисми) худди шундай

ҳаракатларни амалга ошириш вазифасига кирмайдиган мансабдор шахслар томонидан амалга оширилса, у ҳолда Жиноят Кодексининг 206- моддасига биноан ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш деб тасниф этилади.

Шундай ҳаракатлар ушлаб туриш ва ҳибсга олиш ҳуқуқи берилмаган фуқаролар томонидан содир этилса, улар ЖК 234-моддасида белгиланган ҳолатлар бўйича жавобгарликка тортилмайдилар, аммо уларнинг ҳаракатлари зўрлик ишлатиб ғайриқонуний равишда озодликдан маҳрум қилиш (ЖКнинг 138- моддаси) ёки ўзбошимчалик (ЖКнинг 229- моддаси) деб тасниф этилиши мумкин.

ЖКнинг 234- моддаси, 2- қисми, яъни била туриб, қонунга хилоф равишда ҳибсга олиш ёки ҳибсда сақлаш каби мустақил жиноят таркибини кўзда тутлади.

ЖПКнинг 237- моддасига мувофиқ, ҳибсга олиш эҳтиёт чоралари ҳисобланиб, ЖПКнинг 236- моддасига мувофиқ эҳтиёт чораси айбланувчи, судланувчи суриштирувдан, дастлабки терговдан ва суддан бўйин товланишнинг олдини олиш; унинг бундан кейинги жиноий фаолиятининг олдини олиш; унинг иш бўйича ҳақиқатни аниқлашга ҳалал берадиган уринишларига йўл қўймаслик; ҳуқуқнинг ижро этилишини таъминлаш мақсадида қўлланилади, дейилган.

Ҳибсга олиш жиноий жазо ҳисобланмай, одил судловни таъминлаш учун кўмаклашувчи процессуал мажбурлов чораси ҳисобланади. У энг охири заруриятда қўлланиладиган усул бўлиб, ЖПКнинг 236- моддасида унинг мазмуни тўла баён этилган. Ушбу модданинг нотўғри қўлланилиши конституциявий меъёрларда кафолатланадиган шахс дахлсизлигининг бузилишига сабаб бўлади.

Жиноят-процессуал қонунчилигида айбланувчини ҳибсда ушлаб туриш муддатларини узайтириш тартиблари қатъий белгилаб қўйилган бўлиб, уни бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Инсон эркинлиги ва шахсий дахлсизлигининг бузилиши ҳар бир шахснинг судга шикоят билан мурожаат қилиш ҳамда бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва унинг талабларини қондириш ҳуқуқини келтириб чиқаради.

Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш тартиблари Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги "Фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Инсон ва фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари

Хусусий мулкка эга бўлиш
Ўз қобилияти ва мол-мулкидан тadbиркорлик ва қонунда тақиқланмаган бошқа иқтисодий фаолият йўлида эркин фойдаланиш
Экологик хавфсиз атроф-муҳитга эга бўлиш
Эркин меҳнат қилиш
Дам олиш
Таълим олиш, маданий ҳаётда иштирок этиш ва маданий муассасалардан фойдаланиш
Соғлиғини сақлаш
Ижтимоий ҳимояланиш ва ижтимоий таъминот олиш
Мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш
Билим олиш
Эркин ижод қилиш ва моддий ютуқлардан фойдаланиш

4-§. Шахснинг айбсизлик презумпцияси

Ўзбекистонда жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади. Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

Айбсизлик презумпцияси (айби исбот қилингунча шахсни айбсиз деб фараз қилиш) Ўзбекистон Конституциясининг 26-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, жиноят-ҳуқуқида қонунийлик тамойилининг асоси ҳамда одил судловнинг асосий тамойилларидан ҳисобланади. Жиноят Кодексининг 4-модда, 2- қисмида Конституцияда кўрсатиб ўтилган қоидалар ривожлантирилган, ҳеч ким суднинг ҳукми чиқарилмай туриб, жиноят содир қилишда айбли деб топилиши ва қонунга хилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмаслиги аниқ кўрсатилган.

Бу қоидада айбсизлик презумпцияси моҳиятининг икки томони очиб берилади:

1. Жиноятнинг муайян таркибини белгилаш ва шахснинг жиноят содир этганликда иқрор бўлишини қонунга аниқ рия қилиб амалга ошириш;

2. Шахс фақат суднинг айблов хулосасига биноангина айбдор деб топилади ва қонунда кўзда тутилган ҳуқуқий чора ёки жазога тортилиши мумкин.

Шахснинг айбдорлигини белгилашда нафақат исботлаш, тартиб қоидаларига рия қилиш, балки жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари етарлича мавжуд бўлиши керак.

Бундай умумий асос ЖКнинг 16- моддаси, 2- қисмида белгиланган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Бу умумий асос фактик ва юридик асосларни ўз ичига олади.

Шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун фактик асос шахс томонидан содир этилган қилмиш ҳисобланади. Қилмиш қонунда кўзда тутилган барча белгиларга эга бўлганида, яъни унда жиноят таркиби мавжуд бўлганида жиноят ҳисобланади. Ўз-ўзидан маълумки, жиноий жавобгарликнинг меъёрий асоси Жиноят Кодексида кўзда тутилган.

Фақат содир этилган қилмиш белгилари билан қонунда кўрсатилган (жиноятни тасниф этиш) белгиларининг бири-бирига тўла мос келиши давлатнинг ваколатли органларига айбдор шахсни жиноий жавобгарликка тортиш бўйича ўзларининг ҳуқуқ ва бурчларини амалга ошириш имконини беради. Бироқ дастлабки терговда қилмишга жиноят содир этилганлик сифатида баҳо берилиши ҳали якуний баҳо эмас. Шу боис фақат суд, суд-тергов жараёнидагина шахснинг содир этилган жиноятда айбли ёки айбсиз эканлиги белгиланади, бу ҳақда суднинг айблов ёки оқлов хулосасида аниқ кўрсатилади.

Айбсизлик презумпциясининг жиноят-процессуал тамойили ЖКнинг 23- моддасида мустаҳкамланган. Ушбу тамойилнинг моҳияти шундаки, гумон қилинувчининг, айбланувчининг айбини исботлаш жараёнида қонунда ўрнатилган тартибда муайян жиноятни айнан ушбу шахс содир этганлигини исбот қилиш ва давлат мажбурлов чоралари орқали унга жиноий чораларни қўллашдан иборат.

ЖПК нинг 85- моддасига мувофиқ шахснинг айбдорлиги исбот қилиш ишни қонуний, асосланган ва адолатли ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўғрисидаги

ҳақиқатни аниқлаш мақсадида далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолашни ўз ичига олади.

Шахснинг айбдорлигини исботлаш суриштирув ва тергов органларига юклатилган, бу вазифа гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчига тегишли эмас. Масалан, ЖПКнинг 23- моддаси, 2- қисмида гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас, деб белгиланади. Бу уларнинг ҳуқуқи, ундан ўзи мустақил равишда ёки ҳимоячиси орқали фойдаланиши мумкин. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг ўз айбсизлиги ҳақида далил келтира олмаслиги уни айбдор деб топиш учун далил бўла олмайди.

Айбланувчи зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек ўзининг айбдор эмаслиги ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмаслиги (ЖПК 46- моддаси, 3- қисми) ҳамда гумон қилинувчи зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек, ўзининг жиноятга алоқадор эмаслигини ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмас (ЖПК 48- моддаси, 3- қисми) деган қоидалар жиноят-процессуал қонунчилигининг қатор меъёрларида ўз аксини топган.

Агар қонунни ҳимояловчи органлар айблов учун етарли далилларни тўплай олмасалар, у ҳолда шахс айбсиз деб топилиши керак. Исботланмаган айбдорлик — шахснинг айбсизлигидир. Яна шунини айтиш керакки, айбсизлик презумпцияси учун ЖПКнинг 23- моддаси, 3- қисмида мустаҳкамланган ҳолатлар аҳамиятга моликдир, яъни айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни баргараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Бу қоида ҳам жиноий, ҳам жиноий-процессуал қонунларни қўллашда татбиқ этилиши лозим.

Айбсизлик презумпцияси тамойили билан бир қаторда яна бошқа бир одил судлов-жиноят ишларининг ошкора кўрилиши тамойили ҳам диққатга сазовордир (ЖПК 19-моддаси).

Суд ишларини ошкора кўриш ҳар қандай шахсга суд залида иштирок этишга ва суднинг фаолиятини кузатиш имконини беради, шу билан бирга унинг бориши ва натижаларини оммавий ахборот воситалари орқали ёритишга шароит яратади.

Суд ишларининг ошкора кўрилиши яна шунда кўзга ташланадики, суд мажлисларини тегишли корхона, муассаса ва

ташкилотларда ўтказиш мумкин. Шундай қилиб, жиноят ишларининг ошкора кўрилиши тамойилининг мақсади нафақат кўрилатган ишга аҳолини жалб қилиш, балки фуқароларга тарбиявий таъсир этиш, ҳуқуқий онгни юксалтириш, ҳуқуқий маърифатни тарғиб қилиш ва ҳуқуқий маданиятни кўтаришга хизмат қилади.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи шахсан ўзи ёки ҳимоячи ёрдамида ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Юридик ёрдам кўрсатиш, жумладан, жиноят ишларида ҳимояни амалга ошириш учун бизнинг давлатимизда адвокатлик институти фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги "Адвокатура тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ адвокатларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳамда уларнинг ўз фаолиятларини ташкил этиш тартиблари белгиланган.

Конституция қийнаш, зўравонлик, шафқатсизлик ёки инсон қадриятини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа солишни ман этади. Бу қоида жиноят қонунчилигида ўз ривожини топган. Жиноят Кодексининг 7-моддаси жиноят ҳуқуқининг инсонпарварлик тамойилини таъкидлаб, жазо ва бошқа ҳуқуқий чораларни жисмоний азоб бериш ёки киши қадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди деб эътироф этади.

Ўзбекистон Респбликаси Олий Мажлисининг 1995 йил 31 августдаги қарори билан 1984 йил 10 декабрдаги "Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши Конвенция"га қўшилдик.

Ушбу Конвенцияда алоҳида таъкидланадиги, юқорида баён этилган таъриф қонуний чоралар қўллаш натижасида пайдо бўладиган оғриқ ва азобларга тааллуқли эмаслиги алоҳида таъкидланади. Қийноқларга солиш, шафқатсиз ёки инсоннинг қадр-қимматини таҳқирлайдиган ҳар қандай ҳаракатга жиноят қонунчилигида жиноят сифатида қаралади. Улар қаторига ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш (ЖКнинг 206- моддаси), кўрсатув беришга мажбур қилиш (ЖК 235- моддаси) учун жавобгарлик белгиланганлигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси шахснинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказишни шахснинг қадр-қимматига бўлган тажовуз деб баҳолайди.

5-§. Шахсий ҳаёт дахлсизлиги

Ўзбекистонда ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиш ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас (Конституциянинг 27- моддаси).

Ушбу конституциявий қоида шахснинг шаъни ва қадр-қиммати; шахсий номулкий ҳуқуқларини кўриқлаш ва ҳурмат қилиш; шахсий ҳаёт ва уй-жой дахлсизлигини таъминлашга қаратилган. Шаън ва қадр-қиммат фақат инсонга хос сифат бўлиб, у инсонга туғилганидан қўлга киритадиган ажралмас ва бошқаларга ўтказиб бўлмайдиган ҳуқуқи ҳисобланади, яъни маънавий дунёсини тавсифлайдиган номоддий бойликлардан бири ҳисобланади.

Шахс шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқининг эълон қилинганлиги Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизими инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандартларни эътироф этганлигини билдириб, "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" 12- моддаси (1948 йил)да шахс номуси ва шаъни дахлсизлиги белгиланган, шунингдек, "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пакт (1966)нинг 17- моддаси, 1- қисмида "Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига, унинг уй-жойи дахлсизлигига ёки ёзишмалардаги сирлари дахлсизлиги ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда тажовуз қилиш, орномуси ва шаънига тажовуз қилиш мумкин эмас" деб, мустаҳкамланган меъёрларнинг узвий давомчиси сифатида намоён бўлади.

Ўзининг сифатларига маънавий-ахлоқий баҳо бериш доим шахсий бўлиб, субъектив характерга эга. Шу боис у ижтимоий фикр билан мос келиши ёки мос келмаслиги мумкин. Шунга қарамасдан, шахснинг қадр-қиммати, шахсни ички ўзини-ўзи баҳолаши мезони ва жамиятнинг унга берган баҳоси ўзаро бири-бирига боғланган мезонлардандир. Шунинг учун ҳам инсоннинг шаън ва қадр-қиммати катта ижтимоий аҳамиятга эга қонун томонидан ҳимоя қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 100-моддасига биноан, фуқаро ўзининг шаъни, қадр-қимматини ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзаси-

дан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақлидир.

Шундан келиб чиқиб, фуқаро ўз шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш талабини қондириши учун ўз шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етазилган маълумотларда қўйидаги ҳолатлар мавжуд бўлиши керак:

- 1) ҳақиқатдан обрўсига путур етказилган бўлса;
- 2) маълумотларнинг ёлғонлиги аниқланса;
- 3) маълумот ҳақиқатдан тарқатилган бўлса.

Шаъни ва қадр-қимматига путур етказилган фуқаро ушбу маълумотларни раддия қилиш билан бир қаторда, унинг тарқатилиши натижасида ўзига етказилган зиён ва маънавий зарарни қоплаш талабини қўйиши мумкин.

Қонун фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини қасдан таҳқирлаш ҳаракатларини маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят сифатида баҳолайди. Бундай ҳолларда айбдор тўхмат ёки ҳақорат қилганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Тўхмат деганда бошқа бир шахсни шарманда қилувчи уйдирмаларни била туриб, ёлғондан тарқатиш тушунилади. Тўхмат тушунчаси маъмурий-жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 40-моддаси ва Жиноят Кодексининг 139-моддасида баён этилган.

Шахснинг шаъни, қадр-қимматини қасдан беҳаё тарзда таҳқирлаш ҳаракатлари маъмурий чора қўлланилгандан кейин ҳам такрорланса, жиноий жазо ушбу ҳаракат учун қўлланилишига асос бўлади, ушбу модда ҳар кимнинг шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ҳуқуқини мустаҳкамлайди, шахсий ҳаётни кўриқлашни ҳуқуқий мустаҳкамлайди. Шахсий ҳаётни кўриқлаш ҳуқуқи фуқаронинг субъектив шахсий номулкий ҳуқуқи ҳисобланади. Бундай ҳуқуқий меъёрлар қонунда кўзда тутилган ҳолларидан бошқача тарзда жамият аъзоларининг шахсий ҳаётига аралашиданинг олдини олишни белгилаб беради.

"Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик ва ноқонуний тарзда аралашиб, унинг уй-жойи дахлсизлиги ёки ёзишмалардаги сирларига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда тажовуз қилиш ва унинг ор-номуси ва шаънига тажовуз қилиш мумкин эмас. Ҳар бир инсон худди шундай аралашув ёки тажовузлардан қонун орқали ҳимоя қилиниши ҳуқуқига эга", дейилади

1966 йилги "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пакт"да.

Шахсий ҳаётни муҳофаза қилиш, қўриқлаш ҳуқуқи инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро талаблардан бири ҳисобланади.

Шахсий ҳаёт доирасини юридик ўлчовлар орқали аниқлаш ва белгилаб бериш мушкул иш. Чунки унда пайдо бўладиган муносабатлар, асосан, ахлоқ меъёрлари ёки умумэътироф қилинган хулқ-атвор қоидалари сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга ушбу муносабатларнинг айримларини ҳуқуқий қўриқлаш ва тартибга солиш талаб қилинади. Чунки бу айрим фуқароларнинг, қолаверса, бутун бир жамиятнинг манфаатларига мос келади.

Конституция моддаларининг қўриқланиши фуқаролик, маъмурий, жиноий ва бошқа ҳуқуқ соҳаларига доир ҳуқуқий меъёрларда ўз аксини топган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабридаги "Адвокатура тўғрисида"ги Қонунининг 9-моддасига мувофиқ адвокат адвокатлик сирини сақлашга мажбур. Шундай қилиб, адвокатга, адвокатура ходимлари ва мансабдор шахсларга адвокатлик сирини предметини ташкил этадиган маълумотларни ошкор этиш ва ушбу маълумотлардан ўзларининг ва учинчи шахснинг манфаатлари йўлида фойдаланиш ман этилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабридаги "Нотариат тўғрисида"ги Қонунининг 6-моддасига биноан, нотариусга, нотариал ҳаракатларни бажарадиган мансабдор шахсларга уларнинг хизмат вазифасини бажаришлари орқали маълум бўлган нотариал ҳаракатлар мазмунидаги маълумотларни, ҳаттоки, ўз меҳнат шартномалари бекор бўлганидан сўнг ҳам ошкор қилиш ман этилади.

Бажарилган нотариал ҳаракатлар ҳақидаги маълумот фақат унга ёки унинг номидан, ёки унинг топшириғига биноан нотариал ҳаракатларни бажарган шахсларга берилиши мумкин.

Фуқароларнинг шахсий алоқа қилиш воситаларидан фойдаланишларида дахлсизлик ҳуқуқининг маъноси шундаки, қонунда тўғридан-тўғри кўзда тутилган ҳолатлардан ташқари ҳеч кимнинг шахсий иродасига зид ҳолда унинг ёзишмалари, телефон сўзлашувлари, телеграф маълумотлари билан танишишга ҳаққи йўқ. Фуқароларнинг шахсий ҳаётини қўриқлаш мақсадида маълум ҳуқуқий меърий воситалар мавжуд хат ёзишмалари, телефон сўзлашувлари, телеграф маълумотларини сир сақлаш доираси ахборотларнинг мазмуни ёки улар-

нинг бор йўқлиги ёхуд қайси тилда ким билан гаплашгани, кимни чақиргани ҳақидаги маълумотлар билан танишиш мумкин. Шахсий ахборотнома билан танишиш тегишли ваколатга эга тор доирадаги шахслар томонидан қонунда кўзда тутилган мезон ва тартиблар асосида амалга оширилади.

Жиноий иш бўйича тўпланган далиллар, жиноий иш учун аҳамиятга молик хабарларни олиш мумкинлиги телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш учун етарли даражада асос бўлиб хизмат қилади. Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларини эшитиб туриш суриштирувчи ёки терговчи томонидан прокурорнинг санкциясига кўра амалга оширилади. Шунингдек, бундай ҳаракатлар суд ажримига кўра ҳам амалга оширилиши мумкин.

6-§. Фуқароларнинг кўчиб юриш ҳуқуқи

Ўзбекистонда фуқароларнинг кўчиб юриш ҳуқуқи кафолатланади. "Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир" (Конституциянинг 28- моддаси).

Фуқароларнинг мамлакатимиз ҳудудида, шунингдек, келиш ва чиқиб кетишдаги кўчиб юриш эркинлиги — кишиларнинг шахсий номулкий ҳуқуқларидан ҳисобланиб, ушбу ҳуқуқ мутлақ конституциявий хусусиятга эга. Шахс ушбу ҳуқуққа мувофиқ ўз хоҳишига кўра, Ўзбекистон ҳудуди доирасида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши, ундан чиқиб кетиши ва қайтиб келиши мумкин. Қонунда белгиланган чеклаш ҳоллари бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 6 январдаги "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш тартиби ва Ўзбекистон Республикаси дипломатик паспорти тўғрисидаги қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида"ги қарори билан Республика ҳудудидан чиқиш ва унга кириш тартиби белгиланган.

Чиқиб кетиш ҳужжатлари фуқароларнинг яшаш жойидаги ички ишлар идоралари томонидан расмийлаштирилади.

Фуқароларнинг чет элга чиқиши тўғрисидаги қоидаларда алоҳида тоифадаги фуқароларнинг чет элга чиқишида асосланган чеклашлар ўрнатилади.

Ички ишлар органлари қуйидаги тоифадаги шахсларнинг чет элга чиқиш ҳуқуқини рад этиши мумкин:

а) давлат сири бўлган маълумотлардан хабардор бўлган шахсларга — бу ҳолат бекор бўлгунга қадар;

б) шартнома мажбуриятлари амал қилаётган шахсларга нисбатан — бу ҳолатлар тугагунга қадар;

в) жиноий иш қўзғатилган шахсларга нисбатан — кўриб чиқиш тугагунга қадар;

г) ўта хавфли рецидивист деб танилган шахсларга нисбатан — судланганлиги бекор қилингунга қадар;

д) устидан маъмурий назорат ўрнатилган шахсларга нисбатан — маъмурий назорат тугагунга қадар;

е) суд томонидан юклатилган мажбуриятни бажармасдан юрган шахсларга нисбатан — ушбу мажбуриятни бажаргунига қадар;

ж) ўзи ҳақида ёлғон маълумотлар берган шахсларга;

з) суд томонидан фуқаролик даъвоси эълон қилинган шахслар — иш якунлангунга қадар;

и) чақирув бўлинмасига ёзилган ва ҳақиқий ҳарбий хизматга чақириладиган шахслар — муддатли ҳарбий хизматни ўтагунига ёки ундан қонунга мувофиқ озод этилгунига қадар.

Фуқаро кўчиб юриш ҳуқуқининг рад этилгани ҳақида юқори идораларга шикоят қилиши мумкин. Бундай шикоятга бир ой мобайнида жавоб берилиши шарт. Агар фуқаро унинг қароридан ҳам норози бўлса, судга муурожаат қилиши мумкин.

7-§. Фуқароларнинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги

Ўзбекистонда Конституциясининг 29- моддасида, ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

1966 йилги "Фуқаро ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пактнинг 18- моддасида ҳар кимнинг эркин фикрлаш ҳуқуқи мустақамланган бўлиб, унинг 19- моддасида ўзининг фикрини эркин ифода қилиш ҳуқуқи ҳеч қандай чеклашларсиз амалга оширилиши кўзда тутилган.

Ҳар кимнинг ўз фикрини эркин ифода қилиш ҳуқуқи ўз ичига изланиш эркинлиги, ҳар қандай ахборотни олиш, тарқатиш, ёзма ёки нашр шаклида ёхуд бадий шаклда ифодалаш эркинлигини амалга ошириш имконини беради.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 19-моддасида:

"Ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва буларни эркин ифодалаш ҳуқуқига эга: ушбу ҳуқуқ ҳеч бир тўсиқсиз ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва гояларни ҳар қандай воситалар билан, давлат чегараларидан қатъий назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади", — дейилади.

Бу моддада ушбу ҳуқуқлардан фойдаланиш билан бирга, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, унда маълум бурч ва жавобгарлик ҳам мавжуд. У, ўз навбатида, айрим чеклашларни ҳам талаб қилади:

а) бошқа шахслар ҳуқуқи ва обрўсини ҳурмат қилиш;

б) давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли соғлиғи ва қадриятларини ҳимоя қилиш.

Шундай қилиб, шахсий ҳуқуққа тегишли қабул қилинган конституциявий меъёрларимиз инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳуқуқий андозаларга тўла мос келади.

Фикрлаш ва эътиқод эркинлиги сўз эркинлиги орқали амалга оширилади, бу ўз фикрини очиқ сўзлаш ва бошқа шахсларнинг эътиборига етказиш, деб тушунилади. Кўп ҳолатларда сўз эркинлиги оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилади ва улар ҳар бир фуқаронинг сўз эркинлигини, оммавий ахборот воситаларида чиқиш ҳуқуқини, ўз фикр ва эътирозларини очиқ сўзлашни кафолатлайдиган "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни асосида фаолият кўрсатадилар.

Маълумот учун манбаларни олиш, уларни тегишли йўналишлар бўйича тарқатиш ва эркин изланиш бўйича берилган эркинликнинг конституциявий асослари Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида инобатга олинган. Жумладан, газеталар, журналлар, телевидение ва радио дастурлари ва оммавий ахборат воситалари орқали маълумотларни тарқатиш

ва қабул қилиш билан боғлиқ бўлган муносабатларнинг маълум қисми "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солинади.

Ахборотларни йиғиш, тўплаш, қайта ишлаш, узатиш ва рухсат этилмаган танишувдан ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган ҳамда ахборот тизимларининг маълумотлар базалари ва банкларини ташкил қилиш, ахборотларни қайта ишлаш ва узатишнинг бошқа тизимларини яратиш, жорий этиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар 1993 йилнинг 7 майида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Ахборотлаштириш тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ҳар турдаги маълумотларни йиғиш ва тарқатишга бўлган ҳуқуқ конституциявий тизимга қарши йўналтирилган, инсониятнинг тинчлиги ва ҳимоясига зид равишда, жамият манфаатларига қарама-қарши мақсадда ёки бошқа инсонларнинг ҳуқуқ ва эркига зид ҳолатларда қонун томонидан чекланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида бир қатор чеклашлар мавжуд бўлиб, улар мазмунан аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилиш билан шартланади ва порнографик мазмунидаги материалларни тарқатиш учун маъмурий ва жиноий жавобгарликни белгилайди.

Фикрлаш ва сўзлаш эркинлиги қонун томонидан давлат ёки бошқа ижтимоий манфаатларни ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан чекланиши мумкин. Бундай чекланишлар қуйидагилар билан изоҳланади: давлат сирларини овоза қилиш давлатнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигига, мудофаа қудратига ва давлат ҳамда жамиятнинг бошқа манфаатларига путур етказиши мумкин.

1993 йилнинг 7 майида қабул қилинган "Давлат сирларини сақлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 1-бандида давлат томонидан қўриқланадиган ва махсус рўйхат билан чегаралаб қўйиладиган алоҳида аҳамиятли мутлақо махфий — ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва ўзга хил маълумотлар Республиканинг давлат сирлари деб кўрсатилган бўлиб, улар ҳақида маълумотлар тўплаш ва тарқатиш чекланади. Давлат, ҳарбий ва хизмат сирларини ўз ичига олган маълумотлар давлат сирлари сафига киради.

Давлат сирлари билан ишлаш ҳуқуқи бўлган барча давлат органлари, ташкилотлар, корхоналар, бирлашмалар, шунингдек, ваколатли шахслар ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари уларни

сақлаш ва ҳимоя қилиш мажбуриятини бажаришлари шарт. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир фуқаро маълумотни излаш ва тарқатиш ҳуқуқини амалга оширишда улардан бутун жамиятнинг ва бошқа фуқароларнинг манфаатига зид равишда фойдаланмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси давлат сирлари ҳақида маълумотларни тўплаб, бошқа хорижий давлатга топширса, унинг бу ҳаракатларидаги ҳолат жиноят таркибини келтириб чиқариб, давлатга хоинлик деб номланади.

Ўзбекистон Республикасига қарши йўналтирилган жиноятлар сифатида давлат ёки ҳарбий сирлар мавжуд бўлган ҳужжатларни тарқатиш ва йўқотиш каби ҳолатлар кўрсатиллади.

Бу каби жиноятлар учун фақат ўзининг хизмат ёки касб фаолиятлари орқали бу каби маълумотлар билан ишлаган шахслар жавобгардирлар.

Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим (Конституциянинг 30-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари давлат тизимига Адлия, прокуратура, милиция, суд органлари киради ва улар Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилаётган барча фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлайдилар.

Инсонларнинг судда ўзига нисбатан ҳар қандай бир иш кўриляётганда ўз ҳуқуқ ва манфатларига таъсир қиладиган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиш ҳуқуқи амалга оширилади.

"Судлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 6-бандига асосан "Ҳамма суд ишлари очиқ тартибда кўриб чиқилади. Масалаларни ёпиқ тартибда кўриб чиқишга фақат қонунда кўрсатилган ҳолатларда рухсат этилади", — деб кўрсатилган.

Конституциявий суд ҳам фуқароларга ҳужжатлар ва материаллар билан танишиш имкониятини бериш ҳуқуқига эга.

Жиноят-процессуал Кодексининг 19- моддаси судларда жиноий ишларнинг очиқ тартибда кўриб чиқилишини таъминлайди. Шунингдек, Жиноят-процессуал Кодексининг суд жараёнининг ҳамма иштирокчиларига ўзларининг ҳуқуқ ва

манфаатларига тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш имкониятини яратади.

Конституция ва тегишли қонунларга биноан айрим шахсларнинг тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш ҳуқуқи баъзи бир ҳолатларда чекланади, жумладан, бу каби ҳужжат ва материаллар кимнинг ҳуқуқи ва манфаатига тегишли бўлса, фақат шу шахслар тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқароларнинг ҳужжатлар билан танишиш ҳуқуқи фуқаролик, меҳнат ва ҳўжалик ҳуқуқи қонунчилигида кўрсатилган.

Агар фуқароларнинг юқорида кўрсатилган ҳуқуқлари бузилган бўлса, улар ўз шикоятлари билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу каби шикоятлар қонунда кўрсатилган тартибда кўриб чиқилиши шарт.

8-§. Фуқароларнинг виждон эркинлиги

Виждон эркинлигини тартибга солувчи меъёрлар муҳим аҳамиятга эга. Виждон эркинлиги инсоннинг динга бўлган муносабатини кўрсатади.

Ҳар бир инсон ўзи хоҳлаган динига эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслиги ва динга нисбатан бетараф бўлиши, шунингдек, у динга қарши бўлиши ҳам мумкин. Бу фақат ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик бўлиб қолмай, худонинг борлигини рад этиши ва умуман динни тан олмаслиги мумкин.

Виждон эркинлигининг мазмуни инсоннинг динга эътиқодди бор ёки йўқлиги, бетараф бўлиши ёки атеист тушунчасига эга бўлиши ҳуқуқидан иборат. Конституциянинг 31-моддаси бундай ҳуқуқни ҳар бир фуқаро учун кафолатлайди. Шу билан бир қаторда шуни назарда тутиш муҳимки, Конституция томонидан кўрсатилган инсонларнинг динга нисбатан муносабатидан қатъий назар, ҳуқуқ ва эркинликларда тенглиги, виждон эркинлигининг асосий юридик кафолатларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 18-моддаси ҳамда Фуқаро ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўз хоҳишига кўра маслакка ёки динга эга бўлиш;
- тушунчага ва динга эга бўлиш;
- ўз маслаги ва динини ўзгартириш;
- динга ва маслакка бир ўзи, биргаликда эътиқод қилиш, оммавий ёки шахсий тартибда динни ўрганиш ва сиғиниш;
- диний расм-русум ва тоат-ибодат маросимларини ўтказиш;

— ота-оналарига ёки қаровчиларига ўз тушунчаларига амал қилган ҳолда, ўзларининг болаларини диний ва маънавий жиҳатдан тарбиялашини таъминлаш. Шу каби ҳолатлар бошқа халқаро ҳуқуқий актларда ҳам фикр, виждон ва дин эркинлиги мазмунида акс этади.

БМТнинг дин ва ҳар хил таълимотларга асосланган ҳамма турдаги камситишларни тугатиш тўғрисидаги Декларациясида виждон эркинлигининг муҳим томонлари кўрсатилган (6-модда).

Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддаси инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро-ҳуқуқий стандартларга жавоб беради.

Ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик эътиқод эркинлиги мазмунини ташкил қилади.

Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддаси мазмунининг амалга оширилиши "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида акс этади. У ушбу соҳа бўйича Ўзбекистон тарихидаги биринчи кодификацияланган қонун акти бўлиб, виждон эркинлиги борасида вужудга келадиган жамият муносабатларининг янги ҳаёт тартибини белгилаб берди.

Ушбу қонун виждон эркинлиги билан боғлиқ бўлган Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Пакт ва шартномалар шартига амал қилган ҳолда, халқаро актларнинг асосий меъёр ва талабларини инобатга олиб, виждон эркинлигининг конституциявий шаклда амалга оширилишининг тартиб ва тамойилларини белгилайди.

Диний қарашларнинг мажбуран сингдирилишига йўл қўйиб бўлмайди. Виждон ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқининг амалга оширилишига қаршилиқ кўрсатиш (масалан, диний маросим-

ларни ўтказишга ноқонуний қаршиликлар кўрсатиш) жиноий-ҳуқуқий тартибда жазоланади (масалан ЖКнинг 145-моддаси).

Дин мажбурлаш ва сиёсий фаолият билан мувофиқлашмайди. Динга ишониш ёки ишонмаслик ҳар бир фуқаронинг шахсий ишидир.

Виждон эркинлигининг чекланишига йўл қўйилмаслиги унинг таъминланишига муҳим кафолат ҳисобланади. Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт бу ҳуқуқни чеклашнинг икки асосини белгилаган:

- 1) қонун асосида;
- 2) жамият ҳимояси, ҳуқуқ-тартибот, соғлиқни сақлаш, бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинлигини таъминлаш мақсадида (18-модда).

ХIII БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАР СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Сиёсий ҳуқуқларнинг конституциявий тизими

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тизимида сиёсий ҳуқуқлари алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ҳуқуқлар фуқароларнинг давлатни ва жамият ишларини бошқаришидаги иштироки билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Халқ давлат ҳокимиятининг манбаидир. Унинг хоҳиш-иродаси давлат сиёсатини белгилаб беради. Бу сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқароларининг муносиб турмушини таъминлашга қаратилган бўлиши керак”.¹

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эга. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ва тиклаш ҳуқуқига эга. Бундай тўхтатиш ва тиклаш устидан судга арз қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., “Ўзбекистон”, 1993, 43- бет.

ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида муҳолифатчи озчиликни ташкил этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас.

Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларга ёки халқ вакилига ёзма равишда ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

2-§. Фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидандир. Конституцияда халқнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирокини амалга ошириш шакллари ифодаланган. Ўзбекистон фуқаролари халқ депутатлари Кенгаши сайлайдиган ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини бошқаришда иштирок этадилар, ваколатли органлар ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳисобланади.

Мазкур ҳуқуқнинг амалга оширилиши кафолатлари сайловлар тизими ҳисобланади, яъни фикрлар, сўз эркинликлари ва бошқа тамойиллар, шунингдек, қонун доирасида ҳаракат қиладиган жамоат бирлашмаларидан чиқиш эркинлиги.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади (Конституциянинг 32-моддаси).

Конституцияга биноан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Тенг ҳуқуқлилик қонун томонидан кафолатланган. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ҳамда давлат ҳокимиятининг вакиллик органларига сайловлар умумий, тенг, яширин овоз бериш ва бевосита сайлов ҳуқуқи асосида эркин амалга оширилади. 18 ёшга етган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари пассив сайлов ҳуқуқига ҳам эга бўлиб, бу уларнинг вакиллик органларига сайланиш ҳуқуқидир. Сайлов кунига қадар 25 ёшга етган ҳар бир фуқаро олий вакиллик органи Олий Мажлисга депутат бўлиб сайланиши мумкин. Шунингдек, 35 ёшга етган, давлат тилида эркин сўзлаша оладиган, бевосита сайловгача 10 йилдан кам бўлмаган вақтда республикамиз ҳудудида муқим яшаган фуқаро Ўзбекистон Республикаси Президенти бўлиб сайланиши мумкин.

Демократиянинг асосий шаклларида бири — давлат ва жамият ҳаётининг муҳим муаммоларининг умумхалқ муҳокамасида ўз ечимини топиши — референдум ҳисобланади.

3-§. Фуқароларнинг митинглар, йиғилишлар ва намойишлар ўтказиш ҳуқуқи

Ўзбекистонда фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга (Конституциянинг 33-моддаси).

Фуқароларнинг ўз ижтимоий фаоллигини митинглар, йиғилишлар, намойишлар ўтказиш йўли билан амалга ошириш ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси тан олади ва кафолатлайди.

Митинг — сиёсий масалаларнинг муҳокамаси учун йиғилган жамоа йиғилишидир.

Йиғилиш — ёпиқ иморатда ёки бирор хонада ўтказиладиган, маълум йиғилган шахсларнинг мажлисидир. Мажлис шаклидаги йиғилишлар мажлис ташкилотчилари томонидан иштирокчилар сонини чегаралаш учун танланиши мумкин, лекин бу йиғилишнинг асосий моҳиятини белгиламайди.

Намойиш — ижтимоий сиёсий норозиликнинг очиқ кўриниши бўлиб, намойишчиларнинг у ёки бу масала бўйича намойиш аъзоларининг оммавий тарздаги очиқ муносабатларидир. Намойиш, асосан, митинг билан бошланади ва тамом бўлади.

Давлат фуқароларнинг бу ҳуқуқларини таъминлаган ҳолда уларга бино, майдон ва кўчалар, шунингдек, телевидение, ра-

дио ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш учун шароит яратади.

Ҳокимият органлари митинг, йиғилиш ва намойишлар ўтказиладиган жойларни ажратадилар ва уларни бошидан охиригача назорат қилиб борадилар.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактда белгиланишича, тинч йиғилишлар давлат ва жамият, оммавий тартиб, аҳоли соғлиғи, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кўзлаш мақсадларида чекланиши мумкин (32-модда). Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33- моддасида митинг, йиғилиш ва намойишлар ўтказиш жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадларида чекланиши мумкинлиги таъкидланган.

Амалдаги қонунчиликда йиғилиш, митинг ва намойишлар тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик белгиланган.

4-§. Фуқароларнинг сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига уюниш ҳуқуқи

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳамда оммавий ҳаракатларда иштирок этишлари мумкин.

Ҳеч ким сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда кадр-қимматини камситиши мумкин эмас.

Касаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳуқуқи омманинг маълум бир мақсадларни амалга ошириш ва сиёсий фаолиятни ривожлантиришни кўзлайди. Фуқаролар сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиб, давлат ишларини бошқаришда иштирок этадилар.

Конституцияда жамоат бирлашмалари томонидан амалга ошириладиган масалалар кафолатланган. Давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлайди ва уларга жамият ҳаётида иштирок этишлари учун тенг шароитлар яратиб беради.

Давлат қонун орқали сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг фаолияти, уларни молиялаштириш, рўйхатдан ўтказиш, бошқа давлат органлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солади. Жамоат бирлашмалари ўз ички

тузилиши ва фаолиятини шакллантириш масалаларини мустақил ҳал қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларга сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳуқуқини Конституция ва қонунларга зид келмаган ҳолатларда амалга оширишлари мумкинлигини таъкидлайди.

Тинч муҳолифатнинг мавжудлиги барча демократик жамиятлар учун меъёрий ҳолат ҳисобланади. Мамлакатимизда демократик жараёнларни чуқурлаштириш, кўппартиявийлик асосида жамият сиёсий ҳаётини эркинлаштириш, сиёсий тизимга бўлган эътибор халқаро умумэътироф этилган талаблар даражасида шаклланмоқда.

Ўзбекистонда фуқароларнинг сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига оид конституциявий қоида бир қатор жорий қонунларда ривожлантирилган. Бундай қонунлар жумласига "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги (1996 йил), "Жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги (1991 йил), "Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида"ги (1999 йил) Қонунларни ва бошқа бир қатор қонуний ҳужжатларни киритиш мумкин.

Конституциянинг 34- моддасида: "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас", — дейилади.

1996 йилнинг 26 декабрида қабул қилинган "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ сиёсий партия фикрларнинг умумлигидан, мақсад ва манфаатларидан ташкил топган, ўз олдларига жамият аъзоларининг маълум бир қисмининг сиёсий эркини амалга оширишни мақсад қилиб олган ва ўзларининг вакиллари орқали давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этадиган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ихтиёрий жамоасидир. Сиёсий партиялар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинлигини амалга ошириш мақсадида ташкил топади ва фаолият кўрсатади, уларда фикр эркинлиги, сўз ва эътиқод ҳуқуқи асосий ўринларни тутади (қонуннинг 3- бандида кўрсатилган).

5-§. Фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат органлари ва фуқаролар ўртасида келиб чиқадиган муайян зиддиятларни ҳал этиш тартиби кўрсатилган. Конституцияда тарафларнинг фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий асослар ёритилган.

Фуқароларнинг мурожаатлари, қандай шаклда, яъни ариза, шикоят ёки таклиф шаклида бўлишидан қатъий назар, расмийлаштирилади.

Ўзбекистонда ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқиши шарт (Конституциянинг 35-моддаси).

Фуқароларнинг ваколатли давлат органлари ва халқ вакилликларига ариза, таклиф ва шикоят билан мурожаат этиши — бу уларнинг давлат ва жамият бошқарувида қатнашишининг амалий шаклидир. Бу ҳуқуқнинг моҳияти шундаки, ваколатли давлат органларига фуқаролар ариза, таклиф ва шикоят билан мурожаат қилганларида бу органларнинг раҳбарлари томонидан фуқароларнинг таклиф ва аризаларини кўриб чиқишлари рад этилиши мумкин эмас.

Ариза, таклиф, шикоятларда ташкилот, муассасалар фаолиятини яхшилаш билан бир қаторда шундай таклифлар ҳам берилиши мумкинки, уларнинг фаолиятидаги камчиликларни кўрсатувчи ва давлат ҳаётига оид ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий тавсифдаги камчиликларни бартараф этиш йўллари ҳам таклиф этилиши мумкин. Бу фуқароларнинг жамият ишларини бошқаришдаги энг самарали усулдир. Ариза, таклиф ва шикоятлар ёзма шаклда ҳамда халқ депутатлари ва мансабдор шахсларнинг қабулида оғзаки ҳам бўлиши мумкин. Шунингдек, ариза, таклиф ва шикоят газета, радио, телевидение воситасида ҳам мурожаат этиш орқали ифодаланиши мумкин.

Бу ҳуқуқ, биринчи ўринда, бошқарув маданияти даражаси, ваколатли давлат органларидаги ишчиларнинг онги ва масъулиятига боғлиқ.

1994 йил 6 майда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг муурожаатлари тўғрисида"ги Қонунда фуқароларнинг муурожаатлари ҳуқуқини белгилайдиган асосий қоидалар, шунингдек, фуқароларнинг муурожаатларини кўриб чиқиш муддати ва тартиби белгиланган.

Муурожаатларда фуқаронинг исми, фамилияси, отасининг исми, фуқаронинг турар жойи тўғрисидаги маълумотлар, таклиф, ариза ёки шикоятнинг моҳияти кўрсатилган бўлиши керак. Юқорида кўрсатилган маълумотларни ўз ичига олмаган аризалар кўриб чиқилмайди. Муурожаатлар индивидуал ва жамоа томонидан берилиши мумкин бўлиб, оғзаки ёки ёзма равишда киритилади.

Қонунда бир қатор тамойиллар кўрсатилган бўлиб, уларга амал қилинган ҳолда қуйидагилар тақиқланади:

- 1) фуқароларнинг ўз муурожаати учун таъқиб остига олиниши ёки муурожаатчининг оила аъзоларини таъқиб қилиш;
- 2) шахсларни бирон бир муурожаатни ҳимоя қилиш хатти-ҳаракатларида иштирок этишга мажбур қилиш;
- 3) фуқароларнинг муурожаатга тааллуқли бўлмаган фуқаро шахсияти ҳақида далилларни аниқлаш;
- 4) фуқароларнинг шахсий ҳаёти ҳақида уларнинг розилигисиз тегишли органлар ва шахсларга муурожаат қилиш.

Фуқаролар таклифлар бериш ҳуқуқига эгадирлар. Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар, корхоналар фаолиятини яхшилашга йўналтирилган фуқароларнинг муурожаатномаларини кўриб чиқиши ва муурожаат этувчига унинг натижаларини билдиришлари шартдир.

Фуқароларнинг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқларини амалга ошириш илтимоси билан ариза (муурожаат) келиб тушганда, аризаларни кўриб чиқиш ваколати бўлган мулкий шаклидан қатъий назар, давлат органлари, жамоат ташкилотлари, корхоналар масъул ходимлари, раҳбарлари ёки бошқа масъул ходимлар аризаларни объектив ва ўз вақтида кўриб чиқиш, қонуний қарорлар қабул қилиш ва уларнинг ижросини таъминлаш, шу муурожаатлар бўйича қабул қилинган қарорлар тўғрисида фуқароларга хабар бериш каби мажбуриятларни бажаришлари шартдир. Аризада кўрсатилган талабларга рад жавоб фуқаролар эътиборига ёзма равишда, сабаблари кўрсатилган ҳолда етказилади.

Шикоят — бу қайсидир бир органнинг ёки мансабдор шахснинг қарори ёки ҳаракатлари билан фуқароларнинг

ҳуқуқи ва қонуний манфаатларига зиён етказилганда ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини тиклаш талаби кўрсатилган мурожаатдир. Шикоят фуқаронинг ўзига нисбатан давлат органи ёки жамоат ташкилотлари қарори қабул қилингани ёки ҳаракатлари ҳақида хабар топганидан сўнг, бир йилдан кечикмаган ҳолда бўйсиниш тартибига қараб, ваколатли органларга ёки ваколатли шахсларга тақдим этади. Арзнома қонунда кўрсатилган муддатларда судга тақдим этилиши мумкин.

Шикоятга фуқаронинг олдинги мурожаатлари бўйича қабул қилинган қарорлар ёки унинг нусхалари, шунингдек, арзнома-ни кўриб чиқиш учун керакли бўладиган бошқа ҳужжатлар илова қилиниши керак.

Шикоятларнинг ҳаққоний кўриб чиқилиши мақсадида ҳаракатлари ва қарорлари ўзгартирилиши мумкин бўлган органларга ва ваколатли шахсларга фуқароларнинг шикоятларини қайта жўнатиш қонун томонидан тақиқланади.

Қонунда мурожаат қилиш билан келиб чиқадиган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва органларнинг мажбуриятлари аниқ кўрсатилган. Фуқаролар шикоятни текшираётган шахсга ўз талабларини шахсан билдириш, текширув материаллари билан танишиш, қўшимча ҳужжатлар тақдим этиш, адвокат ёки бошқа шахснинг хизматидан фойдаланиш, шикоятини текшириш натижаси ҳақида ёзма маълумот олиш, қонунда кўрсатилган тартибда етказилган зарарнинг ундирилишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ариза, шикоят ва таклифлар фуқаролар томонидан индивидуал шаклда, шунингдек, умумжамоа шаклида ҳам амалга оширилиши мумкин, булар, ўз навбатида, ҳуқуқий пойдевор яратадилар.

Фуқароларнинг ариза, таклиф ва шикоятлари фактларни яширишни кўзламаганлиги ҳамда ёлғон ахборотлардан иборат бўлмаслиги керак. Бундай ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида жавобгарлик кўзда тутилган.

XIV БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАР ИЖТИМОЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ҲУҚУҚЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Фуқароларнинг мулк ҳуқуқи

Мулк ҳуқуқи ҳар кимнинг ўзига тегишли бўлган мол-мулкка бўлган ўз хоҳишига кўра, ўз манфаатини кўзлаб эғалик қилиш, фойдаланиши ва тасарруф этишини англатади.

Ўзбекистонда ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади.

Бозор иқтисодиёти асосида ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, фақатгина иқтисодий жиҳатдан эркин фуқарога ҳақиқий мулк эгаси бўлиб, у ўз мулкидан самарали фойдаланиши ва шу орқали мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир этиши мумкин.

Ўзбекистонда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий вазифаси давлат мулкни хусусийлаштириш орқали монополияга чек қўйиш ва кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш, мулкни ҳақиқий эгасига топшириш, мулкнинг барча шакллари ривожланишига бир хил шарт-шароит яратиб бериш ва ривожлантиришдан иборат. Бу вазифаларни бажариш, биринчи навбатда, мулк ҳуқуқини амалга ошириш механизмининг ҳуқуқий асосларини яратиш, айниқса, унинг муҳим элементи бўлган ҳар кимнинг ўз хусусий мулкига эркин эғалик қилиш тамойилини мустаҳкамлаш эди.

Бу вазифаларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг "Мулкчилик тўғрисида"ги, "Тадбиркорлик тўғрисида"ги, "Деҳқон хўжалиги тўғрисида"ги, "Хусусийлаштириш тўғрисида"ги Қонунлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Конституцияси инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири — мулк ҳуқуқини ҳам мустаҳкамлайди. Конституциянинг 36-моддасида инсоннинг мулк ҳуқуқи мустаҳкамланган бўлиб, ушбу

модда "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" (1948 й.), "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт" (1966 й.) ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган нормаларига асосланган.

Мулк ҳуқуқига оид конституциявий нормаларнинг ривожланиши ва унинг ҳуқуқий механизмини яратишга доир бир қанча қонунлар қабул қилинди. "Ижара тўғрисида"ги, "Давлат уй-жой фондиди хусусийлаштириш тўғрисида"ги, "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги, "Қимматли қоғозлар ва биржа фондлари тўғрисида"ги ва бошқа қонунлар шулар жумласидандир.

Ҳозирги кунда иқтисодиётнинг нодавлат сектори тобора ривожланиб бормоқда.

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичидаги асосий вазифа давлат мулкининг хусусийлаштирилишини тезлаштириш, уни ҳақиқий мулк эгасига топшириш имкониятини топиш, мулкдан ўз хоҳиши ва иродасига кўра давлат ва жамият манфаатларига мос ҳолда эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишини давлат томонидан ҳимоя этилишини таъминлаш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида, айтилиши вақтда, мулкнинг хусусий ва оммавий (давлат) шакллари мавжуд. Ўзбекистон Республикасида яшовчи ҳар қандай шахс мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга. Яъни шахснинг ўз мулкига эгалик қилиши, фойдаланиши ва тасарруф этиши конституциявий қоидалар билан таъминланади.

Шахс ўзининг мулкий ҳуқуқларини амалга оширишда агар табиий муҳитига ва кишилар соғлиғига зарар етказмаслиги керак.

Давлат мулкдорнинг қўлидаги мулкни ўзгалар томонидан чегараланишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасида барча мулкдорларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя этилади. Мулкнинг барча шакллари дахлсиз ва қонун билан ҳимояланади. Ўзбекистон Республикасида жамғарма омонатлари барча тижорат банклари томонидан қабул қилиниши мумкин. Ўзбекистон Республикасида банк омонатчилари Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳисобланади.

Банк омонатининг сир тутилиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланганидек, инсонларнинг иқтисодий ҳуқуқлари сирасига киради. Банк томонидан омонат

сирларини сақлашга оид муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг "Банк ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг "Банк ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонунининг 38-моддасига биноан молиявий операцияларнинг сир тугилиши, харидорлар ва корреспондентларнинг ҳисоб омонатларининг сир сақланиши таъминланади.

2-§. Фуқароларнинг мерос ҳуқуқи

Ўзбекистонда ҳар бир инсон мерос қолдириш ҳуқуқига эга эканлиги Ўзбекистон Конституцияси томонидан кафолатланади. Мерос ҳуқуқига оид фуқароларнинг мулкий муносабатлари фуқаролик қонунчилиги нормалари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексига биноан мерос қолдирувчининг ўлгунига қадар мерос қолдириш ҳуқуқи сақланиб қолади. Фуқаролар, яъни мерос очилишида шу уйда яшаган шахслар, фарзандлар, қариндош-уруғлар меросхўрлар ҳисобланади.

Мерос икки йўл билан: қонун ва васият қилиш орқали қолдирилади.

Ҳар бир шахс ўз мулкани тўлалигича ёки мулкнинг маълум бир қисмини бир кишига ёки бир неча кишиларга, меросхўрлар қаторига кирувчи юридик шахсларга ёки давлатга ёхуд ўзини-ўзи бошқариш органларига мерос қолдириши, ўзининг васиятномасини ҳар қандай вақтда ўзгартириши ёки бекор қилиши мумкин. Васиятномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳолатларида, бу ҳақда нима учун ўзгартиргани ёки бекор этганини кўрсатиши шарт эмас.

Васиятнома (васият) мерос қолдирувчи томонидан ёзма шаклда амалга оширилиши шарт.

Давлат васиятноманинг сир тугилишини кафолатлайди.

Фуқаролик қонунчилигига, асосан, меросхўрлар қонун бўйича навбатма-навбат мерос олиш йўли билан меросга эга бўладилар. Фуқаролик Кодекси бўйича меросхўрларнинг беш даражаси белгиланган бўлиб, меросхўрлар қонун бўйича меросни тенг миқдорда бўлиб олишади:

1) мерос қолдирувчининг фарзандлари, (фарзандликка олинган болалари), шунингдек, мерос қолдирувчининг ўлиmidан кейинги болалари;

2) қариндошлари, мерос қолдирувчининг ака-укалари ва опа-сингиллари, бувиси ва буваси, ота тарафидан бўлганидек, она тарафдаги қариндошлари;

3) мерос қолдирувчининг тоғалари ва амма-ҳолалари;

4) мерос қолдирувчининг олтинчи авлодгача бўлган узоқ қариндошлари.

Айтиш лозимки, навбатдаги меросхўрлар даражаси бўйича олдинда навбатда турган меросхўрлар бўлмаган тақдирда мерос олиш ҳуқуқига эга. Давлат қонун бўйича мерос олиш ҳуқуқини кафолатлайди.

3-§. Фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқи

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасида: "Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақиқланади", — дейилади.

Ўзбекистонда қонун бўйича тўла эркин иқтисодий фаолият ҳар бир инсон учун таъминланади, муҳит танлаш, ўз меҳнатини сарфлаш эркинлиги, ҳар бир шахснинг меҳнат қилиш ҳуқуқи, эркин иш жойини танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва ишсизликдан ҳимояланиш каби шахсларнинг конституциявий ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг "Аҳолининг бандлиги тўғрисида"ги, "Меҳнат муҳофазаси тўғрисида"ги Қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 6-моддасига биноан барча фуқаролар меҳнат қилиш ҳуқуқларига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эга. Жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ ҳолати ва мансаб-мавқеи, динга бўлган муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек ходимларнинг ишчанлик қобилиятларига ва улар меҳнатининг натижаларига алоқадор бўлмаган бошқа жиҳатларига қараб меҳнатга оид муносабатлар соҳасида ҳар қандай чеклашларга ёки имтиёзлар белгилашга йўл қўйилмайди ва булар камситиш деб ҳисобланади.

Меҳнат соҳасида ўзини камситилган деб ҳисоблаган шахс камситишни бартараф этиш ҳамда ўзига етказилган моддий ва маънавий зарар тўлаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат этиши мумкин.

Ҳар ким ижодий ишлаб чиқариш ва ижодий меҳнат қилиш ҳуқуқига эга, қонунда тақиқланган ҳолатлар бундан мустасно. Ҳар ким ўзи хоҳлаган жойда иш берувчи ва иш берувчи органларга мурожаат этган ҳолда эркин иш жойини танлаши мумкин.

Меҳнат Кодексининг 58-моддасига кўра, давлат ҳар бир кишига иш билан таъминлаш турини, шунингдек, турли меҳнат режимидаги ишни танлаш эркинлигини, ишга қабул қилиш ва меҳнат шартномасини ноқонуний бекор қилишдан ҳимоялашни таъминланиши, ҳар бир кишига маълум бир касб ва иш ўрганишда тенглик яратиш, меҳнатга ҳақ тўлаш, хизмат бўйича ҳаракатланиш, янги касбга бепул ўқитиш, маҳаллий органлар ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида бошқа жойга ишга ўтганда моддий харажатларни қоплаш, жамоат ишларида муддатли меҳнат шартномалари тузиш имкониятларини кафолатлайди.

Ҳомиладор ёки ёш болалари бўлган аёлларни ишга қабул қилишни рад этиш ман этилади.

Ҳар бир ишчи меҳнат муҳофазаси ҳуқуқига эга. Меҳнатни муҳофаза қилиш деганда, амалдаги қонунчилик ва бошқа меъёрий ҳужжатларда мустаҳкамланган инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сиҳат-саломатлиги ва иш қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена, даволаш-профилактика тадбирлари ҳамда воситалари тизими тушунилади. "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни меҳнатни муҳофаза қилишнинг ягона тизими тартибини белгилайди. Мазкур қонунга асосан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган меҳнат шароити билан таъминланиш ҳуқуқига эга. Меҳнат муҳофазаси соҳасида давлат сиёсати амалга оширилиб, у адолатли меҳнат шароити, хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берувчи принципларга асосланади.

Эллик нафар ёки ундан ортиқ бўлган ишчиларни бирлаштирган ташкилотларда махсус тайёргарликка эга бўлган шахслардан иборат меҳнатни муҳофаза қилиш хизмати

тузилади. 50 ёки ундан ортиқ транспорт воситаларига эга бўлган корхоналарда йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати ташкил этилади. Қонун ишга қабул қилишда меҳнатни муҳофаза қилиш масаласига оид нормаларни кафолатлайди. "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 16-моддасига асосан меҳнат шартномаси шартлари меҳнат муҳофазасига оид қонун ва норматив-ҳуқуқий актларга мос ҳолда қабул қилиниши керак. Фуқароларнинг саломатлигига зид бўлган ишга қабул қилиш ман қилинади.

Маъмурият ишчини ишга қабул қилаётган пайтда меҳнат фаолияти жараёнида касаллик келиб чиқиши мумкинлиги тўғрисида огоҳлантиришга мажбур.

Бундан ташқари меҳнат шартномасини тузаётган ёки бошқа ишга ўтаётган пайтда ҳар бир ишчи иш шароитлари, маълум имтиёзлар ва муҳофаза воситалари тўғрисида ахборот билан таъминланиши керак.

Иш берувчи тиббий кўрикларни ташкил этади ва бундай тартиб соғлиқни сақлаш идоралари томонидан белгиланади. Ишчи тиббий кўрик ўтказишни талаб этиш, мазкур меҳнат шароити натижасида унинг соғлиғи ёмонлашишини айтиш ҳуқуқига эга. Оғир меҳнат шароитида ишловчи ишчилар бепул сут, тиббий-профилактика озиқ-овқатлари, газли сув, махсус кийим, махсус оёқ кийими ва бошқа ҳимояланиш ҳамда гигиена нормаларида белгиланган нарсалар билан таъминланадилар.

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга ҳамма жойларда риоя этилиши устидан давлат назоратини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган амалдаги низомларга мувофиқ жамоат назорати меҳнат жамоаси ва меҳнатни муҳофаза қилиш учун ташкил этилган касаба уюшмаси ташкилотлари томонидан амалга оширилади. Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, меҳнат ресурслари билан таъминлаш муаммоси вужудга келади ва ишсизлар сонининг муттасил ошиб бориши кузатилади. Шунинг учун, иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида ишсизлар сонининг кўпайишига йўл қўймаслик, унинг олдини олиш асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

Шу мақсадда 1992 йил 13 январда "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди. Ушбу қонунга 1993 йил 7 майда ўзгартириш ва

қўшимчалар киритилди. Аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилиш мақсадида биринчи марта иш билан таъминланган ва ишни йўқотган, шунингдек узоқ муддатдан кейин (бир йилдан ортиқ муддатга) иш билан таъминлашни сўраган шахслар ҳамда ишсиз деб эътироф этилганларга қуйидаги имтиёзлар белгиланган:

- 1) ишсизлик нафақасини олиш;
- 2) қарамоғидаги одамга моддий ёрдам кўрсатиш;
- 3) касб тайёргарлиги даврида стипендия тўланиши, малака ошириш ёки қайта тайёрлаш ва бу вақтларнинг меҳнат стажига қўшилиши;

- 4) ҳақ тўланадиган жамоат ишларида иштирок этиш имконияти.

Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги давлат сиёсатини амалга ошириш натижасида 240 пунктдан юқори бўлган меҳнат биржа тизимлари ташкил этилди. Республиканинг ҳар бир тумани бундай биржага эга. Ишсизларни рўйхатдан ўтказиш, уларнинг касб-маҳоратини ошириш ва ишсизликнинг олдини олиш механизми ташкил этилди. Бугунги кунда рўйхатга олинган ишсизлар сони меҳнат ресурсларининг тахминан бир фоизини ташкил этади.

Мажбурий меҳнат ёки бирон-бир жазо чорасини қўллаш орқали иш қилишга жалб этиш тақиқланади.

Қуйидагилар мажбурий меҳнат сифатида эътироф этилмайди: "Мудофаа тўғрисида"ги, "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги Қонунлар асосида кўрсатилган ҳолатлар, фавқулодда ҳолатлар шароитларида, суднинг ҳукми қонуний кучга кирганлиги боис ва қонунда белгиланган бошқа ҳолатлар".

4-§. Фуқароларнинг дам олиш ҳуқуқи

Ўзбекистонда ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади (Конституциянинг 38-моддаси).

Иш вақти деб, маълум бир график асосида ташкил этилган, меҳнат шартномаси билан белгиланган меҳнат мажбуриятлари бажариладиган вақтга айтилади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг 115-моддасига асосан ходим иш ҳафтасида 6 кун ишлаётган ҳар бир иш кунига етти соатдан кўп бўлмаган, беш кунлик иш ҳафтасида 8 соатдан кўп

бўлмаган иш билан таъминланади. Ишчининг иш вақти ҳафтасига 40 соатдан ошмаслиги керак. Шунингдек, соғлиқнинг аҳволи, меҳнат шароити ва бошқа ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда қисқартирилган иш вақти белгиланган:

1) 18 ёшга етмаган ходимлар, I ва II гуруҳ ногирони бўлган ходимлар;

2) ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар;

3) алоҳида тусга ^{Энг} бўлган ишлардаги ходимлар;

4) уч ёшга тўлмаган болалари бор, бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассаса ва ташкилотларда ишлаётган ходимлар.

Шунингдек меҳнат шартномаси шартларига асосан ишга қабул қилинаётганда тўлиқ бўлмаган иш куни ёки тўлиқ бўлмаган иш ҳафтаси ташкил этилиши мумкин. Қонунлар ва меҳнат ҳақидаги бошқа норматив актларда назарда тутилган ҳолларда ходимнинг илтимосига кўра иш берувчи тўлиқсиз иш вақтини белгилаб қўйиши шарт.

Ходим учун белгиланган ҳар кунлик иш вақтининг камида ярми тунги вақтга (22.00 дан 6.00 гача) тўғри келса 1 соатга қисқартирилади. Меҳнат қонунчилигида ходимни асосий иш вақтидан ташқари иш билан банд этишга фақат ишчининг розилиги билан йўл қўйилиши белгилаб қўйилган.

Барча ходимларга, шу жумладан вақтинчалик ишловчиларга ҳам ҳар йилги меҳнат таътилларидан кейин иш жойларининг сақланиб қолиши ва қайта тикланиши кафолатланади. Йиллик таътил ходимларга 15 иш кунидан кам бўлмаган муддатга белгиланади. Дам олиш ва байрам кунлари таътил даврига тўғри келганда улар таътил кунлари сифатида инобатга олинмайди.

Меҳнат қонунчилиги ходимларга йиллик асосий узайтирилган ва қўшимча меҳнат таътилларини белгилайди. Йиллик қўшимча таътилнинг энг кам миқдори Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Йиллик таътилда ишчига ўртача ойлик иш ҳақи миқдорида ҳақ тўлаш кафолатланади. Таътил учун ҳақ тўлаш, жамоа шартномасида белгиланган муддатларда, лекин таътил бошланмасдан олдинги охириги иш кунидан кечикмай амалга оширилади.

Меҳнат ҳуқуқи тўғрисидаги қонунларда ишчиларга махсус таътиллار, яъни ҳомиладорлик ва туғиш, болаларга қараб туриш, ижодий таътиллар берилиши назарда тутилган.

5-§. Фуқароларнинг ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи

Ўзбекистон давлат қурилишидаги асосий тамойиллардан бири — кучли ижтимоий ҳимоя ҳисобланади. Ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи фуқароларнинг асосий ҳуқуқлардан биридир.

"Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас", — дейилади Конституциянинг 39-моддасида.

"Ижтимоий таъминот" атамаси давлат томонидан яратиб бериладиган, инсонларнинг ҳаётини фаолияти учун зарур эҳтиёжини моддий томондан қондириш учун моддий ва бошқа ижтимоий ҳимоя қилиш тушунилади. Булар сирасига пенсия, нафақа ва ижтимоий ночор фуқароларни пул ва шунга ўхшаш шакллардаги моддий таъминотлар билан таъминлаш киради.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойилларидан бири давлат фаолиятини иқтисодий ва ижтимоий ислоҳ қилишга асосланган кучли ижтимоий сиёсат ҳисобланади. Давлат органлари, жумладан, Президент, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва идоралар³⁾ ҳокимиятлар, маҳаллий вакиллик органлари, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўз ваколатлари доирасида фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилишни амалга оширади. Бундан ташқари, шундай органлар тизими мавжудки, уларнинг ваколат доирасига аввало, юқорида кўрсатиб ўтилган вазифалар киради. Бу Меҳнат ва ижтимоий таъминот вазирлиги ва унинг жойлардаги тегишли органлари ҳисобланади. Пенсия фонди, болалар фонди, "Маҳалла" фонди ва бошқа фондлар ташкил этилиб, улар самарали фаолият олиб бормоқда. Республика Президенти Фармони билан фуқароларнинг ижтимоий таъминоти билан шуғулланиш

вазифаси уларнинг жойларидаги фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига берилди.

Республикада фуқароларнинг ижтимоий таъминотини амалга оширадиган органлар тизими ва институтлар ишламоқда. Давлат томонидан ижтимоий ҳимоя қилишнинг конституцион ҳуқуқларининг амалга оширилиши мазкур ҳуқуқларни ҳимоя қиладиган механизм яратилганлигидир. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи билан малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи бир-бири билан узвий боғлиқдир.

6-§. Фуқароларнинг тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи

Ўзбекистонда ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга (Конституциянинг 40-моддаси).

Малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи давлат томонидан кафолатланган, шахсларга берилган ҳуқуқ сифатида, тиббиёт муассасалари ва махсус малакали шифокорлар ёрдамида керакли тиббий ёрдам олиш билан изоҳланади.

Малакали тиббий хизматни махсус тиббий билимларга эга, гиппократ қасамёдини қабул қилган ва ёрдамга муҳтож ҳар қандай беморга сидқидилдан хизмат қиладиган шахслар амалга оширади. Давлат тиббиёт ходимларининг малакаси устидан қаттиқ назорат олиб боради. Қонунчилик тиббий фаолият билан етарли малакага эга бўлмаган шахслар шуғулланишини тақиқлайди.

Давлат хусусий соғломлаштириш муассасаларини очишга ҳамда улар фаолиятини олиб боришлари ва уларнинг тиббий хизмат кўрсатиш даражаси, сифати устидан назорат қилади. Мабодо улар давлат стандартларига жавоб бермаса, фаолият олиб боришлари учун берилган лицензия ҳуқуқидан маҳрум қилинади. Шунинг учун ҳам давлат томонидан жуда кўп тиббиёт олийгоҳлари, ўрта махсус тиббиёт ўқув юртлари барпо этилган ва улар соҳа учун махсус билимларга эга малакали мутахассислар тайёрлайди.

Малакали тиббий хизмат кўрсатишни таъминлаш ҳуқуқи қуйидаги шарт-шароитлар билан таъминланади:

- 1) давлат даволаш ва санатория-курорт муассасалари тармоғининг мавжудлиги (11000 дан ортиқ);
- 2) нодавлат ва идоравий тиббий муассасаларини рағбатлантириш ва ривожлантириш. Кўплаб ишлаб чиқариш

тармоқлари, ташкилотлар ўзларининг поликлиника, санатория, касалхона ва соғломлаштириш марказларига эга;

3) фуқароларнинг барча қатламларини ўз ичига оладиган кенг қамровли эмлаш ишларини олиб бориш ҳамда касалликларни аниқлаш ва олдини олиш;

4) тиббиёт кадрларини тайёрлаш ва малакасини ошириш, улар фаолиятининг самарадорлиги ва малакаси устидан давлат назоратини ўрнатиш;

5) тиббий суғурта тизимини яратиш. Меҳнатга яроқсиз ёки ногирон фуқароларни моддий қўллаб-қувватлаш ва уларга тўловлар ажратиш;

6) фуқароларга давлат тиббий муассасалари томонидан бепул тиббий хизмат кўрсатиш. Ногиронлар, 2 ёшгача бўлган болалар ва оғир беморларга дорихоналардан текин дори-дармон олишга қўмаклашиш;

7) тиббиёт муассасаларининг замонавий техника воситалари билан жиҳозлаш ва уларда қулай шарт-шароитлар яратиш;

8) тез тиббий ёрдам кўрсатиш муассасаларининг мавжудлиги.

Малакали тиббий ёрдам кўрсатиш фаолиятини давлат томонидан Соғлиқни сақлаш вазирлиги раҳбарлигидаги органлар тизими олиб бормоқда. Шунингдек, "Соғлом авлод учун" халқаро фонди оналар ва болалар соғлигини сақлаш йўлида самарали иш олиб бормоқда.

Тиббий ёрдам олишга оид конституциявий нормаларнинг ҳуқуқий механизмини амалга оширишда "Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг соғлигини сақлаш тўғрисида"ги, "ОИТС билан касалланишнинг олдини олиш тўғрисида"ги, "Давлат санитария назорати тўғрисида"ги Қонунлар ва улар асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар муҳим ўрин эгаллайди.

7-§. Фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқи

Шахснинг баркамол бўлишида билим олиш ҳуқуқи катта аҳамият касб этади. Ўзбекистон Конституциясининг 41-моддасида шундай дейилган: "Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир."

Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан борар экан, унинг асосий вазифаси ҳар томонлама баркамол эркин шахсларни камол топишига шарт-шароит яратиш ва таъминлаш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам таълим соҳасига давлат сиёсати даражасида катта эътибор берилмоқда.

1948 йилда қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси» принципларига асосан Ўзбекистон Республикаси шахснинг билим олиш ҳуқуқини амалга оширилишининг ҳаракатдаги самарали ҳуқуқий механизмини яратиб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис ушбу декларацияга, шу жумладан, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ва "Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро пактларга қўшилиш тўғрисида қатор қарорлар қабул қилди. Билим олиш ҳуқуқига тегишли бўлган халқаро ҳужжатларда (мисол учун, 1960 йил 14 декабрда ЮНЕСКО томонидан қабул қилинган Таълим соҳасини чеклашга қарши кураш Конвенцияси) "Таълим" термини таълимнинг барча турларига ва босқичларига тегишли бўлиб, билимнинг сифати ва даражасини, унинг қандай шароитларда олиб борилиши ва унга кенг йўл очиш масалаларини қамраб олади.

Халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ бошланғич таълим бепул ва мажбурий эканлиги, ўрта таълим ва унинг турли шакллари умумийлигини таъминлаш, олий таълимни барча ўз қобилияти асосида олиши "Таълим тўғрисида"ги Қонун мазмунини белгилайди.

Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизими яратилиб, унинг асосида шахс таълим олишининг ҳуқуқий механизмлари амалда мустаҳкамланади.

Таълимнинг ягона тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

- мактабгача тарбия;
- умумий таълим;
- мактабдан ташқари таълим;
- ҳунар-техника таълими;
- ўрта махсус таълим;
- олий таълим;
- илмий ва илмий-педагогик ходимлар тайёрлаш;
- кадрларнинг касбий малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;
- оиладаги таълим;
- мустақил таълим.

Таълим турлари ва шаклларининг турли-туманлиги шахснинг таълим олишга бўлган талаб ва эҳтиёжларини тўла қондириш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида, хусусан, "Таълим тўғрисида"ги Қонунда ҳар бир шахс дини, тили, ирқи, яшаш жойи, миллати, келиб чиқиши ва қаерда ишлашидан қатъий назар тенг таълим олиш ҳуқуқига эга деб кўрсатиб ўтилади. Таълим олиш ҳуқуқининг мазмуни шундаки, Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросига таълим ва тарбиянинг барча кўринишларидан тенг фойдаланиш имкониятларини кафолатлайди. Таълим олиш ҳуқуқини амалга оширишга мавжуд кучли моддий техника базаси имкон яратади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий мақсадларидан бири фуқаролик жамияти қуриш, уни ҳар томонлама ривожланган, мустақил ва баркамол шахслардан иборат бўлишини таъминлашдан иборат. Давлат фаолиятининг устивор йўналиши ҳар бир инсоннинг қобилиятига яраша таълим олиши ва уни жамият фойдасига, тарраққиётига хизмат қилишини таъминлашга қаратилган. Техника ва фаннинг юксак даражадаги ривожланиши ҳар бир киши билимини юқори сифатда бўлишини талаб қилмоқда.

Шу боис кучли ижтимоий сиёсат йўналишларидан бири ҳисобланган мамлакатимизда бепул таълим бериш сиёсатининг амалга оширилаётгани юксак қадриятларимиздан биридир. Бундай дейишимизга сабаб, ривожланган давлатларнинг барчаси ҳам шу тариқа бепул олий ва махсус таълим сиёсати олиб бориш имкониятига эга эмас.

Давлат томонидан иқтидорли ўқувчи ва талабаларни қўллаб-қувватлаш, уларга керакли билим савиясини ошириш имкониятини яратиш, билим олишни рағбатлантириш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун мамлакатимизда бир қанча турдаги стипендиялар, фондлар, болалар маданият уйлари ташкил этилган.

8-§. Фуқароларнинг илмий ва техникавий ижод эркинлиги ҳамда маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи

Ўзбекистон Конституцияси ҳар бир инсоннинг қаерда яшашидан қатъий назар, унга илмий ва техникавий ижод эркинлигини ва маънавий ютуқларидан фойдаланишини кафолатлайди.

"Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади." (Конституциянинг 42-моддаси).

1966 йил 4 ноябрда қабул қилинган Халқаро маданий ҳамкорлик қилиш принциплари Декларациясида: "Ҳар бир маданият ўз қадр-қимматига эга, уни сақлаш ва ҳурмат қилиш лозим", — деган сўзлар битилган.

Ўзбекистон бой маданий меросга эга. Конституциямиз маданий бойликларимиздан ҳар бир кишининг фойдаланиш ҳуқуқини кафолатлайди. Маданият деганда инсон томонидан яратилган барча бойликлар, ютуқлар йиғиндиси тушунилади ва у ижтимоий ҳаётда кўпқиррали хусусиятга эга.

Маданиятнинг таркибий қисмларини фан, таълим ва санъат ташкил қилади. Адабий, мусиқий, бадий асарлар ва халқ эпоси, илмий назария ва ҳунарлар маданият феноменига киради. Ҳар бир маданият элементи халқ ҳаётининг у ёки бу кўринишини ўзида акс эттиради. Ҳар биримизнинг санъат, кино, адабиёт, мусиқа дунёсидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқимиз асосий қонунимизда мустаҳкамланади. Барча учун театр, музей, кутубхона ва архитектура ёдгорликлари эшиклари ҳеч бир тўсиқсиз очиқдир. Ҳар бир шахс истаган фан ва техника соҳаси билан шуғулланиши мумкин. Буни давлатимиз ҳуқуқий, ташкилий, моддий ва сиёсий жиҳатдан кафолатлайди.

Маданият муассасалари тараққиёти фаолияти тизимини бошқариш Маданият ишлари вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Илмий-техника соҳаси фаолияти билан Фан ва техника Давлат кўмитаси шуғулланади.

"Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази, Ўзбекистоннинг янги тарихини ўрганиш маркази ва шу каби бошқа ташкилотлар маданий ютуқларни асраш ва уни кейинги авлодга етказишга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида фан ва техника ижодини ривожлантириш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан иқтидорли талабаларни чет элларда ўқишларини қўллаб-қувватлаш "Умид" фонди, "Камолот" ва "Улуғбек" фондлари фаолият юритмоқда. Ўзбекистон Республикасида маданият, фан ва техникани қўллаб-қувватлаш тизими ва унинг юридик жиҳатдан мустаҳкам пойдевори барпо этилди.

XV БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ КАФОЛАТЛАРИ

1-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари тушунчаси

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари икки кўринишига эга: давлатнинг ўз ички кафолатлари ва халқаро ҳуқуқий кафолатлар. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатлари институтлари сирасига тобора аҳамияти ошиб бораётган Омбудсман, яъни Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилини ва Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини киритиш мумкин.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари малакали юридик хизмат ва малакали ҳимоячи (адвокат) хизматидан тўлиқ равишда конституциявий, жиноий, фуқаровий ва маъмурий ишларда фойдаланиш имкониятида намоён бўлади. Бу тушунча Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 116-моддасида аниқ ифодаланган.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатлари бўлиб, уларни бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Бунда асосан ҳокимият вакиллари ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Одатда, бундай жавобгарлик умумий характерга эга бўлиб, у оддий қонунларда аниқ ифодаланган.

Халқаро-ҳуқуқий кафолатлар ҳақида тўхталганимизда, бу ҳолат халқаро оммавий ҳуқуқ томонидан тартибга солинишини эслатиш лозим.

Иккинчи жаҳон урушига қадар давлат ва шахс ўртасидаги муносабатлар, асосан, давлат миқёсида ҳал этилган. Тоталитар тузумларнинг емирилиши оқибатида жаҳон жамоатчилигининг эътиборини инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатланиши ўзига қаратди. Булар БМТнинг Уставида (1945 йил), "Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларация"да (1948 йил),

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги 1966 йилги халқаро Пактларда ўз ифодасини топган. Бу халқаро ҳужжатларда инсоннинг глобал муаммолари ҳуқуқий жиҳатдан кенг ёритилган. Инсон ҳуқуқларининг халқаро ҳимоясини ҳозирда БМТ ва унинг тегишли махсус ташкилотлар амалга оширомоқда. Улар Европа Кенгаши томонидан 1950 йилда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари ҳимояси ва асосий эркинликлари тўғрисида"ги Европа Конвенциясига асосан иш олиб боришади. Агарда фуқаро ўз ҳуқуқи ҳимояси юзасидан ўз давлатида нажот топмаса, унда инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судига мурожаат қилиши мумкин.

Ўзбекистон Конституциясининг 43-моддасида "Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди", — дейилган.

Ушбу модда Конституциявий принципларнинг асоси, ўзаги, характерини ифодалаган бўлиб, унда инсон манфаатларига хизмат қилиш, эркинлик кафолати, давлатнинг ижтимоий мақсади ва асл ғояси акс этган.

Мустақилликка эришилгач, Ўзбекистонда умуминсоний кадриятларни тиклаш ва демократик жамият куриш йўлидан боришда инсон эркинлигига, жамият ва давлатнинг бирлигида инсоннинг тутган ўрнини юксак баҳолашга катта аҳамият берилди. Демократик давлатда жамият аъзолари ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари доимий ҳаракатдаги механизм сингари бўлмоғи лозим. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмунида давлат фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга, жамият учун хизмат қилишга бутун кучини сафарбар этиши лозимлиги ҳақидаги ғоялар мавжуд.

Конституциянинг 19- моддасида: "Ҳеч ким суд қарорисиз фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳақли эмас", — дейилган. Бу эса агар жавобгар бўлса, ҳаттоки, давлат органларини ҳам суд ҳуқуқий жавобгарликка тортиш мумкинлигини билдиради. Кафолат тизимида иқтисодий омил катта аҳамиятга эгадир. Сабаби иқтисодий ҳаёт қанчалик фаровон бўлса, ҳуқуқнинг амалдаги кафолат даражаси шунчалик юқори бўлади. Буларнинг барчаси давлатнинг асосий қонуни билан белгиланади ва кафолатланади.

2-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг юридик кафолатлари

Ўзбекистонда "Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади." (Конституциянинг 44-моддаси).

Бу конституциявий қонданнинг асосий моҳияти шундаки, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари бузилганда, у суд орқали ҳимоя қилинади. Инсонларга тегишли ҳуқуқ ва эркинликлар кўп қиррали хусусиятга эгадир. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар туркумига, мисол учун, яшаш ҳуқуқи, эркинлик ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик ҳуқуқи кабилар киради.

Шахс ўз виждон эркинлиги ва ҳаракатида эркиндир. Мисол учун, Конституциянинг 24-моддасига мувофиқ, яшаш ҳуқуқига қилинган тажовуз энг оғир жиноят деб топилишини талаб этади. Ҳар бир фуқаро ўз ҳаракатидан келиб чиқиб, асосий ҳуқуқ ва эркинликларини қонун ҳимояси орқали амалга ошириши мумкин. Демократик ҳуқуқий давлатда Конституция томонидан суд ҳимоясининг берилиши бу жуда катта аҳамият касб этади. Бунинг ўта муҳимлиги Конституциянинг "Муқаддима" қисмида ўз ифодасини топган.

3-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ижтимоий кафолатлари

Ўзбекистонда вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан сўнг, янги иқтисодий шароитга ўтиш даврида ижтимоий ҳимоя қилиш дастурини яратди. Давлат асосий бош ислоҳотчи сифатида танилгани боис асосий ижтимоий ҳимоя механизмлари ҳам давлат томонидан яратилиши ўз вақтида самара бера бошлади. Бу ижтимоий сиёсатда мамлакат аҳолисининг энг муҳтож қатламларига катта эътибор берилмоқда. Бу Конституциянинг 45-моддасида ўз ифодасини топган. Давлат ўз манфаатларидан келиб чиқиб, ана шу қатлам ҳимоясини ўз бўйнига олган. Бу эса Конституция орқали фуқаролар конституциявий ҳуқуқлари кафолатланишининг амалий ифодасидир.

Конституцияга мувофиқ, эркек ва хотин-қизлар тенг ҳуқуқлидирлар.

Бу эса жамият аъзолари ўртасидаги муносабатда фуқароларнинг жинсидан қатъий назар, қонун олдида тенглигини кафолатлайди. Шунингдек, уларнинг ҳаётий муносабатларини тартибга солади. Булар барчасининг ҳуқуқий тартибга солиниши ҳолатда аҳамиятлидир. Акс ҳолда, бу ёзилган чиройли сўзлар қоғозда қолиб кетиши мумкин. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Асосий Қонунида махсус боб шахс эркинлиги ва ҳуқуқининг кафолати мавзусига бағишланган.

XVI БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛАР БУРЧЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Фуқароларнинг бурчлари тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нафақат фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини, балки уларнинг бурчларини ҳам кўрсатиб ўтади.

"Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларни бажарадилар", — дейилади Асосий Қонуннинг 47-моддасида.

Субъектив ҳуқуқ ва субъектив бурчлар ҳам ҳуқуқий категориялар ҳисобланади. Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбурият бир-бири билан ўзаро алоқа ва келишувчилик асосида пайдо бўлади. Субъектив ҳуқуққа ҳар доим тегишли юридик мажбурият мос келади. Субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар турли хил ҳуқуқий муносабатларда биргаликда ҳаракат қилади. Барча меъерий актларда субъект ҳуқуқининг мажбуриятлари ва тегишли ҳуқуқлари кўрсатиб ўтилади. Бунинг учун энг асосий ҳуқуқий база бўлиб Ўзбекистон Республикаси Конституцияси хизмат қилади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ўз ҳуқуқий табиатига кўра асосий ҳуқуқ ва бурчлар бўлиб хизмат қилади. Қолган бошқа турли хил ва жуда кўп ҳуқуқ ҳамда бурчлар мана шу аснода келиб чиқади ва келажакда фуқароларнинг ҳуқуқий ҳаётида катта рол ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ VI сессиясида қилган маърузасида, демократик ислохотларнинг ҳозирги босқичдаги моҳияти масалаларида кўйидагиларни келтириб ўтади: "Инсоннинг ўз ҳуқуқ ва бурчларини билиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқларининг таъминланишини кафолатлайди. Биз одамлардаги эски тузум психологиясини ўзгартиришимиз ва янги ҳуқуқий онгни

шакллантиришимиз лозим. Инсон англасинки, эркинлик — бу бурч масъулиятидир". Конституциянинг 19-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ҳамда бурчлари билан ўзаро боғлиқдир.

Конституцияга асосан демократия Ўзбекистон Республикасида умуминсоний тамойилларга, яъни инсон энг олий қадрият деган гоя асосига қурилади. Ҳар бир фуқаро қонун олдида тенгдир ва бошқа фуқароларнинг миллати, тили, дини ва эътиқодини ҳурмат қилиши шарт.

Фуқаро ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланганида, унинг ҳаракатлари бошқа шахс, давлат ва жамият манфаатларига зиён етказмаслиги лозим.

Шу боис, шахс ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан қонун доирасидан чиқмаган ҳолда фойдаланиши лозим. Агарда қонундан ташқари хатти-ҳаракат содир этилса, у ҳолда, қонун томонидан жазоланади. Бу эса конституциявий бурчларни бажармаслигидан келиб чиқади.

2-§. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларга риоя этиш бурчи

"Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар" (Конституциянинг 48-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 3-бобида Конституция ва қонунларнинг устуворлиги кўрсатилган. Ўзбекистон Республикасининг барча қонунлари Конституциянинг меъёр ва тамойиллари асосида яратилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 48-моддасида фуқароларнинг бошқа шахслар эркинлиги, шаъни, қадр-қимматини ҳурмат қилиши белгиланган. Бошқа фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, аввало, фуқаро ўзига тегишли бурчларини бажариш орқали киришадиган ҳуқуқий муносабатларда: фуқаролик, уй-жой, оила-никоҳ ва бошқа масалаларда ҳуқуқий субъект сифатида қатнашади. Фуқароларнинг ўз бурчларини бажармаслиги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва жиноий-ҳуқуқий, фуқаровий, маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқариши мумкин.

3-§. Фуқароларнинг тарихий, маънавий ва маданий меросни асраш мажбурияти

Ўзбекистон халқининг тарихий, маданий ва маънавий бойликлари бўлган моддий ва маънавий қадриятларни, маданий ёдгорликларни эҳтиётлаш ва сақлаш ҳар бир фуқаронинг бурчидир.

Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар.

Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир.

Архитектура ёдгорликлари, тарихий-маданий ҳудуд ва объектлар, бадиий ва мусиқий асарлар, халқ оғзаки ижодиёти Ўзбекистон халқининг ўзлигини англашда хизмат қилади ҳамда дунё маданияти цивилизациясига қўшган катта ҳиссасини билдиради. Қадимдан қолган ёдгорликларни нафақат сақлаш, балки келажак авлодга етказиб, янгиларини яратиш лозим. Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ I сессиясида Президент И. А. Каримов таъкидлаганидек: "Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва қайта таъмирлашимиз лозим, чунки улар ўзбек халқи томонидан яратилган миллий бойлигимиз бўлиб, маънавий меросимизнинг улкан қисмидир. Демак, биз уни кўз қорачиғидек сақлаб, келажак авлодга асраб етказмоғимиз лозим". Президентимизнинг бу сўзлари нафақат давлатнинг тарихий-маданий, маънавий меросини сақлаш соҳасидаги сиёсатидир, бу аввало, ўзини ватанпарвар деб ҳисоблаган ҳар бир фуқаронинг бурчидир.

Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Ўзбекистон Республикасининг "Маъмурий жавобгарлик тўғрисида"ги Кодексининг 64-моддасида тарихий-маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Тарихий ёдгорликларни сақлашда фуқаролик ва жинойий-ҳуқуқий нормалар қўлланилади.

4-§. Фуқароларнинг атроф-, табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбурияти

Фуқаролар атроф, табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар.

Фуқаронинг бу конституциявий мажбурияти 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган ва 1995 йил 6 майда қўшимчалар

ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикасининг "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонунда белгиланган.

Табиатни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан тартибга солинади. Шунингдек, ер, сув, ўрмон қонунчилиги, атмосфера ҳавосини сақлаш, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва бошқалар Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан муҳофаза қилинади, деб белгиланган. Ҳар бир фуқаронинг бурчи атроф-муҳит ва табиатни қўриқлаш, инсонлар учун шарт-шароитлар яратиш, экологик мувозанатни сақлаш, шунингдек, республиканинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларига мос равишда қуйидагиларни амалга оширишдан иборатдир:

— тирик табиатнинг генетик фонди ва бой турларини сақлаш;

— кенг кўламли экологик тизим, ландшафтлар ва табиат объектларини сақлаш;

— табиат объектлари билан боғлиқ маданий бойликларни сақлаш.

Бу қонун мазмунини Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг табиат ресурсларидан оқилона ва тежамкорлик билан фойдаланишлари ташкил этади.

5-§. Фуқароларнинг солиқ тўлаш мажбурияти

Ўзбекистонда фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар.

Солиқлар Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ва давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари томонидан белгиланиб, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари маҳаллий йиғим ва тўловларни тўлашга мажбурдирлар. Улар 1991 йил 15 февралда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган ва хорижий фуқаролардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида"ги, 1993 йил 7 майда қабул қилинган "Маҳаллий солиқ ва йиғимлар тўғрисида"ги Қонун ҳамда бошқа қонуний ҳужжатлар ва актлар орқали тартибга солинади.

Солиқ тўлашдан бош тортган шахслар тегишли маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортиладилар.

6-§. Фуқароларнинг Ватанни ҳимоя қилиш бурчи

Ватанни ҳимоя қилиш — ҳар бир фуқаронинг бурчи.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг Ватанни ҳимоя қилиш бурчи тўғрисида бир қанча қонун ва ҳуқуқий актлар қабул қилинган. Буларда фуқароларнинг ҳарбий ёки муқобил хизмат тўғрисидаги бурчлари белгиланган. 1992 йил 3 июлда қабул қилинган "Мудофаа тўғрисида"ги Қонун катта аҳамиятга эга. Шу қонуннинг 11-моддасида белгиланганидек, "Ўзбекистон Республикасининг ҳудудий яхлитлигини, мустақиллигини ҳимоя қилиш Республика фуқароларининг конституциявий бурчи ҳисобланади. Бошқа давлатларнинг Ўзбекистонда доимий яшаб турган ёки вақтинча турган фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасида ҳарбий хизматга тайёргарлик кўришга мажбур эмас.

Конституцияга мувофиқ Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар (52-модда).

Фуқароларнинг ҳарбий ва муқобил хизматини ўташлари учун ҳуқуқий асос бўлиб 1992 йил 3 июлда қабул қилинган "Муқобил хизмат тўғрисида"ги ва "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги Қонунлар хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги Қонунининг 1-моддасида: "Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ мамлакатни мудофаа қилиш давлатнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида истиқомат қилувчи барча фуқароларнинг вазифасидир. Ўзбекистон Республикасини ташқаридан бўладиган қуроли тажовуздан ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг конституциявий бурчидир".

Ҳарбий хизматга чақирилувчиларнинг ҳарбий тайёргарлиги — чақирилувчи ёшларни тайёрлаш, ҳарбий-техник тайёргарлик, ҳарбий билим юртларида ўқиш, жисмоний тайёргарлик, соғломлаштириш ишлари, умумий ҳарбий малака ошириш, давлат тилини ўрганиш, уларни ватанпарварлик туйғусида тайёрлашни ўз ичига олади. Мажбурий ҳарбий хизматга 18 ёшга тўлган эркак жинсидаги соғлом фуқаро чақирилади.

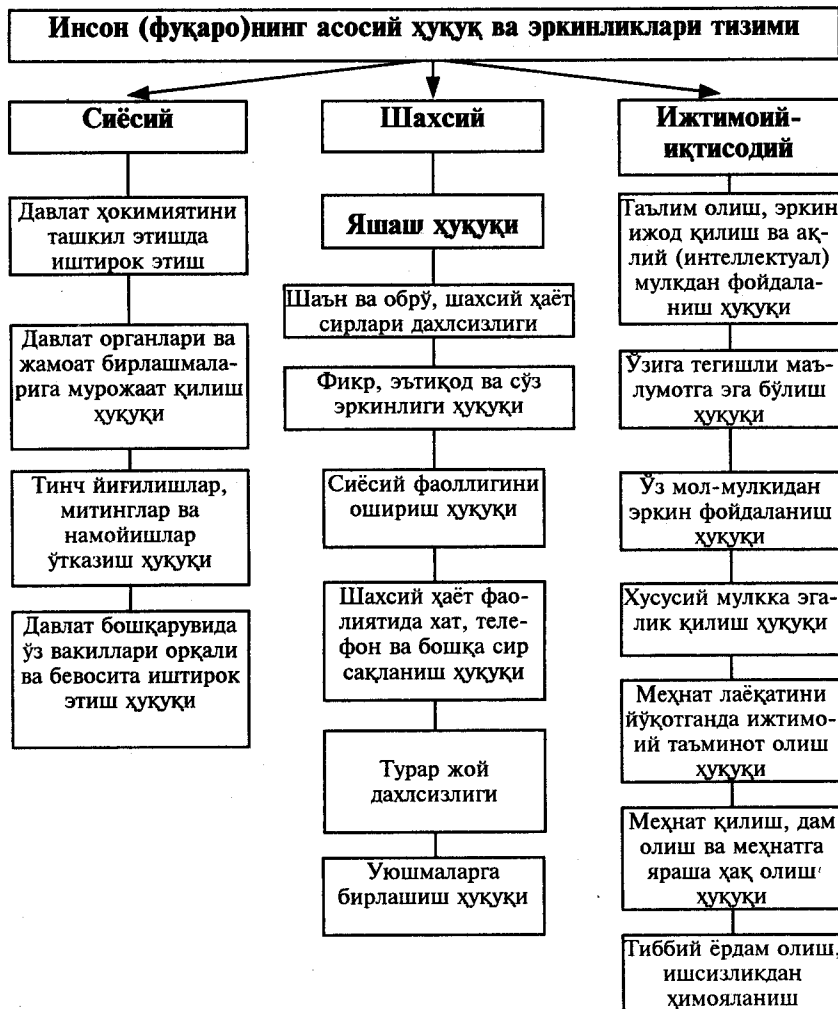
Ҳарбий хизматга чақириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан йилда икки марта: май-июн ва ноябр-декабр ойларида амалга оширилади. Бу қарор чақириққача бир ой қолганда оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилинади.

Чақирилган ҳар бир киши унинг қўлига берилган чақирув қоғози билан кўрсатилган муддатда чақирув пунктига келиши лозим. Тинчлик вақтида ҳарбий чақириққа Ўзбекистоннинг куйидаги фуқаролари чақирилмайди:

- чақириш муддати кечиктирилганлар;
- муддатли ҳарбий хизматга чақиришдан озод этилган фуқаролар;
- ўтказилаётган дастлабки суриштирув ёки терговга даҳлдор бўлган шахслар, жиноий ишга даҳлдор бўлган шахслар то иши судда узил-кесил кўриб чиқилиб, айблов ёки оқлов хулосаси чиқарилгунга қадар.

Муқобил хизмат Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўтайдиган давлат хизматининг алоҳида туридир. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун Конституцияда кўрсатилган мажбурият ва бурчлар шулардан иборатдир.

Инсон (фуқаро) ҳуқуқлари ва эркинликларининг асосий турлари

Ўзини-ўзи назорат қилиш саволлари

1. Мустақил Ўзбекистоннинг 1-Конституцияси жаҳон конституциявий фондининг таркибий қисмидир. Нима учун?

2. Конституция тўғрисида ғоякор қарашлар, таълимотлар ҳақида тушунча беринг.

3. Нима учун у ёки бу давлатнинг конституциявий характердаги асосий қонунлари асосан «хартия» деб юритилган?

4. XVIII асрда биринчи Конституция қаерда қабул қилинган?

5. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тузилишини белгиланг.

6. Ўзбекистонда конституциявий кафолатлар қай тартибда амалга оширилиши белгиланган?

7. Ҳозирги замон конституциявий тараққиётининг асосий қонуниятлари нималардан иборат?

8. Инсон ҳуқуқлари бўйича қонунчилик тараққиёти босқичлари қайси даврдан бошлаб ўрганиб келинмоқда?

9. Инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро қонунчилик тизимининг шаклланишида БМТ Бош Ассамблеяси томонидан нечтага яқин халқаро шартномалар, конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинган?

10. Ҳозирги демократик давлатлар Конституцияларида инсон ҳуқуқларига оид қандай муҳим қоидалар мустаҳкамланган?

11. Ўзбекистон Конституцияси асосида инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизими нечта таркибий қисмлардан иборат тартибда ташкил топган?

12. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясига таъриф беринг.

13. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг учинчи моддасидаги «Ҳар ким яшаш ва даҳлсизлик ҳуқуқига эга» дейилган халқаро норма Ўзбекистон Конституциясининг қайси моддаларида ўз ифодасини топган?

14. Шахс ҳуқуқий мақоми тушунчасини биласизми?

15. БМТнинг 2-Умумжаҳон конференциясида қандай ҳужжат тасдиқланган?

16. Қадимги Рим ҳуқуқшуноси Цицерон «Ҳамма қонун таъсири остида бўлиши керак» деган таълимотни илгари сурган, бунинг маъноси нима?

17. 1966 йили халқаро миқёсда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқишга қаратилган давлатлар-

нинг хатти-ҳаракатлари учун асос бўлиб қолувчи қандай пактлар ва бошқа халқаро ҳужжатлар қабул қилинган?

18. Тенг ҳуқуқлилиқ тушунчаси нимани англатади?

19. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида тенг ҳуқуқлилиқ принципи қайси моддаларда белгиланган?

20. Фуқаролик тушунчаси деганда нима назарда тутилади?

21. «Фуқаро атамаси қайси давлатда илк мартаба, нечанчи йилда «Инсон ва фуқаро декларацияси»да баён этилган?

22. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қайси моддасида фуқаролик принципи ўрнатилган ва у қайси қонун асосида амалга оширилади?

23. Кимлар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўладилар?

24. Фуқароликнинг юзага келиши (келиб чиқиши) қандай йўл билан ва қай асосларда амалга оширилади?

25. Хорижий давлатлар қонунчилиги туғилиши бўйича фуқароликка эга бўлишнинг иккита асосий мақсадни белгилайди, аниқланг.

26. Натурализация, реинтеграция маънолари нималарни англатади?

27. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига эга бўлиш асослари қонунда қандай белгиланган?

28. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш, тўхтатилиши қандай ҳолатларда юз бериши мумкин?

29. Ўзбекистон Республикасида фуқаролик масалалари билан қайси давлат органлари шуғулланади?

30. Ўзбекистон қонунида фуқароликка оид аризалар ва тақдимномаларни кўриб чиқиш тартиби қандай амалга оширилади?

31. Ўзбекистонда конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар қандай кафолатланади?

32. Ўзбекистон фуқароларининг бурч ва мажбуриятларини белгиланг.

33. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг умумий ва ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат?

34. Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларининг конституциявий ифодаланишини икки усули — позитив ва негатив усуллари мавжуд, таърифини беринг.

35. Ўзбекистон Республикасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларининг конституциявий таснифлани-

ши турли хил мақсадларда ва асосларда белгиланиши мумкин, сиз буни биласизми?

36. Тавсифланишнинг бири инсон ҳуқуқлари ва фуқаролар ҳуқуқлари, яна бир кўриниши ҳуқуқ, эркинлик ва бурч субъектларининг характери билан боғлиқ асосда индивидуал ва жамоа турларига ажратиш мумкин. Бунинг маъноларига тушунча беринг.

37. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир қатор моддаларида фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланган. Бу қайси қонунлар асосида кафолатланиши таъминланади?

38. Ўзбекистонда ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Бу сўзнинг маъносини очиб беринг.

39. Ўзбекистонда инсон ва фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари тизимини схемали тарзда тузинг.

40. Шахснинг айбсизлик презумпцияси Ўзбекистон Конституциясининг қайси моддасида мустаҳкамланган ва қайси қонунлар асосида амалга оширилиши белгиланган?

41. Ўзбекистонда фуқароларнинг конституциявий шаъни ва кадр-қиммати тавсифини ифодалаб беринг.

42. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддалари қайси қонунлар асосида қўриқланиши мустаҳкамланган?

43. Ўзбекистон фуқароларининг кўчиб юриш ҳуқуқи қайси конституциявий ҳуқуқ турига киради?

44. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш ва кириш ҳуқуқлари қайси қонунда белгиланган?

45. Ўзбекистон фуқароларининг чет элга чиқиши тўғрисидаги қоидаларда алоҳида тоифадаги фуқароларга чет элга чиқишга асосланган чеклашлар ўрнатилган. Ички ишлар органлари қайси тоифадаги шахсларнинг чет элга чиқиш ҳуқуқини рад этиш мумкин?

46. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида фуқароларнинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги мустаҳкамланган. Бу ҳуқуқларнинг амал қилиш тартиби қайси қонунларда ўз аксини топган?

47. Ўзбекистон фуқароларининг конституциявий-ҳуқуқий виждон эркинлигини тартибга солувчи меъёрларни таърифлаб беринг.

48. Ўзбекистон фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тизимида сиёсий ҳуқуқлари алоҳида ўринни эгаллайди, чунки бу ҳуқуқлар фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини

бошқаришдаги иштироки билан боғлиқдир. Мазмунини очиб беринг.

49. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳамда оммавий ҳаракатларда иштирок этишлари мумкин. Бу эса фуқароларнинг қайси бир мақсад ва вазифаларини амалга ошириш ҳуқуқини белгилаб беради?

50. Ўзбекистон фуқароларининг мулк ҳуқуқлари қайси конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар шаклига киради?

51. Ўзбекистон фуқароларининг мерос ҳуқуқи қандай ҳуқуқий йўл билан амалга оширилади?

52. Ўзбекистонда ҳар бир шахснинг меҳнат қилиш ҳуқуқи, эркин иш жойини танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва ишсизликдан ҳимояланиш каби конституциявий ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг қайси қонун ва кодекси билан тартибга солинади?

53. Ўзбекистон фуқароларининг конституциявий дам олиш ҳуқуқлари қайси қонун билан белгиланади?

54. Ўзбекистон фуқароларининг конституциявий ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи, қандай ҳолларда амалга оширилиши таъминланади?

55. Ўзбекистон фуқароларининг конституциявий билим олиш ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг қайси қонуни асосида амалда мустаҳкамланган?

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1998.

2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.

3. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2.-Т., «Ўзбекистон», 1996.

4. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.-Т., «Ўзбекистон», 1996.

5. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.6.-Т., «Ўзбекистон», 1997.

6. Каримов И. А. Озод ва ообод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.

7. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., «Ўзбекистон», 1997.

8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ, 6-сессияси материаллари. «Халқ сўзи», 30-31 август, 2001 йил.

9. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси. Т., «Адолат», 1992.

10. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролиги тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил, 2 июль. Ўзбекистон янги қонунлари. 6-сон, Т., «Адолат», 1993.

11. «Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрель қонуни. Ўзбекистон янги қонунлари, 16-сон, Т., «Адолат», 1997.

12. Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонуни. 1996 йил, 26 декабрь. Ўзбекистон янги қонунлари, 15-сон, Т., «Адолат», 1997.

13. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни. 1998 йил, 1 май. Ўзбекистон янги қонунлари, 19-сон. Т., «Адолат».

14. Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил, 15 февраль. — Ўзбекистон янги қонунлари-4 сон. Т., «Адолат», 1993.

15. Ўзбекистон Республикасида «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонуни. 1995 йил, 31 август. — Ўзбекистон янги қонунлари-11 сон. Т., «Адолат», 1996.

16. Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонуни. 1994 йил, 5 май. — Ўзбекистон янги қонунлари-10сон. Т., «Адолат», 1995.

17. «Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий қонуни. 1996 йил, 26 декабрь. — Ўзбекистон янги қонунлари-15 сон. Т., «Адолат», 1997.

18. Ўзбекистон Республикасида «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуни. 1994 йил, 5 май. — Ўзбекистон янги қонунлари-10сон. Т., «Адолат», 1995.

19. Ўзбекистон Республикаси «Референдум тўғрисида»ги қонуни. (янги таҳрирда) 2001 йил, 30 август. — «Халқ сўзи», 2001 йил 31 август сони.

20. «Ўзбекистон Республикасининг касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуни. 1992 йил, 3 июль. — Ўзбекистон янги қонунлари-6 сон. Т., «Адолат», 1993.

21. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. 1997 йил, 29 август. Ўзбекистон янги қонунлари-17сон. Т., «Адолат», 1998.

22. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролик процессуал кодекси». 1997 йил, 30 август. Т., «Адолат», 1997.

23. «Фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига қарши қаратилган жиноятларнинг олдини олиш юзасидан қўшимча чоратадбирлар тўғрисида»ги 113-сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 15 март Қарори.

24. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар фаолиятини такомиллаштириш ҳақида»ги 21 сентябрь, 2000 йил, 360-сонли қарори билан тасдиқланган, «Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссиялар тўғрисида»ги Низом.(архив материаллари)

25. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасинининг «Жазони ўташ жойларидан озод қилинган шахсларни ижтимоий-маиший жиҳатдан ва ишга жойлашишда ёрдам кўрсатиш бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва ҳокимликлар ҳузуридаги махсус комиссиялар, «Маҳалла посбони» жамоат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳузурида яраштириш комиссиялари тўғрисида»ги Низомларни тасдиқлаш ҳақидаги 1999 йил, 14 апрелдаги 180-сонли Қарори (архив материаллари).

26. Азизхўжаев А., Давлатчилик ва маънавият. Т., «Шарқ», 1997.

27. Аъзамхўжаев А. Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан. —Т., «Узбекистан», 1993.

28. Бобоев Х. Б., Норматов Қ. Миллий давлатчилик ҳақида. Т., «Ўзбекистон», 1999.

29. Қаюмов Р. Қ. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи (дарслик). Т., «Адолат», 1998.

30. Инсон ҳуқуқлари (ўқув қўлланмаси)-Т., «Адолат», 1997, муаллифлар жамоаси.

31. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. —Т., «Ўзбекистон», 2001. (муаллифлар жамоаси)

32. Саидов А. Х. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. —Т., 1992.

33. Хусанов О. Т. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг музоахатлари тўғрисида»ги ва «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонунларига шарҳлар. — Т., «Адолат», 1997.

34. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш. (ўқув қўлланмаси)-Т., «Ўзбекистон», 2001.

35. Жаҳон Конституциялари. (7-жилд) И. Тожихонов, А. Саидов. —Т., ЎзР ИИВ Академияси. 2001.

36. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. (дарслик) У. Тожихонов, А. Саидов. Х. Одилқориев. —Т., «Шарқ», 2001.

37. Ўзбекистон Республикаси Мустақил Давлат. (рисолалар) —Т., «Адолат», 1995, муаллифлар жамоаси.

38. В. Е. Чиркин. Конституционное право зарубежных стран. Практикум. — М., Юрист, 1999.

39. Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий/Отв. ред. В. А. Четвернин — М., 1997.

40. Конституционное право: Учебник/под. ред. проф. В. В. Лазарева. — М., Новый Юрист, 1998.

ТҮРТИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ ВА ШАХС МУНОСАБАТЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

XVII БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ ИҚТИСОДИЙ ТУЗИЛИШИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Фуқаролик жамиятининг конституциявий асослари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида муаззам умуминсоний қадриятлар теран ифодасини топди. Унда ўзбек давлатчилиги ривожланишининг тарихий тажрибасига таяниб, инсонпарвар, демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш бўйича муҳим вазифа белгиланди.

Бугун Ўзбекистон халқи улуғ аجدодларининг анъаналарини, урф-одатларини давом эттириб, тақдирини ўз қўлига олиб, қаддини ростлаб, эл-юртимизда осойишталик, барқарорликни, миллатлараро аҳилликни ва фуқароларнинг тотувлигини асраб-авайлаб, яъни тарихий шароитда ўз келажагини қурмоқда, миллий давлатчилигини тикламоқда¹. Ўзбекистон Республикасида инсонпарвар, демократик ҳуқуқий давлат қуриш муҳим мақсадли вазифалардан бири бўлиб, у халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормалари асосида, тараққий топган давлатларнинг ҳуқуқий давлат қуришдаги тажрибаларидан етарли метёрда фойдаланилиб, мамлакатимизда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланган ҳолда амалга оширилади.

Ривожланган фуқаролик жамияти бўлмаган жойда давлат ва шахс зиддияти ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни бироз тенглаштириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

¹ И. А. Каримов. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 92-бет.

Қолаверса, ҳуқуқий давлатни ҳам ривожланган фуқаролик жамиятисиз тасаввур қилиш қийин. Чунки, пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир¹.

Биз фуқаролик жамиятини кенгроқ тасаввур этадиган бўлсак, демократия, қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқлари каби тушунчаларни бу ҳодисанинг белгилловчи категориялари дейиш мумкин. Ислохотларнинг амалиётдаги татбиқи ана шу тушунчаларнинг назарий ишланмаларига асосланади.

Фуқаролик жамияти ҳуқуқий давлатнинг негизи, бош заминидир. Фуқаролик жамиятининг моҳияти жамият ва давлат бажарадиган вазифалар тизимининг хилма-хиллиги билан белгиланади. Фақат кенг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларга эга бўлган шахсгина фуқаролик жамиятини ривожлантириши, бинобарин, унинг ривожланиш омили бўлиши мумкин. Зеро, фуқаролик жамиятининг айрим тамойиллари ўтмишда ўтган Шарқ буюк мутафаккирларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида ўз ифодасини топган. Уларнинг сиёсий-ҳуқуқий концепцияси ҳуқуқнинг сиёсий тартиботлардан устунлиги ҳақидаги ғоя билан йўғрилган. Бу борада IX-XI асрларнинг Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино сингари мутафаккирлари, файласуфлари, умуман, тараққийпарвар алломаларининг ғоялари алоҳида қизиқиш уйғотади.

Уларнинг фикрича, бундай давлатнинг асосий вазифаси ўз фуқароларининг моддий аҳволини яхшилаш, тарбиялаш ҳақида ғамхўр бўлиш, адолат ўрнатиш, халқни маърифатли қилиш, эзгулик ва юксак маънавиятни тарқатиш, ўз фуқароларининг ҳаёти, соғлиги, шаъни, қадр-қиммати, мол-мулкани муҳофаза этиш, фан ривожи учун шароит яратиш, тартибот ва қонунчиликни таъминлаш, лавозимли шахслар фаолияти устидан назоратни амалга ошириш ва ҳоказолардан иборат.

Фуқаролик жамияти — кишилар ўртасидаги объектив, ўзаро зарурий таъсир доираси бўлиб, унда ҳуқуқ ҳамда қонун устуворлиги асосида киши бир вақтнинг ўзида бошқа кишиларнинг мақсадларини рўёбга чиқаришга хизмат қилиш баробарида, ўз манфаатларини амалга оширади. Фуқаролик ҳолатини бирдамликнинг ижтимоий механизмларисиз тасаввур этиб

¹ И. А. Каримов. Кучли давлатдан кучли жамият сари. Т., «Шарқ», 1998, 49-бет.

бўлмайди. Зеро, улар инсон ва жамият муносабатларини уйғунлаштиради. Бинобарин, жамият гуруҳнинг барча аъзолари учун муштарак бўлган диний эътиқод ҳамда ҳис-ғуйғуларнинг уюшган мажмуаси ҳамдирки, у жамоавийликнинг моҳиятини ташкил қилади. Бундан ташқари, у ижтимоий муносабатлар орқали бирлашган турли ижтимоий вазифалар тизимидир.

Шундай қилиб, фуқаролик жамиятининг ривожланиши шахс манфаатларининг бошқа барча манфаатлардан устувор даражада ривожланиши билан боғлиқ, яъни бу "шахс — жамият — давлат"га оид конституциявий принципнинг амалий ифодасидир. Бундай ҳолат ҳуқуқсиз, мазкур манфаатларни қонунлар шаклида ифода этадиган ва ҳимоя қила оладиган ҳуқуқий давлатсиз мавжуд бўла олмайди.

Ҳуқуқий давлат — инсон ҳуқуқларини амалий таъминлаш тамойилини бажаришга қодир идорадирки, у расмий ҳуқуқларни қайд этиш билангина чекланмайди, балки ана шу ҳуқуқларни кафолатлайди, уларни амалга ошириш воситаларини юзага чиқаради. Бундай давлатда халқ ҳокимияти ёки иродаси — шахс манфаатларини амалга оширишнинг асосий йўналишларини акс эттириб, унинг мажмуаси миллий манфаатларни ташкил этувчи қатъий талабли бўлади. Инсон манфаатлари устувор жамиятда турли қатламларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари ва қадриятларидан миллат манфаатлари таркиб топади. Шу асосда қонунлар, жамият ва давлат тартиботлари шаклланади, изчил ислоҳот сиёсати олиб борилади.

Фуқаролик жамиятини инсон эркинлиги ва ҳуқуқлари тушунчасидан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Зеро, жамият айнан шулардан таркиб топади ва улар учун ўз тартиботларини ривожлантира боради. Фақат шундай ҳолдагина, айти пайтда, халқнинг ўз-ўзини бошқариши асосида иқтисодий эркинлиги, инсон ҳуқуқлари, шахс қадр-қиммати муайян мазмун билан бойийди, давлат эса тараққиётнинг илгарилаб бориши учун муайян омилга эга бўлади. Шунинг учун "мулкдорлар тоифасига кенг йўл очиш керак, токи у жамиятнинг етакчи ҳаракатлантирувчи кучига, жамиятнинг масъул шахсига айлансин"¹.

Умуман олганда, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш — Асосий Қомусимизнинг энг буюк мақсадидир. Кон-

¹ И. А. Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т., «Ўзбекистон», 2000. 159-бет.

ституциямизда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари гоёси ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, балки Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг барча асосий гоё ва қоидаларини ўзига сингдирганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Асосий Қомусимизда эътироф этилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари гоёси кейинги вақтларда қабул қилинаётган қонунларда янада мустаҳкамланмоқда.

Мамлакатимизда қурилаётган демократик ҳуқуқий давлат ва инсонпарвар фуқаролик жамияти мулк шаклларининг янги тизими, қудратли ишлаб чиқариш кучлари ва воситалари, илғор фан ва маданият барпо этиш, халқ фаравонлигини ошириш, такомиллаштириш, эркин шахсни ҳар томонлама камол топтиришга қулай шароитлар вужудга келтираётган жамиятдир.

Мустақиллик Ўзбекистон халқлари ҳаётида янги тарихий даврни бошлаб берди ва у Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўзининг ҳуқуқий асосига қўйилди. Ўзбекистон Республикаси XII чақриқ Олий Кенгашнинг XII сессиясида 1992 йил 8 декабрда мустақил Ўзбекистон давлатининг Конституцияси қабул қилинди¹. Ўзбекистон халқи илк маротаба ўз давлат мустақиллигига эга бўлди ва бу буюк тарихий воқеа унинг Конституциясида тантанавор тарзда мустаҳкамлаб қўйилди.

2-§. Конституция ва жамиятнинг иқтисодий негизлари

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг мулкчилик шакллари ўзгариши билан, инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари соҳасида бутунлай туб ўзгаришлар ясалди.

Мамлакатимизда борпо этилаётган фуқаролик жамиятида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари алоҳида эътироф этилган бўлиб, Конституциянинг 36-38-моддаларида унинг иқтисодий ҳуқуқлари белгиланиб, улар давлат томонидан кафолатланади. Жумладан, Конституциянинг 36-моддасида "ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли" эканлиги, яъни ҳар бир инсон дунёга келиши билан, баъзи ҳолларда она қорнидалигидаёқ маълум миқдорда мулк ҳуқуқига эга бўлиши ва вафот этгунга қадар бу ҳуқуқ унинг мутлақ ҳуқуқи эканлиги конституциявий норма тарзида мустаҳкамланган.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1992, 48-бет.

Мулкка эгалик ҳуқуқи, ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқи, меҳнатнинг оқилона шарт-шароитларига эга бўлиш ҳуқуқи, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқалар Конституциямизда илк бор мустақкамланди. Бошқа ҳуқуқ ва эркинликлар (меҳнат, таълим олиш, ижтимоий таъминот ҳуқуқлари, илмий техника, ижод эркинлиги ва бошқалар) ҳозирги замон ва келажакни ҳисобга олган ҳолда мазмунан бойитилди.

Инсоннинг иқтисодий ҳуқуқлари қонун ҳужжатларида мустақкамланиб, мулкчилик муносабатларига алоҳида эътибор берилди. Шунинг учун мулкка бўлган ҳуқуқ нафақат Конституциянинг 36-, 53-, 54- моддаларида, Фуқаролик Кодексида¹, "Мулкчилик тўғрисида"²ги, "Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги, "Тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги кафолатлари тўғрисида"ги Қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган.

Ўзбекистон Конституциясининг "Жамиятнинг иқтисодий негизлари"га бағишланган XII бобининг 53-моддасида мамлакат иқтисодий асосини ташкил этувчи "бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шаклларидаги мулк ташкил этиши, давлат истеъмолчиларининг ҳуқуқий устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баббаравар муҳофаза этилиши" кафолатланиши тўғрисидаги конституциявий норма белгиланиб, у ўз ўрнида мамлакат иқтисодий муносабатларини тартибга солувчи конституциявий принцип ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли, яъни у бирор бир номоддий, моддий неъматга эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва тасарруф қилишга ҳақли.

Ушбу қоида Асосий қонунда белгиланган бўлиб, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг учинчи гуруҳи бўлган иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларга мансуб қоидаларда ҳам ўз аксини топди. "Энг асосий ижтимоий институт бўлган мулкка (асосан, хусусий мулкка) муносабатнинг ўзгариши — деб таъкидлайди И. Каримов — бутун

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., «Адолат», 1996, 558-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги Қонуни (Ўзбекистон Олий Советининг Ведомостлари, 1990 йил, 31-33-сонлари, 371-модда. 1993 йил 7 май, 48-модда).

жамиятни ва хусусан, иқтисодий ҳаётни демократиялашнинг бош бўғини бўлди. Жамиятни сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий янгилаш асосан янги мулкчилик муносабатлари орқали ўтади"¹.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Ҳар бир инсон ўзи хоҳлаган ишда меҳнат қилади. Бирор ишни қилишга ҳеч ким мажбурламайди. Мажбурий ишга жалб қилишга фақат қонунда кўрсатилган ҳоллардагина йўл қўйилади..

Ўзбекистон Республикаси ва унда истиқомат қилувчи барча халқлар билан биргаликдаги умумий манфаатлари мос келувчи жамият иқтисодий тараққиёти учун муҳим бўлган ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий ислоҳотларни амалга ошириш зарур эди.

Иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг асосий нуқталаридан бири бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий негизларини яратишдан иборатдир. Аввалбошданок биз ўзимиз учун муҳим сабоқ чиқариб, зарур ҳуқуқий омилни шакллантирган ҳолда, тегишли қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни қабул қилиб, ислоҳотларни амалга оширишнинг ишончли кафолати, ислоҳотлар ортга чекинмаслигининг кафолати амалда таъминланди. Чунки, "бизнинг бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантиришдан иборат"² дир.

Бозор иқтисодиётини қарор топтириш йўлида ҳуқуқий жиҳатдан кўп ишлар қилинди. Бозор муносабатларини ривожлантиришга имкон берадиган Конституция нормалари асосида янги қонун ҳужжатлари мажмуи яратилмоқда. Ҳозирги вақтда иқтисодиёт соҳасига тегишли бўлган, иқтисодий муносабатларни шакллантиришнинг ҳуқуқий негизини барпо этадиган асосий қонун ҳужжатлари қабул қилиниб, ислоҳотларнинг ҳуқуқий негизини яратиш бир қанча муҳим йўналишлар бўйича амалга оширилди.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, иқтисодий мустақиллигининг ҳуқуқий негизларини яратиш, давлатни

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998, 558-559-бетлар.

² И. А. Каримов. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 5-бет.

бошқариш қоидаларини тартибга солувчи қонунлар қабул қилинди. Ана шу йўналиш доирасида "Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида"ги Қонун, "Ер ости бойликлари тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги, "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги, "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги ва бошқа тарихий аҳамиятга эга бўлган Қонунлар қабул қилинди. Мазкур қонун ҳужжатларининг қабул қилиниши натижасида ер, ер ости бойликлари, табиий ва минерал ресурслар, яратилган ишлаб чиқариш қуввати Ўзбекистон халқининг ажралмас мулки эканлиги тан олинди. Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкидир¹.

Республика ва маҳаллий даражада бошқарув тузилмаларининг вазифалари аниқ чегараланиб, миллий шароитларга мос келадиган ва "ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таянган" ҳолда, жойлардаги ваколатли ҳокимиятнинг бирдан-бир тўла ҳуқуқли органи бўлган ҳокимлик институти вужудга келди. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши соҳасида ноёб механизм тузилдики, унинг илдизлари халқ анъаналарига ва тарихан таркиб топган жамоа муносабатлари — маҳаллага бориб тақалади. Шаҳарчалар, қишлоқлар, маҳаллалар фуқароларининг йиғини фуқароларга давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини амалга оширишга ёрдам беради. Уларнинг ўз ҳудудларидаги ижтимоий-иқтисодий ва ҳўжалик вазифаларини мустақил ҳал қилиш учун уюштирадиган орган сифатида тан олинishi кучли фуқаролик жамияти барпо этиш сари қўйилган қадамлардандир.

Иккинчидан, тизимдаги ўзгаришларга, сифат жиҳатидан янги иқтисодий муносабатларга ва энг аввало, мулкчилик муносабатларига асос соладиган қонунлар мажмуи яратилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ана шундай базавий асосларни белгилаб берувчи қонунлар жумласига мулкчилик тўғрисидаги, ер тўғрисидаги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги, ижара тўғрисидаги, давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисидаги ва бошқа қонунларни киритиш мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг асослари тўғрисидаги Қонуннинг 7-моддаси.

Маълумки, иқтисодий ўзгаришлар ва унинг негизда шаклланган жамиятнинг иқтисодий асоси мулкчилик муносабатларига боғлиқ. Республикада мулкдорнинг ҳуқуқи тан олинади ва қонун йўли билан ҳимоя қилинади. Ўзбекистон биринчилардан бўлиб, хусусий мулкчилик ҳуқуқини эътироф қилди, мулкчиликнинг ҳамма шакллари учун тенг шароитлар яратди. Юридик ва ташкилий шарт-шароитлар яратилди, яъни давлат мулкни хусусийлаштириш, давлат корхоналарини мулкчиликнинг бошқа шакллариغا айлантиришнинг самарали механизми ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий қилинди. Бунда айниқса, қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишни чуқурлаштиришнинг устувор вазибалари мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, шу билан бирга халқ хўжалигининг барча тармоқларида ислохотни босқичма-босқич амалга ошириб бориш ва ривожлантириш муҳим аҳамиятига эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти аграр соҳадаги иқтисодий ислохотлар жараёнини чуқурлаштиришни таъминлаш, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар)ни шакллантириш, мулкрий пайлар ва оилавий пудрат тизимини жорий этиш асосида қишлоқда ҳақиқий мулкдорлар синфини шакллантириш мақсадини амалга ошириш борасидаги вазибаларни белгилаб берди.

Қонун ишлаб чиқариш жараёнининг учинчи ва тоят фаол ривожланиб бораётган йўналиш — хўжалик юритишнинг ва институционал ўзгаришларнинг бозор шароитларига мос келадиган янги механизмини яратиш эди. Бу йўналишда корхоналар ва ташкилотлар янги бозор инфратузилмасининг вужудга келишини таъминлайдиган хўжалик фаолиятининг ҳамма томонларини тартибга солувчи қонунлар ва меъерий ҳужжатларнинг улкан мажмуидан иборатдир.

Иқтисодиётнинг турли соҳаларида хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва иқтисодий эркинлик борасидаги мақомини белгилаб берадиган қонунлар қабул қилинди. Кооперация тўғрисидаги, қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисидаги, фермер хўжалиги тўғрисидаги, деҳқон хўжалиги тўғрисидаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир. Ушбу қонунларда мамлакат янги хўжалик механизмининг асосий қоидалари илк бор баён қилиб берилди. Бу қоидалар иқтисодий манфаатдорликка, фойдага ва ўз фаолиятининг натижалари учун моддий жавобгарлик масъулиятига асосланади.

Бозор инфратузилмасини яратиш ва унинг фаолиятига хос жараёнларни тартибга солишни таъминлайдиган қонун меъёрлари фаол шакллантириб борилди. Уларнинг асосий қоидалари банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги, дул тизими тўғрисидаги, тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг эркинлиги тўғрисидаги, суғурта тўғрисидаги, товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисидаги, биржалар ва биржа фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатлари қабул қилинибгина қолмай, балки чуқур таркибий ва муайян тизимдаги ўзгаришларнинг қудратли манбаидир.

Энг муҳими, "халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидаларини тан олган ҳолда", Ўзбекистон Республикаси ҳам халқаро иқтисодий муносабатларда тенг ҳуқуқли субъект эканлиги эътироф этилди.

Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг етакчи халқаро молиявий ва иқтисодий ташкилотларга аъзолиги тўғрисида, валютани тартибга солиш тўғрисида қабул қилинган қонунлар, асосий халқаро пактлар ва битимларнинг Ўзбекистон томонидан имзоланиши мамлакатимиз ташқи алоқаларининг ривожланиши тарихида сифат жиҳатидан янги саҳифа очди.

Иқтисодиётимизга чет эл инвестицияларини кенг жалб этиш, хорижий инвесторларнинг ҳуқуқлари ва манфаатлари ишончли ҳимояланишининг кафолатлари таъминланиши бўйича қонун асослари қабул қилинди. Ўзбекистоннинг келажак учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган чет эл инвестициялари ташқи дунё билан жонли алоқада бўлибгина қолмай, балки чуқур таркибий ва муайян тизимдаги ўзгаришларнинг қудратли манбаи ҳамдир.

Инсоннинг конститутивий ҳуқуқлари, ижтимоий кафолатларини ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашни таъминлайдиган қонунлар, ишлаб чиқилди. Инсон, жамоат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва эркинликларини, виждон ва дин эркинлигини тартибга солувчи асосий қонунларнинг тайёрланиши, муҳокама этилиши ва қабул қилиниши қонун чиқариш фаолиятида жамоат бирлашмалари, нодавлат ва нотижорат ташкилотлар, аҳолининг иш билан бандлиги, ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш, фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти, таълим, ёшларга доир давлат сиёсатининг асослари, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунлар муҳим аҳамият касб этади.

Бу қонунлар бозорга ўтишнинг мураккаб шароитларида аҳолининг энг муҳтож табақаларй манфаатларини қонун кучи билан ҳимоя қилишгагина эмас, балки одамларнинг маънавий, ижодий имкониятларини намоён қилишга, ислохотлар учун мустаҳкам ижтимоий замин яратишга ҳам имкон берди.

Ижтимоий ҳимоя воситаларининг бири сифатида иш ҳақи мунтазам равишда ошириб борилмоқда. Барча тоифадаги мактабларнинг муаллимлари, мактабдан ташқари муассасалар, олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари ва илмий ходимлари, ижодий ва тиббий ходимларни ижтимоий ҳимоялаш ва уларни моддий таъминлаш бўйича қўшимча имтиёзлар берилди.

Қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиш кўп жиҳатдан янги ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий маданиятни шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, ҳуқуқий маданият даражаси қабул қилинган қонунлар сонига кўра эмас, балки уларнинг бажарилиши билан белгиланиши яхши маълум. Шунинг учун бозор иқтисодиёти сари бораётган йўлимиз биз учун ҳуқуқий тарбия мактаби бўлмоғи даркор. Бинобарин, бундан келиб чиқадиган муҳим сабоқ шуки, қонунга амал қилган ҳолда яшаш ва меҳнат қилишни ўрганишимиз, ўз ҳуқуқ ва эркинликларимизни қонун орқали ҳимоялашни, ўз мажбуриятларимизни оғишмай бажаришни ўрганиб олишимиз керак. Бошқа одамларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларига ҳурмат билан муносабатда бўлишни ўрганиб олиш лозим.

Ҳозирги вақтга келиб бозор муносабатларининг зарур шарт ва негизи бўлган кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш учун имкониятлар очиб берадиган барча ҳуқуқий меъёрлар яратилди ва яратилмоқда. Бу жараёнда асосий вазифа ҳозирги шароитларга мос-келадиган қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш билангина чекланмасдан, балки уларга оғишмай амал қилинишини таъминлашдан иборат бўлган давлатнинг турли функцияларни бажарувчи давлат органлари тузилди.

Иқтисодиётни ислоҳ қилиш йўлидан бораётган мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантириш, кичик ва ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш катта аҳамиятга эга. Яъни иқтисодий ислохотларнинг бу-гунги босқичидаги энг муҳим ва долзарб вазифа — мулккий муносабатларни тубдан ўзгартирмоқдир. Унинг туб моҳияти мулкнинг ҳақиқий эгалари кўлига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик

учун кенг йўл очиб бериш ва мулкдорда янги мулк эгаси ҳиссиётини тарбиялашдан иборат. Шунинг учун ҳам истиқлолимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб мулкчиликнинг турли шакллари ривожлантириш давлатимиз томонидан қўллаб-қувватлаб келинмоқда.

Самарали ислохотлар натижасида иқтисодиётда давлат мулкни хусусийлаштириш ҳамда тадбиркорлик ташаббуси учун имкониятлар яратиб бериш ҳисобига мулкчиликнинг нодавлат, хусусий ва бошқа шакллари қарор топди.

Бозор механизмларини ҳамда хусусийлаштирилган мулкни шакллантириш билан боғлиқ биринчи гуруҳ вазифаларини ҳал қилишда оммавий суръатда давлат тасарруфидан чиқариш жараёнининг ҳуқуқий жиҳатдан маваффақиятли таъминланганлиги алоҳида рол ўйнади. Бунда, "давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўп укладли бозор иқтисодиётини шакллантиришда муҳим ўрин тутиши керак... Корхоналарни хусусийлаштириш жараёни устун ҳолатда ижарага бериш, акциялаштириш, корхоналарнинг жамоа мулки шаклига ўтиши принциплари асосида амалга оширилди"¹.

1991 йил 19 ноябрда ижтимоий йўналишга эга бўлган бозор иқтисодётини вужудга келтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси давлат мулкни ўзгартиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини белгилаб берувчи Ўзбекистон Республикасининг "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги Қонуни қабул қилинди. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали икки муҳим вазифани ҳал этиш мақсад қилиб олинган эди.

Биринчидан, мулкни ҳақиқий ўз эгасига топшириш, яъни мулкдан самарали фойдаланишни ташкил этиш. Бу ерда тўла маънода хусусийлаштириш амалга оширилиб, жисмоний шахсларга ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг давлат мулки объектлари ёки давлат хўжалик жамиятларининг акциялари давлатдан сотиб олинди. Шу аснода давлат ва умумхалқ мулки деб эътироф этилган, аслида эса эгаси йўқ мулкнинг қаровсиз қолиши ва унинг тақдири ҳеч кимни қизиқтирмаслиги каби боқимандаликка чек қўйила бошланди. Бу жараённинг узвий давоми бўлган "ўзига қарашли бўлган мулкни сақлаш, агар қонун ҳужжатларида ёки

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1996, 72-бет.

шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мулкдор зиммасидадир", деган қоида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 174-моддасида ҳам мустақамланди.

Иккинчидан, бу кўп укладли бозор иқтисодиётини ҳамда ҳақиқий рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришнинг зарурий шarti бўлган, давлат корхоналари ва ташкилотларини жамоа, ижара корхоналарига, хўжалик жамиятлари ва ширкатларига, давлатга қарашли бўлмаган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантириш йўли билан давлат монополиясида бўлган мулкчиликка барҳам берилди.

Хусусийлаштиришни кенгайтириш, мулк шакллари тубдан ўзгартиришдан кўзланган мақсад мулкни чинакам мулкдорлар қўлига топшириб, уларда мулкдорлик туйғусини шакллантириш ва бозор инфратузилмасини ташкил қилиш қоидаларини ўзида мужассам этиб, мамлакат иқтисодиётини олға силжитишнинг муҳим шarti бўлиб қолмоқда.

3-§. Мулк шакллари, уларнинг объектлари, субъектлари ва муҳофаза қилинишининг конституциявий асослари

Жамиятнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш билан чамбарчас боғлиқ эди. Зеро, ҳеч қайси бир жамиятни мулкчилик муносабатларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Инсоният яралгандан буён ҳозирги давргача бўлиб ўтган тараққиёт жараёнида мулкнинг турли кўринишлари маълум бўлиб, мулкчилик муносабатлари таъсирида ҳар бир жамият маълум миқдордаги ривожланишга сезиларли таъсир этиб келган. Маълумки, кишилик тараққиёти дунёнинг барча мамлакатлари ва минтақаларида турли даврларда, турли ҳолатларда юз бергани билан, шаклан ва мазмунач айнаи бир хил тартибда амалга ошган. Жумладан, мулкчилик, мулкка муносабат жамият табиий тараққиётнинг ва кишилар дунёқараши ҳамда эҳтиёжларининг маҳсули сифатида шаклланган.

Демак, Ўзбекистон Республикасида ҳам жамиятнинг иқтисодий негизи иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил этувчи, халқнинг моддий манфаатларига хизмат қилувчи мулккий муносабатларга боғлиқ.

Собиқ Иттифоқ даврида мулк шакллари асосий ва кўп қисми фақат давлат мулки сифатида қўлида тўпланиб қолганлиги республикамизнинг иқтисодий тараққиётига

тўсқинлик қилганлиги маълум бўлди. Шу сабабли мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш асосий муаммолардан бирига айланиб қолди.

Бозор иқтисодиёти ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг энг мураккаб ва жамият иқтисодий тараққиёти учун ўта муҳим омилдир.

Жамият иқтисодий тараққиётининг асосини ташкил этувчи мулк — табиат бойликларини, ишлаб чиқариш воситаларини ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини муайян шахслар ёки уларнинг жамоалари томонидан ижтимоий ўзлаштиришга асосланган шахслар ўртасидаги муносабатлар натижаси бўлиб, бунда бирор мол-мулкнинг кимга тегишлилиги аниқ белгилаб қўйилади. Биз яшаётган жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши ҳам мана шу мулк асосида, унга нисбатан мулк ҳуқуқининг кимга тегишли эканлиги билан белгиланади.

Мамлакатимизда мулкрий муносабатларни ривожлантириш мулкдорлар тоифасини шакллантириш бўйича бир неча босқичда ислохотлар олиб борилди. Чунки собиқ иттифоқда маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти давлатнинг ўта марказлашган тоталитар, бюрократик мулкка асосланган, шахсларда эса мулкка нисбатан хўжасизлик, эътиборсизлик ҳоллари кўпайиб, моддий манфаат кўриш омили чекланган эди.

Эндиликда эса ижтимоий-сиёсий тузум давлат бошқаруви демократик принциплар ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормаларига асосланганлиги туфайли мулкка бўлган эътибор ўзгарди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасига мувофиқ, "Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли" бўлиб, унда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормалардан бири ҳисобланган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси"нинг 17-моддасида белгиланган қоида ўз ифодасини топган. Барча шаклдаги мулкнинг дахлсизлиги ва тенглиги алоҳида эътироф этилди.

Мамлакатимизда мулкчиликнинг ҳамма шакллари баббаравар ҳимоя қилиниши қонун билан кафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилган. Мулкнинг дахлсизлиги шуни англатадики, мулкдорнинг мулкрий ҳуқуқлари қонун билан кафолатланади ва мулкдор бу ҳуқуқлардан фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин. Мулк ҳуқуқи муддатсиздир. Яъни мулк эгаси ўзига тегишли бўлган мулкдан

абადий фойдаланиши, ўзининг мулк ҳуқуқини хоҳлаган вақтда тасарруф қилиши мумкин. Чунки, мулк ҳуқуқи фақат мулкдорга тегишли бўлади.

Мулк ҳуқуқи тушунчаси замирида шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек, ўзининг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи ётади. Демак, Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқига эга бўлган ҳар бир шахс қонуний асосларда вужудга келтирган мулкдан ўз хоҳишига кўра ва ўз манфаатларини кўзлаб эғалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Бироқ, мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Шунинг учун ҳар бир шахс яхши англаб олиши керакки, мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш инсонга берилган ҳуқуқ сифатида қаралсада, ўз ўрнида мулк ҳуқуқи, мулкдорлик туйғуси маълум даражада масъулиятни ҳам юклайди. Яъни мулк бу нафақат ҳуқуқ, балки масъулият ҳамдир.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, фаолият кўрсатаётган юридик шахслар ҳамда давлат мулк ҳуқуқининг субъектлари бўлиши мумкин.

Мулк ҳуқуқининг объектлари: ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дўнёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, шу жумладан, бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб-ускуналар, хом ашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек интеллектуал мулк объектлари бўлади.

Мулк ҳуқуқининг мазмуни унинг объектив ва субъектив маънодаги тушунчасидан, шунингдек, мулкка эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқларидан иборат.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари деганда, мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ёки унинг бекор бўлиши билан боғлиқ бўлган юридик фактлар назарда тутилади.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асослари жамиятнинг иқтисодий тизимида ўз ифодасини топади. Мулк ҳуқуқининг вужудга келиши дастлабки ва ҳосила асосларга бўлинади. Мулк ҳуқуқининг вужудга келишини билдирадиган дастлабки асослар бўйича мулкка нисбатан эғалик ҳуқуқи илгари ҳеч кимга

тегишли бўлмаган мулкка нисбатан ёки аввалги мулк эгасининг ҳуқуқи билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади. Бунда: табиат неъматларини ўзлаштириш, ишлаб чиқариш тadbиркорлик фаолиятини амалга ошириш натижасида янги ашёларни вужудга келтириш, хусусийлаштириш, национализация (миллийлаштириш) қилиш, мусодара этиш, эгасиз мулкнинг суд қарори билан давлат ихтиёрига олинishi, эгаси бўлмаган мулкка ёки эгаси бўлса ҳам хўжасизлик билан сақланаётган мулкка, эгалари томонидан белгиланган муддатларда талаб қилиб олинмаган мулкларга, шу жумладан, топилган ашёлар, хазиналарга нисбатан мулк ҳуқуқини олиш (бошқа усулда яширилган нарсалар) асосида вужудга келади. Шу сингари битим ва шартномалар тузиш, мерос олиш натижасида ҳосил қилиш йўли билан вужудга келади.

Мулк ҳуқуқи мулкдорнинг ихтиёрий равишда мажбуриятни бажариши, мулкдорнинг мол-мулк тақдирини ҳал қиладиган бир томонлама қарор қабул қилиши, суд қарори асосида мол-мулкни олиб қўйиш (сотиб олиш) йўли билан, шунингдек, мулк ҳуқуқини бекор қилувчи қонун ҳужжатларига асосан бекор бўлади. (ФК 197-модда).

Давлат мулк шакллари ривожлантириш учун зарур ҳуқуқларнинг тенглигини таъминлайди ва унинг ҳимоя қилинишини кафолатлайди Мулк шакллари бундай туркумлаштириш учун мулк субъекти мақоми ва мол-мулк режимини узвий бирлиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикасида хусусий ва оммавий мулк мустаҳкамланган.

Хусусий мулк: Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мулкчиликка бағишланган нормалар дастлабки йўналиш берувчи принцип бўлганлиги учун мулкчилик тўғрисидаги бир бутун комплекс қоидалар Фуқаролик Кодекси ва "Мулкчилик тўғрисида"ги Қонунда мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида: "Хусусий мулк ҳақида кўрсатилиб, у бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги ҳамда мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин", — деб белгиланган. Хусусий мулкнинг Асосий Қонунда мустаҳкамланиши, унинг бозор муносабатларида ҳуқуқий тартибга солинишини белгилайди ҳамда уни бошқа мулк шакллари билан тенг шароитларда ҳимоя қилинишини кафолатлайди.

Асосий Қонунда хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги белгиланган илк кунларда кўпчилик бу қоида мазмунини тушуна олмадилар. Чунки, олдин ишбилармонлик, тадбиркорлик йўли билан топилган ҳар қандай даромад меҳнатсиз фойда ҳисобланиб, фуқаролардан тортиб олиниб, фуқароларнинг тадбиркорлик фаолияти жиноят деб ҳисобланган. Эндиликда "...биз кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтириш вазифасини қўймоқдамиз. Бунда устуворлик хусусий мулкка, кичик ва ўрта бизнесга берилади"¹.

Хусусий мулкнинг мазмунини ташкил этувчи норма: "Хусусий мулк ҳуқуқи шахснинг қонун ҳужжатларига мувофиқ тарзда қўлга киритган мол-мулкка эгалик қилиши, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир", — деган қоида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 207-моддасида белгиланган. Яъни мерос тариқасида, ишлаб чиқаришда ўз меҳнати билан шахсан иштирок этиш, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш, битимлар тузиш, ёлланма меҳнатдан фойдаланиш тартибида ҳамда қонунда тақиқлаб қўйилмаган бошқа асосларда олган ҳуқуқидир.

Хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари фуқаролар, хўжалик ширкатлари ва жамиятлари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар ва давлатга қарашли бўлмаган бошқа юридик шахслардир.

Хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари доираси жуда кенг бўлиб, улар: уй-жойлар, хонадонлар, дала ҳовлилар, экинлар, ҳайвон ва паррандалар, уй-рўзғор буюмлари, акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, савдо ва бошқа хўжалик фаолияти соҳасида корхоналар, мулкий комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуна, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари, ихтиролар, селекция ютуқлари, саноат намуналари ва интеллектуал фаолиятнинг (мулкнинг) бошқа натижалари, истеъмол қилишга ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган ҳар қандай мол-мулк қонунларга мувофиқ хусусий мулк бўлиши мумкин, айрим мол-мулк турлари бундан мустасно. Ушбу объектлар хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқароларга ҳам, юридик шахсларга ҳам тегишли бўлиши мумкин.

Оммавий мулк: Оммавий мулк таркибига қуйдагилар кирди: Ўзбекистон мулки; маъмурий-худудий тузилмалар мулки.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 197-бет.

Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган мулк шакллари-нинг асосий турларидан бири Ўзбекистон Республикаси давлат мулкидир.

Ўзбекистон Республикаси халқи давлат мулкининг субъектидир. Мулквий ҳуқуқни халқ номидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва улар ваколат берган давлат бошқаруви органлари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг мутлақ мулкига: ер (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, тартибда ва шартларда мулк қилиб берилган ерлардан ташқари), ер ости бойликлари, ички сувлар, жумҳурият ҳудуди доирасидаги ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан иборат. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва идора органларининг мол-мулки: республика халқларининг маданий ва тарихий бойликлари, республика бюджетининг маблағлари, республика ва давлат аҳамиятидаги банklar, суғурта, захира фондлари ва бошқа давлат фондлари, давлат аҳамиятига молик корхоналар, давлат олий ўқув юртлари, ижтимоий-маданий соҳа объектлари ҳамда давлатнинг республика истиқлолини ва иқтисодий мустақиллигини таъминловчи бошқа мол-мулклар киреди.

Давлат талаб-эҳтиёжларини таъминлаш учун Қорақалпоғистон Республикаси томонидан ер майдонлари ҳамда бошқа табиий захиралар ва объектларни бериш тартиби Қорақалпоғистон Республикаси билан Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мулкига маъмурий-ҳуқуқий тузилмаларнинг мулки киреди. Давлат мулкини тасарруф этиш ва бошқаришни халқ (маъмурий-ҳудудий тузилма аҳолиси) номидан тегишли халқ депутатлари Кенгашлари ва улар ваколат берган давлат бошқаруви идоралари (масалан, ҳокимлар) амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилмаси бюджет ёки бошқа маблағлар ёхуд улар ихтиёридаги корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг маблағи ҳисобига ҳосил қилинади ёки сотиб олинган мулк тегишли равишда Ўзбекистон Республикасининг мулки ёки маъмурий-ҳудудий тузилманинг мулки бўлади.

Давлат мулкининг аҳамияти шундаки, давлат тасарруфида стратегик аҳамиятга молик масалалар муҳим иқтисодий ва хўжалик масалалари бўйича, пул ва валюта муомаласи бўйича

қарорлар қабул қилиш, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш, экология масалалари, умумреспублика транспорт ва муҳандислик коммуникацияларини ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш каби ва бошқа масалаларни ҳал этиш муҳимдир.

Ширкат (жамоа) мулки: Бундай мулк шакллари умумийлик хусусиятига эга бўлиб, эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқларига кўра мол-мулк мулкдорлардан ҳар бирининг мулк ҳуқуқидаги улуши аниқлаб қўйилган (улушли мулк) ёки бундай улушлар аниқлаб қўйилмаган (биргаликдаги мулк) ҳолда умумий мулк бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонуннинг 8-моддасида ширкат (жамоа) мулкининг субъектлари ва объектлари кўрсатилган. Ширкат (жамоа) мулки оилавий мулкни, маҳалла мулкни, шунингдек, кооперативларнинг, ижара, жамоа корхоналарининг мулкни, жамоат ташкилотлари ва диний ташкилотларнинг, турли хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, ассоциациялар ва юридик шахс ҳисобланган бошқа бирлашмаларнинг мулкни ўз ичига олади. Коллектив мулкнинг ҳосил бўлиши ва кўпайиб бориши давлат корхоналарини ижарага бериш, давлат корхоналарини хўжалик жамиятларига айлантириш, фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг мол-мулкни кооперативлар ва бошқа хўжалик жамиятлари ҳамда ширкатларни тузиш учун ихтиёрий бирлаштириш билан таъминланади.

Ширкат мулкига оилавий мулк киради. Оила аъзоларининг мулки оилавий мулкдир. Бу мулк оила аъзоларининг эҳтиёжларини қондириш, уй-рўзғор ва ёрдамчи хўжаликни юритиш ҳамда даромад олиш мақсадида қонунда рухсат берилган фаолият учун керакли ишлаб чиқариш воситаларини, исьтемом буюмларини, яратилган маҳсулотларни ўз ичига олади. Оилавий мулк ҳуқуқи эр-хотин ва оиладаги бошқа аъзоларнинг биргаликдаги умумий мулк ҳуқуқидан, шунингдек, уларнинг ҳар бирига тегишли бўлган хусусий мулкдан иборат бўлиши мумкин.

Фуқаролик жамиятининг остонаси бўлган маҳалланинг мулки ижтимоий ўзини-ўзи бошқаришнинг бошланғич бўғинлари — маҳаллалар эгалик қиладиган, фойдаланадиган ва тасарруф этадиган мол-мулк, маҳалла аҳолисининг биргаликдаги меҳнат фаолияти ёки уларнинг муштарак даромадлари, шунингдек, мол-мулкдан хўжалик мақсадларида фойдаланишдан келган

тушумлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари, моддий ва ҳайрия йўсинидаги ёрдамлар, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари берадиган моддий ва молиявий ресурслар асосида вужудга келтирилган мол-мулкдан иборат. Маҳаллада истиқомат қилувчи аҳоли маҳалла мулкнинг субъектидир. Маҳалланинг сайлаб қўйилган органилари маҳалла мулкига тўла хўжалик юритиш асосида эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Юридик шахс ҳисобланган хўжалик жамияти ва ширкатнинг мулки қатнашчиларнинг қўшган ҳиссаси ҳисобидан, хўжалик фаолияти натижасида олинган ҳамда қонунда ман этилмаган бошқа асосларда улар томонидан қўлга киритилган мол-мулкдан ҳосил бўлади. Акциядорлик жамияти акциялар сотиш ҳисобига ҳосил бўлган, шунингдек, ўз хўжалик фаолияти натижасида олинган ва қонунда ман этилмаган бошқа асосларга биноан қўлга киритилган мол-мулкнинг эгасидир.

Мулкчилик тўғрисидаги қонунда кўрсатилишича, диний ташкилотларнинг мулкида бинолар, диний буюмлар, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва ҳайрия аҳамиятига эга бўлган объектлар, диний ташкилотларнинг фаолиятини таъминлаш учун зарурий ҳисобланган пул маблағлари ва бошқа мол-мулклар бўлиши мумкин.

Диний ташкилотлар ўз маблағига сотиб олган ва барпо этган, фуқаролар, ташкилотлар эҳсон қилган, ман этилмаган бошқа асосларга биноан қўлга киритилган мол-мулкка эгалик қилишга ҳақлидирлар.

Диний ташкилотларга тушадиган молиявий ва мол-мулк тарзидаги хайр-эҳсонлар, шунингдек, фуқаролардан келадиган пул тушумларининг ҳеч бир турига солиқ солинмайди.

Ўзбекистон Республикасида мулкнинг яна бир шакли бу **аралаш мулк** саналади. Мулкчилик тўғрисидаги қонуннинг 27-моддасига мувофиқ: "Мулкнинг аралаш шакллари мулкдорларнинг моддий ва пул маблағларини бирлаштириш йўли билан ҳосил қилинади. Аралаш мол-мулкка эгалик қилиш ҳисса қўшиб иштирок этиш принципи асосида ҳам, шунингдек, ўз маблағларини бирлаштирган мулкдорлар ўртасида даромадларни бир текис тақсимлаш ва томонларнинг келишуви билан ҳам амалга оширилиши мумкин".

Бундан ташқари, аралаш мулкка қўшма корхоналарнинг мулки ҳам кириши мумкин. Мулкчилик тўғрисидаги қонуннинг 28-

моддасига мувофиқ: "Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларнинг юридик ҳамда жисмоний шахслари иштирокидаги қўшма корхоналар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик жамиятлари ва ширкатлари шаклида барпо этилиб, улар таъсис ҳужжатларида назарда тутилган фаолиятни амалга ошириш учун зарур мол-мулкка эгалик қилишлари мумкин".

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида ўз ҳудудида давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар юридик ва жисмоний шахсларнинг мулки вужудга келишига ҳам йўл қўяди ва уларнинг тенг муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Бу шаклдаги мулклар турига чет эл фуқароларининг мулки киради. Чет эл фуқароларига Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги мулкларига эгалик қилиш ҳуқуқи берилади. Давлат бу мулкнинг дахлсизлигини ва бошқа давлатларга эркин ўтказилишини кафолатлайди. Ўзбекистон иқтисодиётига чет эл инвестицияларини жалб қилиш борасида амалга оширилаётган кенг миқёсдаги ислоҳотлар шу кафолатлар мавжуд эканлигидан келиб чиқиб, олиб борилмоқда¹.

Чет эл юридик шахслари ҳам Ўзбекистон ҳудудида хўжалик фаолиятлари ва республика қонунларида ман этилмаган бошқа фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўладиган ўз мулкларига эга бўлишларига ҳақлидирлар. Чет эл юридик шахсларининг мулки давлат тамонидан муҳофаза этилади.

Хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлар ҳам Ўзбекистон ҳудудида халқаро шартномаларда, Ўзбекистон қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда, дипломатик, консуллик, ижтимоий-маданий, ҳайрия ва бошқа халқаро муносабатларни амалга ошириш учун зарур мол-мулкка эгалик қилишга ҳақлидирлар.

4-§. Конституция ва мулкдор ҳуқуқлари

"Жамиятнинг иқтисодий негизлари", — деб номланган XII бобда, Республикамиз ҳаётининг иқтисодий асослари, яъни мулкчилик масалалари, хўжалик юритиш ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари белгиланиб, ҳозирги пайтда бозор

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг иқтисодий ислоҳотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгашда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил 2 феврал.

муносабатларини ривожлантиришнинг амалга оширилаётган ислохотларни чуқурлаштиришдаги аҳамияти беқиёсдир.

Конституциянинг 54-моддасида қуйидагича белгиланган: "Мулқдор мулкига ўз хоҳишича эғалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулқдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт".

Ушбу моддада *биринчидан*, мулқ ҳуқуқининг мазмуни эътироф этилса, *иккинчидан*, мулқдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган жисмоний ва юридик шахсларнинг хўжалик ва ишлаб чиқариш жараёнида экологик муҳитга зиён етказмаслиги, яъни уларнинг экологик мажбуриятлари мустақкамланади.

Ривожланган демократик давлатлар каби Ўзбекистон Республикаси Конституциясида инсонга бир қанча ҳуқуқлар инъом этилган. Шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида ҳар бир инсон учун мулқдор бўлиш ҳуқуқи мавжуд.

Давлат ва ҳуқуқ тарихидан маълумки, ҳар қандай демократик ҳуқуқий давлатда инсонга мавжуд бўлган ҳуқуқлар инъом этилади. Худди мана шу ҳуқуқлар давлат томонидан тан олиниб, эътироф этилиши ва уларни амалда бажарилишини таъминлаб, ҳимоя этиши жамиятдаги конституциявий тузумга боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасида бошқа ҳуқуқлар сингари мулқ ҳуқуқини ҳам ҳимоя қилиш қонуний жиҳатдан мустақкамланган ва кафолатланган. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси ҳамда "Мулқчилик тўғрисида"ги Қонунда мулқ ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг XIX боби "Мулқ ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш"га бағишланиб, унга кўра мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эғалигидан талаб қилиб олиш (виндикация) ҳамда мулқдорнинг ҳуқуқларини эғалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқбузарликлардан ҳимоя қилиш (негатор даъво) усуллари белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси мулкий ҳуқуқни амалга оширишни кафолатлайди, мулқдорнинг конституциявий ҳуқуқларини таъминлайди. Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, мол-мулкни кўпайтиришни чеклашга ҳамда уни мажбуран тортиб олишга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг ва бошқа давлатларнинг юридик ҳамда жисмоний шахсларига мулкрий ҳуқуқларини ҳимоя қилишида Ўзбекистон Республикаси тенг шароитлар яратиб беради.

Мулкдор ўзга шахс томонидан қонунга хилоф равишда эгаллаб олинган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунларига мувофиқ талаб қилиб қайтариб олиш ҳуқуқига эгадир.

Мулкдор ўз ҳуқуқини ҳар қандай бузишларни, гарчи бундай бузишлар уни мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса-да, бартараф этишни талаб қилиши мумкин.

Мулкрий ҳуқуқни ҳимоя қилиш суд ёки хўжалик суди томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида белгиланган ҳар бир шахснинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Процессуал Кодексида ҳам ўз аксини топган. Хусусан, бу Кодекснинг 1-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят этиш ҳуқуқи кафолатланади.

5-§. Давлат экологик сиёсатининг конституциявий асослари

Экология ҳуқуқининг асосий манбаси бўлиб Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. Конституциямизда шахс, жамият ва давлатнинг ижтмоий, иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий-маърифий соҳаларидаги асослари мустаҳкамланган бўлиб, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича давлат-ҳуқуқий механизмнинг шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам Конституцияда белгиланган қоидалар орқали жисмоний ва юридик шахслар экологик ҳуқуқ, бурчлари ва эркинликларини ифода этадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида табиат — жамият тизимидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи махсус қоида-талаблар ҳам белгиланган бўлиб, экология ҳуқуқи манбаларининг пойдеворини ташкил этади.

Асосий қонунизмнинг 50-, 54-, 55- ва 100- моддаларида табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликларимиздан оқилона

фойдаланиш билан боғлиқ экологик ҳуқуқий қоида-талаблар мустаҳкамлангандир.

Конституциямизнинг 50- моддасида: "Фуқаролар атроф-табiiй муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар", деб белгиланиб, фуқароларнинг экологик мажбуриятларини конституция даражасида мустаҳкамлайди.

Конституциянинг 55- моддасида: "Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табiiй заҳиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир", деб ифодаланган бўлиб, давлат экологик сиёсатининг асосий тамойилларини ўз ичига олади.

Ушбу конституциявий қонданнинг аҳамияти шундаки, *биринчидан*, мустақиллигимизнинг моддий асосини ташкил этувчи табiiй бойликлари халқимизнинг бойлиги, мулки эканлиги, *иккинчидан*, табiiй ресурслардан фақат оқилона фойдаланиш зарурлиги, *учинчидан*, республикамиз табiiати давлат муҳофазасига олинганлиги, яъни экологик-ҳуқуқий муносабатларни давлат томонидан кафолатланиши каби муҳим тамойилларни мустаҳкамлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қоида-талаблари ва тамойиллари асосида атроф табiiй муҳитни муҳофаза қилиш, табiiй ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонунлар қабул қилинади.

Асосий қонунимизда давлат экология сиёсатининг асосий йўналшлари белгиланса, ушбу конституциявий қондаларга мос равишда қабул қилинадиган қонунларда атроф табiiй муҳитни муҳофаза қилиш, табiiй ресурслардан оқилона фойдаланишнинг талаблари, механизми мустаҳкамланади.

Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг, Конституциямиз қоида-талаблари асосида Ўзбекистон Республикасида экология соҳасида қуйидаги қонунлар қабул қилинди: Ўзбекистон Республикасининг "Табiiатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Алоҳида муҳофаза этиладиган табiiй ҳудудлар тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Давлат саниятария назорати тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси-

нинг "Ер кодекси", Ўзбекистон Республикасининг "Ер ости бойликлари тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Давлат ер кадастри тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Ўрмон тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Экологик экспертиза тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Метрология тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Стандартлаштириш тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Хизмат ва маҳсулотларни сертификатлаштириш тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулдда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг "Радиация хавфсизлиги тўғрисида"ги Қонуни ва бошқалар.

Ушбу қонунларда табиатни муҳофаза қилиш, табиий объектлардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг мақсади, вазифаси, объект ва субъектлари, табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолати, ушбу соҳада юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, эркинликлари, кафолатлари ва ваколатлари, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби, муддати ва талаблари, экологик қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик чора-тадбирлари каби экологик-ҳуқуқий қоида-талаблари белгилангандир.

Асосий қонунимизнинг XXI боби 100-моддасида маҳаллий давлат ҳокимият органлари ваколатларининг асосий йўналиши сифатида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш каби масъулият эътироф этилган.

Конституциядаги қоида-талаблар экологик ҳуқуқий муносабатлар тизимидаги асосий тамойилларни мустаҳкамлайди. Ушбу конституциявий тамойиллар асосида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонун, фармон, қарор, низомлар каби меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинади.

XVIII БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА МОЛИЯ ВА ПУЛ-КРЕДИТ ТИЗИМИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Ўзбекистон Республикасида молия тизимининг конституциявий асослари

Конституциянинг 122-моддасида: "Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул-кредит тизимига эга", деб белгилаб қўйилган. Молия тушунчаси жуда кенг тушунча бўлиб, ўз моҳиятига кўра иқтисодий категориялардан бири бўлиб ҳисобланади.

Молия — бу лотинча ибора бўлиб, пул тўловлари деган маънони билдиради. Лекин молияни пул тўловлари деб тушунтириш етарли эмас, балки бу ибора унинг ташқи кўринишини ифода қилиб, ички мазмунини ифода қилмайди. Ана шундай тўловлар бир томондан бюджетга, суғурта органларига, солиқлар, йиғимлар, тўловлар ўтказиш, иккинчи томондан эса давлат бюджети ва фондлар ҳисобида маблағлар бериш, банк орқали амалга ошириладиган пул тўловлари ҳолида пул ҳаракатини ифода қилар экан, бу ҳаракатларда ижтимоий муносабатлар акс этади. Иқтисодиётни ривожлантириш пул маблағларини талаб қилади.

Молия тизими ёрдамида давлат ўзига керакли бўлган пул маблағини йиғиб олади — пул фондини ташкил қилади ва бу тўпланган пул маблағи фондини қайта тақсимлайди. Ҳар бир давлат ўзининг мустақил молиясига эга бўлмоғи керак.

Ўзбекистон Республикаси сиёсий мустақилликка эришди. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси бошқа мустақил давлатлар қатори фақат сиёсий мустақилликка эришиб қолмасдан, иқтисодий мустақилликка ҳам эришмоқда, яъни ўзининг молиясига ва ўзининг миллий даромадига эгадир. Ўзбекистон Республикасининг молияси мамлакатимиз иқтисодий тизимининг муҳим ва ажралмас қисми, унинг таркибий элементидир. Мамлакатимиз иқтисодининг ривожланиши, унинг молиясининг юксалиш йўллари белгилаб беради ва мустақамлаб

боришига ижобий таъсир кўрсатади. Иқтисодимизнинг тараққиётини яқунловчи кўрсаткичлардан бири миллий даромаддир.

Миллий даромаднинг ўсишига мамлакатимиз саноати, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларнинг узлуксиз тараққиёти сабабчи бўлади. Молияни мустақамлаш мураккаб вазифалардан бири, бу вазифани бажармасдан туриб, мамлакатимизни ҳимоя қилиш, хўжалик ва маданий ривожланишини таъминлаш ва бозор иқтисоди шароитига дадил қадам қўйиш мумкин эмас.

Пул ресурсларини ҳосил қилиш, уларни жамлаш ва тақсимлаш юзасидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлар молия дейилади.

Молия пул муносабатлари бўлсада, у ишлаб чиқаришга боғлиқ. Пул маблағларини топиш, уларнинг тақсимланиши ва қайси мақсадларда ҳамда қандай усуллар билан ишлатилиши молия тизимини ташкил этади. Агар молиянинг объекти пул маблағлари бўлса, унинг субъектлари, яъни иштирокчилари: фирма, жамоат ташкилотлари, давлат идоралари, ҳар хил муассасалар, турли оилалар ва айрим шахслар бўлади. Уларнинг ҳаммаси пул кирими ва чиқимига рўпара бўладилар, шу билан молиявий муносабатларга киришадилар. Молиянинг мазмуни уни бажарадиган вазифаларида ифода этилади.

Молия қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) *Тақсимлаш вазифаси* — ҳар хил яратиладиган миллий маҳсулот ва жамғарилган миллий бойлик пул шаклида тақсимланади, турли молия фондларига айлантирилади.

2) *Рағбатлантириш вазифаси* — молия воситасида иқтисодий фаоллик кўллаб-қувватланади. Бунинг учун солиқлардан сийлов берилади. Солиқлар камайтирилса, фирманинг ҳаражати қисқариб, унинг фойдаси кўпаяди. Бу эса фойдани ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун сарфлаш имконини беради. Давлат томонидан корхона ва ташкилотларга молиявий кўмак бериш ҳам улар ишини рағбатлантиради.

3) *Иқтисодий ахборот вазифаси* — молияда иқтисодий фаолиятнинг якуни жамланади ва бу молиявий кўрсаткичлар шаклини олади. Бу фойда миқдори, рентабеллик, корхонанинг ликвидлиги, унинг пул маблағлари ва қарзининг миқдори кабилардир. Шуларга қараб фирманинг молиявий ҳолатига баҳо берилади.

Молия ўз вазифаларини молиявий воситалар, чунончи, солиқлар, ҳар хил тўловлар, субсидиялар, пул фондлари восита-

сида бажаради. Жами молия воситалари молия механизми деб юритилади. Ўзбекистонда Молия бир қанча бўғинлардан иборат бўлиб, ягона молия тизимини ташкил қилади. Бу тизимга қуйидагилар киради:

1) Ўзбекистон давлат бюджети — унинг таркибига Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар киради.

2) Бюджетдан ташқари фондлар: ижтимоий суғурта фонди, пенсия фонди, аҳоли бандлик хизмати фонди киради, шунингдек, бюджетдан ташқари мақсадга йўналтирилган жамғармалар: масалан, Бобур номидаги жамғарма, Халқаро Амир Темур ҳайрия жамғармаси. Бу жамғармаларнинг асосий вазифаси Темур ва темурийлар даври тарихи ҳамда маданиятини чуқурроқ ўрганиш, уни кенг халқ оммаси, айниқса, ёшлар ўртасида фаол тарғиб қилишдан иборат.

3) Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотларнинг молияси.

4) Мулкий ва шахсий суғурта.

5) Давлат кредити ва банк кредити — буларнинг ҳаммаси йиғилиб молия тушунчасини беради. Бу бўғинлар молия тизимини ташкил қилиши билан бирга, ҳар бир бўғин ўзига хос хусусияти билан жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатига ўз таъсирини кўрсатади.

Ўзбекистон Давлат бюджети — молия тизими ичида марказий ўринни эгаллайди. Давлат бюджетига келиб тушадиган маблағнинг катта қисмини корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан келиб тушадиган даромадлар ташкил қилади. Ундан кейин эса фуқаролардан олинадиган солиқлар ҳисобига бюджет даромадлари ташкил топади. Давлат бюджетининг энг кўп қисми Ўзбекистон аҳолисини ижтимоий ҳимоя қилиш, кам таъминланган оилаларга ёрдам беришга сарфланади.

Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотларнинг молияси — моддий ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлиб, натижада миллий даромад ҳосил бўлади. Бунга корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар, жамоа хўжаликлари, кооператив ва жамоат ташкилотлари молияси киради. Ўзбекистон Республикаси бозор шароити муносабатларига кириб боришида буларнинг молияси асосий молия бўғинлардан бўлиб ҳисобланади. Корхона ва ташкилотларда ҳосил бўлган молиявий ресурслар эса давлат бюджетининг асосий даромадлар манбаи бўлиб ҳисобланади.

Мулкий ва шахсий суғурта — асосан юридик ва жисмоний шахсларнинг бадал пуллари ҳисобига суғурта фонди ташкил

қилинади. Суғурта фондининг асосий вазифаси табиий офат ва бошқа бахтсиз ҳодисалар натижасида келиб чиққан зарарни қоплашдан иборатдир. Ўзбекистон Республикасида суғурта ишлари Ўзбекистон Республикасининг "Суғурта тўғрисида"ги Қонуни (6 май 1993 йил) асосида амалга оширилади.

Шу қонунга асосан суғурта — инсон фаолиятининг турли соҳаларида содир бўладиган табиий офатлар, фавқулодда ҳодиса ва бошқа воқеалар натижасида етказилган зарар ҳамда талафотларни жисмоний ва юридик шахслар тўлаган суғурта бадаллари (суғурта пуллари)дан ҳосил қилинган пул фондлари ҳисобидан тўлиқ ёки қисман қоплаш йўли билан жисмоний ва юридик шахслар манфаатларини суғурталанишини таъминлашга доир муносабатлар демакдир.

Давлат кредити ва банк кредити — бозор шароитида жуда катта аҳамиятга эгадир. Давлат кредити орқали давлат аҳолининг вақтинча фойдаланмай турган пул маблағидан халқ хўжалигини кредитлашда фойдаланади. Давлат кредитида аҳоли, яъни фуқаро ўз хоҳиши билан пул маблағини давлат ихтиёрига бериб қўяди. Масалан, омонатга пул қўйиш, давлат заёмларини сотиб олиш мисол бўла олади.

Банк кредити икки хил, яъни қисқа муддатли ва узоқ муддатли бўлади. Давлат банкларида корхона, ташкилот ҳамда фуқароларнинг пуллари сақланади. Бу сақланишга берилган пуллارни банклар муҳтож корхона, ташкилот ва фуқаролар учун қарзга, яъни кредитга қисқа ёки узоқ муддатга бериши мумкин. Қарзга бериш ҳисобига банк қарзга олинган суммадан фоиз ҳисобида даромад олади. Давлат кредити ва банк кредити ҳам ўз навбатида молия тизимининг кўзга кўринган бўғинини ташкил қилади.

2-§. Ўзбекистон Республикасида пул тизимининг конституциявий асослари

Ўзбекистон Республикасида пул тизими — Ўзбекистон Республикасида пул муомаласини тартибга солиш, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддасида ҳамда Ўзбекистон Президентининг 16 июн 1994 йилда эълон қилинган "Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомилага киритиш тўғрисида"ги фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Ўзбекистон Марказий

банки томонидан чиқарилган норматив-ҳуқуқий актлар асосида тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида пул сиёсатини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси банкининг роли жуда ҳам каттадир. Пул тизими ҳамда пул муомаласини ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан олиб борилади.

Ўзбекистон Республикасининг расмий пул бирлиги — сўмдир. Бир сўм юз тийиндан иборат. Сўм Ўзбекистон Республикасида ягона, чекланмаган ва қонуний тўлов воситаси бўлиб ҳисобланади. 1 июлдан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг Миллий валютаси — "сўм" Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 ва 1996 йилдан бошлаб 200 сўм, 2000 йилдан 500 сўм, 2001 йилдан 1000 сўм бўлган банк қоғози (банкнотлар) ва 1, 3, 5, 10, 20, 50 тийин 10 сўм бўлган металл тангалар ҳамда нақд пул муомалага чиқарилди.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний тўлов воситаси сифатида банкнотлар ва тангалар кўринишидаги пул белгиларини муомалага чиқаришда мутлақ ҳуқуққа эга, уларни қалбакилаштириш ва ноқонуний тарзда тайёрлаш қонуний ҳужжатларга мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади. Муомилада бўлган банкнотлар ва тангалар Марказий банкнинг қатъий мажбуриятлари ҳисобланади ва унинг жами активлари билан таъминланади. Шунинг билан бирга Марказий банк йўқ қилиб юборилган, қалбаки, ясама ва қонуний кучини йўқотган банкнотлар ва тангаларнинг ўрнини қопламайди.

Марказий банк банкнотлар ва тангаларнинг намуналарини, шунингдек, уларнинг дизайнини Олий Мажлиснинг Кенгаши билан келишган ҳолда тасдиқлайди. Банкнотлар ва тангаларнинг дизайни Марказий банкнинг мулки ҳисобланади. Марказий банк янги намуналардаги банкнот ва тангалар муомалага чиқарилиши тўғрисидаги ахборотни, шунингдек, уларни тавсифини оммавий ахборот воситаларида эълон қилади.

Пул — шундай махсус товарки, у бошқа ҳамма товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради. Ҳамма товарлар сингари пул ҳам, қиймат ҳам истеъмол қийматига эга. Шу маънода у бошқа оддий товарлардан фарқ қилмайди.

Пул бозор иқтисодиётининг муҳим омилини ташкил қилади. Ҳозирги иқтисодий ҳаёт, хусусан, бозор иқтисодиёти пул билан тирик. Пул бўлмаган жойда бозор иқтисодиёти бўлиши мумкин

эмас. Бозор иқтисоди товарлар ва товарлашган хизматларни ишлаб чиқаришдан бошлаб, то истеъмолгача бўлган ҳаракатдан иборатки, бу пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чиқариш ресурслари бозорда пулга харид қилиниб, товарлар яратилади ва пул даромадларига айирбошланиб истеъмолга ўтади. Товарлар истеъмол ёки инвестиция (ишлаб чиқариш) учун сарф этиладими, барибир пул ёрдамида ҳаракатга келади. Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласини уюштириш, пулларни айирбошлаш, уларни сақлаш, тақсимлаш, бўш пулни бериш, яъни уни сотиш, пул воситасида молияни ташкил этиш каби иқтисодий алоқалар янада кучайиб, мураккаблашиб боради. Пул шаклидаги маблағлар бозор орқали ресурсларга айланади ва улар иштирокида товарлар яратилади ҳамда сотилиб яна пул олинади.

Ўзбек сўмини жорий қилиш зарурияти. Собиқ иттифоқ парчаланиб кетганидан сўнг МДХдаги янги мамлакатлар ягона пул бирлигини сақлаб қолишга асло ҳожат қолмади. Айни пайтда мустақил давлатлар алоҳида молиявий сиёсат юрғаза бошлади.

Бундай шароитда:

1) рубль зонасидаги республикаларда молия соҳасида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларни олдиндан билиш мушкул бўлиб қолди;

2) нақд пулсиз маблағ ҳаракати, ўтказиш йўли билан тўловлар анча чекланди;

3) минтақалараро фоиз меъёрлари ўртасидаги фарқ кучайди;

4) пулнинг қадрсизланиши алоҳида республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон ҳукуматининг назоратидан чиқа бошлади;

5) Россия Марказий банки томонидан МДХ мамлакатларини нақд пул ва кредитлар беришининг мунтазамлигига риоя қилинмагани, маблағ етишмаслиги ва иқтисодий фаолиятда беқарорликка олиб келди;

6) турли республикаларда пулнинг ҳар хил даражада қадрсизланиши минтақада истеъмол молларини камайтириб юборди;

7) ҳукуматлар ўртасида ишонч ва ҳамжиҳатлик йўқлиги, шунингдек, кўпинча унчалик муҳим бўлмаган масалалар бўйича хатти-ҳаракатлар аҳволни баттар оғирлаштирди.

Юзага келган шароит мустақил давлатларнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ўз миллий пулини, яъни сўмини 1994 йил 1 июлдан бошлаб жорий этишни тақазо қилди. Шу тариқа ўзбек сўми дунёга келди. Энди у миллий валюта — ўзбек пули

сифатида доллару марка, фунтстерлингу лира, рубль ва риёл, тангаю франк каби иқтисодий ҳаётга мустақил қадам қўйиши, улар билан тенглашиши, баъзиларидан ўзиб кетиши, дунёдаги қудратли валюталардан бирига айланиши лозим.

Сўмни жорий қилишда Ўзбекистон ўзи танлаган йўлдан борди. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1) аввало, у бошқа мамлакатлар тажрибасига ўхшамайди;

2) ҳалол ишлаб танилган пулни ҳамма алмаштирадиган бўлди;

3) янги ва эски пул нисбати 1:1. Бошқа давлатларда эса бу турлича бўлди: 1:100, 1:50, 1:10 ва ҳоказо.

"Бирга-бир" нисбат иқтисодий жиҳатдан энг арзон, руҳий-психологик жиҳатдан энг қулайдир.

3-§. Ўзбекистон Республикасида бюджет тизимининг конституциявий асослари

Собиқ иттифоқ ҳукуматини тугатилиши билан Ўзбекистон Республикасининг давлат ва иқтисодий ҳолати тубдан ўзгарди. Ўзбекистон Мустақил суверен давлат бўлди. Бу давлатчиликнинг муҳим атрибути бўлган — бюджетнинг ўзгаришига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига биноан бюджетлар иккига бўлинади:

— давлат бюджети;

— маҳаллий бюджет.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддасига биноан Ўзбекистон давлат бюджети Республика бюджетидан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан иборат. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексига биноан давлат мулки Республика мулки ва маъмурий-худудий тузилмалар мулкидан (муниципал мулкдан) иборат. Тегишли бюджетнинг воситалари ва бошқа давлат мол-мулки, агар улар давлат корхонаси ва муассасига бириктирилмаган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг давлат хазинасини, вилоят хазинасини ташкил қилади. Республика мулки республика бюджетига тушадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлардан, шунингдек, қонунлар назарда тутилган асосларга мувофиқ бошқа тушумлар ҳисобидан ташкил этилади.

Муниципал мулк — давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг мол-мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, шунингдек, уй-жой фон-

ди ва коммунал хўжалик корхоналари ва бошқа мулкый комплекслар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек, бошқа мол-мулкдан иборат. Муниципал мулк маҳаллий бюджетга тушадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлардан, шу билан бирга қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга мувофиқ бошқа тушумлар ҳисобидан ташкил этилади.

Шундай қилиб, давлат бюджети республика бюджети, республика таркибига кирувчи Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва вилоятлар бюджетидан ташкил топади.

Маҳаллий бюджет эса, туман, шаҳар, қишлоқ ва бошқа маъмурий-ҳудудий тузилмалар поғонасида ташкил топади.

Бюджетнинг қандай поғонада ташкил топишидан қатъий назар, бюджетни уч маънода тушуниш мумкин:

- а) иқтисодий маънода;
- б) моддий маънода;
- в) ҳуқуқий маънода.

Иқтисодий маънода бюджет — бюджет фондларини турли поғонада ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий (пул) муносабатлари тизимини англатади.

Моддий маънода бюджет — давлат ёки маҳаллий ҳокимият органлари функцияларини таъминлаш мақсадида у ёки бу поғонада ташкил қилинувчи марказлашган пул фонддини англатади. Ҳужжатлар у ёки бу тадбирларни бюджет ҳисобидан молиялаштириш, бюджет маблағлари ҳисобидан органлар ва муассасаларни таъминлаш, даромад манбаини бюджет ҳисобига ўтказиш тўғрисида сўз юритганимизда, бюджетнинг айнан шу жиҳати назарда тутилади.

Ҳуқуқий маънода бюджет — тегишли давлат ҳокимиятининг вакиллик органи томонидан тасдиқланган, тегишли ҳудуднинг марказлашган пул фонддини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланишнинг молиявий режаси бўлиб ҳисобланади.

Қонун билан ўрнатилган тартибда тасдиқланган бюджет — давлатнинг асосий молиявий-режали акти ёки маҳаллий поғонадаги молиявий-режали акт сифатида намоён бўлади.

Асосий молиявий режа сифатида бюджет қуйидаги хусусиятларга эга:

а) бюджет универсал молиявий режа ҳисобланиб, ўз кўрсаткичлари билан ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг барча соҳаларини қамраб олади. Бу универсаллик хусу-

сияти бошқа молиявий режаларда учрамайди, чунки улар жуда тор доирада ҳаракат қилади;

б) бошқа молиявий режаларга нисбатан бюджет координациялаштириш хусусиятига эга. Координациялаш бюджет кўрсаткичи билан бошқа молиявий режалар кўрсаткичининг ўзаро боғлиқлиги орқали амалга оширилади. Корхоналарнинг молиявий режаларида бюджетга тўланадиган мажбурий тўловлар ҳажми ва бюджетдан ажратиладиган маблағлар кўрсатилади.

Давлат бюджет ташкилотлари ўз фаолиятларини амалга оширишлари учун керак бўлган барча маблағларни тегишли бюджетнинг (бўйсунувига қараб) харажатлар қисмидан оладилар.

Юқорида кўриб чиқилган барча аспектлар бюджет тушунчасини тўлдириб туради. Бюджет бу — давлат ҳокимияти органлари функцияларини таъминлаш мақсадида пул маблағларини ташкил этиш ва харажат қилиш шаклидир. Бу тушунчадан кўриниб турибдики:

биринчидан, бюджет — пул маблағларини ташкил этиш ва харажат қилиш шакли бўлиб ҳисобланса,

иккинчидан, бюджет — давлат ҳокимияти органларининг функцияларини таъминлайди.

Демак, бюджет — давлат ҳокимияти вакиллик органи томонидан тасдиқланадиган марказлашган пул фондларининг ташкил топиши, тақсимланиши ва фойдаланишининг асосий молиявий режаси бўлиб, давлатнинг барча вазифалари ва функцияларини таъминлашга хизмат қилади.

Давлат бюджети ҳар йили тасдиқланади ва у 1 январдан 31 декабрга қадар ҳаракатда бўлади.

Давлатнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишида бюджетдан фойдаланиш натижасида юзага келадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар махсус гуруҳ нормаларини келтириб чиқаради ҳамда молия ҳуқуқининг бўлими бўлган — бюджет ҳуқуқини ташкил қилади.

Бюджет ҳуқуқи ўз таркибига бир неча молиявий институтларни олади. Бюджет ҳуқуқи нормалари молиявий тизимнинг ажралмас қисми бўлиб, бюджетнинг ташкил топиши, тақсимланиши ва ундан фойдаланилиши жараёнида юзага келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Шунинг учун ҳам бюджет ҳуқуқи — республика ҳудудида давлат ва маҳаллий бюджетларни ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш натижасида юзага келувчи ижтимоий (молиявий) муноса-

батларни тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат.

Бюджет ҳуқуқининг предмети — бюджет фондларини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш натижасида юзага келувчи муносабатлар ташкил қилади. Бу муносабатлар қуйидагилардан иборат:

а) республикада бюджет тузилиши ва бюджет тизимини ўрнатиш;

б) бюджет тизими даромадлар ва харажатларининг тизимини ўрнатиш ва уларни турли поғонадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш;

в) бюджет ваколат доирасини чегаралаш (яъни давлат ва унинг субъектлари ўртасида);

г) бюджет жараёнини ташкил этиш билан, яъни бюджетларни тузиш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва ижро этишнинг тартибини жорий этиш, шунингдек, тегишли бюджетларнинг ижро этилиши тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш;

д) бюджет ижросини назорат қилишни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар ва ҳ.к.

Юқорида кўрсатиб ўтилган бюджет муносабатларининг ҳам бир гуруҳи ўзида аниқ бўлган муносабатлар йиғиндисини қамраб олади, улар ўзаро боғлиқдир. Масалан, бюджет тизими даромадлар ва харажатларнинг таркибини ўрнатиш бўйича юзага келадиган муносабатлар мазкур тизимни ўрнатиш бўйича юзага келадиган муносабатларсиз амалга оширилиши мумкин эмас. Ўз навбатида бу иккала гуруҳ муносабатлари бюджет тизимини ўрнатиш бўйича давлат органлари компетенциясини белгилашсиз амалга оширилиши мумкин эмас.

Бюджет ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлар гуруҳлари — бюджет ҳуқуқий муносабатлари бўлиб ҳисобланади. Бу муносабатлар бошқа ҳуқуқий муносабатлардан фарқ қилган ҳолда, ўзига хос хусусиятларга эга.

Бу муносабатлар бюджет фаолияти жараёнида юзага келади, яъни бюджетни ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш фаолиятида юзага келади. Бюджет муносабатларининг бошқа бир хусусияти шундан иборатки, бошқа ҳуқуқий муносабатлар субъектларидан фарқ қилган ҳолда, уларнинг субъектлар доираси жуда тордир.

4-§. Ўзбекистон Республикасида банк тизимининг конституциявий асослари

Мустақил давлат иқтисодиётини етарли кредит ресурслар билан таъминлай оладиган, турли мулк ва ташкилий-ҳуқуқий шаклда пайдо бўлган корхоналар хўжалик фаолияти жараёнида ҳисоб-китобларни узлуксиз амалга оширишни таъминлайдиган, мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон Республикаси биринчи навбатда ривожланишни талаб қилган иқтисод соҳаларига инвестицияларни жалб этиш имкониятини яратадиган, ташқи савдо муносабатларини либерализацияланган шароитларда корхоналарнинг ташқи фаолиятига хизмат кўрсата оладиган банк тизимини бутунлай бошидан ташкил қилиш зарур эди.

Банк тизимидаги ислоҳотлар давлат мустақиллигига эришилгандан кейин олиб бориладиган иқтисодий ислоҳотларни ажралмас қисми эди.

Халқаро андозалар талабларига жавоб берадиган банк тизимини ташкил этиш молия соҳасини ислоҳотлаш мақсадларидан бири эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ўзининг "Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида" асарида: "Марказий банк томонидан бошқариладиган ва ўз ичига мустақил ва хусусий банкларни киритадиган банк тизимини шакллантиришни, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет давлатлар йирик банкларининг бўлимлари ва ваколатхоналарини очилиши учун яхши шароитларни яратиб беришни" бозорга ўтишни биринчи босқичининг асосий тадбирларидан деб таъкидлайди.

Банк тизимини ислоҳотлаш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки раҳбарлиги остида амалга оширилмоқда. 1992 йилнинг сентябр ойида собиқ совет иттифоқи давлат банкининг Ўзбекистондаги республика бўлими тўла Ўзбекистонда банк тизимини ташкил этадиган ва бошқарадиган Ўзбекистон Марказий банкига айлантирилди.

Мустақилликка эришилган пайтдан бошлаб ҳозирги даврга-ча банк ислоҳотларини икки босқичини ажратса бўлади. Биринчи босқичда замонавий банк тизимининг асослари яратилди: керакли меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди, институцион ислоҳотлар ўтақизилади, банк назорати ташкил этилади, янги ташкил қилинган банклар моддий-техник таъминланди.

Банк соҳаси ислоҳотларида 1991 йил 15 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонуни муҳим рол ўйнади. У Маразий банкка ижро органларидан мустақиллик берди, республикада тижорат банкларни ташкил қилиш ва уларга фаолият кўрсатиш учун ҳуқуқий асос яратди.

1994 йил 1 июлдан бошлаб республика ўз валютасига ўтиши ҳам банк ислоҳотлари аъун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентини И. Каримов ўзининг "Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида"ги асарида 1994 йил 1 июлдан бошлаб Ўзбекистон ҳудудида муомалага миллий валюта — сўмни ягона тўлов воситаси сифатида киритиши чиндан революцион қадам бўлди, деб ёзди.

Миллий валютанинг муомалага киритилиши Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қўл остида ўтказиладиган жуда кўп тадбирларни амалга оширишни талаб қилди.

Банк ташкилотлари томонидан мулкӣ ва ҳуқуқӣ-ташкилий шаклидан қатъий назар Ўзбекистон ҳудудида рўйхатга олинган ҳамма юридик шахсларнинг ҳисоб ва рақларидаги маблағлари, бутунлай асосий ва айланма фондлар ҳамда бошқа моддий бойликлари, кредитор ва дебитор қарздорликлари, республика ва маҳаллий бюджет қолдиқларининг қиймати қайта ҳисобланди.

1995 йилга кадар Ўзбекистон Республикасида икки поғоналик банк тизими шаклланади. Банк тизимини юқори поғонасини эгаллаган Марказий банк банк тизимига раҳбарлик қилади, банк хизматлари соҳасидаги қоидаларни ўрнатади, тижорат банкларини назорат қилади.

Банк тизимининг иккинчи поғонасини турли тижорат банклар ташкил қилади. Бу — универсал, яъни банк операцияларини ҳамма турларини бажарадиган ва ихтисослашган, яъни иқтисодни аниқ тармоқларига хизмат кўрсатадиган ёки банк операцияларини баъзи бир турларини бажарадиган банклар филиалларга эга бўлган ва филиаллари йўқ банклар, Ўзбекистон банклари, қўшма банклар ва чет эл банкларининг шўъба банклари ва ҳоказо банклардир.

Марказий банк ўзи ҳам тубдан ўзгарди. Унинг ҳуқуқий мақоми, мақсадлари ва вазифалари ҳам ўзгарди. Агар собиқ иттифоқ даврида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки режавий, иқтисодда иккинчи даражали элемент ҳисобланган

бўлса, мустақилликка эришилгандан сўнг иқтисодий ислохотларда Марказий банк асосий ўринни эгаллади.

Ислохотларга давлат томонидан раҳбарлик қилиш тамойили Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан таклиф қилинган ва жамиятда ислохотларни ўтказиш пайтида қўлланадиган беш тамойилнинг биридир. Шу тамойилдан келиб чиқиб, Марказий банк молия соҳасида ўтказилаётган ислохотларга раҳбарлик қилади, бошқа соҳаларда ўтказилаётган ислохотларда фаол қатнашади. Ислохотларни ўтказиш пайтида ўз маъмурий ваколатлари қаторида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бозор инструментларидан ҳам фойдаланади. Бу унинг очиқ бозордаги операциялари (масалан, давлат қимматли қоғозларини олди-сотди операциялари), қайта молиялаш фоизлари (бу фоизлар тижорат банклар олган кредитлари учун тўланадиган фоизлардир), тижорат банклари учун ўрнатилган мажбурий резерв талаблари (тижорат банклар учинчи шахслардан қабул қилинган маблағларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ўрнатилган фоизда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўтказиш мажбуриятлари)нинг миқдорини тартибга солиш бўйича чоралардир.

Ташқи алоқалар ривожланиши ва дунё иқтисодига ҳар томонлама интеграциялашга йўналтирилган давлат сиёсатини амалга оширадиган валюта операцияларини ва халқаро ҳисобкитобларни бирдан кўпайиб кетишига олиб келди. "Марказий банк тўғрисида"ги Қонуннинг 40-моддаси ва "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги Қонун меъёрларига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валютани тартибга солувчи ва валюта назоратининг асосий органи "ҳисобланади ҳамда ташқи алоқаларни тартибга солиш бўйича фаолиятини янада фаоллаштирди.

Марказий банкнинг тузилмаси ҳам анча ўзгарди. Валютани тартибга солиш, банк назоратини амалга ошириш, қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш бўйича тузилмалар ташкил қилди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича чоралар доимо амалга оширилмоқда.

Агар банк ислохотларининг биринчи босқичини миқдорий ислохотлар босқичи деб атайдиган бўлсак, 1995-1996 йилларда бошланган ислохотларнинг иккинчи босқичида асосий эътибор ислохотларнинг сифатига қаратилган.

Банк ислоҳотларининг иккинчи босқичи иккита банк қонунлари "Марказий банк тўғрисида"ги Қонун ва "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши билан бошланди. Бу икки қонун банк фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш бўйича дунё тажрибасини ўрганиб чиқилгандан сўнг халқаро молиявий ташкилотларнинг етакчи мутахассислари иштирокида қабул қилинган.

Банк ислоҳотларининг иккинчи босқичи тадбирлари асосан банк хизматларининг сифатини халқаро андозаларгача ошириш, дунё тўлов муносабатларига интеграция қилишга имконият яратиб берадиган тўлов тизимига ўтиш, банк соҳасига чет эл инвестицияларини жалб этишга йўналтирилган. Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозорида, валюта бозорида фаолиятлари ривожланмоқда, банклар банк операцияларининг янги турларини — лизинг, факторинг, сейфлар ва махсус хоналарни ижарага бериш каби операцияларни ўзлаштирмоқдалар.

Дунё етакчи банкларининг Ўзбекистон иқтисодиётига бўлган қизиқишлари ошмоқда. Улардан бир қанчаси Ўзбекистонда ўз ваколатхоналари ва шўъба банкларини очдилар. Ўзбекистон ҳудудида қўшма банклар ташкил қилинмоқда.

Банк тизимини ахборот, илмий ва ходимлар билан таъминлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Банк тизмида юқори раҳбарият учун мутахассисларни тайёрлаш мақсадида Банк-молия академияси ташкил қилинди. Банк ва ҳисоб-кредит коллежи банклар учун ўрта бўғим мутахассисларини тайёрлайди. Ҳудудий банк ўқув маркази банк ходимларини аниқ йўналишлар бўйича қайта тайёрлайди.

5-§. Банк тизими тушунчаси

Фақат тижорат банклари билан бир қаторда банк тизимига раҳбарлик қилиш функциясини бажарадиган давлат бош (марказий, миллий) банклари пайдо бўлгандан сўнг банк тизими тўғрисида гапирса бўлади.

Ўзбекистон Республикаси банк тизими — Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган банклар йиғини ва улар ўртасидаги муносабатларнинг асосларидир. Бизнинг Республикамиз ҳудудида ўттиздан ортиқ банклар мижозларга хизмат кўрсатади.

Банк тизими тушунчаси ўз ичига миқдорий кўрсаткичлардан ташқари банклар ўртасидаги ўзаро муносабатларни амалга ошириш тартибини киритади. Банк тизими —

банк ташкилотларининг оддий йиғини эмас, шунигиндек, улар ўртасидаги боғлиқлик, қарамликлардир. Янги ташкил қилинаётган банклар фаолият кўрсатаётган банклар билан яқин боғланадилар. Битта банкнинг муаммоси бошқа банкларга таъсир қилади, агар муаммо бир неча банкларда бўлса, бу бутун банк тизимига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Банк тизими давлат хўжалигини керакли пул маблағлари билан таъминлайдиган давлат иқтисодиётини қон томирлари тизими.

Кўп давлатлар сингари Ўзбекистон Республикаси банк тизими икки поғоналидир. Биринчи поғонани Ўзбекистон Республикаси МБ ва унинг ҳудудий Бош бошқармалари ташкил қилади. Марказий банк Ўзбекистон Республикаси давлат бош банки ҳисобланади ва банк тизимининг ядроси ҳисобланади.

Иккинчи поғонани мижозларга банк хизмати кўрсатадиган ҳамма тижорат банклар ташкил қилади. Жисмоний ва юридик шахслар тижорат банкларининг мижозларидир. Тижорат банклари мижозларининг кўпи давлат ва нодавлат хўжалик юритувчи субъектлардир. Бу хўжалик юритувчи субъектлар тижорат банкларида ўз пул маблағларини сақлайдилар, улар орқали ҳисоб-китобларни амалга оширадидилар, банкнинг бошқа хизматларидан фойдаландилар. Банк хизмати пуллик асосда олиб борилади. Банк хизмати учун тўловлар банк ва мижоз ўртасида имзоланган фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар асосида белгиланади.

Яна шунини айтиб ўтиш керакки, банк тизими ўз ичига қатор техник ва ташкилий кўрсаткичларни ҳам киритади. Ҳамма банклар ягона банк алоқаси орқали бир-бирлари билан боғланганлар. Битта банкни хизмат учун танлаган мижоз нафақат Ўзбекистон банклари, балки бутун дунё банклари мижозлари билан ҳисоб-китобларни амалга оширишлари мумкин.

Бундан ташқари банк тизимидаги этика талаблари, банк ходимларининг хулқи, муомаласи ва фикрлаши, банк ходимларининг бошқа соҳаларга қараганда малакали бўлиши талаб этилади.

ХІХ БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Конституциявий ва жамоат бирлашмаларининг жамиятда тутган ўрни

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIII боби "Жамоат бирлашмалари" фаолиятининг асосий тамойилларига бағишланган.

Сиёсатда, иқтисодда, ижтимоий ривожланишда, фанда, маданиятда, табиатни муҳофаза қилишда ва бошқа жабҳаларда уларнинг эркинлиги ва қизиқишлари қонунда ҳимоя қилинади. Жамоат бирлашмалари маданий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳуқуқларда фуқароларнинг олдига қўйган мақсадларини ҳимоя қилиш учун ташкил этилади ҳамда давлат бошқарувида қатнашиш, конституциявий эркинликларни ривожлантириш учун давлат ва жамият ишларида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида тузилади.

"Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги қонуннинг 8-моддасида жамоа мулклари қўйидаги шаклларда бўлиши кўрсатилган: оилавий мулк, маҳалла мулки, жамоат ташкилотлари, диний ташкилотлар ва бошқа бирлашмаларнинг мулкани ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февралда қабул қилинган жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонуннинг 18-моддасида жамоат бирлашмалари мулки аниқлаб берилган.

Жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти ихтиёрий, улар аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги, қонунийлик ва ошкоравийлик асосида ташкил топади.

Жамоат бирлашмаларининг фаолият кўрсатиши қўйидаги ҳолатларда йўл қўйилмайди: ахлоқ-одоб қоидаларининг бузилишига олиб келса; ноқонуний мақсад билан конституциявий тузумни ўзгартиришга; республика ҳудуди ва бирлигини бўлиб ташлашга; Қорақалпоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги алоқаларни бузиш учун ташвиқот олиб

борса; зўрлик, ваҳшийлик, ижтимоий келишмовчиликни ташкиллаштириш учун ташвиқотлар олиб боришса; турли миллатлар ўртасида бир миллатни юқори қўйиш эвазига келишмовчилик келтириб чиқарса ва жамиятни бўлиб ташлаш учун динга қарши ташвиқот олиб борса; ҳарбийлаштирилган бирлашмаларни ташкил қилиш ҳамда диний партия хусусиятида бўлган бошқа давлат тузилмасидаги диний партия филиалларини тузиш қонунчиликда қатъиян ман қилинади.¹ Шунингдек, жамоат бирлашмалари демократияга қарши, "давлат ҳокимияти ва бошқарувида ўз вакилларини қонуний қўйиш йўли билан ҳокимият ваколатига эга бўлиб, қонунларни маънавий куч билан қабул қилдириш ва давлатнинг демократик йўлидан фойдаланиб, давлат ҳокимияти ва бошқарувида ўз органларини ташкил этиш қатъиян ман қилинади.

Жамоат бирлашмаларининг ташкил топиш фаолият тамойиллари Конституциянинг XIII бобида мукамал ёритилган.

Жамоат бирлашмаларининг бошқарув аппарати ўзлари тўғрисидаги ва меҳнат ҳақидаги қонунлар асосида, шу билан бирга ижтимоий таъминот ва фуқароларнинг ижтимоий суғурта ҳақидаги қонунларда мукамал ташкил топиш тартиби, қоидалари ва улар фаолиятининг йўналишлари берилган.

Президентимиз И. А. Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясида сўзлаган нутқида жумладан, бу ҳақда шундай деган эдилар: "Давлатнинг куч-қудрати, демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, фуқаролар ва жамиятнинг барча сиёсий, ижтимоий салоҳиятини рўёбга чиқариш, тadbиркорлик ва иқтисодий ташаббуслар эркинлиги учун зарур имкониятларни ташкил этиб бориш қобилияти билан ўлчанади деб, бунинг амалга ошириш маънавий шаклланишининг зарур шартидир эканлигини таъкидлаб, сўзларининг давомида шундай деди, жамиятимизда шаклланиб бораётган кўппартиявийлик, кўп фикрлик шароитида ҳар қайси фуқаронинг ўз фикрини, эркин ифода этиши ва уни ҳимоя қила олиши жамиятимизда рўй бераётган демократик ўзгаришларнинг негизи бўлмоғи керак. Лекин турли қараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий қатламлар, сиёсий куч ва ҳаракатларнинг ўзига хос мақсадларини уйғунлаштирувчи гоя — юрт тинчлиги Ватан равнақи, халқ манфаати — барчамиз учун бирдек муқаддас бўлиши шарт"².

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида белгиланган.

² И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 335, 342-бетлар. 63

Давлат ўзининг Асосий Қонунда ва бошқа қонунларида жамоат бирлашмаларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига шарт-шароитлар яратиш ва низомий вазифасини амалга ошириш учун кафолатлар беради.¹

Ёшлар ва болалар ташкилотларига давлат молиявий ҳамда мол-мулк томонидан ёрдам беради. Солиқ сиёсатида имтиёзли муносабатларни амалга оширишни таъминлайди. Бинолардан фойдаланиш ва бошқа шароитлар яратади. Давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг улар фаолиятига аралashiшига йўл қўйилмайди. Албатта, тегишли қонунларда кўрсатилган назорат функциялари бундан мустаснодир.

Ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларни биргаликда рўйёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир.

2-§. Жамоат бирлашмалари тизими

Жамоат бирлашмалари тизимига қуйидагилар киради:

- 1) *сиёсий партиялар;*
- 2) *оммавий ҳаракатлар;*
- 3) *касаба уюшмалари;*
- 4) *хотин-қизлар жамиятлари;*
- 5) *ёшлар ва болалар ташкилотлари;*
- 6) *фаҳрийлар ва ногиронлар ташкилотлари;*
- 7) *илмий-техникавий;*
- 8) *маданий-маърифий;*
- 9) *физкультура ва спорт;*
- 10) *кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар;*
- 11) *юртдошлар уюшмалари;*
- 12) *жамғармалар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари, жамоат бирлашмалари¹.*

Жамоат бирлашмалари аҳолининг маълум қисмини ўзида бирлаштирган бўлиб, уларнинг маълум бир соҳадаги манфаатларини амалга ошириш учун ташкил этилади.

¹ «Ўзбекистон Республикаси жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги Қонун. Ўзбекистон янги қонунлари, 4-сон. Т., «Адолат», 1993, 154-бет.

Масалан, Касаба уюшмалари ўз аъзоларининг ижтимоий, иқтисодий ҳуқуқ ва манфаатларини ифода этадилар ҳамда ҳимоя қиладилар.

Сиёсий партиялар эса турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайди ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар. Бошқа жамоат бирлашмалари ҳам ўз низомларида белгиланган вазифаларни бажарадилар.

"Яқин келажакда, — дейди Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ биринчи сессиясида сўзлаган нутқида, — фуқароларнинг сиёсий жараёнларда, давлат бошқарувида қатнашувини таъминлайдиган ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор бериш зарур. Бунда мен сиёсий партиялар, бирлашмалар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, турли хил хайрия ва ижодий жамғармалар ҳамда уюшмалар фаолиятини назарда тутяпман"¹.

Демак, жамоат бирлашмаларининг давлат ва жамият ҳаётидаги аҳамияти янада ортиб боради. Тижорат мақсадларини кўзлайдиган ёки бошқа корхоналар ва ташкилотлар фойда (даромад) ундириб олишига кўмаклашадиган кооператив диний ташкилотлар, ҳудудий ўзини-ўзи бошқариш идоралари ва бошқалар жамоат бирлашмалари ҳисобланмайди. Уларнинг тузилиши ва фаолият тартиби бошқа қонунларда белгилаб берилган.

3-§. Жамоат бирлашмаларини рўйхатдан ўтказиш тартиби

Жамоат бирлашмаси бирлашма сифатида тан олиниши учун албатта, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олиниши шарт.

Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмаларини рўйхатдан ўтказиш тартиби 1991 йил 15 февралда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Қонунда ва 1993 йил 21 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 132-сонли қарори билан тасдиқланган, "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳаракат қилувчи жамоат бирлашмалари Низомларини рўйхатга олиш тўғрисидаги аризаларини кўриб чиқиш қоидалари"да белгиланган.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистонни сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқлолнинг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995, 19-бет.

Ўзбекистон ҳудудида фаолият кўрсатувчи халқаро, давлатлараро жамоат ташкилотларининг бўғинларини, шунингдек, республика, вилоятлараро жамоат бирлашмалари Низомлари Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Қорақалпоғистон Республикасининг жамоат бирлашмалари Низомларини рўйхатга олиш тартиби Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Вилоят, туман, шаҳар, посёлка, қишлоқ, маҳалла ҳудудларида ҳаракат қилувчи жамоат бирлашмалари Низомлари вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг Адлия бошқармалари томонидан рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмаси камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузилади. Бу ташаббускорлар конференция ёки умумий йиғилиш чақириб, унда Низом қабул қилинади ва раҳбар идоралари тузилади.

Жамоат бирлашмаси Низомини рўйхатга олиш учун низом қабул қилинган кундан бошлаб, бир ой ичида жамоат бирлашмаси раҳбари имзолаган ариза топширилади.

Аризага умумий йиғилиш баённомаси, ташаббускорларнинг рўйхати ва бошқа ҳужжатлар илова қилинади.

Низомни рўйхатга олиш ҳақидаги ариза у топширилган кундан бошлаб, 2 ой муддат ичида кўриб чиқилади, шундан сўнг агар қонун талабларига жавоб берса, юридик шахс деб тан олинади.

Бу ҳақидаги хабар оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

4-§. Жамоат бирлашмаларининг турлари

Ўзбекистонда жамоат бирлашмаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1) халқаро жамоат бирлашмалари;
- 2) республика жамоат бирлашмалари;
- 3) маҳаллий жамоат бирлашмалари;
- 4) вилоят;
- 5) Тошкент шаҳар;
- 6) туман;
- 7) шаҳарча, қишлоқ;
- 8) вилоятлараро ва туманлараро жамоат бирлашмалари.

Агар Ўзбекистон Республикасида тузилган жамоат бирлашмасининг фаолияти, низомига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва битта ёки ундан ортиқ хорижий давлатлар ҳудудида амал қилса, у халқаро жамоат бирлашмаси деб эътироф этилади.

Низомда белгиланган вазифаларига мувофиқ фаолияти бутун Республика ҳудудида амалга ошириладиган жамоат бирлашмалари Республика жамоат бирлашмаларига киради. Бунда сиёсий партия ёки касаба уюшмасининг камида 3 минг аъзоси бўлиши керак.

Вилоят, шаҳар, туман, посёлка ва қишлоқ жамоат бирлашмалари маҳаллий жамоат бирлашмаларига киради.

Низомда белгиланган вазифаларига қараб, қайси ҳудудда фаолият юритса, ўша ҳудуд, яъни вилоят, шаҳар, туман, посёлка ва қишлоқ жамоат бирлашмалари ҳисобланади.

Зарурат бўлганда вилоятлараро ва туманлараро жамоат бирлашмалари тузилиши мумкин.

Жамоат бирлашмалари қонун олдида тенг ҳуқуқларга эга бўлиб, уларнинг ҳуқуқлари низомларида белгилаб қўйилади:

1) ўз фаолияти ва мақсадлари тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатади;

2) қонунга мувофиқ давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини тузишда қатнашади;

3) давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг қарорларини тайёрлашда иштирок этади;

4) давлат ва жамоат идораларида ўз аъзолари номидан иш юритади ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилади.

Биз адолатли фуқаролик жамиятини шакллантиришни мақсад қилган эканмиз, жамоат бирлашмалари, нотижорат ва нодавлат ташкилотлари, жумладан, турли фондларнинг оилани муҳофаза қилишдаги аҳамияти ошиб бораверади.

Маълумотларга қараганда, ҳозирги пайтда мамлакатимизда икки ярим мингдан зиёд жамоат бирлашмалари, нотижорат ва нодавлат ташкилотлари фаолият кўрсатяпти, 40 га яқин фондлар бор.¹

Мамлакатимизда жамоат ташкилотлари ҳар хил жамғармалар ҳисобидан оилани мустаҳкамлаш, болалар манфаатини ҳимоя қилиш учун турли моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиб келмоқда.

Жамоат ташкилотлари ўз мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда республикада ўтказилаётган кенг қўламли ислохотларга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Масалан, экология ва саломатлик соҳасида "Экосан", эҳтиёжманд кишиларга ва ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатишда "Наврўз" жамғармалари, ногиронлар жамиятлари, оилани ва болаликни муҳофаза қилиш хотин-қизлар

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 2001 йил, 17 апрел.

қўмиталари, меҳнаткашларнинг касбий ва бошқа қонуний манфаатларини ифода этишда қасаба уюшмалари, истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлашда "Улуғбек", "Умид" жамғармалари фаолиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ўн мингга яқин маҳалла ва қишлоқ фуқаролари йиғинлари оилалар билан жамоатчилик асосида катта ташкилий ва оилавий ишларни олиб бормоқдалар, оилаларни сақлаб қолиш ва уларни мустақкамлашга, вояга етмаган болалар манфаатларини ҳимоя қилишга ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.

Молия идоралари жамоат бирлашмаларини маблағ билан таъминлаш ва уларнинг даромадлари манбаларини, улар олган маблағ миқдорини ва солиқлар тўғрисидаги қонунларга мувофиқ солиқ тўлашини назорат қилиб борадилар.

Назорат идоралари, қонунларни қандай амалга оширишларини ва бажаришларини прокуратура органлари назорат қилиб борадилар.

Жамоат бирлашмаси Низомини рўйхатга олган Адлия вазирлиги ва жойлардаги адлия бошқармалари жамоат бирлашмалари фаолиятининг мақсадларига тааллуқли Низом қоидаларига риоя этилишини назорат қиладилар.

Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қоидаларни бузиш амалдаги қонунларга мувофиқ жиноий, маъмурий-моддий ёки ўзга жавобгарликларга сабаб бўлади.

5-§. Ўзбекистонда сиёсий партиялар

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтган бир неча сиёсий партиялар — "Халқ демократик" ва "Адолат" социал-демократик партиялари, "Фидокорлар" ва "Миллий тикланиш" партиялари фаолият олиб бормоқдалар. 2000 йил 14 апрелда «Ватан тараққиёти партияси», «Фидокорлар миллий демократик партияси» билан бирлашиб, «Фидокорлар миллий демократик партияси» номини олди¹.

Ўзбекистон Республикаси "Адолат" социал-демократик партиясининг низомига кўра, партия "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг манфаатлари ҳамда мамлакатда ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш, республика мустақиллигини мус-

¹ Таджихонов У., Саидов А., Одилқориев Х. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. (дарслик) — Т., «Шарқ», 2001. 363 б.

тахқамлаш, ватанга садоқатли хизмат қилиш ниятларидан келиб чиққан ҳолда тузилган сиёсий партиядир", деб белгиланган... Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялар тўғрисидаги қонунида амалда қабул қилинган, ушбу қонуннинг қисқача мазмуни ҳақида сўз юритилади.

Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлари, манфаатлари ва мақсадларини муштарақлиги асосида тузилган давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамиятни муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли бирлашмасидир.

Сиёсий партияни тузиш учун камида 8 та ҳудудий субъектда (вилоятда) яшайдиган 5 минг фуқаронинг уни қўллаб-қувватловчи имзоси бўлиши талаб этилади.

"Сиёсий партия тузиш ташаббускорлари камида эллик кишидан иборат бўлиши, улар партия таъсис ҳужжатларини тайёрлаш, аъзолар таркибини шакллантириш ҳамда таъсис съезди ёки конференциясини чақириш бўйича ташкилий кўмитани тузишлари лозим. Ташкилий кўмита ўзи тузилган кундан бошлаб, етти кунлик муддатдан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига ўз ташаббуси, кўмитанинг таркиби, раҳбари, жойлашган манзили ҳамда таъсис съезди ёки конференцияси чақириладиган санани ёзма равишда хабар қилиши лозим. Ташкилий кўмита тузилган кундан бошлаб, узоғи билан уч ой фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эгадир. Сиёсий партия таъсис съездида ёки конференциясида тузилади. Таъсис съезди ёки конференцияси партия низоми ва дастурини қабул қилади, унинг сайлаб қўйиладиган органларини тузади"¹.

Сиёсий партиянинг Низоми Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади, бунинг учун низом қабул қилинган кундан бошлаб, 1 ой муддат ичида ариза ва унга илова қилиб низом, дастур, таъсис съезди ёки конференция баёни ва бошқа ҳужжатлар топширилади. Ариза топширилган кундан бошлаб, икки ой муддат ичида кўриб чиқилади.

Сиёсий партиялар давлат ҳокимиятининг вакиллик органларига номзодлар кўрсатиш, сайловолди ташвиқотларини олиб бориш, тегишли ҳокимият вакиллик органларида ўз аъзолари

¹ «Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни 6-моддаси. Ўзбекистон янги қонунлари, 15-сон. Т., «Адолат», 1997, 7-бет.

ва тарафдорлари бўлган депутатлар гуруҳларини тузиш ҳуқуқига эга.

Сиёсий партияларнинг фаолияти қуйидаги ҳолатларда тугатилиши мумкин:

1) партиянинг ўз низомига мувофиқ тарқалиб кетиши орқали бу ҳақда партия олий органи 3 кунлик муддат ичида Адлия вазирлигига хабар қилади;

2) конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи;

3) Ўзбекистон Республикаси суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи;

4) урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи;

5) халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи;

6) миллий ва диний руҳдаги партиялар фаолияти тугатилади. Шундай хатти-ҳаракатлар Адлия вазирлиги томонидан ёки Республика Бош прокурорининг тақдимномасига биноан Олий суд қарори билан тугатилади. Бу ҳақдаги хабар оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.¹

Жамоат бирлашмалари мулкига, уларнинг ташкилотлари бинолари, иншоотлар, уй-жой фонди, ускуналар, асбоблар, маданий-маърифий ва соғломлаштириш учун мўлжалланган мулкларга, пул маблағига, акцияларга, бошқа қимматбаҳо қорозларга ҳамда ўзларининг Низомларида кўзда тутилган фаолиятни моддий таъминлаш учун зарур бўлган ўзга мол-мулкка эгалик қилишлари мумкин.

Шунингдек, ўзларининг маблағлари ҳисобидан барпо этилган нашриётлар, бошқа корхоналар аъзолик бадаллари тўлашдан, ихтиёрий тушган пуллар, Низомга мувофиқ ўтказилган лекциялар, спорт тадбирлари, лотореядан тушган тушумлардан, ишлаб-чиқариш ва ноширлик фаолиятидан олинadиган даромадлардан ташкил топади.

Сиёсий мақсадларни кўзловчи сиёсий партиялардан ва оммавий жамоат ҳаракатларининг диний ташкилотларидан, чет эл давлатлари ташкилотлари ва фуқароларидан молиявий ва ўзга ёрдам олиш ман этилади.

Сиёсий партиялар ўз бюджетларини омманинг эътибори учун ҳар йили эълон қилиб туради. Жамоат бирлашмаларининг мулки қонун билан ҳимоя қилинади.

¹ «Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуқи. Ўзбекистон янги қонунлари, 15-сон. Т., «Адолат», 1997, 7-бет.

XX БОБ. ОИЛА ВА ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ МАҚОМИ

1-§. Ўзбекистонда оиланинг конституциявий мақоми

Ўзбекистонда оила ҳақида ғамхўрлик конституциявий йўл билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг учинчи бўлим, XIV боби "Оила" деб номланиб, унга тўрт модда — 63-66- моддалар бағишланган.

"Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга.

Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади", дейилади Конституциянинг 63-моддасида.

Ўзбекистонда 25 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди. Айна пайтда 4 миллион 800 мингга яқин оила бўлиб, аҳолининг 98 фоизини ана шу оилаларнинг оила аъзолари ташкил этади. Ҳар йили 540-550 минг бола туғилмоқда.

Аҳолининг ўртача ёши 70. Аёллар 72 ёш, эркеклар 68 ёш.

Мамлакатимизда 5 миллиондан ортиқ туғиш ёшидаги аёллар мавжуд. Йилига ўрта ҳисобда 170 минг ёш оила вужудга келмоқда.

Ўзбекистонда ҳар бир оила ва ҳар бир инсоннинг турмуш фаровонлигини ошириш, фуқаролар тотувлигини мустаҳкамлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Президент И. А. Каримов бу борадаги вазифалар ҳақида гапириб: "Энг муҳим вазифа халқчил, адолатпарвар жамиятни вужудга келтириш. Бу жамият пойдеворини, энг аввало, бой ва бадавлат, меҳнат қадрини биладиган, маънавий соғлом ҳамда маданий савияси баланд минглаб ва миллионлаб оилалар ташкил этади"¹, деб таъкидлайди.

Ўзбекистон Республикасида оилага жамият ва давлат ғамхўрлиги кун сайин ошиб бормоқда. Чунки катта-кичик

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1993, 14-бет.

жилгалар ва ирмоқлардан улкан дарё ҳосил бўлгани каби, оилалар мажмуидан жамият пайдо бўлади. Муайян жамиятнинг ҳаёт тизими, онг юксаклиги мана шу оилалар мажмуининг даражасига боғлиқ. Шундай экан, жамиятни ривожлантириш учун барча диққат-эътибор, энг аввало, оилага қаратилмоғи лозим. Ҳар бир оила аъзосининг жамиятни тушуниши, ҳаёт, меҳнат, қонун ва ҳуқуқни қай даражада англаши ва унга риоя қилиши жамият равнақини белгиловчи муҳим омилдир.

Оиланинг жамият томонидан муҳофаза қилиниши унга нисбатан ғамхўрликнинг янги шакли ҳисобланиб, бунга алоҳида эътибор бериш керак.

Давлатнинг оила тўғрисидаги ғамхўрлиги катта ҳажмда уй-жой қурилиши, болалар муассасаларининг кенг шаҳобчаларини барпо этиш ва ривожлантириш, маиший хизмат, бола туғилганда нафақа тўлаш, кўп болали оилаларга нафақалар ва имтиёзлар бериш, шунингдек, оилага нафақа ва ёрдам беришнинг бошқа турларини ривожлантириш орқали намоён бўлмоқда.

Оилани ҳимоя қилишнинг конституциявий қоидалари деганда, давлат органларининг оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, оилани мустақкамлаш, оила аъзоларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, оилавий муносабатларга масъулиятсизлик билан қарашга қарши курашиш тушунилади. Бу тадбирлар иқтисодий, маънавий ва ҳуқуқий воситалар ёраида бажарилади.

Давлат томонидан оилага кун сайин ғамхўрлик қилиш унга ҳар тарафлама моддий ёрдам бериш инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим вазифаларидан биридир. Республика Президентининг "Кўп болали оилаларга нафақа миқдорини кўпайтириш тўғрисида"ги 1990 йил биринчи фармони оиланинг давлат муҳофазасида эканлигидан далолатдир.

Унда кўп болали оилаларнинг моддий аҳволини, ёш авлоднинг ўсиш шароитларини яхшилаш мақсадида оналарга тўланадиган ойлик нафақа икки мартага кўпайтирилди. Мазкур фармон ўзбек халқининг болажонлик табиатини кўрсатади.

Кейинги йилларда ҳам Республика Президентининг оилага алоқадор бир қатор фармонлари қабул қилинди.

Мустақиллик йилларида 2,5 миллион оила биринчи марта ер участкалари олдилар ва ўз ер учаскаларини кенгайтirdилар.

Президент И. А. Каримов "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати ташаббускор гуруҳи йиғилишида сўзлаган нутқида шундай деди: "Ҳаракат ёш оилаларга ёрдам беришнинг ўзининг

асосий бурчи деб билиши, шу мақсадда "Ёш оила" дастурини ишлаб чиқиш масаласига алоҳида аҳамият қаратиш зарур. Ҳаракат эндигина турмуш қурган ёш оилаларга маълум бир имтиёзлар берилиши, айтайлик, уларга кейин бўлиб-бўлиб қайтариш шарти билан имтиёзли кредитлар ажратилиши ҳақида ўз таклифларини илгари суриш ва уларни амалга ошириш учун ҳаракат қилиши ўринли, деб биламан. Ишончим комилки, бу ёш оилаларга моддий ёрдамгина бўлиб қолмай, айти пайтда уларни мустақамлашга ҳам хизмат қилиши муқаррар."¹

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 63-моддасининг иккинчи қисмида "Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқчилигига асосланади", дейилган. Зеро, никоҳ оила пойдеворидир. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Оила кодекси 1998 йил 30 апрел куни биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн биринчи сессиясида қабул қилинди ва 1 сентябрдан эътиборан амалга киритилди. Ушбу кодекс 8 бўлим, 30 боб, 238 моддадан иборат.

Кодекснинг II бўлими "Никоҳ" (13-56-моддалар) масаласига бағишланган. Қонунда бу бўлим салмоғли ўрин эгаллайди. Никоҳга алоҳида бўлим ажратилиши мақсадга мувофиқ бўлди, чунки оила вужудга келишининг бирдан-бир асоси, пойдевори никоҳдир. У одамзод ҳаётидаги муҳим маънавий кашфиётдир.

Оила кодексининг 13-моддасига биноан никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида тузилади. Шундай никоҳгина ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтиради. Никоҳнинг тегишли давлат органида қайд этилиши унинг вужудга келганлигини исботловчи бирдан-бир далилдир.

Диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас.

Никоҳни тузиш никоҳланувчиларнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берганларидан кейин бир ой муддат ўтгач, шахсан уларнинг иштирокида амалга оширилади.

Бундай муддатни белгилашдан мақсад бир-бирлари билан яхши таниш бўлмаган шахсларнинг енгилтаклик қилиб, шошма-шошарлик билан никоҳдан ўтишларига йўл қўймасликдан иборат.

Никоҳ давлат ва жамоат манфаатларини кўзлаб, шунингдек, эр билан хотиннинг ва болаларнинг шахсий ва мулкӣй

¹ «Халқ сўзи» газетаси. 2001 йил 25 январ.

ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини муҳофаза этиш мақсадида қайд этилади.

Никоҳни унинг ижтимоий моҳияти ва мақсадига кўра ҳамда оилани мустаҳкамлаш эҳтиёжини, ёш авлоднинг ахлоқи ва сиҳат-саломатлигини ҳисобга олиб, бир қатор шартларга риоя қилган ҳолда тузиш зарурлиги белгиланди. Бу талаблар никоҳдан ўтиш шартлари деб юритилади. Улар қуйидагилардан иборат: никоҳ тузиш ихтиёрийдир; никоҳ тузиш учун бўлажак эр-хотин ўз розилигини эркин ифода этиш қобилиятига эга бўлиши керак; никоҳ тузишга мажбур қилиш тақиқланади (Оила кодексининг 14-моддаси).

Навбатдаги шарт никоҳ ёшига тўлишлик. Никоҳ ёши эр-каклар учун ўн саккиз ёш, аёллар учун ўн етти ёш қилиб белгиланган.

Узрли сабаблар бўлганида, алоҳида ҳолларда никоҳга киришни хоҳловчиларнинг илтимосига кўра, никоҳ давлат рўйхатидан ўтказиладиган жойдаги туман, шаҳар ҳокими никоҳ ёшини кўпи билан бир йилга камайтириши мумкин (Оила кодексининг 15-моддаси). Қонунда никоҳ тузишга монелик қиладиган қуйидаги ҳолатлар кўрсатилган:

1) лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди. Республикада ҳар бир фуқаро фақат якка никоҳда бўлиши мумкин;

2) насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўғай ака-укалар билан опсингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди.

3) лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди (Оила кодексининг 16-моддаси).

Қонунга биноан никоҳланувчи шахсларни тиббий кўрикдан ўтказиш, шунингдек, тиббий ирсий ҳамда оилани режалаштириш масалалари бўйича маслаҳат бериш никоҳланувчи шахсларнинг розилиги билан давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари томонидан амалга оширилади.

Никоҳланувчи шахсни кўрикдан ўтказиш натижалари шифокор сир ҳисобланади ва у никоҳланувчи шахсга фақат кўрикдан ўтган шахснинг розилиги билан билдирилиши мумкин. Башарти никоҳланувчи шахслардан бири таносил касал-

лиги ёки одам иммунитети тақчиллиги вируси (ОИТС инфекцияси) борлигини бошқасидан яширган бўлса, шу шахс никоҳни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиб судга мурожаат этишга ҳақлидир. Бундай қоидаларни ўрнатувчи модда Ўзбекистоннинг оила қонунчилиги тарихида биринчи марта пайдо бўлди.

Оила Кодексида белгиланган шартларнинг бузилиши суд томонидан ушбу никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш учун асос бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлатнинг болалар ҳақидаги гамхўрлиги алоҳида мустақкамланган.

Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар.

Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган ҳайрия фаолиятларини рағбатлантиради (Конституциянинг 64-моддаси).

Ота-она ва болаларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари болаларнинг насл-насабига қараб белгиланади.

Ота-она ва болалар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларни келиб чиқишига асос бўлиб боланинг отадан пайдо бўлганлиги ва онадан туғилганлиги қонун билан белгиланганлиги ҳисобланади.

Оила Кодексининг 60-моддасига биноан боланинг шу онадан туғилганлиги (оналик) фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш органи томонидан тиббий муассасанинг ҳужжатларига кўра, бола тиббий муассасада туғилмаган ҳолда эса, бошқа далилларга асосан белгиланади.

Агар бола тиббий муассасадан ташқари жойда туғилган бўлса, у ҳолда бу юридик факт гувоҳлар кўргазмалари ва бошқа далиллар билан белгиланади.

Қонунларга биноан болаларнинг ҳуқуқлари уларнинг туғилиши билан вужудга келади.

Вояга етмаганлар қуйидаги шахсий ҳуқуқларга эга: оилада яшаш ва тарбияланиш; ота-онаси ва бошқа қариндошлари билан кўришиш; ўзини ҳимоя қилиш; ўз фикрини ифода этиш; исм, ота исми ва фамилия олиш ва бошқалар.

Оила Кодексини 67-моддасига кўра, бола ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Боланинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш унинг ота-онанинг (уларнинг ўрнини босувчи шахслар),

қонунда назарда тутилган ҳолларда эса васийлик ва ҳомийлик органи, прокурор ва суд томонидан амалга оширилади.

Оила Кодексининг 90-моддасига биноан, вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланади.

Оила Кодексининг 71-моддаси ота-онанинг ўз болаларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эканлигини белгилайди (ота-оналик ҳуқуқлари).

Ота-она ўз болаларини тарбиялаш ҳуқуқига эга. Ота-она ўз болаларининг тарбияси, камолоти учун жавобгардир. Улар ўз болаларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари лозим.

Ота-она ўз болаларини тарбиялашда бошқа барча шахсларга нисбатан устунлик ҳуқуқига эга.

Оила Кодексининг 79-моддасига кўра ота-оналар ўзларининг ота-оналик мажбуриятларини бажармасалар у ҳолда улар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиладилар. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш уларга таъсир қиладиган ҳамма чора-тадбирлар тегишли натижа бермагандан сўнг қўлланилади.

Оила Кодексининг 96-моддасига биноан ота-она вояга етмаган болаларга таъминот бериши шарт. Агар вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ва (ёки) бошқа даромадларининг бир бола учун тўртдан бир қисми; икки бола учун учдан бир қисми; уч ва ундан ортиқ бола учун ярмиси миқдорида ундирилади. Бу тўловларнинг миқдори тарафларнинг моддий ёки оилавий аҳволини ва бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган суд томонидан камайтирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин.

Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак (Оила кодексининг 99-моддаси).

Қонунларимизда давлатимизнинг болалар ва фарзандлар тўғрисидаги ғамхўрлик сиёсати ақс этар экан, ўз навбатида фарзандларнинг тенг ҳуқуқли эканлиги ҳам ўрнатилган.

Фарзандлар ота-оналарнинг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар.

Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Ота-оналарнинг фуқаролик ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар фарзандлар қонун олдида тенгдирлар. Ўзбекистонда оналик ва болаликни ҳимоя қилишга жуда катта эътибор берилмоқда. Оналик аёл кишининг энг зўр ҳис-туйғуларидан бири ва унинг ҳаётидаги зўр бахт, жуда буюк шодлик ҳисобланади. Давлат кўп болали, серфарзанд оилаларга ва болали ёлғиз оналарга катта моддий ёрдам бермоқда.

Бизда болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялашга жуда катта эътибор берилиб, бу йўлда бир қанча тадбир ва чоралар амалга ошириб келинмоқда.

Айни пайтда Конституцияда фарзандлари вояга етганларидан сўнг ота-оналари олдида маълум мажбуриятларга эга эканлиги мустақкамланган.

Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Вояга етган фарзандлар ўз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари лозим. Улар ўз ота-оналарига маънавий ёрдам беришга ҳамда кўмаклашишга мажбурдирлар. Ота-оналар турмушидан хабардор бўлиб, сиҳат-саломатлигига катта эътибор беришлари керак.

Болаларнинг ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилиш мажбуриятлари илгари уларнинг ахлоқий мажбурияти бўлиб ҳисобланарди. Мустақил Республикамиз янги Конституциясини қабул қилиш билан болаларнинг бу мажбурияти қонуний конституциявий мажбуриятга айланади. Фарзандлар ота-оналарини меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолганларида, айниқса, бетоб бўлиб қолганларида уларга ҳар хил ёрдам беришлари, улар нимага муҳтож бўлсалар, шуларни муҳайё қилиб туришлари лозим.

Вояга етган фарзандларнинг ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари нафақа мажбурияти вужудга келганми ёки йўқми ундан қатъий назар, лозим бўлади. Кўпинча ота-оналар қарилик ёки касал бўлган даврларида яхшигина пенсия олиб, моддий томонидан яхши таъминланган бўлсалар-да, ammo улар ўз фарзандларининг улар тўғрисида ғамхўрлик қилишларига, маънавий эътиборларига муҳтож бўладилар. Аксарият ҳолатларда ота-оналар бундай болалардан нафақа ундириш ҳақида даъво қилмайдилар. Ammo болаларни муҳтож ва меҳнатга лаёқатсиз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик

қилмасликлари уларни нафақа ундириш ҳақида судга даъво аризаси билан мурожаат этишга мажбур этади.

Фарзандлар ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилмасалар, уларга нисбатан қонуний кафолатлар белгиланмайди. Бироқ инсофсиз, ота-оналарига нисбатан ўз фарзандлик бурчларини эсларидан чиқариб қўйган болаларга нисбатан улар тўғрисида суд хусусий ажрим чиқариб, уларнинг яшаш ёки ишлаш жойларида маънавий қиёфасини муҳокама қилишликка бориши мумкин.

2-§. Оммавий ахборот воситаларининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XV бобнинг 67- моддаси оммавий ахборот воситаларига бағишланган. Бу бобда фақатгина битта модда тушунчасида, бир бутун ҳокимиятнинг тўртинчи тизимидан ўрин олишга интилаётган, соҳанинг ҳуқуқий мақомига, қисқа, аниқ, барча талабларга тўлиқ жавоб берадиган қоида мустаҳкамланган: "Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди".¹

Республикамик тарихида биринчи марта оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги принципи мустаҳкамланди. Ўзбекистон тарихида қабул қилинган бирорта Конституцияда оммавий ахборот воситалари тўғрисида қоида белгиланмаган, чунки бу табиий бўлиб, совет давлатчилиги даврида, ошкоралик ва демократияни амалга ошириш халққа тегишли деб кўрсатилди. Бу кўзбўямачилик орасида кўп миллатли халқларни ягона «Марказ»га тобе қилиб, бойликларни ўзлаштириш ва ўзларини "манкуртларга" айлантириш мақсад қилиб қўйилган эди. Мисол учун, 1977 йил 7 октябрда СССР Олий Совети томонидан қабул қилинган СССР Конституциясида, ошкоралик ва демократия принциплари ҳақида шундай дейилади: "КПСС социалистик демократияни бутун чоралар билан авж олдириш ҳақидаги ленинча ғояларни ривожлантира ва бойита бориб, давлат, хўжалик ва социал-маданий қурилишда советларнинг ролини оширишга, уларнинг омма билан кундалик алоқасини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилмоқда".²

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддаси. Т., «Ўзбекистон», 1998.

² Ривожланган социализм Конституцияси (шарҳ). Т., «Ўзбекистон», 1978. Муаллифлар жамоаси

Ўзбекистон илк мустақиллик ғоялари, баҳор шаббодаси каби бошлаган кунлардан ошкоралик, демократия тамойилларини давлат ва жамият ҳаётида, кишилар онгида ривожлантиришда, давлат механизми, яъни давлат бошқарувининг бир бўғини сифатида қабул қилди. Бу эса оммавий ахборот воситалари фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш учун алоҳида қайд этиш зарурки у вақтда Ўзбекистон Конституцияси қабул қилинмаган, мустақиллик тўғрисидаги қонун эълон қилинмаган эди.

1991 йилда "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги махсус Қонун қабул қилинди.

Ушбу қонун асосида оммавий ахборот воситалари ходимларининг ҳуқуқлари биринчи марта кенг берилган бўлиб, улар фаолияти 1989 йил 21 октябрда қабул қилинган "Давлат тили ҳақида"ги Қонун асосида ташкил этилиши қуйидагича белгиланди: "Ўзбекистон ССРда чиқадиган китоблар, газета ва журналлар, даврий хабарномалар асосан давлат тилида нашр қилинади. Шунингдек, эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда рус тили ва бошқа тилларда ҳам нашр этилади.

Телевидения кўрсатувлари ва радио эшиттиришлари асосан Республика давлат тилида олиб борилади".¹ Бу қондани Ўзбекистон ҳудудида ўрнатилиши, унинг тарихида буюк воқеа бўлиб ҳисобланади. Уша даврда бундай қонунларни қабул қилиниши Ўзбекистон ҳамда ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Лекин шунга қарамаздан давлат ва жамият раҳбарлари Ўзбекистон учун, унинг ривожини учун энг муҳим бўлган ошкоралик қондаларини яратиб бердилар. Бу эса ўз навбатида Республикамининг мустақиллигини учун кураш курали сифатида ўз ҳиссасини кўшди. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритган кунлардан бошлаб, ошкоралик ва демократия тамойилларини ўзининг Конституцияси ва қонунларида белгилаб, мустаҳкамлай бошлади.

1993 йил 3 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши ҳар йили 27 июн кунини Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва Оммавий ахборот воситалари ходимлари куни деб қарор қабул қилди.²

¹ Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақидаги қонуни, 20-модда. Т., «Ўзбекистон», 1989.

² Ўзбекистон янги қонунлари, 9-сон, 114-бет.

1996 йил 30 август куни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Қонуни қабул қилинди.

Ушбу қонун асосида оммавий ахборот воситалари ходимлари ва адабиёт-санъат аҳлининг ўз меҳнатларига бўлган ҳуқуқлари, халқаро ҳуқуқ нормалари асосида "Муаллифлик ҳуқуқи"нинг ҳар қандай шаклларида фаолияти давлат томонидан тартибга солиниб кафолатланиши белгиланди.¹

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 24 апрел куни "Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуни қабул қилинди. Ушбу қонун журналистнинг журналистик фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган муносабатларни тартибга солиди, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди, унга ҳуқуқий ва ижтимоий кафолатлар беради, журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик чораларини белгилайди.² Шунингдек, журналистдан хабарлар ва материалларни олдиндан келишиб олишни, ёхуд уларни бугунлай нашрдан ё эфирдан олиб қолишни талаб қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқлиги мустақкамланди. Бу эса конституциявий қонидани журналистлар фаолиятига цензурага йўл қўйилмаслигини таъминлайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси журналистларининг, Республика ҳудудида ва унинг ташқарисида фаолият кўрсатишларини барча тартиб-қоидалари белгилаб берилди. Фақат 1991 йил 14 июнда Ўзбекистон ССР даврида қабул қилинган, уларнинг асосий қонуни энди талабга жавоб бермай қолди.

Шунинг учун 1997 йил 26 декабр куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг "Ўзбекистон Республикасининг Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Қонуни янгидан қабул қилинди. Бу қонун оммавий ахборот воситалари ходимларининг, мустақиллигини, эркинлигини, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва ушбу қонун асосида ошқора фаолият юритишларини мустақкамлаб беради³.

¹ Ўзбекистон янги қонунлари, 14-сон. Т., «Адолат», 1997, 95-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг «Журналист фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни. Т., «Адолат», 1997, Ўзбекистон янги қонунлари, 16-сон.

³ Ўзбекистон янги қонунлари, 18-сон. Т., «Адолат», 1998.

Ўзини-ўзи назорат қилиш саволлари

1. Ўзбекистонда жамият ва шахс муносабатларининг конституциявий асослари тушунчасига таъриф беринг.

2. «Ривожланган фуқаролик жамияти бўлмаган жойда давлат ва шахс зиддияти ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни биров тенглаштириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Қолаверса, ҳуқуқий давлатларни ҳам ривожланган фуқаролик жамиятисиз тасаввур қилиш қийин». ЎЗР Президенти И. Каримовнинг мазкур айтган сўзлари қайси асарида ўз ифодасини топган?

3. Ҳуқуқий давлат — инсон ҳуқуқларини амалий таъминлаш тамойилини бажаришга қодир идорадирки, у расмий ҳуқуқларни қайд этиш билангина чекланмайди, балки ана шу ҳуқуқларни кафолатлайди, уларни амалга ошириш воситаларини юзага чиқаради. Бу сўзнинг мазмунини очиб беринг.

4. Ўзбекистон фуқароларининг мулкка эгалик қилиш ҳуқуқлари Конституция асосида қайси қонунларда белгиланган?

5. Ўзбекистон давлат мустақиллигининг асосий иқтисодий негизларини яратишда давлат бошқарувини тартибга солувчи қонунлар қабул қилинган. Аниқланг.

6. Халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидаларини тан олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси халқаро иқтисодий муносабатларда тенг ҳуқуқли субъект эканлиги эътироф этилди. Бунинг натижасида Ўзбекистон қайси халқаро ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида қабул қилинди?

7. Бозор механизмаларини ҳамда мулкни шакллантириш билан боғлиқ республикада давлат сиёсатининг биринчи галдаги вазифаларини ҳал этиш қандай суръатда ишлаб чиқариш жараёнининг ҳуқуқий жиҳатдан муваффақиятли таъминланишида алоҳида рол ўйнади?

8. 1991 йил 19 ноябрда ижтимоий йўналишга эга бўлган бозор иқтисодиётини вужудга келтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси давлат мулкни ўзгартиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асослаб берувчи Ўзбекистон Республикасининг қайси қонуни қабул қилинди ва бунинг билан давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали икки муҳим вазифани ҳал этишни мақсад қилиб олинган эди. Бу қандай вазифалар эди?

9. Ўзбекистон Республикасида хусусий ва оммавий мулк шакллариغا тавсиф беринг.

10. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида, ҳар бир шахснинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд

орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи белгиланган, бу ҳуқуқнинг амалга оширилиш тартиби қайси қонун ва бошқа ҳужжаатларда ўз аксини топган?

11. Ўзбекистон давлатида экологик сиёсатнинг асосий мазмун моҳияти нималардан иборат?

12. Ўзбекистон Конституциясининг 122-моддасида «Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул-кредит тизимиغا эга» деб белгилаб қўйилган. Ушбу моддани шарҳланг.

13. Ўзбекистонда молия бир қанча бўғинлардан иборат бўлиб, ягона молия тизимини ташкил қилади. Бу тизимга нималар киради?

14. Ўзбекистон Республикасида давлат кредити ва банк кредити бозор шароитида жуда катта аҳамиятга эга. Бу билан давлат қандай вазифани амалга оширади?

15. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида пул сиёсатини амалга оширишда қайси давлат органининг роли жуда ҳам катта?

16. Пул қандай товар ва у қандай вазифани бажаради?

17. Ўзбекистоннинг ўз миллий валютаси, яъни сўми қачондан бошлаб жорий этилди?

18. Ўзбекистон қонунчилигига биноан бюджетлар иккига бўлинади. Аниқланг.

19. Давлат бюджетининг маъносини тушунтириб беринг.

20. Ўзбекистонда бож тизимини ислоҳотлаш қайси давлат органининг раҳбарлигида амалга оширилмоқда?

21. Ислоҳотларга давлат томонидан раҳбарлик қилиш Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан таклиф қилинган ва жамиятда ислоҳотларни ўтказиш пайтида қўлланиладиган бешта тамойилни санаб, таъриф беринг.

22. Ўзбекистонда неча хил банк турлари фаолият юритмоқда?

23. Банк тизими давлат хўжалигини керакли пул маблағлари билан таъминлайдиган давлат иқтисодиётининг қон томирлари тизимидир, мазмунини очиб беринг.

24. Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари қандай шаклларда тузилиши мумкин?

25. Ўзбекистон фуқаролари нима учун жамоат бирлашмаларига аъзо бўлиб кирадилар?

26. Ўзбекистон Республикасида сиёсий партияларнинг фаоллигини ошириш учун охириги вақтларда қандай давлат ва жамият аҳамиятига молик тадбирлар ўтказилмоқда?

27. Ўзбекистон Республикаси жамоат бирлашмаси сифатида тан олиниши учун қандай қонун талаблари бажарилиши шарт?

28. Ўзбекистонда жамоат бирлашмаларининг неча хил турлари мавжуд?

29. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтган неча сиёсий партиялар фаолият олиб бормоқда?

30. Ўзбекистонда сиёсий партиялар фаолиятининг ҳуқуқий асоси бўлиб қайси қонун ҳисобланади?

31. Ўзбекистон Конституцияси асосида давлат органлари ва фуқаролар ўртасида келиб чиқадиган муайян зиддиятларни ҳал этиш тартиби қайси қонун билан белгиланган?

32. Ўзбекистон фуқароларининг мурожаатлари қандай шакларда расмийлаштирилади?

33. Ўзбекистон фуқароларининг мурожаатлари тавсифини беринг.

34. Ўзбекистонда оиланинг конституциявий мақоми қай асосларда кўрилган?

35. Ўзбекистон Конституциясининг учинчи бўлим XIV боби «Оила» деб номланиб, унга тўрт модда 63-66 моддалар бағишланган, ушбу моддаларнинг қайси бири ҳеч қайси давлатларнинг Конституцияларида ўз аксини топмаган?

36. Ўзбекистон Конституцияси асосида оммавий-ахборот воситаларининг ҳуқуқий мақоми қайси қонун ва қонун ости ҳужжатларида белгилаб берилган?

37. Ўзбекистон Республикаси давлат органлари тизимида оммавий ахборот воситаларининг туган ўрни қандай белгиланган?

38. Ўзбекистоннинг ўз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий йўлининг бешта асосий тамойиллари Президентимиз асарларида ёритиб берилган. Бу қандай тамойиллар?

39. Ўзбекистоннинг давлат тузилиши шаклини таърифлаб беринг.

40. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2-чақириқ саккизинчи сессиясида қандай тарихий ҳужжат қабул қилинди?

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1998.

2. Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1.-Т., «Ўзбекистон», 1993.

3. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., «Ўзбекистон», 1997.

4. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида.6.-Т., «Ўзбекистон»,1998.

5. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т. 7.-Т., «Ўзбекистон», 1999.

6. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI асрга интилоқда. -Т., «Ўзбекистон», 1999.

7. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.

8. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги 2001 йил, 4 январдаги Ф-1322 сонли фармойиши. «Халқ сўзи», 2000 йил, 3 январь.

9. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги 1991 йил 31 августдаги Конституциявий қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари. Хрестоматия. -Т., «Адолат», 2000.

10. «Мустақиллик декларацияси». Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари. Хрестоматия. -Т., «Адолат», 2000.

11. Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банки тўғрисида»ги қонуни. 1995 йил 21 декабрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари-12 сон.-Т., «Адолат», 1996.

12. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни. 1996 йил, 25 апрель. Ўзбекистон янги қонунлари-13 сон, -Т., «Адолат», 1996.

13. Ўзбекистон Республикасининг «Солиқ кодекси». -Т., «Адолат», 1999.

14. Ўзбекистон Республикасининг «Оила кодекси», -Т., «Адолат», 1998.

15. Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат-нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги қонуни. 1999 йил 14 апрель. Ўзбекистон янги қонунлари, 21 сон. Т., «Адолат», 1999.

16. Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонуни. 1997 йил, 26 декабрь. Ўзбекистон янги қонунлари. 18-сон. –Т., «Адолат», 1998.

17. Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 15 февраль. Ўзбекистон янги қонунлари-4 сон. 1993.

18. Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонуни. 1996 йил, 26 декабрь. Ўзбекистон янги қонунлари-15 сон.-Т., «Адолат», 1997.

19. Ўзбекистон Республикасининг «Ҳарбий доктринаси тўғрисида»ги қонуни. 1995 йил 31 август. Ўзбекистон янги қонунлари. 11 сон, –Т., «Адолат», 1996.

20. Ўзбекистон Республикасининг «Халқаро шартномалари тўғрисида»ги қонуни. 1995 йил, 21 декабрь. Ўзбекистон янги қонунлари. –12 сон, –Т., «Адолат», 1996.

21. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили тўғрисида»ги қонуни. 1995 йил, 21 декабрь. Ўзбекистон янги қонунлари-12 сон, Т., «Адолат», 1996.

22. «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 1995 йил 21 декабрь. Ўзбекистон янги қонунлари-12 сон. –Т., «Адолат», 1996.

23. Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни. 1996 йил, 27 декабрь, Ўзбекистон янги қонунлари –15 сон, –Т., «Адолат», 1997.

24. «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1996 йил, 27 декабрь. Ўзбекистон янги қонунлари-15 сон, –Т., «Адолат», 1997.

25. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги қонуни, 1998 йил, 24 декабрь. Ўзбекистон янги қонунлари-21 сон, –Т., «Адолат», 1999.

26. «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1999 йил, 14 апрель. Ўзбекистон янги қонунлари-21 сон, –Т., «Адолат», 1999.

27. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Айрим корхоналар ва мол-мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг баъзи масалалари тўғрисида»ги Қарори. 1995 йил, 31 август. Ўзбекистон янги қонунлари, 11 сон, Т., «Адолат», 1996.

28. Абдумажидов Р. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақидаги қонунига шарҳ. –Т., «Адолат», 1999.
29. Хусанов О. Т., Азизов Х. Т. Давлат ва ҳуқуқ асослари. (изоҳли лугат) –Т., «Ўқитувчи», 1996.
30. Азизхўжаев А., Хусанов О., Азизов Х. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. Т., «Шарқ», 2001.
31. Афанасьев Т. М. «Оила», (ўқув қўлланмаси)-Т., Ўқитувчи, 1986.
32. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи. (дарслик) - У. Тожихонов, А. Саидов. Х. Одилқориев. -Т., «Шарқ», 2001.
33. Ўзбекистон Конституциясини ўрганиш. (ўқув қўлланмаси)-Т., «Ўзбекистон», 2001. Муаллифлар жамоаси.
34. Зарубежное законодательство о политических партиях. Сборник нормативных актов. Москва, 1993.
35. Черниковский З. М. Гражданство общество: опыт исследования. Государство и право. –М., 1992 №6.
36. Байцова В. В. Служба защиты прав человека и гражданин: Мировой опыт. –Москва, «Бек»1996.
37. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. –Москва, «Юрист», 1997. (учебник).
38. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть. (Учебник). В 4-х томах. Тома 1-2. М., Издательство Бек, 1995. Коллектив авторов.
39. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. (Коллектив авторов) — М., Издательство Бек, 1997.
40. Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. 2-е изд., испр. и доп. — М., Издательство Бек, 1997.

БЕШИНЧИ БЎЛИМ. МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ВА ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ

XXI БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ВА ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИНING КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Маъмурий-худудий ва давлат тузилиши тушунчаси

Давлат ҳокимияти ўз фаолиятини самарали ташкил этиш учун ўз ваколатларини ҳам муайян тизимдан иборат давлат органлари ўртасида ҳам муайян худудий бирликлари ўртасида тақсимлайди.

Давлат худуди дейилганда кенг маънода унинг ҳокимияти ёйилган макон тушунилади. Бу унинг нафақат қуруқликдан иборат худудини, балки сув ҳавзаси ва умумий худудини қоплаган атмосфера қобигидан ташкил топган умумий маконни ўз ичига олади.

Давлат ҳокимиятининг худудий тузилиши ёки худудий ташкил этилиши деганда муайян давлат, яъни унинг марказий ҳокимияти билан қолган худудий-таркибий қисмлари ўртасидаги, аниқроғи унинг фуқаролари ва ўша ерда фаолият кўрсатаётган давлат ҳокимияти органлари орасидаги ўзаро муносабатлар йиғиндиси тушунилади.

Давлат (миллий-давлат) тузилиши деганда эса юридик фанда давлатнинг ички тузилмаси тушунилиб, унинг алоҳида таркибий қисмларининг ҳуқуқий ҳолати ва улар ўртасидаги, шунингдек, ҳокимиятнинг марказий органлари ва таркибий қисмлар органлари орасидаги ўзаро муносабатларнинг табиати англанади.

Бу ерда давлат худудининг таркибий қисмлари (бирликлари) тизими ўша давлатнинг маъмурий-худудий (сиёсий-худудий) бўлинишини ташкил этади.

Ўз навбатида маъмурий-худудий бирлик давлатнинг маъмурий-худудий тузилишининг алоҳида таркибий қисми бўлиб, унинг таркибий қисмлари тизимида ўзининг ҳуқуқий ҳолати ва давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилиб туради.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида республикамизнинг худудий ташкил этилишини такомиллаштиришга қаратилган асосий қоидалар ўз ифодасини топган. Ушбу масала Конституциямизда янада тўлароқ мустақамланиб ва кенгроқ ифода топганлиги маъмурий-худудий тузилиш институтининг аҳамияти юқори даражага кўтарилганидан далолат беради.

Зеро, мустақиллик шароитида мамлакатимизда маъмурий-худудий тузилиш масалаларининг ҳар томонлама тўғри ҳал этилиши ва унинг мураккаб қирраларини ҳисобга олинган ҳолда ўз ечимини топиши давлат қурилиши соҳасидаги долзарб масалалардан ҳисобланади. Булар қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

Биринчидан, маъмурий-худудий тузилиш давлат ҳокимияти тизимини барпо этишда ва унинг фаолият кўрсатишида белгилловчи аҳамиятга эга.

Иккинчидан, маъмурий-худудий тузилиш жойларда бошқарувни ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий вазифаларни муваффақиятли ҳал этишга хизмат қилади.

Учинчидан, маъмурий-худудий тузилиш давлат ҳокимияти органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг амалга оширилишида ҳам муҳим ўрин тутаети.

Тўртинчидан, маъмурий-худудий тузилиш натижасида вужудга келган маълум маъмурий-худудий бирликлар муайян давлат-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари сифатида ушбу ҳуқуқий муносабатларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган зарур ҳуқуқий ваколатларга эга бўлади.

Бешинчидан, маъмурий-худудий тузилиш инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун қулай шарт-шароитлар яратишда муҳим омил ҳисобланади.

Шундай қилиб, маъмурий-худудий тузилиш деганда ҳар бир давлатнинг ўз тарихий ривожланиши, унинг асосий вазифалари ва ижтимоий-сиёсий воқелигидан келиб чиққан ҳолда, Конституция ва қонунларга асосан давлат ҳудудининг муайян бўлакларга

бўлиниши ҳамда унга мувофиқ давлат ҳокимияти органларининг тузилиши ва фаолиятини амалга оширилиши тушунилади.

Юридик адабиётларда ушбу масалага доир қатор атамаларга дуч келамиз, албатта уларнинг ҳар бири ўша муаллифларнинг ушбу масалаларга бўлган ўз нуқтаи назарларидан келиб чиққан ҳолда қўлланилади. Масалан, россиялик олим Б. А. Страшун “маъмурий-ҳудудий тузилиш” (бўлиниш) атамаси маъносининг торлигига ишора қилиб, уни “сиёсий-ҳудудий тузилиш” деб, “маъмурий-ҳудудий бирликларни” эса “ҳудудий жамоалар” деб алмаштиришни таклиф қилган¹.

Жаҳон давлатларининг сиёсий-ҳудудий ва маъмурий-ҳудудий тузилиши бўйича ўзига хос умумий жиҳатларини кўриб чиқамиз. Сиёсий-ҳудудий тузилишнинг икки асосий шакли мавжуд: унитар (француз тилидан “unitaire” — “ягона” деган маънони англатади) ва федератив (лотинчадан “feodus” — “иттифоқ” маъносини беради) шакллар. Қўйида уларнинг асосий белгилари ва улар орасидаги асосий тафовутлар устида тўхталамиз.

Ушбу икки шакл орасидаги асосий фарқ шундан иборатки, унитар шаклда давлат ҳудуди сиёсий-маъмурий ёки маъмурий-ҳудудий бирликлардан иборат бўлса, федератив шаклда олий ҳудудий бирликлар давлатга ўхшаш тузилмалар ёки ҳатто давлатлардан ташкил топиб, улар федерация субъектлари ҳисобланади. Бир қатор федератив давлатларнинг расмий номларига қўшилган “штат” сўзи (масалан, АҚШ, Мексика, Бразилия ва бошқалар) “давлат” деган маънони беради (қиёсланг: немисча “staat”, инглизча “state”, французча “etat”, ва испанча “estado”). Унга мувофиқ, федератив форма (шакл) учун Конституцияда белгиланган федерация унинг субъектлари орасидаги ваколатларнинг тақсимланиши ва чегараларининг Конституциялар билан кафолатланганлиги эътиборга лойиқдир, унитар давлатда эса ҳудудий бирликларнинг ваколатлари, уларнинг мавжуд бўлиши ва чегаралари марказий ҳокимиятнинг жорий қонун (ҳужжат)лари билан белгилаб қўйилади.

Федерация ва конфедерация ўртасида ҳам муайян фарқ мавжуд, яъни федерация — давлатнинг ҳудудий тузилиши шакли бўлса, конфедерация эса давлатлараро иттифоқ шакли ҳисобланади. Аммо ушбу фарқни аниқлаш унчалик осон эмас. Масалан, Швейцария давлатининг француз ва италянчадаги

¹ Қаранг: Страшун Б.А. Территориальный коллектив в политической системе социализма // Проблемы государства и права. М., 1974, вып.9, с. 36-37.

расмий номланиши — “Швейцария Конфедерацияси” дейилди. Аммо бундай узоқ тарихдан бугунгача етиб келган ном, ҳозирги реал воқеликни ақс эттирмайди. Шу боис бугунги Швейцария қандай номланишидан қатъи назар ўз Конституциясининг мазмунига мувофиқ федератив давлатдир. Конфедерация ҳам федерация сингари, парламент, ҳукумат, олий суд каби умумий давлат органларига эга бўлиши мумкин, бироқ уларнинг юридик хусусияти шунда кўринадиган федерал ҳокимият органларидан фарқли ўлароқ конфедерация органларининг қонун ва қонун ости ҳужжатлари, айниқса ижроия ҳокимиятининг актлари конфедерация аъзолари бўлган давлатлар ҳудудида бевосита амал қилмайди, балки аъзо давлатларнинг тегишли органлар томонидан тасдиқланиши (ратификация қилиниши)ни талаб этади. Бу органлар ҳужжатни тасдиқламаслиги ёки аксинча рад этиши ҳам (нуллификация) мумкин.

Унитаризмнинг асосий белгилари шундан иборатки, унитар давлатлар сиёсий-маъмурий ҳудудий бирликлардан ташкил топади, уларнинг мақоми асосан марказий ҳокимиятнинг, жорий қонунчилиги ҳужжатлари билан тартибга солинади. Унитар давлатларда одатда, ягона қонунчилик тизими, давлат органларининг ягона тизими ва ягона суд тизими фаолият кўрсатади. Агарда мамлакатнинг бирор бир қисмида миллий-ҳудудий автономия берилган бўлса, у ҳолда у ернинг ўзига хослиги мавжуд бўлиши мумкин.

Федератив давлат шаклига хос баъзи бир белгилар ҳам юқорида таъкидлаб ўтилди (давлатсифат характер ёки юқори даражадаги ҳудудий бирликларнинг давлат характери — федерация субъектлари, уларнинг мавжуд бўлишлари учун тўла кафолат, чегара кафолати, улар ва марказ орасидаги ваколатларнинг Конституцияга мувофиқ тақсимланиши). Федерация, ўз умумий манфаатларини ҳамкорликда рўёбга чиқариш учун давлат бирлашуви зарурлигини англаб етган, федерация субъектига айланган давлатлар орасида тузилган шартномалар натижасида ёки ҳудудларнинг муайян давлат ёки алоҳидалигини сақлаб қолган ҳолда давлатга қўшилиши натижасида ёки бўлмаса олий даражадаги ҳудудий бирликлар автономияси даражасининг ўсиши ва улар томонидан давлат сифатида хусусиятларга эга бўлиши натижасида ташкил этилади.

Федератив давлатлар баъзан иттифоқдош давлатлар деб ҳам аталади, бу нарса ҳатто уларнинг расмий номларида ҳам акс

этади, масалан, Германия Федератив Республикаси— Bundesrepublik Deutshtland — сўзма-сўз ўгирадиган бўлсак - Германия иттифоқдош Республикаси. Унинг федерал органлари номини аниқроқ, “иттифоқдош” деб таржима қилса ўринли бўлар эди — Иттифоқ президенти (Bundepresident), Иттифоқ Канцлери (Bundeskanzler) ва ҳоказо.

Федерализм — таърифга кўра унитаризмга нисбатан, давлатни ташкил этишнинг анча демократикроқ бўлган шаклидир, албатта, кўпчилик ҳолатларда федерациялар республика бошқарув шаклига ҳам эга бўлади. Бироқ истиснолар бу борада йўқ эмас. Масалан, Бирлашган Араб Амирликлари, ўз номидан билиниб турганидек, монархиялар федерациясидир, монарх амирликлардан бири, бу давлатнинг ўзига хослиги шундан иборатки, бешта монарх ўзларининг орасидан давлат бошлиғи президентини сайлайди. Бунга қисман ўхшаш вазият Малайзияда ҳам бор, у ерда федерация субъектларининг бир қисми республика бошқарув шаклига эга, бироқ федерациянинг бошқа субъектларига бошчилик қилувчи монарх-султондан бири олий ҳукмдор этиб сайланади. Белгия, Канада, Австрия каби федерациялар ҳам монархия бўлиб ҳисобланади, аммо бу федерацияларнинг субъектлари республика типига ташкил этилган.

Федератив давлат (федерация субъектлари)ни ташкил этувчи ҳудудий бирликларнинг давлат сифатида уларнинг конституциялари, ўз парламентлари, ҳукуматлари, баъзан эса алоҳида суд тузилиши ва ҳарбий тузилмалари (масалан, АҚШда), кўпинча фуқаролиги, давлат герби, байроғи ва гимнига эга бўлиши билан ажралиб туради. Унитар давлатларнинг автономиясидан фойдаланувчи ҳудудий бирликлари ҳам баъзан ўз Конституциясига эга бўлиши мумкин.

Бир пайтлар бизда федерация фақат миллий масалани ҳал этиш воситаси, яъни унинг субъектлари бўлиб миллий-давлат бирликлари бўлиши керак, ва улар ҳудди бутун федерация сингари аввал этник жамиятлар сифатида тушунилувчи миллатларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилашлари натижаси эканлигидан келиб чиқувчи “марксча-ленинча” федерация концепцияси ҳукмрон эди. Бу концепциянинг қатор камчиликлари мавжуд бўлиб, анча муаммолар келтириб чиқарди. Бундай сохта федерацияларнинг барчаси социализмнинг емирилиши билан тугади.

Масалан, 1924 йил 14 октябрда Ўрта Осиёда "ленинча" миллий давлат чегараланиши сиёсати натижасида Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари ўрнида, Ўзбекистон ва Туркменистон Республикалари, Тожикистон Автоном Республикаси, Қирғизистон ва Қорақалпоғистон автоном вилоятлари ташкил этилди. Бу эса минтақаларни "Марказга" қарам қилишнинг янгича усули бўлиб бу орқали давлат бошқаруви амалга оширилади ва унинг натижасида бир миллат ва элатларнинг турли хил ҳудудларга бўлиб юборилишига олиб келди.

1926 йил 29 сентябрга келиб Ўзбекистон халқининг миллий келиб чиқиши ва тарихий ривожланиш қонуниятларини инобатга олмаган ҳолда, область, округ, район ва қишлоқ советларига бўлинган. Ўзбекистоннинг 1937 йилда қабул қилинган Конституциясига биноан унда 10 та округ, 109 та район, 22 та шаҳар, 18 та шаҳарча ва 1392 та қишлоқ советлари тузилган эди. 1938 йилга келиб 5 та област Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Хоразмга бўлинган эди.

XX асрнинг иккинчи ярмидан ўша даврда областларни кўпайиши ва қўшилиши иқтисодий-ижтимоий ривожланиши учун эмас, балки кўпроқ сиёсий-мафкуравий аҳамиятга эга бўлган.

Шунинг учун маъмурий-ҳудудий бўлинишлар кўп ҳолларда аҳоли билан давлат ёки маълум бир миллатлар ўртасида норозилик низоларини келтириб чиқарган. Айниқса кенг жамоатчиликнинг бундай норозиликлари 60-йилларда Наманган ва Андижон, Қашқадарё ва Сурхондарё областларининг қўшилиши натижасида содир бўлган эди. Чунки бунда ерлик маҳаллий аҳолининг ҳожиш-иродаси ва табиий шарт-шароитлари инobatга олинмаган тарзда амалга оширилган. Оқибатда миллий ерлик аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муаммолар келиб чиқа бошлаган.

Ўзбекистонни маъмурий-ҳудудий "тузилишининг" бундай тарзда белгиланиши миллий принциплар асосида эмас, балки «Марказ»нинг раҳбарлик принципини такомиллаштириш мақсадида қилинган эди.

1970 йилларга келиб Ўзбекистоннинг бундай ҳудудий бўлинишига қисман чек қўйилди, Областлар олдинги чегарасига қайтарилди. Лекин эскига бошқарув усулидан воз кечилмади.

Маъмурий-худудий бўлинма ва тузилмаларда давлат ҳокимиятнинг ягона олий органи коммунистик партия раҳбарлигидаги сиёсий ҳокимиятнинг тор манфаатлари ҳар қандай реал иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдан юқори қўйилди.

1985 йилдан бошлаб КПСС Марказий қўмитасининг биринчи котиби М. С. Горбачевнинг “қайта қуриш” сиёсати, иқтисодий ва ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ва ривожланишга ижобий таъсир кўрсата олмади. Аксинча, миллатчилик сиёсатининг кучайишига ва турли кўринишдаги сиёсий митингбозликларни ва турли хил миллатлар ўртасида зиддиятларни келтириб чиқарди. Собиқ иттифоқ маъмурий-худудий бирликларини ўзаро турли соҳалардаги муносабатларида тартибсизликлар ва узилишлар келиб чиқди. 90-йилларнинг бошларига келиб нафақат Республикаимизнинг ички тузилмаларида, балки собиқ иттифоқ республикаларида ҳам марказнинг ҳукумронлик таъсири олдинги хусусиятларини йўқотди. Натижада, бутун дунёни ларзага солган СССРнинг давлат тузилишида иқтисодий, ижтимоий, маънавий ва сиёсий инқироз келиб чиқиб, империя сифатида парчаланиб кетишига сабабчи бўлди.

1990 йил 16 февралда Жиззах ва Сирдарё вилоятлари аввалги чегарасига қайтарилди, 1992 йил 27 январда тоғ-кон саноати гуркураб ривожланаётган Навоий вилояти қайта тикланди.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинган кундан бошлаб, шўролар даврида оммавий тус олган ва шўролар тузимини мадҳ этувчи ҳудудларнинг номлари, туб аҳолининг асл тарихий номлари билан қайта тикланди ва уларда ўз миллатимизнинг урф-одатлари ва миллий анъаналарига хос халқимиз фаҳри бўлган номлар қайтарилди.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширилиши маъмурий-худудий бирликларнинг тузулишининг маълум бир принциплар асосида амалга оширилишини тақозо этади. Бу эса давлат органлари фаолиятини тубдан ўзгартириб янги ҳозирги замон талабларига мос давлат бошқарувини ташкил этилишини таъминлаб беради.

Шаклланаётган бозор иқтисодиёти жараёнларида Республиканинг маъмурий-худудий тузилишининг тўғри ҳал этилишида ҳудуд жойлашувига мос келадиган ҳуқуқий актлар ёрдамида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки маъмурий-худудий тузилиш масалалари ечими қанчалик даражада такомиллашган бўлса, давлат ўз олдидаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий вазифаларни

амалга ошириш дастурларини белгилаб олади ва маълум бир принципларга таянади.

Давлат тузилиши деб, давлат ҳудудини ташкил этувчи таркибий қисмлар билан давлатнинг ўзаро ҳокимият муносабатларини ташкил этиш тушунилади¹.

Давлат органларининг ҳудудий ташкил этилиш принципи ривожланаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни оқилона ҳисобга олишни, аҳоли истиқомат қилаётган ҳудудларнинг ўзаро алоқаларини кучайтиришни ҳамда ҳудудий бирликларни бошқаришда уларнинг ривожланишини таъминлайди.

2-§. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши

Ҳар қандай давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши унинг энг муҳим ҳуқуқий белгиларидан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки, давлат бор экан, унинг ҳудуди маълум қисмларга бўлинган бўлади, яъни ҳудуд маълум бир маъмурий-ҳудудий бирликлардан яъни бўлинма ва тузилмалардан ташкил топган бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий ҳудудий тузилишида энг катта маъмурий-ҳудудий бирлик унинг вилоятлари ҳисобланади.

Вилоятларнинг ҳудудий таркибий қисмлари бўлиб туман ва шаҳарлар, шаҳар таркибига кирувчи туманлар ва туман таркибига кирувчи шаҳарлар бўлиб, уларда давлат ҳокимияти органларининг функцияларини амалга оширилиши учун давлат бошқарувига шарт-шароитлар яратилган бўлади. Шунингдек, давлат ўз органларини тузиш, фаолиятини ташкил этиш ва унинг ишини уюштиришда ижтимоий-иқтисодий ва маданий қурилишга раҳбарлик қилади ҳамда, миллий ва моддий бойликларни, йиллик бюджет даромадларни, давлат ҳудуди бўйича тенг ва адолатли тақсимланишини ташкил қилади. Шунингдек, ижтимоий-маданий соҳаларда аҳолига хизмат кўрсатувчи тармоқларни вужудга келтиради ва уларнинг кундалик эҳтиёжларини қондириш учун тегишли чора-тадбирларни кўради ва бошқа давлат бошқарув функцияларини амалга оширишда ҳудудий бўлинишнинг асосий принципларига таянади.

Маъмурий-ҳудудий бўлиниш ҳар бир миллатнинг миллий-тарихий келиб чиқишига мос ҳолда ташкил этилади ва шунга

¹ Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи (укув-методик кўлланма) муаллифлар гуруҳи, Т., «Шарқ», 2001.

асосан ҳудудий бўлиниш тизими белгиланади. Маъмурий-ҳудудий бирликларнинг аҳолиси давлат ҳокимиятини амалга оширилишида давлат ҳуқуқий муносабатларининг субъекти сифатида вакиллик ва ижроия ҳокимият органларини ташкил этишда билвосита ёки бевосита иштирок этади.

Демак, ҳар бир ҳудудий бирлиكنинг тузилиши давлат томонидан унда истиқомат қилаётган халқнинг тарихий келиб чиқиш нуқтаи назаридан амалга ошириладиган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий, маданий-маънавий соҳаларнинг ривожланишини эътиборга олган ҳолда ҳаётий тажрибада исботини топган бошқарувнинг энг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

Собиқ Иттифоқ даврида унинг бўйсинувида бўлган республикаларнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши область, район, шаҳар, қишлоқ, посёлка деб аталган. Бу эса “марказ”дан туриб аҳолининг этник қатламини ва бошқа шароитларини инobatга олмаган ҳолда фақат сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида амалга оширилган.

Мустақиллик бизни мустабид ва мафкуралашган тузум нишонларидан озод қилди, ўзбек халқига, ўз юртида бошини баланд кўтариб юриш, ўз маданияти ва анъаналарини, кадр-қиммати, дини ва эътиқодини, она тили ва маънавиятини қайта тиклаш имконини берди¹.

Мустақиллик Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишидаги йирик вилоят марказларини ташкил этиш ва унда давлат ҳокимиятини амалга оширилишини таъминлаш ва шу билан бирга давлат ҳокимиятини ташкил этишда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасига мувофиқ, халқ манфаатларини кўзлаб, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлар асосида ваколат берган идоралари орқали амалга оширилишини таъминлаш ҳуқуқини берди. Ҳамда давлат ҳокимияти органлари тизимини ташкил этишда фуқароларнинг жипслиги ва яқдиллигини уюштиришда энг муҳим аҳамият касб этувчи вазифани ҳал этиш имкониятини яратди. Шунинг учун маъмурий-ҳудудий тузилишни белгилашда фақатгина давлат бошқарувини таъминлаш учун эмас, балки давлат ҳокимиятига унинг халқининг иштирокини таъминлаш ва жалб этишда барча шарт-шароитларни яратиб беради. Ҳар қандай давлат ўз бир-

¹ И. А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т., «Ўзбекистон», 1997, 104- бет.

лиги ва ривожланишини таъминлашда ўз халқининг мақсад ва келажак орзуларини ҳисобга олган ҳолда ўзининг маъмурий-худудий тузилишини белгилайди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 68-моддасида қуйидагича белгиланган: “Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборат”¹ дир.

Ўзбекистон Республикаси давлат тузилиши бўйича унитар давлат бўлиб ҳисобланади, унинг таркибида бошқа маъмурий-худудий бирликлардан фарқли суверен Қорақалпоғистон Республикаси ҳам бор. Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади.

“Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида тузилган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги низолар муросага келтирувчи воситалар ёрдамида ҳал этилади”².

Маъмурий-худудий (бўлинма) бирлик бу маъмурий-худудий тузилиш тизимининг мустақил таркибий қисми бўлиб, унда давлатнинг вазифалари ва асосий функцияларига мувофиқ тарзда давлат аппаратининг маҳаллий органлари тузилиши белгиланади ва фаолияти амалга оширилади. Маъмурий-худудий тузилиш демократик жамият қуриш принципларига мос келади, давлат ҳокимиятига унинг фуқороларини жалб этишда фаоллигини оширади ва унда фуқаролик жамияти қуришнинг талаб ва эҳтиёжлари туғилади бу эса давлат ҳокимиятини амалга оширишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бунда халқнинг талаб ва эҳтиёжларини ўрганиш ҳамда таъминлашда давлат бошқарувиغا аҳолини кенг жалб қилиш назарда тутилади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидаги туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар ва қишлоқлар, овуллар сони қуйидагича: умумий

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси: Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгагининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган (Ўзбекистон Республикасининг 1993 йилдаги Қонунига мувофиқ киритилган ўзгартиришлар билан). Т., «Ўзбекистон», 2001, 23- б.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2001, 23- б.

майдони — 448,9 минг кв. км. ташкил этади. Маъмурий ҳудудий бирликлар, бўлинма ва тузилмалар сони:

Вилоятлар —	12 та
Туманлар —	181 та
Шаҳарлар —	120 та
Қишлоқ туманлари —	163 та
Шаҳар туманлари —	18 та

Шу жумладан, Республикага бўйсинувчи шаҳар — 1 та. Қорақалпоғистон Республикасига бўйсинувчи шаҳарлар — 7 та. Вилоятларга бўйсинувчи шаҳарлар — 46 та. Туманларга бўйсинувчи шаҳарлар — 66 та. Шаҳарчалар — 116 та. Қишлоқлар ва овуллар — 1427 та.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 3-моддасида “Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади”, — дейилган республиканинг бу ваколати унинг Олий ҳокимият органи Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Шунингдек, Конституциянинг 78-моддаси, 23 бандида “туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, номини ўзгартириш ва уларнинг чегараларини ўзгартириш”, масалалари Олий Мажлис ихтиёрига берилганлиги мустаҳкамланган.

Олий вакиллик органи — Олий Мажлис маъмурий-ҳудудий тизимларини ташкил этиш, тугатиш, ўзгартириш тўғрисида қарорлар қабул қилади, бу қарорлар илмий асосланган ҳолда ҳал қилинишда биринчи ўринга халқ манфаатларини қўяди ва маълум принциплар асосида, тегишли ҳудуд шароитлари ўрганилади ва амалга оширилиши белгиланади.

1) **Иқтисодий принцип:** маъмурий-ҳудудий тузилишнинг энг муҳим принципларидан бўлиб, иқтисодий принцип ҳисобланади, яъни давлат ҳудуди маъмурий-ҳудудий қисмларга бўлинар экан, ҳудудларнинг қуйидаги омиллари ҳисобга олинади:

- ҳудуднинг табиий хусусиятлари ва иқтисодий шароити;
- саноати ва қишлоқ хўжалиги;
- корхона, ташкилотларнинг жойлашуви ва нимага ихтисослашганлиги;

— табиий жойлашуви ва жуғрофий ҳудудий чегарларининг бир-бирига яқинлиги;

— транспорт ва алоқа воситаларининг мавжудлиги;

— аҳолининг миллий таркиби ва бир ҳудудда истиқомат қилиши;

— ҳудудий бирлик, бўлинма ва тузилма марказларининг аҳоли учун қулай ерда жойлашганлиги ва бошқалар.

Маъмурий-ҳудудий тузилишда иқтисодий тамойилнинг ҳаётга татбиқ этилиши ҳудуддаги ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва “Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларинини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни асосида вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овулларни тузиш, тугатиш, уларнинг чегараларини ўзгартириш, маъмурий марказларни кўчириш, ҳамда аҳоли истиқомат жойларини шаҳар, шаҳарчалар туркумига ўтказиш, маъмурий-ҳудудий бирликларнинг аҳоли истиқомат жойлари ва уларнинг таркибий қисмларига, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, физик-жуғрофий, геологик ва бошқа объектларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тартибини белгилашда¹ маъмурий-ҳудудий тузулиш принципларига амал қилиш тартиби муҳим аҳамиятга эгадир.

2) Миллий принцип, яъни аҳолининг миллий таркибини ҳисобга олиш принципи.

Бу принцип асосида маъмурий-ҳудудий тузилишини белгилашда, албатта ҳудуд аҳолисининг миллий таркиби ҳисобга олинади.

Маъмурий-ҳудудий бирликларнинг чегаралари, жойлашган ҳудуди белгиланган пайтда, бир жойда жипслашган ҳолда яшовчи миллат вакилларини ҳар хил ҳудудий бўлақларга бўлиниб кетмаслигига асосий эътибор берилади, у ёки бу миллат вакилларини битта ҳудудий бўлақда бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади. Шундай бўлганда бир миллат вакилларининг миллий хусусиятларини, яъни аҳоли турмуш тарзининг ўзига хос томонларини ҳисобга олишга

¹ “Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида”ги Қонун. 1996 йил 30 августда қабул қилинган. Ўзбекистон янги қонунлари тўплами. 14-сон, «Адолат», 1997 йил.

имкон беради ҳамда ўша миллатнинг тили ва маданиятини сақланиб қолиниши ва ривожланиши таъминланади.

«Республика аҳолиси орасида кўпчиликни ташкил қилган ўзбек миллатининг муқаддас бурчи она тилини, ўз миллий маданияти ва тарихини тиклашдангина иборат эмас, балки бир-галикда ҳаёт кечирувчи кам сонли халқларнинг тақдири учун, уларнинг ўзига хос маданий-маънавий хусусиятларини сақлаб қолиш учун, камол топиши ва ўзлигини намоён этиши учун уларга тенг шароит ва имкониятлар яратиб бериш борасида масъул бўлишдан ҳам иборатдир»¹.

Ўзбекистон Республикаси кўп миллатли давлат, шу хусусиятлардан келиб чиқиб, унинг маъмурий-худудий тузилиши унда истиқомат қилаётган халқларнинг бир худудда уюшган ҳолда яшашига алоҳида эътибор берилади. Бу эса давлат ҳокимиятининг амалга оширилишида ва уни ташкил этишда фуқароларнинг фаоллигини оширади ва уларнинг миллий, диний урф-одатларини сақланиб қолинишини кафолатлайди. Шунинг билан давлат худудининг бу принциплар асосида белгиланиши, кам сонли халқларнинг, тегишли давлатга бўлган меҳр-муҳаббатини, ватанга содиқлигини, миллий тотувликни таъминлайди.

3) **Давлат ва жамият ишларини бошқаришда аҳолини кенг жалб этиш принципи:** давлат бошқарувида аҳолини жалб этиш принципи маъмурий-худудий тузилишнинг белгиланишида асосий принциплардан бири бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасида: "Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир" дейилган. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб Конституция ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида жумладан шундай деган эди: «Биз фуқаролик жамиятини қуришга интиломқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш. Яъни ўзини-ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир»². Маъмурий-худудий

¹ И. А. Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., "Ўзбекистон", 1996, 363- бет.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1-чақириқ, 1-сессиясидаги маърузасидан. 1995 йил 23 феврал. «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир». Т., «Ўзбекистон», 1996, 10- бет.

бўлинишнинг характерли хусусиятларидан бири давлат ишларини бошқаришда халқ оммасини кенг жалб этиш муҳим ўрин тутади. Чунки маҳаллий давлат ҳокимият органларини шакллантиришда тегишли ҳудуд аҳолисининг хоҳиш иродаси инобатга олинади.

Бу эса ўз навбатида ҳар бир ҳудуд аҳолисининг давлат ҳокимиятини амалга оширишда кенг иштирок этиш имконини беради. Маҳаллий давлат органлари ўз фаолиятини амалга оширишда, маҳаллий эҳтиёжлар ва талабларини яхшироқ билишга ва муаммоларни тезкорлик билан ҳал этишда, аҳолининг иштирокига манфаатдор бўлади, чунки уларнинг ёрдамисиз бирор-бир масалани ҳал этиш мумкин эмас.

4) Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишда, эҳтиёж ва талабларини қондиришда кенг кафолатлар билан таъминланганлиги ҳам маъмурий-ҳудудий тузилишнинг муҳим принципларидан бири ҳисобланади.

"Биз шунчаки жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз. Адолатга ва ҳақиқатга интилиш халқимиз табиатининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Ўтмишда олий адолат ғояси мансабдор шахсларга қўйиладиган талаб ва баҳонинг асоси бўлган. У давлатчилик негизларини белгилаш, исломий қондалар ва шариат мезонларининг пойдеворини ташкил этган. Биз тарихимиздаги ана шу жиҳатларини ҳисобга олмасак, қудратли, эркин демократик давлат қура олмаймиз. Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жиноятчиликка қарши курашиш масалалари, қўйингки, ҳаётимизнинг ҳамма жабҳалари ана шу заминга таяниши зарур"¹. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг Олий Мажлис биринчи сессиясида айтган бу сўзлари Ўзбекистон маъмурий-ҳудудий бўлиниш тизимига ҳам бевосита боғлиқ бўлиб, тегишли давлат органлари томонидан ҳудудий масалаларни ҳал этишда юқорида кўрсатиб ўтилган аҳолининг ҳуқуқий жиҳатдан таъминланишида ҳар бир, ҳудуднинг чегаралари аниқ қилиб, белгиланиб давлат органларининг ваколатлари доираси белгиланади. Бу эса ўз-ўзидан равшанки тегишли ҳудудда давлат ҳокимиятини амалга оширишда аниқлик ва қулайлик туғдиради.

¹ Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т., «Ўзбекистон», 1996. 11- бет.

3-§. Маъмурий-худудий тузилиш тизими уларни тузиш, тугатиш ва ўзгартириш тартиби

Республикада мавжуд маъмурий-худудий тузилишга алоқадор ҳуқуқий нормалар йиғиндиси маъмурий-худудий тузилишнинг тизимини, яъни давлатнинг ҳудуди қандай қисмлардан ташкил топганлиги, маъмурий-худудий бирликларни ташкил этиш, тугатиш, номини ўзгартиш тартибларини ва уларнинг чегараларини ўзгартириши тартибларини белгилайди.

Бундай ҳуқуқ нормаларининг асосийси, албатта Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳисобланади. Конституциянинг 68-моддасида Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиш тизими мустақкамлаб берилган.

«Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборатдир».

1996 йил 30 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий тузилиш, топономик объектларига ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонунда маъмурий-худудий тузилиш, бирликларни бўлинма ва тузилмаларни тузиш, тугатиш, номлари ва чегараларини ўзгартириш республиканинг олий вакиллик органи Олий Мажлис ваколатига тегишли эканлиги мустақкамланган. Шундай қилиб, мавжуд ҳуқуқий нормаларга асосан Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши вилоят, туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, овул сингари маъмурий-худудий бирликлардан, яъни бўлинма ва тузилмалардан ташкил топган.

Қорақалпоғистон ва Ўзбекистон Республикалари Конституциялари ва маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонуни асосида Қорақалпоғистон Республикаси вилоятга тенглаштирилган ҳудудий бирлик ҳисобланади. Шунинг учун унинг маъмурий-худудий тузилиш масалалари вилоят мақоми ҳолатида ҳал этилади. Қорақалпоғистон Республикасида туманлар, шаҳарлар, республика ва вилоят буйсунувидаги шаҳарларни тузиш, тугатиш, республика ва вилоят буйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш Вазирлар Кенгесининг таклифига мувофиқ, Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг пойтахтини белгилаш ва кўчириш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.¹

Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқлар ва овулларини тузиш, тугатиш, чегарасини ўзгартириш аҳоли пунктларини бирлаштириш, аҳоли пунктларини шаҳарчалар туркумига киритиш, шаҳарчаларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш тегишли туман ва шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси туман ва шаҳарларининг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш, шаҳарчаларнинг аҳоли пунктларини туман бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш, туманлар, қишлоқлар, овулларнинг маъмурий марказларини белгилаш ва кўчириш, ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш, қишлоқ ва овулларни тузиш ва тугатиш, тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан Вазирлар Кенгесининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг чегараси фақат унинг розилиги билан Жўқорғи Кенгес қарорига асосан Олий Мажлис томонидан ўзгартирилиши мумкин.

1. Вилоят. Вилоятларни тузиш ва тугатиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади (юқорида қайд этилган қонуннинг 1-моддаси).

Вилоят, маъмурий-ҳудудий тизимдаги энг йирик бўлинма сифатида алоҳида ўрин тутати. Унинг тузилиши, мустақамланиши ва йириклашуви ёки бўлиниши илмий ва сиёсий, иқтисодий жиҳатдан асослантирилган бўлиши лозим, бу мазкур маъмурий-ҳудудий бирликда халқ хўжалигининг ва бошқа барча тармоқларининг комплекс ривожланиши аниқ амалга оширилиши беҳато белгиланиши керак ва унинг барча таркибий бўғинлари мавжуд иқтисодий ва маданий алоқаларига таянмоғи шарт. Ҳудудий тизимнинг қолган

¹ «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиши топонимик объектига ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонун Ўзбекистон янги қонунлари тўплами- 14 сон, Т., «Адолат» 1997.

бўгинлари туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, овул, вилоятнинг таркибий қисмлари, ички таркибий тузилмаларидан иборат бўлиб, шу тариқа у муҳим ташкилий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий соҳаларда асосий функцияни бажаради. Чунки шу ҳудудий бўлиниш орқали Республика давлат ҳокимияти органларининг вакиллик ва бошқарув идоралари билан ижтимоий муносабатларнинг белгиланиши ва тартибга солинишининг бутун бир тизими амалга оширилади.

2. Туман. Туманларни тузиш ва тугатиш, тегишли вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг илтимосига биноан Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади (қонуннинг 2-моддаси). Қорақалпоғистон Республикасида туманлари тузиш ва тугатиш Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади. (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 69-моддаси).

Туман маъмурий-ҳудудий тузилишнинг ўрта бўгинини ташкил қилади. У қишлоқ жойлардаги иқтисодий, хўжалик ва ижтимоий-маданий ҳаётга бевосита раҳбарлик қилишнинг муҳим бўгинидир.

3. Шаҳар. Маълумки, кўҳна Туркистон заминда маҳаллий ҳудудий бўлақлар, шаҳарлар ҳоким томонидан бошқарилган, улар ўз қўлида катта ҳокимиятни бирлаштирган ва шунингдек, катта масъулиятга ҳам эга бўлган. Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги даврдаги маъмурий-ҳудудий тузилишининг ўрта бўғинига шаҳарлар ҳам киради шунингдек, Республика итоатидаги ва вилоят бўйсунувидаги шаҳарларга бўлинади, шаҳарлар бўйсунувини ўзгартириш ва аҳоли пунктларини, шаҳар, шаҳарчалар туркумига киритиш қуйидагича белгиланган:

а) республика итоатидаги шаҳарлар тоифасига аҳолиси 500 минг кишидан ортиқ бўлган йирик, иқтисодий, маданий, маъмурий марказ ҳисобланган шаҳарлар киради;

б) вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига қоида тариқасида камида 30 минг аҳолиси бўлган, муҳим маъмурий аҳамият касб этадиган, истиқболли иқтисодий ва маданий марказлар деб ҳисобланган шаҳарлар киритилиши мумкин. Шаҳарларни вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар тукумига киритиш, уларни қайта тузиш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади;

в) туманга бўйсунувчи шаҳарлар ва шаҳар бўйсунувидаги туманлар туркумига, қоида тариқасида камида 7 минг аҳолиси бўлган, саноат корхоналари ривожланган инфраструктураси мавжуд шаҳарчалар, аҳоли пунктлари киритилиши мумкин. Шаҳарларни, аҳоли пунктларини туман бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади;

г) шаҳарчалар туркумига саноат корхоналари, қурилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида жойлашган ҳамда қоида тариқасида камида 2 минг аҳоли истиқомат қилган пунктлар киритилиши мумкин. Аҳоли пунктларини шаҳарчалар туркумига киритиш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоят Кенгашилари томонидан амалга оширилади. Шаҳарчаларни чегараларини белгилашда ҳам шу тартиб амал қилади;

д) маъмурий-ҳудудий бирликлар қаторига қишлоқлар, овуллар ҳам киради. Қишлоқ бу истиқомат қилувчиларнинг аксарият кўпчилиги қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи аҳоли пунктидир. Қишлоқлар ва овулларнинг чегараларини ўзгартириш, аҳоли пунктларини бирлаштириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашилари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади. Уларнинг маъмурий марказларини белгилаш ҳам шу тариқа амалга оширилади;

е) маҳаллалар — "Ўрта Осиёда ва аввало Ўзбекистонда маҳалла каби ўзини-ўзи бошқарувчи ижтимоий ташкилотнинг ноёб шакли азалдан мавжуд бўлган ва шу кунгача ҳам сақланиб қолган. Ўзбеклар учун маҳалла тушунчаси кўп маънони билдиради. Маҳалла туфайли туб аҳоли ижтимоий ва иқтисодий хатти-ҳаракати таркиб топиши, ижтимоий қадриятлар ҳурмат қилиниши, ўзаро муносабат одоби тамойилларининг алоҳида қоидалари сақланиб қолди. Бу эса жамият олдидagi мажбурият

ва зиммадаги масъулият сўзсиз бажарилишининг кафолатидир. Маҳалла руҳи республикамизда яшовчи ҳар киши дилига сингиб кетди."¹.

Ўрта Осиёда феодал тузум ҳукмронлик қилган даврда жамоатчилик муносабатлари, айниқса қўшничилик ва қишлоқ жамоатчилиги тартиблари нафақат узоқ чеккадаги тоғлик ва дашт даҳага бўлинган. Масалан, Тошкент шаҳрида ўша даврдан бошлаб Шайхантохур, Себзор, Кўкча, Бешёғоч деб аталган, маҳаллалар бўлинган. XIX асрнинг охирида Тошкентда маҳаллалар сони 150 тага етган. Собиқ Иттифоқ даврида посёлка, қишлоқ, овул ва маҳалларни жамоага бирлаштириб Советлар шаклида бошқаришга ҳаракат қилинган. Аммо миллий хусусиятлар эътиборга олинмаган ҳолда ташкил этилган бошқарув усули кутилган натижани бермади. Ўзбекистон Республикаси илк мустақиллик кунларидан бошлаб тарихий давлат бошқаруви усули, замон талабларига мос равишда қайта ташкил этилди. 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган "Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари тўғрисида"ги Қонун асосида маъмурий-ҳудудий тузулишнинг қўйи поғонаси шаҳарча, қишлоқ, овул, маҳалла ва шаҳарлардаги мавзеларда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тузилди. 1998 йил 14 апрелда янги таҳрирдаги фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонуни янги таҳрирда қабул қилиниб, уларнинг ҳудудий бўлиниши ва фаолият принциплари янада такомиллаштирилди. Бугунги кунларда Ўзбекистон Республикасининг шаҳарча, қишлоқ, овул ва маҳаллаларининг сони 1559 тага етди. Улар фаолиятининг кўлами кенгайиб бораётганлиги, яқин келажакда фуқароларнинг муҳим кундалик муаммоларини ҳал қилиш борасида маҳалла йиғинлари давлат органининг тегишли ҳудудда жойлашган ёрдамчи жамоатчилик органи сифатида алоҳида ўрин тутмоқда.

¹ И. А. Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., «Ўзбекистон», 1996, 271- бет.

XXII БОБ. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING КОНСТИТУЦИВИЙ МАҚОМИ

1-§. Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен давлат

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVII боби "Қорақалпоғистон Республикаси" деб номланган. Мазкур боб 6 моддадан иборат бўлиб, "Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради ва Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади"¹, дейилади. Асосий Қонуннинг 70-моддаси 1992 йил 9 январда Қорақалпоғистон Республикаси ташкил топганлигини ва 1993 йил 9 апрелда қабул қилинган Асосий Қонуни билан унинг Ўзбекистон Республикаси таркибида суверенлигини тасдиқлайди. Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган кун халқ байрами деб эълон қилинди. Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг I боби "Давлат суверенитети" деб номланиб, унинг 1-моддасида Қорақалпоғистон — Ўзбекистон Республикаси таркибига кирувчи суверен демократик республикадир, деб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 71-моддасида Қорақалпоғистон Республикасининг ўз Конституциясига эга бўлишлиги, унинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид бўлмаслиги кўрсатилган. Шунинг таъкидлаш жоизки, собиқ иттифоқ даврида Автоном Республикаларнинг Конституциялари улар қайси Республикалар таркибига киритилган бўлса, ўша давлат ҳокимиятининг олий органлари томонидан тасдиқланиши шарт эди. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритиб, бу адолатсизликка чек қўйди. Қорақалпоғистон суверен Республикаси билан

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 70-моддаси. Т., «Ўзбекистон», 1998.

мустақил Ўзбекистон Республикасининг бир-бутун яхлитлиги мустақкамланган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 70-моддасининг 15-бандида "Ўзбекистон Республикасининг Олий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияга мувофиқлиги ҳақида Ўзбекистон Конституциявий судига таклиф киритиш" ҳуқуқи белгиланган. 81-моддасида эса Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси раисининг ваколатлари жумласига, "Ўзбекистон Республикаси қонунларини ва Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва бошқа ҳужжатларини турмушга татбиқ этишни ташкил қилади", дейилган.

Ушбу конституциявий нормалардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Қорақалпоғистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига зид келса, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари амалда бўлади. Қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциялари ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Ўзбекистон фуқаролари учун мажбурий бўлган қонунлар унинг таркибига кирувчи Қорақалпоғистон ҳудудида ҳам мажбурийдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишини унинг ўзи кўриб чиқади, давлат ҳокимияти органлари ва бошқарув тизимини белгилайди. Ўзбекистон Республикаси давлат сиёсатиغا мос ҳолда ўз сиёсатини юргазди. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди бўлинмас ва дахлсиздир.

Қорақалпоғистонда давлат тили — қорақалпоқ ва ўзбек тиллардир. Айни вақтда Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида истеъқомат қилувчи барча миллат ва эллатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилиниши таъминланади, уларнинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиб берилади ва суверен республиканинг давлат рамзлари ҳурмат қилинади. Давлатнинг халқ иродасини ифода этиши, халқ манфаатларига хизмат қилиши, давлат органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдида жавобгар эканлиги қайд этилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 74-моддаси ғоят муҳим сиёсий мазмун касб этади. Унда Ўзбекистон

таркибидаги Қорақалпоғистоннинг чинакам суверенлигини тасдиқловчи қоида мустақкамланган: "Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан Қорақалпоғистон Республикаси халқининг умумий референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга". Бу конституциявий норма Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасида: "Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга, яъни референдумга қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади", деб мустақкамланган.

Ўзбекистон Республикаси референдуми давлат ҳаёти ва ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим масалалари бўйича, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва ўзга қарорларини қабул қилиш, уларни ўзгартириш, жамоатчилик фикрини аниқлаш мақсадида умумхалқ овоз бериши бўлиб, халқ ҳокимиятини амалга ошириш воситасидир", деб белгиланган. Референдум ўтказиш ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектларнинг таркибида Қорақалпоғистон Республикаси номидан унинг давлат ҳокимиятининг Олий органи — Жўқорғи Кенгеси чиқиши мумкин. Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси билан келишилган ҳолатда референдум ўтказишни тайинлаш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий ўзгартириш солиқлар, бюджет, авф этиш (амнистия), жамоат тартибини сақлаш, аҳолининг сиҳат-саломатлигини ва хавсизлигини таъминлаш, фавқулотда ва шошилинч чора-тадбирлар кўриш, Ўзбекистон Республикаси тузган халқаро шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилиши масалалари, мансабдор шахсларни тайинлаш ва озод этиш билан боғлиқ масалалар референдумга қўйилиши мумкин эмас. Референдум ўтказиш тартиби ҳудудий вакиллик органларини сайловларни ўтказиш талабларига мувофиқ равишда фуқароларнинг умумий, тенг ва демократик ҳуқуқий принциплари асосида яширин овоз бериш йўли орқали амалга оширилади. Фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродаларини изҳор этишларини назорат этишга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 75-моддасида ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасининг 2-бандида мустақкамланган бўлиб, унда жумладан,

шундай дейилади: Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида ва улар ўртасида тузилган шартномалар ва битимлар орқали" тартибга солинади. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг давлат ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси томонидан кафолатланиши ҳар иккала суверен давлатларни Конституцияларида белгиланган.

Ҳозирги кунда долзарб бўлиб турган масалалардан бири — Ўзбекистон билан Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги турли соҳаларда айниқса, иқтисодий масалаларда ўзаро муносабатларни кенг тармоқли ривожлантиришга эришишдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни халқ ҳўжалигининг тўлақонли ишлашини таъминлаш учун муайян иқтисодий пойдевор қуришни ва уни мустаҳкамлашни талаб қилади. Бу эса хусусийлаштиришни жадаллаштириш ва мулкчиликнинг барча шакллари амалда татбиқ қилиш имкониятларини яратиш мажбуриятини қўяди. Бунинг учун биринчи навбатда ҳуқуқий асосларни / мустаҳкамлаш зарур бўлади. Талаб даражасида бўлмаган норматив ҳужжатларни бозор муносабатлари эҳтиёжларидан келиб чиқиб, унга мослаштириш ёки янгилаш, давлат қурилишига оид қонунлар яратиш жоиз, яъни Қорақалпоғистон ўз ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаши ва ривожлантириши муҳим масаладир. Бунда миллий ва хорижий тажриба муҳим аҳамият касб этади. Ёш суверен республика олдида турган энг мураккаб муаммолардан бири, юқорида айтганимиздек, мулкчилик муносабатларини ҳар тарафлама такомиллаштиришдир. Айниқса, мулкдорнинг мулкка эгалик қилиши, ундан фойдаланиши, даромад олиши, мулкни тасарруф этиши билан боғлиқ барча ҳуқуқларини қонуний мустаҳкамлаш асосий тадбирлардандир.

Ўзбек халқи билан қорақалпоқ халқи азалдан дўст, биродар, қон-қариндош ва муруватлидир. Уларнинг маънавият бирлиги ҳамда ҳўжалик юритиш усул ва шаклларининг яқдиллиги, ҳар икки халқ ўртасида қардошлиқ ришталарини янада мустаҳкамлади ва бу ҳолат ўзининг конституциявий ифодасини топди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 21-моддасининг 3-бандида Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айни вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади, 68-моддасида эса Қорақалпоғистон Республикаси

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий, ҳудудий бирликлари қаторига киритилиши, бу икки халқ деб ҳисобланган бир миллат эканлигини мустақкамлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида аниқ белгилаб қўйилган: "Қорақалпоғистон суверен Республика." Ўзбекистон Республикаси ўз таркибида Қорақалпоғистон Республикаси бўлган унитар давлатдир. Шу билан бирга яна таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг тузилишида федерализмга хос белгилар мавжуд бўлиб, улар Қорақалпоғистон Республикаси суверенитетга эга эканлигида кўринади.

Уларга қуйидагилар киради:

а) Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикасининг ўз ҳудуди ва аҳолисига эга бўлган алоҳида давлат ҳуқуқий тизим сифатида конституциявий мустақкамланиши;

б) Ўзбекистон қонунчилик тизимида Қорақалпоғистон Республикаси қонунчилик актларининг мустақил тизими, шу жумладан, алоҳида норматив акт бўлган Қорақалпоғистон Конституциясининг мавжудлиги;

в) Қорақалпоғистон мустақил фаолият кўрсатадиган давлатнинг ҳуқуқий институтлари тузилмаси, Жуқорғи Кенгес, министрлар совети, Олий суд, Конституциявий назорат кўмитаси, Хўжалик суди ва бошқаларнинг иш олиб бориши;

г) Қорақалпоғистон Республикаси чегаралари ва ҳудуди дахлсизлиги;

д) Қорақалпоғистон Республикаси ўзининг маъмурий-ҳудудий қурилиши масалаларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар миқдори белгилаши, республика бюджетини мустақил қабул қилиш ҳуқуқи;

е) Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан референдум асосида чиқиб кетиш ҳуқуқи;

ж) Ўзбекистон Республикаси ҳамда Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатларини шартнома ва битимлар ёрдамида тартибга солиб туриш;

з) Қорақалпоғистон Республикасининг ўз давлат рамзлари; байроқ, мадҳия, гербига эга эканлиги.

Охириги икки суверентлик белгиси одатда мустақил давлатларга хосдир.

Қорақалпоғистон Республикаси суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан таъминланади деган ҳолат

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари Конституцияларининг моддаларига биноан изоҳланиши лозим. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафили Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳисобланади.

Қорақалпоғистон суверенитетини Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳимоя қилиш омиллари қуйидагиларни ташкил этади:

1) Қорақалпоғистон Республикасининг мустақил ҳуқуқ ва ваколатларини Ўзбекистон Конституциясида қайд этилиши;

2) Ўзбекистон Давлат ҳокимиятининг олий органлари: Олий Мажлисида, Вазирлар Маҳкамасида, Конституциявий, Олий ва Олий ҳўжалик судларида Қорақалпоғистон вакилликнинг мавжудлиги;

3) ҳудудий устуворлик тамойили, унга биноан Қорақалпоғистон ҳудудий тузилишининг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслиги;

4) Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон таркибидан чиқиш масаласи бўйича референдум ўтказиш ҳуқуқи;

5) қорақалпоқ тилига давлат тили мақомини берилганлиги;

6) Қорақалпоғистон Республикасининг бошқа давлатлар билан ташқи, иқтисодий, маданий, илмий ва бошқа алоқалар ўрната олиш ҳуқуқи.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган конституциявий меъёрлар Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг таркибига ўз хоҳиши билан кирувчи ва муҳофаза қилинувчи суверен давлат эканлиги мустаҳкамланган.

2-§. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси ва давлат тузилиши

Конституциянинг мавжудлиги давлат суверенитетининг энг муҳим белгиларидан биридир. Айрим муаллифлар Конституцияни мутлақ асослаган ҳолда давлат рамзлари қаторига киритадилар. Қорақалпоғистон Республикасида давлат ҳокимияти манбаи халқ бўлганлиги сабабли Конституция қорақалпоқ халқи давлатчилигининг қонуний эканлигини тасдиқлайди.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси давлат тузилиши, давлат ҳокимияти тизими ва давлат, жамият ва

шахсинг ўзаро муносабатлари асосларининг бош тамойилларини аниқлаб беради. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон таркибига кирувчи республиканинг Асосий Қонуни бўлганлиги сабабли Ўзбекистон Конституциясининг тамойилларига тўлиқ мос келади. Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг аҳамияти қуйидагиларда ўз аксини топади:

— давлат шаклининг, юридик хусусияти ва Ўзбекистон Республикаси таркибидаги ўрни ҳамда ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асоси;

— суверенитетининг юридик кафолати;

— мустақил, тўла ҳуқуқли давлатлиги;

— давлат ва маъмурий ҳудудий тузилиш хусусиятларини ҳисобга олиниши.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг устуворлигини тан олади. Бу биринчи навбатда Қорақалпоғистон Конституцияси ва қонунларини тамойил ва моддалари мос келиши кераклигини англатади. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келиши Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ўртасидаги давлат-ҳуқуқий муносабатлари билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам амал қилиши мажбурийдир. Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларидан бири — давлат ягона ҳуқуқий сиёсат ва қонун қўллаш билан ҳар иккала республикада ҳам ягона қонунларга таянишни талаб қилади. Ҳуқуқнинг барча тармоқлари ўзагида Ўзбекистон қонунлари мужассамлаштирилган бўлиб, Қорақалпоғистон ҳудудида ҳам амал қилиши мустақамланган.

Қорақалпоғистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб, Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунларига биноан ваколат берилган идоралари томонидангина амалга оширилади. Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Қорақалпоғистон халқини, миллатидан қатъий назар, Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади. Қорақалпоғистон халқи номидан фақат у сайлаган Олий

ҳокимият органи Жўқорғи Кенгес иш олиб боради. Унинг давлат ҳокимияти тизими қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш тамойилларига асосланади.

Қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Қорақалпоғистон Республикасининг халқаро, илмий, маданий ва ташқи иқтисодий алоқалари Ўзбекистон Республикасининг ва Қорақалпоғистон Республикасининг қонунларига мувофиқ амалга оширилади.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар.

Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари даҳлсиздир. Улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ва уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Қорақалпоғистон Республикаси қонунларда белгилаган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалар, оммавий ҳаракат, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар, ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва фуқароларнинг жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади.

Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди. Уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Қорақалпоғистон Республикаси туманлардан, шаҳарлардан, шаҳарчалардан, овуллардан иборат.

Туман ва шаҳарларни ташкил қилиш ва уларни тугатиш шунингдек, уларнинг чегараларини ўзгартириш Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида беш йил муддатда сайланадиган 75 нафар депутатдан иборатдир. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи

Кенгесининг мутлақ ваколатлари унинг Конституцияси 70-моддасида ифода этилган.

Қорақалпоғистон Республикасида Конституциявий назоратни Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий назорат қўмитаси амалга оширади.

Конституциявий назорат қўмитаси Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар, орасидан Конституциявий назорат қўмитасининг раиси, унинг ўринбосари ва қўмитанинг аъзолари таркибида сайланади. Конституциявий назорат қўмитасига сайланган судьяларнинг ваколат муддати 5 йилдир.

Конституциявий назорат қўмитасига сайланган шахслар ўз вазифаларини бажаришда даҳилсиздирлар ва фақат Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясига бўйсундилар. Уни ташкил этиш ва иш тартибини белгилаш Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий назорат қўмитаси тўғрисидаги қонуни билан белгиланган.

Қорақалпоғистон Республикасида маҳаллий давлат ҳокимият органлари туманлар ва шаҳарларда ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Маҳаллий ҳокимиятнинг вакиллик органлари яширин овоз бериш йўли билан умумий тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида ўтказилади, 18 ёшга тўлган ҳар бир фуқаро сайлаш ҳуқуқига эга бўлади.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётганлар сайловларда қатнашмайдилар.

Маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

— қонунийлик, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;

— ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

— маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқларни, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

— фуқаролик коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

— фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

— норматив ҳужжатларни қабул қилиш, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясига ва қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларининг ваколат муддати — 5 йил, вакиллик ва ижроия ҳокимиятини тегишлилигига қараб, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради.

Қорақалпоғистон Республикасининг суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Қорақалпоғистон Республикасининг Олий Суди, Хўжалик суди, шу муддатга тайинланадиган туман, шаҳар судларидан иборат. Улар Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ ўз фаолиятини олиб борадилар. Ушбу қонунда жумладан, "Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро судлари, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди фаолият кўрсатади", деб белгиланган. Улар фаолиятининг ташкил этилиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари жумласига кириб, унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти розилиги билан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесиде, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди раиси ва аъзолари, шунингдек, туман, шаҳар судларининг судялари лавозимларига номзодларни тавсия қилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди жиноий, фуқаровий ва маъмурий суд ишларини юритиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Туман, шаҳар судлари судлов фаолияти устидан назорат олиб боради.

Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми

Ўзини-ўзи назорат қилиш саволлари

1. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши ва унда давлат ҳокимиятини ташкил этиш принциплари тушунчаси ва аҳамияти нималардан иборат?

2. Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши, давлатнинг тузилиши билан боғлиқми?

3. Собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши қайси принциплар асосида ташкил этилган эди ва у Ўзбекистон халқининг миллий келиб чиқиш хусусиятларига мос эдими?

4. Ўрта Осиё тарихида 1917 йилга қадар унинг ҳудудий бўлиниши қандай кўринишда эди ва унда қайси мустақил давлатлар мавжуд бўлган?

5. Давлат тузилиши шакли тушунчасига таъриф беринг.

6. Миллий давлат тузилиши деганда нимани тушунасиз?

7. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишида суверен давлат ҳуқуқига эга бўлган ҳудудий бирлик борми?

8. Нима учун ҳар қандай давлат маъмурий-ҳудудий жиҳатдан бўлақларга бўлинади?

9. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишида энг йирик бўлинма сифатида қайси ҳудудлар ҳисобланади?

10. Ўзбекистон Республикасидаги шаҳарлар нечта тоифага бўлинади?

11. Ўзбекистон Республикасининг вилоятларини тузиш, тугатиш ёки уларнинг чегарасини ўзгартириш масалалари қай тартибда ҳал этилади?

12. Ўзбекистон Республикасининг туманларини йириклаштириш ёки тугатиш ёхуд туман, шаҳардаги туман ҳудудий масалаларини ҳал этиш қай тартибда амалга оширилади?

13. Ўзбекистон шаҳарларини республика итоатидаги шаҳарлар тоифасига киритиш, шаҳарларни вилоят итоатидаги шаҳарлар тоифасига киритиш ёки уларни қайта тузиш масалаларини ҳал этиш қайси давлат органлари ваколатларига киради?

14. Ўзбекистон Республикаси туманлари итоатидаги шаҳарлар тоифасига қандай ривожланиш истиқболларига эга бўлган шаҳарлар киритилади?

15. Республика ва вилоят итоатидаги шаҳарлар тоифасига тегишли ҳудудда қанча аҳолиси бўлган ва қандай ҳолатдаги иқтисодий, маданий марказ бўлган шаҳарлар киритилади?.

16. Ўзбекистон Республикаси давлат тузилиши жиҳатидан қандай давлатдир ва унинг давлат тузилишини ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат ?

17. Қорақалпоғистон АССР қачон ташкил этилган?

18. Қорақалпоғистон Республикаси суверенитети қачон эълон қилинган ва қандай ҳужжат асосида мутаҳкамланган?

19. Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси қачон қабул қилинган?

20. Нима учун Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон таркибидаги суверен республика деб аталади?

21. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Қорақалпоғистон Республикаси қонунларига зид келса, қай тартибда ҳал этилиши белгиланган?

22. Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам амал қиладими?

23. Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитетлиги белгиларини аниқлаб беринг.

24. Қорақалпоғистон ва Ўзбекистон фуқаролиги бир хил ҳуқуқий ҳолатга эгами ёки ҳар қайси республикада алоҳида фуқаролик мақоми белгиланганми?

25. Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари қандай тартибга солинади?

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-Т., «Ўзбекистон», 1998 й.

2. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси-Нукус, "Қорақалпоғистон" 1993.

3. И. А. Каримов: Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура Т. 1-т., «Ўзбекистон» 1993.

4. И. А. Каримов: Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2-Т., "Ўзбекистон", 1996.

5. И. А. Каримов: Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3.-Т., "Ўзбекистон" 1996

6. И. А. Каримов: Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5-Т., "Ўзбекистон", 1996.

7. И. А. Каримов: Биз келажатимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. Т. 7.-Т., "Ўзбекистон", 1999.
8. И. А. Каримов: Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., "Ўзбекистон" 1999.
9. И. А. Каримов: Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.8.-Т., "Ўзбекистон", 2000.
10. И. А. Каримов Конституция ҳақида.-Т., "Академия", 2001.
11. "Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида"ги қонуни. 1996 йил 30 август. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 14-сон. —Т., "Адолат", 1997.
12. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида"ги Конституциявий қонуни. 1994 йил 22 сентябрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 10-сон.-Т., "Адолат", 1995.
13. Ўзбекистон Республикасининг "Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги Конституциявий қонуни. Инсон ҳуқуқлари. (ўқув қўлланмасининг 244 бети). —Т., "Ўзбекистон", 1997. Муаллифлар жамоаси.
14. Ўзбекистон Республикасининг "Референдум тўғрисида"ги қонуни. (янги таҳрирда) 2001 йил 30 август.-Т., "Ўзбекистон"2001.
15. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш. (ўқув қўлланмаси). —Т., "Ўзбекистон", 2001. муаллифлар жамоаси.
16. У. Таджиханов, А. Саидов, Х. Одилқориев. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи. (дарслик).-Т., "Шарқ", 2001.
17. О. Т. Хусанов. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. (ҳуқуқий, ташкилий масалалар ва муаммолар).- Т., "Шарқ", 1996.
18. Ш. Жалилов. Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари: тажриба ва муаммолар.-Т., "Ўзбекистон", 1994.
19. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. (дарслик)- Т., 2000. муаллифлар жамоаси.
20. Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилиши. (маълумотнома).-Т., "Ўзбекистон", 1996.

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

XXIII БОБ. ХАЛҚАРО АНДОЗАЛАР ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ САЙЛОВ ҚОНУНЧИЛИГИ

1-§. Сайловлар — демократик институт сифатида

«Демократиянинг энг муҳим тамойили — одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим».

Ҳақиқатан ҳам демократиянинг бош талаби — бу эркин ва адолатли сайловлардир. Демократик сайловлар кўппартиявийлик асосидагина бўлади.

Кўппартиявийлик бўлгандагина ҳар бир фуқаро учун том маънодаги танлаш ҳуқуқи юзага келади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда халқаро ҳуқуқ андозалари ва талабларига ҳамда чет эл илғор тажрибасига мос сайлов қонунчилиги яратилди. Асосий мақсад амалдаги қонунларни ҳаётга татбиқ қилиш механизмларини яратишдир.

Ўзбекистонда сайлов қонунчилигининг ривожланиши, авваламбор, фуқароларнинг актив ва пассив сайлов ҳуқуқларидан фойдаланиш имкониятларини яратишга қаратилгандир.

Ўзбекистонда сайлов ҳуқуқидан фойдаланишнинг ҳуқуқий процедуралари ва техникаси такомиллаштирилди. Бу фуқароларнинг сайлов ҳуқуқидан фойдаланиш маданияти даражасига боғлиқдир. Сайлов ҳуқуқи ҳар бир фуқаро учундир. Ундан тўлиқ фойдаланиш имкониятларини яратиш сайлов қонунчилигининг асосий мақсадидир.

Ўзбекистонда нафақат сайлов қонунчилиги янгиланди, балки сайловларга ёндашув фалсафаси ҳам ўзгарди. Яъни сайлов қонунчилигида халқаро андозалар тўла ўз аксини топди.

Ва ниҳоят, сайловлар демократиянинг юраги, узвий бўлагидир. XX асрнинг сўнги ўн йиллигини Ри Эрмэ айтганидек, «демократияга бурилиш» даври деб баҳоласа бўлади. Ўзбекистон ҳам демократияга юз тутди. Шу ерда ЮНЕСКО бош директори Федерико Майорнинг қуйидаги сўзлари ўринлидир: «Демократия бошдан кечирилган тажрибага, тўлиқ ўзаро келишувга, маъсулиятга асослангандагина яшайди. Бунда демократия олинадиган фойда ёки кўриладиган зарарга боғлиқ бўлмайди. Демократия — фақатгина сайловлар процедураси ёки бошқариш шакли эмас, балки турмуш тарзи ҳамдир».

Ўзбекистонда фуқароларнинг сайлов маданияти миллий турмушимиз тарзига айланмоғи зарур.

2-§. Демократик ислоҳотлар ва сайлов қонунчилиги

Янги сайлов қонунчилиги ва амалиёти Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислоҳотларнинг таркибий қисмидир. Ўзбекистон — ёш мустақил демократик давлат. Мустақиллик йиллари — бу маъмурий-буйруқбозлик тизимидан демократик ҳуқуқий давлат сари қўйилган дадил қадам йилларидир. Собиқ совет империясида сайлов тизими ҳам тоталитар тузумнинг таркибий қисми эди. Сайловчи психологиясида демократик сайловларга ишонч руҳи йўқ эди. Бу психологияни ўзгартириш Ўзбекистонда амалга оширилаётган сайлов борасидаги ислоҳотларнинг устувор мақсадидир.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ўзгартишларнинг мантиғи, тамойиллари қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, аста-секинлик, босқичма-босқич ҳаракат қилиш ва ислоҳотларни амалга ошириш;

иккинчидан, демократик ўзгаришлар даражасининг халқ руҳиятига, менталитетига мослиги;

учинчидан, тарихий-миллий тажрибага таяниш;

тўртинчидан, халқаро ҳуқуқ андозалари ва талабларини эътиборга олиш.

Шунинг учун, янги сайлов қонунчилиги ва амалиёти та-раққиётини мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик сиёсий ва ҳуқуқий ислоҳотларнинг узвий таркибий қисми деб қараш керак.

3-§. Ўзбекистонда сайлов қонунчилигининг ривожланиш босқичлари

Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг асосий мақсади: самарали, ишчан, профессионал вакиллик органларини сайлаш ҳамда юқори фуқаролик ва ҳуқуқий маданиятли сайловчиларни шакллантиришдир.

Истиқлол йилларида Ўзбекистонда сайлов қонунчилиги уч босқични босиб ўтди:

Биринчи босқич собиқ иттифоқ давридаёқ бошланган бўлиб, то 1992 йилги Конституция қабул қилингунга қадар давом этган. Бу босқичда илк бор Ўзбекистонда муқобил (альтернатив) кўппартиявийлик асосида Президентлик сайловлари бўлиб ўтди ва сайловлар тўғрисида бир қатор қонунлар қабул қилинди.

Иккинчи босқич Конституция қабул қилингандан то 1997 йилгача давом этди. Бу босқичда Конституцияда сайлов тизимининг асослари мустаҳкамланди, сайловлар тўғрисидаги қонунлар ҳамда, кўппартиявийлик асосида биринчи марта ўзбек парламенти — Олий Мажлис сайланди.

Учинчи босқич 1998 йилдан бошланди. Бу босқичда амалдаги сайлов қонунларига бир қатор ўзгартиришлар киритилди. Бўлажак сайловлар учун зарур ҳуқуқий асослар яратилди.

Ўзбекистонда сайлов тизими ҳар бир босқичда ҳуқуқий асосда амалга ошрилди ва жамиятда, давлатда муайян институциявий ўзгаришлар билан давом эттирилди.

Сайлов ҳуқуқининг ривожланиши ва унинг қўлланилиши — бу демократик ислохотларнинг таркибий қисми сифатида қаралмоғи керак. Ўтган даврда нафақат сайлов қонунчилигимиз ўзгарди, ривожланди, балки сайлов тизимининг асосий «фигураси» сайловчи онги, руҳияти ўзгарди.

4-§. Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилиги тизими

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда янги сайлов қонунчилиги тизими яратилди. Ҳа, айнан янги сайлов қонунчилиги тизими яратилди. Шунини алоҳида таъкидлаш жойизки, Ўзбекистоннинг янги сайлов қонунчилиги тизими нафақат бевосита сайлов тўғрисидаги қонунларни, балки сайловларга билвосита тааллуқли яна бир қатор қонунларни ўз ичига олади.

Янги сайлов қонунчилиги тизимига қайси қонунлар киради?

Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси киради. Конституция — сайлов қонунчилиги тизимининг ўзагини, ядросини, умуртқасини ташкил этади.

Сайлов қонунчилиги тизимига, **иккинчидан**, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонун; **учинчидан**, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонун; **тўртинчидан**, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисидаги қонун; **бешинчидан**, Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги қонун; **олтинчидан**, фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун киради. ✓

Санаб ўтилган 5 та қонун бевосита сайловларга бағишланган қонунлардир. Уларни бевосита сайлов тўғрисидаги қонунлар деб аташ мумкин.

Бундан ташқари сайлов қонунчилиги тизимига яна бир қатор бошқа қонунлар киради. Бу иккинчи гуруҳ қонунларнинг ҳуқуқий тартибга солиш предмети бевосита сайловлар бўлмасада, улар сайловларни у ёки бу жиҳатларини тартибга солади. Бундай қонунлар жумласига қуйидагилар киради: Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги Қонун, Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги Кодекс, Жиноят Кодекси, Сиёсий партиялар тўғрисидаги Қонун, Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги Қонун, ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги Қонун, Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги Қонун, Прокуратура тўғрисидаги Қонун, Фуқаролик процессуал Кодекси. Яна шу каби бир қатор Қонунларни сайлов қонунчилиги тизимига киритиш мумкин.

Демак, Ўзбекистон сайлов қонунчилиги тизими икки гуруҳ қонунлардан ташкил топади: **биринчиси**, Конституция ва бевосита сайлов тўғрисидаги қонунлар; **иккинчиси**, у ёки бу жиҳатдан сайлов масалаларини тартибга соладиган қонунлар.

5-§. Конституция — сайлов қонунчилиги тизимининг ўзагидир

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида сайлов тизими-га бағишланган махсус XXIII боб бор ва у «Сайлов тизими» деб номланади. Бундай боб кўпгина давлатлар Конституцияларида йўқ. Сайлов ҳуқуқига бағишланган Конституциянинг 118-моддаси катта ижодий салоҳиятга эгадир. Бу модда маълум ша-

роитлар етилганда тегишли қонунлар қабул қилиш йўли билан ҳаракатга келтирилмоқда.

Аристотел айтганидек, ҳуқуқ фуқароларнинг етуклигидан олдинда боради, лекин фуқароларнинг етуклиги ҳуқуқни татбиқ қилишни таъминлайди.

Шу ерда бир тарихий фактни эслатиб ўтиш керак. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасини тайёрлаш ва муҳокама қилиш даврида бир қатор чет эллик экспертлар Конституция матнига сайлов тизимига бағишланган махсус бобни қўшмасликни таклиф этган эдилар.

Аmmo биз сайлов тизимига бағишланган бобни Конституциямизга онгли равишда қўшдик. Нима учун? Бир томондан, сайлов тизимига конституциявий ёндошув сайлов ҳуқуқининг фундаментал принципларини кафолатлайди. Иккинчи томондан эса, жорий сайлов қонунларига асос бўлиб хизмат қилади. Фикримизча, Конституция қабул қилингандан бери ўтган вақт бизнинг қароримизни тўғрилигини тасдиқлади.

6-§. Халқаро андозалар ва Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг хусусиятлари

Сайлов ҳуқуқи — сайлов қонунчилигидан кенгроқ тушунчадир.

Сайлов ҳуқуқи — бу ҳуқуқнинг комплекс соҳаси бўлиб, конституциявий ҳуқуқ нормаларидан ташқари, маъмурий, жиний ва бошқа ҳуқуқ соҳалари нормаларини ўз ичига олади. Сайлов ҳуқуқининг ривожланиши ўзбек миллий ҳуқуқий тизимининг тараққиёт қонунларига тўла мос келади.

Ҳозирги замон Ўзбекистон сайлов қонунчилиги халқаро андозаларга тўла мос тушади. Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг энг биринчи ва асосий хусусияти — бу унинг умум эътироф этилган халқаро андозаларга мослигидир.

Сайловлар тўғрисидаги жаҳон андозалари (стандартлари) қайси халқаро ҳужжатларда ўз аксини топган?

Биринчидан, инсон ҳуқуқларига оид БМТнинг халқаро ҳужжатларида. Бу Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, Фуқароларнинг шахсий ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Пакт (1966) ҳисобланади.

Иккинчидан, ЕХХТнинг ҳужжатларида. Булардан энг асосийси 1990 йилги Копенгаген анжумани ҳужжатларидир.

Учинчидан, парламентлараро иттифоқ ҳужжатлари. Бу иттифоққа 129 давлат аъзо, шу жумладан, Ўзбекистон ҳам. Парламентлараро иттифоқ Кенгаши 1994 йилда Эркин ва адолатли сайловлар мезонлари тўғрисида Декларация қабул қилган.

Ушбу халқаро ҳужжатларда демократик сайловларнинг 4 та умумэтироф этилган принципларга асосан ўтказилиши кўрсатилган. Бу принциплар қуйидагилардан иборат:

1. Умумий сайлов ҳуқуқи.
2. Тенг сайлов ҳуқуқи.
3. Яширин овоз бериш ҳуқуқи.
4. Тўғри сайловлар.

Бу 4 принцип Ўзбекистоннинг Конституцияси ва сайлов тўғрисидаги қонунларида тўлиқлигича ўз аксини топган.

Ўзбекистон сайлов қонунчилиги ва тизимининг иккинчи муҳим хусусияти Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги қонуннинг мавжудлиги ва Марказий сайлов комиссияси таркибининг тузилганлигидир. Марказий сайлов комиссиясини тузишлик парламентлараро иттифоқ Кенгаши қабул қилган Эркин ва адолатли сайловлар мезонлари тўғрисидаги Декларация талабларидан келиб чиқади. Марказий Сайлов комиссияси сайловларни ўтказувчи асосий ташкилотчидир. У фуқароларнинг сайлов ҳуқуқини тўлиқ амалга оширишнинг гаровидир.

Жаҳон амалиётида сайловларни ташкил этишнинг тўртта тури бор:

Биринчиси, сайловлар ҳукумат томонидан ташкил этилади. Масалан, Германияда сайловларни Ички ишлар вазирлиги ташкил этади. Сайлов участкаларида ишловчи мансабдор шахслар давлат хизматчилари орасидан танланади.

Иккинчиси, сайловлар суд органлари томонидан ташкил этилади. Масалан, Покистонда Марказий сайлов комиссияси Олий ва бошқа судлар раислари томонидан танланган уч судьядан иборат бўлади. Руминияда қуръа ташлаш йўли билан Олий суднинг 7 аъзоси Марказий сайлов комиссиясига танлаб олинади.

Учинчиси, кўппартиявий ёндашув бўлиб, манфаатдор сиёсий партиялар ўз вакилларини Марказий сайлов комиссиясига тайинлайдилар.

Тўртинчиси, мустақил Марказий сайлов комиссиясини тузишдир. Ўзбекистон айнан шу тўртинчи турдаги Марказий сайлов комиссияси тузиш йўлини танлади.

Ўзбекистонда 1998 йили 30 апрелда қабул қилинган Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги Қонунда ушбу комиссияни тузиш, унинг ваколатлари ва иш тартиби батафсил қоидага солинган.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг учинчи хусусияти — бу сайлов мавсуми жараёнида фуқаролар ташаббускор гуруҳининг ташкил этилишидир. Бу сайлов ҳуқуқини ва қонунчилигини демократлаштиришга қаратилган муҳим қадамдир. Сайлов ҳуқуқида бу йўл билан фуқаролар ҳуқуқи сиёсий партиялар ва маҳаллий вакиллик органларига тенглаштирилди. Сайлов мавсумининг барча босқичлардаги фуқаролар ташаббускор гуруҳларининг ҳуқуқлари Олий Мажлисга сайловлар тўғрисидаги қонуннинг 6-моддасида мустақамланган. 13-моддада округ сайлов комиссияларининг фуқаролар ташаббускор гуруҳлари вакиллари билан ўзаро муносабатлари кўрсатилган.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг тўртинчи хусусияти — бу ўзини-ўзи бошқариш органларининг сайлов жараёнларидаги иштироки. Бу — Ўзбекистондаги демократлаштириш жараёнининг энг устувор йўналишларидан бири — фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари сайлов ҳуқуқи субъектига айландилар. Бу бизнинг ҳуқуқий ҳаётимиздаги янгиликдир.

Сайлов қонунчилигимизнинг яна бир, *бешинчи* хусусияти — бу Олий Мажлис депутатлигига номзодларни бевосита фуқаролар томонидан кўрсатилишидир. Бу модда классик рим ҳуқуқи талабларидан келиб чиқади. Энди депутатликка номзодларни учта субъект кўрсатади:

1. Сиёсий партиялар.
2. Маҳаллий вакиллик органлари.
3. Фуқаролар.

Сайлов ҳуқуқига эга ҳар бир фуқаро 100 кишидан кам бўлмаган ташаббускор гуруҳ тузиши мумкин. Бу фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини оширишга қаратилган муҳим омилдир.

Сайловлар тўғрисидаги қонунларда яна бир қатор ўзига хос хусусиятлар бор. Улар халқаро андоза ва талабларга тўлиқ жавоб беради.

7-§. Сайловлар бўйича халқаро тамойиллар

Сайловлар бўйича халқаро тамойилларга қуйидагилар киради.

Биринчиси, умумийлик тамойили дейилганда ҳам сайловчилар учун, ҳам номзодлар учун камситишликдан ҳоли бўлган самарали, ғаразсиз қайд этишлик тушунилади. Ёши етган фуқаролар сайловларга қатнашиш ҳуқуқига эга бўлишлари лозим. Бу ҳуқуқларнинг de facto фуқароларга алоқадорлиги қўллаб-қувватланади.

Иккинчиси, тенглик тамойили барча овозлар тенг ваколатни таъминлаш учун тенг салмоққа эга бўлишини талаб этади. Бу ҳол овоз беришнинг мажоритар тизимида турли сайлов округларидаги сайловчилар миқдори орасидаги фарқ 10 фоиздан ортиқ бўлмаслиги лозим. Пропорционал вакиллик тизимида сайлов участкаларидаги сайловчилар миқдори турлича бўлиши мумкин, лекин ҳар бир округдан вакиллар миқдори сайловчилар миқдорига пропорционал бўлиши керак. Сайловчилар сайлов участкаларида тенглик ва самарали асосда бўлишлари лозим.

Учинчиси, адолатлилик тамойили сайлов жараёни барча қатнашчилари учун тенг шароитларни, лекин камида, у сайловчиларни барча номзодлар ва уларнинг программалари хусусидаги ахборотга эга бўлишларини таъминлаши керак.

Тўртинчиси, яширинлик тамойили шу вақтга таъминланиши мумкин, қачонки, фақат сайловчилар бюллетенни ташлаш ёпиқ хонада, тўлдирилган бюллетен сайлов қутисига ташланиш жараёнида кўриб қолинмайдиган шароитда ташланган тақдирдагина таъминланган бўлиши мумкин.

Бешинчиси, эркинлик тамойили фуқароларга ўз сайлашлигини қўрқув туфайли амалга оширмаслиги, шунингдек, уларнинг ўзининг намоён этиши, йиғинлар ва ассоциацияларда қатнашиш эркинлиги ҳуқуқи бутун сайлов жарайни мобайнида амал қилинишига бўлган ишончни таъминлаш лозим.

Олтинчиси, ошкоралик тамойилида барча учун умумий ва ошкоралик тамойиллари асосида қонунга мувофиқ тарзда сайловлар ўтказишни кўзда тутати. Ошкора жараён сайлов вақтида алдашлик имкониятларини чеклайди; шундай қилиб, овозларни санаш сайлов участкаси даражасидан бошланиб, сайлов комиссияси ўрта бўғинида давом этиб, давлат сайлов ҳокимиятида тугаллангунча ошкора ва тасдиқлай олинадиган бўлиши шарт.

Еттинчиси, масъуллик тамойили барча сайланувчилар ўзлари сайланган лавозимни эгаллар эканлар, сайловчилар олдида ўз масъулиятларини тан олишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва ҳуқуқшунослик фани (хотима ўрнида).

Конституциямизнинг ҳар куни ҳаётимизга кириб бориши ҳуқуқшунослик фани олдида долзарб вазифаларни қўймоқда.

Авваламбор, мамлакатимиздаги мавжуд ҳуқуқий вазиятни ҳеч бир бўёқларсиз ўрганиш зарур. Фуқароларимиз Конституция ва янги қонунларни қанчалик билишади, қонунлар самардорлиги қандай, ҳуқуқбузарликларнинг сабаблари нимада, фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини оширишнинг қандай йўллари бор, деган ва бошқа саволларга жавоб бериш зарур. Бунинг учун ҳуқуқ социологиясини ривожлантириш зарур. Негаки, ҳуқуқий ислохотлар тўғрисидаги ижтимоий фикрни ўрганмасдан туриб, ҳуқуқий тарбия ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тўғрисидаги давлат Миллий дастурини амалга ошириш мумкин эмас, ҳуқуқий-маърифий тарғибот ишлари йўналишларини белгилаб олиш қийин бўлади.

Иккинчидан, ҳуқуқшунослар олдида турган вазифалар қўлами шунчалар кенги, олимларимиз ва амалиётчиларимиз ўз имкониятларини бирлаштирмақликлари лозим. Бундай мувофиқлаштиришнинг ташкилий шакли сифатида Ўзбекистон Ҳуқуқшунослари уюшмаси бўлиши мумкин.

Учинчидан, ҳозирги кунда Ўзбекистонда 40 дан ортиқ ҳуқуқшунослик фанлари доктори, 200 дан ортиқ фан номзодлари бор. Ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқшуносликнинг долзарб муаммоларини тадқиқ қилиш Тошкент давлат юридик институтида, Ўзбекистон Фанлар академиясининг И.М.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институтида, Ички ишлар вазирлиги академиясида ва бошқа бир қатор ўқув юртларида олиб борилмоқда. Ҳуқуқшуносликнинг турли соҳалари бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалари тайёрлаш, қонун лойиҳалари ва янги қонунларга шарҳлар ёзиш, оммабоп ҳуқуқий адабиётларни яратишда олимларимиз кучларини бирлаштириш керак.

Бу вазифани ҳуқуқий фанлар бўйича Мувофиқлаштирувчи Кенгаш бажариши мумкин. Кенгаш ҳуқуқшунослик бўйича номзодлик ва докторлик диссертациялари мавзуларини, илмий-тадқиқот йўналишларида чоп этиладиган ҳуқуқий адабиётларни, ўтказиладиган илмий-амалий анжуманлар режаларини ҳам мувофиқлаштириши керак.

Тўртинчидан, аҳолининг ҳуқуқий тарбиясини ташкил этишда, фуқароларнинг ҳуқуқий онгини ўстиришда ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда бой тарихий-ҳуқуқий меросимизни ўргатиш ва давлат тилини изчиллик билан жорий қилиш алоҳида аҳамият касб этади. Бу борада ҳуқуқий меросимиз ёдгорликларини чоп этиш муҳимдир. Фикримизча, ўзбек ҳуқуқий тилининг изоҳли луғатини яратиш пайти келди.

Бешинчидан, ҳуқуқий тарбия — бу умумий шахс тарбиясининг узвий ажралмас қисмидир. Шунинг учун ҳуқуқий тарбияни ахлоқий, маънавий, сиёсий, диний, меҳнат тарбиясидан алоҳида олиб бориб бўлмайди. Айни вақтда, ҳуқуқий тарбия устувор вазифалардан бўлиб, у шахс руҳияти, психологияси билан боғлиқ. Демократик ҳуқуқий давлат Конституция ва қонун устунлиги мутлоқ бўлиши зарур. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларни билиши, уларга риоя қилиши, қонунга итоат этиши, уларнинг шахсий эътиқодига айланмоғи керак. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий тарбия бўйича давлат дастурини ҳаётга татбиқ этиш — давр талабидир.

Ҳар бир ватанпарвар ва миллатпарвар Ўзбекистон фуқароси мустақиллик Қомусимиз — Конституциямизни, унинг ҳар бир моддасини пухта ўрганиши лозим. Конституциямизни нафақат ўқиш, балки чуқур ўқиб олиш ҳаммамиз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир. Шу боис, Конституцияга ҳурмат ҳиссини шакллантириш-ҳуқуқий тарбия борасидаги энг устувор вазифадир. Аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришнинг асосини Конституция руҳини аҳоли онгига сингдириш ташкил этади.

Конституцияни мустақил Ўзбекистоннинг муқаддас қонунига айлантириш — ҳозирги давр тақозосига айланмоғи керак. Ҳар бир диннинг муқаддас китоби бўлгани каби, ҳар бир мустақил давлатнинг муқаддас қонуни — бу унинг Конституцияси бўлмоғи керак. Бу **биринчи** конституциявий сабоқдир.

Иккинчиси, Конституция моддаларининг бевосита ҳаракатда бўлишини таъминлаш. Конституция бу бевосита амалдаги ҳуқуқ. Унинг ҳар бир қонидаси, сўзи ҳамма учун амалий ҳаракатлар дастури бўлиши зарур. Конституцияни ҳаётга татбиқ этиш нафақат давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг вазифаси, балки ҳар бир фуқаро ва нодавлат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари вакилларининг қонуний бурчидир. Конституция талабларини бажариш, уларга риоя қилиш ҳар биримизнинг эътиқодимизга айланмоғи лозим. Ана шунда-

гина Конституцияни бевосита ҳаракатдаги қонун деб аташ мумкин бўлади.

Учинчиси, Конституция қабул қилинган кундан қанча узоқлашганимиз сари, унинг салоҳияти ва маҳобати, улугворлиги ва ҳаётийлиги яққол намоён бўлиб бормоқда. Бу эса келажаги буюк Ўзбекистонни барпо этишга киришган бизга катта ишонч, интилиш, қатъият ва куч-қувват бахш этади. Мустақиллик қомусимиз шу эзгу мақсаднинг ҳуқуқий кафолати бўлажак. Чунки, биз ўз истиқлол ва тарққиёт йўлимизни Конституция асосида белгилаб олдик.

Тўртинчиси, моҳият жиҳатидан Конституция узоқ муддатга мўлжалланган, илмий асосланган ва пишиқ-пухта бўлиши қатъий талаб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси инсон ҳуқуқларига, истиқлол ва ижтимоий адолат, инсонпарварлик, демократия ғоялари, халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва тамойилларига содиқлик, келажак авлод олдида маъсулият сезиш, ўзбек миллий давлатчилиги ва ҳуқуқий тажрибалари анъаналарига таяниш, демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятини куриш, халқимизга муносиб ҳаёт, тинчлик, миллий тотувлик ва барқарорликни таъминлаш мақсади билан ғоят аҳамиятлидир.

Бешинчиси, истиқлол Қомусимизнинг тайёрланиши, муҳокама қилиниши ва изчил ҳаётга татбиқ этилиши бевосита йўлбошчимиз номи билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикасининг биринчи қонуний Президенти Ислом Каримов Конституциямизнинг асосий ташаббускори ва ижодкоридир. Ўзбекистоннинг истиқлол ва тараққиёт йўлини белгилаб берадиган йўлчи юлдуз — бу мустақиллик Қомусимиздир. Конституция мустақил ватанимиз ва давлатимизнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, ҳуқуқий ҳаётини ташкил этиш бошқариш учун заруриятдир.

XXIV БОБ. САЙЛОВ ҲУҚУҚИ ВА САЙЛОВ ТИЗИМИ

1-§. Сайлов ҳуқуқи тушунчаси ва унинг конституциявий кафолатланиши

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг энг муҳим сиёсий ҳуқуқларидан бири давлат вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидир. (Конституциянинг 117-моддаси). Фуқаролар ушбу ҳуқуқ орқали давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали давлатнинг энг муҳим сиёсий масалаларини муҳокама қилиш ва ҳал этишда фаол иштирок этадилар (Конституциянинг 32-моддаси).

Сайлов тушунчаси вакиллик органини овоз бериш йўли билан ташкил топтириш тартибидир. Вакиллик органларини сайлаш жараёнида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар сайлов ҳуқуқи деб аталади. Сайлов ҳуқуқи Ўзбекистон конституциявий ҳуқуқининг муҳим институтидир.

Сайлов ҳуқуқи тушунчасининг яна бир маъноси ҳам бор. Бу тушунча фуқаронинг сайловдаги иштироки, вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш каби субъектив ҳуқуқини таърифлаб бериш учун ишлатилади.

Бу борада актив сайлов ҳуқуқи билан пассив сайлов ҳуқуқини бир-биридан фарқ қилиш керак. Актив сайлов ҳуқуқи фуқаронинг сайлаш, вакиллик органларини сайлашда бевосита қатнашиш ҳуқуқини билдиради. Пассив сайлов ҳуқуқи — депутат бўлиб сайланиш ҳуқуқидир. Профессор А. Саидов "Сайлов ҳуқуқи" тушунчаси ва ибораси икки маънода ишлатилади деб изоҳлайди. *Биринчиси*, бу сайлов ҳуқуқи сайлаб қўйиладиган давлат органларини шакллантиришни тартибга солувчи ҳуқуқий меъёрлар тизимидир. Сайлов ҳуқуқининг манбалари Конституция, давлатнинг олий ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар ҳақидаги қонунлардир. *Иккинчиси*, бу сайлов ҳуқуқи фуқароларнинг сайлаб қўйиладиган органларини тузишда

қатнашиш, яъни унга ўзларининг сайланиш (пассив сайлов ҳуқуқи) ва уларнинг таркибини сайлаш (фаол сайлов ҳуқуқи) ҳуқуқларидир.¹

Давлат органлари ўзининг тузилиш тартиби жиҳатидан турли хусусиятларга эгадир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ давлатнинг баъзи органлари сайланади, бошқалари тузилади. Давлат ҳокимияти органларига ўтказиладиган сайловлар демократик асосда ўтказилади. Ўзбекистонда илдиз отиб бораётган демократия жаҳонда тан олинган демократик анъаналарни ўзида мужассамлаштиради. Бу демократия ҳеч қандай миллий, ирқий ва бошқа чеклашларни билмайди. Шу билан бирга, давлат органларини сайлаш ва тузиш тартиби уларнинг ҳар қайсисининг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ равишда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси давлат вакиллик органларига сайловлар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида"ги, "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида"ги ва "Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида"ги Қонунлар ташкил қилинади ва ўтказилади.

Давлатдаги энг муҳим масалаларнинг фуқаролар хоҳиширодаси билан ҳал этилиши демократиянинг яққол намоён бўлишидир. Давлат ҳокимиятини шакллантиришда сайловлар ва демократик тамойиллар муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда энг муҳим масалаларнинг асосан референдум йўли билан ҳал этилиши бевосита демократия намунасидир. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Ўзбекистонда барча давлат органларини демократик асосларда тузиш тартиби ва чинакам халқчиллиги билан ҳам ажралиб туради. Халқчиллик шу нарсада ўз ифодасини топадики, бутун давлат аппаратининг негизини ташкил этган давлат органлари унинг халқ депутатлари бевосита сайловчилар томонидан умумий сайлов йўли билан сайланадилар.

Ўзбекистонда сайловлар очиқлиги, ошкоралиги сайлов тизимининг энг муҳим тамойилларидан бўлиб ҳисобланади.

Вакиллик органларининг умумий сайлов йўли билан ташкил этилиши алоҳида ва кўп қиррали аҳамиятга эга. Умумхалқ

¹ А. Х. Саидов. Қиёсий конституцияшунослик. Т., 1993, 52-бет.

сайловлар давлат ҳокимиятини амалга оширишда фуқаролар иштирокининг энг муҳим шакллари билан бирдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXIII бобида фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи кафолатланиши алоҳида мустақамланган. Конституциянинг 117-моддасида шундай дейилади: "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётганлар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар. Бошқа ҳар қандай ҳолларда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки билвосита чеклашга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бир вақтнинг ўзида иккидан ортиқ вакиллик органининг депутати бўлиш мумкин эмас.

Сайлов ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади."

2-§. Сайлов тизими тушунчаси ва асосий принциплари

Сайловлар фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришга фаол жалб қилишнинг энг муҳим шакллари билан бирдир. Ўзбекистонда сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи чинакам демократик принципларга асосланган бўлиб, бу принциплар Ўзбекистон фуқароларининг давлат суверенитетини тўлиқ амалга оширишни таъминлайди.

Давлатда вакиллик органларини шакллантириш юзасидан мавжуд бўлган ва фуқароларни сайловга жалб этиш, сайловни ташкил қилиш ва депутатнинг сайловчилар билан ўзаро муносабатларини белгилайдиган тартиби сайлов тизими дейилади.

Сайлов тизими тушунчаси — давлатнинг демократик ёки демократик эмаслигини кўрсатувчи асосий омилдир. Профессор А. Саидов: "Сайлов тизими тушунчаси", бу фуқаролик жамиятида давлатнинг вакиллик органларини сайлаш йўли билан

юзга келувчи давлат жамоат муносабатлари тизимидир, — деб ёзади.¹

Сайлов тизимининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

Биринчиси — умумий сайлов ҳуқуқи принципи. Бу принцип шундан иборатки, Ўзбекистоннинг 18 ёшга тўлган барча фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар, ақдан озганлиги қонунда белгиланган тартибда аниқланган фуқаролар бундан мустаснодир. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида ўн йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон фуқароси сайланиши мумкин.

Ўзбекистоннинг 25 ёшга тўлган фуқароси Олий Мажлис депутатлигига сайланиши мумкин.

Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлови умумийдир. Сайлов кунигача 21 ёшга тўлган Ўзбекистон фуқаролари сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сайловда қатнашиш учун ёш ценздан бошқа чекловчи цензларнинг йўқлиги сайлов ҳуқуқининг чинакам ва реал умумийлигини кўрсатади. Бу ҳуқуқ демократиянинг энг муқим принципларига — халқ суверенитетига, Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқий жиҳатдан тенглигига асосланади. Ақдан озганлиги қонунда белгиланган тартибда аниқланган шахсларнинг мустасно қилинганлиги тамомила табиий ва қонуниятли бир ҳолдир. Бунинг боиси шуки, бундай шахслар ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўзларига ҳисоб беролмайдилар ва сайловда қатнашиш ҳуқуқидан онгли равишда фойдалана олмайдилар. Ўзбекистонда сайловда қатнашиш учун ёш даражаси оқилона камайтирилиб, 18 ёш қилиб белгиланган. Шах айнан шу ёшда сиёсий ва фуқаролик етуклигига эришади.

Сайловда қатнашиш учун бошқа цензлар йўқлиги Ўзбекистонда кенг халқ оммаси сайловларда фаол қатнашиш имкониятига эгадир. Масалан, 1999 йил 5 декабрда Олий Мажлисга ўтказилган сайлов вақтида сайловчиларнинг 95,03 фоизи овоз беришда иштирок этди.

Умумий сайлов ҳуқуқи Ўзбекистоннинг барча фуқароларига нисбатан жорий этилади. Фуқаролиги бўлмаган шахслар ва Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ажнабийлар сайловда қатнашиш ва вакиллик органларига сайланиш ҳуқуқига эга эмас. Умумий

¹ А. Х. Саидов. Қиёсий конституцияшунослик. Т., 1993, 52-бет.

сайлов ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналарида, касалхоналарда, туғруқхоналарда, санаторийларда ва бошқа шифохоналарда, кемаларда, йирик темир йўл станцияларида, аэропортларда ва шу сингариларда сайлов участкаларини ташкил этиш йўли билан ҳам таъминланади. Тегишли органлар сайлов участкаларини тўзиш ва овоз бериладиган жойларни белгилаш вақтида сайловчилар учун энг мақбул қулайлик вужудга келтириш зарурлигини кўзда тутати.

Сайлов дам олиш куни ўтказилади. Халқ депутатларига сайлов билан боғлиқ харажатлар давлат ҳисобидан бўлиб, бу қоида сайлов тўғрисидаги қонунларда мустаҳкамлаб берилган. Сайлов ўтказиш учун энг яхши жамоат биноси ажратиб берилди. Фуқароларнинг ўз сайлов ҳуқуқини амалга оширишига ҳеч нарса халақит бера олмайди.

Қонунда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини бузганликда айбдор шахсларни жавобгарликка тортилиши назарда тутилган. Умумий сайлов ҳуқуқининг кенг кафолатланганлиги фуқароларнинг овоз беришда деярли ёппасига иштирок этишларини таъминлайди.

Иккинчиси — тенг сайлов принципи. Сайлов тизимининг демократик моҳияти сайловнинг умумий бўлишида, яъни барча фуқароларнинг сайловда иштирок этишидагина эмас, шунингдек, сайловнинг тенг бўлишида ҳамдир. Умумий ва тенг сайлов принциплари ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Умумий сайлов бўлмаса, тенг сайлов ҳам бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддасида ҳамда Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги Қонуннинг 3-моддасида: “Ҳар бир фуқаро сайловчи бир овозга эга. Ўзбекистон Республикаси фуқарolari ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкый мавқеи, ирқи ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъий назар тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар”, деб белгиланган.

Сайлов ҳуқуқининг тенглиги, сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатига киритилиши ва овоз бериши билан таъминланади.

Учинчиси — тўғридан-тўғри сайлов принципи. Ўзбекистон Республикасида сайлов умумий ва тенг бўлибгина қолмай, шу билан бирга тўғридан-тўғри ҳамдир, яъни вакиллик органларига депутатлар тўғридан-тўғри сайланади, халқ депутатларининг барча вакиллик органларга фуқаролар бевосита сайлайдилар. Тўғридан-тўғри сайлов тўғридан-тўғри бўлмаган сайловдан шу

билан фарқ қиладики, биринчи ҳолда депутат сайловчилар томонидан бевосита хоҳиш-иродаларини эркин ифода этишлари йўли билан сайланади.

Тўғридан-тўғри сайловларнинг жорий этилиши сайловчиларнинг депутат билан бевосита алоқасини кучайтиради. Тўғридан-тўғри сайлов кўп босқичли сайловдан шу билан фарқ қиладики, бунда сайловчилар ўз депутатини яқин биладилар, ундан ҳисоб бериб туришини талаб қила оладилар.

Тўртинчиси — яширин овоз бериш принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддасида Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайловлар яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Сайловчиларнинг сайловларда яширин овоз беришлари демократияни амалга ошириш шаклларида биридир. Зеро, бундай овоз беришда ҳуқуқлар ўз хоҳиш-истакларини эркин ифода этиш имкониятига эга бўладилар.

Конституцияда сайлов ҳуқуқининг принципларини мустақамланиши Ўзбекистон Республикасида сайловчилар учун барча имкониятларнинг яратилганлиги, уларнинг сайловларда қатнашиш ҳуқуқлари ҳеч қандай цензлар билан чекланмаганлиги ва фуқароларнинг давлатни идора этишда фаоллиги ошганлигининг яққол намунаси.

3-§. Сайловлар ва уларни ўтказиш тартиби

Депутатлар сайлови олдинги чақириқ вакиллик органлари депутатларининг ваколат муддати тугашига кечи билан уч ой қолганда Олий Мажлис томонидан тайинланади. Олий Мажлис вакиллик органларига сайлов тайинлаганидан кейин уч кун ичида сайлов куни тўғрисида матбуотда маълум қилинади. Олий Мажлисга депутатлар сайловни ўтказувчи сайлов округлари, Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси раисининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг тақдимномасига биноан Марказий сайлов комиссияси томонидан тузилади. Сайлов округларининг чегаралари Қорақолпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг маъмурий-ҳудудий тузилишини инобатга олган ҳолда белгиланади. Сайлов округлари, қоида бўйича, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади. Ҳар бир сайлов учун сайлов округига

тўғри келадиган сайловчилар нормаси Олий Мажлис томонидан белгиланади.

Марказий сайлов комиссиясининг қарори асосида сайлов округларининг рўйхатини уларнинг чегаралари ва сайловчилар сонини кўрсатилган ҳолда сайлов тайинланганидан кейин кечи билан ўн беш кун ичида эълон қилади. Сайлов округи — сайлов ўтказиш учун Конституция ва сайлов тўғрисидаги қонунлар асосида белгилаб қўйилган ҳудудий сайлов бирлигидир.

Депутат қайси округдан сайланган бўлса, у шу округ аҳолисининг вакили деб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонунга асосан, Олий Мажлисга сайлов ўтказиш учун икки юз эликта сайлов округи тузилади.

Ўзбекистон Республикаси маҳаллий халқ депутатлар кенгашларига сайлов тўғрисидаги қонунга асосан халқ депутатлар вилоят ва Тошкент шаҳар кенгашларига депутатлар сайлашда 60 тадан сайлов округлари тузилади. Халқ депутатлари туман ва шаҳар кенгашларига депутатлар сайлашда 30 тадан сайлов округи тузилади.

Ҳар бир сайлов округидан битта депутат сайланади. Ўзбекистон Республикасида сайловларни ташкил қилиш ҳудудий принципга асосланади, шунинг учун сайловлар сайлов округлари орқали амалга оширилади.

Сайлов тўғрисидаги қонунларга асосан сайлов участкалари шаҳар, туман ҳокимларининг тақдимномасига асосан округ сайлов комиссиялари томонидан тузилади. Ҳарбий қисмларда сайлов участкалари қисмлар ёки ҳарбий қўшилмалар командирларининг тақдимномасига биноан округ сайлов комиссиялари томонидан тузилади. Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида сайлов участкалари Ташқи ишлар вазирлигининг тақдимномасига биноан Марказий сайлов комиссияси томонидан тузилади.

Сайлов участкалари сайлов тайинлангандан кейин ўттиз кундан кечикмай тузилади. Сайлов участкалари камида 20 нафар ва кўпи билан 3000 нафар сайловчилардан иборат қилиб тузилади. 1999 йил 5 декабрда Олий Мажлисга бўлиб ўтган сайловларда 7723 та участка сайлов комиссияси тузилган эди.

Ўзбекистон Республикасида сайловни ташкилий равишда ўтказиш учун қуйидагича сайлов комиссиялари ташкил этилди:

1. Марказий сайлов комиссияси;

2. Округ сайлов комиссияси;

3. Участка сайлов комиссияси.

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис депутатлари сайловларини, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Референдумини ташкил этиш ва ўтказиш учун тузилади ҳамда у ўз фаолиятини доимий асосда амалга оширади.

Марказий сайлов комиссияси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, Сайлов тўғрисидаги қонунларга, референдум тўғрисидаги қонунга ва бошқа қонунларга амал қилиб иш олиб боради. Марказий сайлов комиссияси Олий Мажлис томонидан ўн беш нафар аъзодан иборат таркибда тузилади. Марказий сайлов комиссиясининг аъзолари Қорақолпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар кенгашларининг тавсияси бўйича Олий Мажлис томонидан тасдиқланадилар. Марказий сайлов комиссиясининг раиси комиссия аъзолари орасидан Президентнинг тақдимномаси билан комиссия мажлисида сайланади. Раиснинг ўринбосари ва комиссия котиби комиссия аъзолари орасидан комиссия мажлисида сайланадилар. Марказий сайлов комиссияси республика ҳудудида сайлов тўғрисидаги қонуннинг ижро этилишини назорат қилади ва унинг ҳамма жойида бир хилда қўлланилишини таъминлайди. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонуннинг 11-моддасида тўлиқ кўрсатилган.

Округ сайлов комиссияси сайлов эълон қилингандан кейин Марказий сайлов комиссияси томонидан йигирма кундан кечикмай раис, раис ўринбосари, котиб ва яна камида 6 нафар аъзодан иборат таркибда тузилади. Округ сайлов комиссияларининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонунда тўлиқ кўрсатилган. Сайлов округи сайлов тўғрисидаги қонуннинг ижросини назорат қилади, сайлов участкаларини тузади ва уларга раҳбарлик қилади, депутатликка номзодларга сайлов компаниясида иштирок этишлари учун тенг шароит яратилишини таъминлайди, Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган депутатликка номзодлар тўғрисидаги маълумотларни эълон қилади ва бу номзодларга тегишли гувоҳномалар беради, сайлов округи бўйича сайлов натижаларини аниқлайди ва Марказий сайлов

комиссиясига тақдим этади ҳамда қонунда кўрсатилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Участка сайлов комиссиясини округ сайлов комиссияси тузади. Участка сайлов комиссияси сайлов тайинлангандан кейин эллик кундан кечикмай 5-19 нафар аъзодан, шу жумладан, раис, раис ўринбосари ва котибдан иборат таркибда тузилади. Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳудудида участка сайлов комиссияси раиснинг вазифаларини идора раҳбари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси вакиллик органлари сайловларига тайёргарлик кўриш, овоз беришни ташкил қилиш ва берилган овозларни санаб чиқиш учун сайлов участкаларига бўлинади. Участка сайлов комиссияси аҳолини сайлов куни ва овоз бериш жойи тўғрисида хабардор қилади. Овоз бериш бинolari ва сайлов қутилари ҳамда бошқа сайлов ашёлари тайёрлаб қўйилишини таъминлайди. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонунда участка сайлов комиссиясининг ваколатлари тўлиқ кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасида сайловга тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказиш билан боғлиқ бўлган тадбирлар орасида депутатликка номзодлар кўрсатиш энг муҳим ва маъсулиятли тадбирлар ҳисобланади.

Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш сайлов куни тайинланганидан кейин йигирма бешинчи кундан эътиборан бошланади ва сайловга қирқ беш кун қолганида тўхтатилади. Олий Мажлис депутатлигига номзодлар сиёсий партияларнинг юқори органлари томонидан ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари сессияларида ҳамда фуқаролар гуруҳи Олий Мажлис депутатлигига нозод кўсатиш учун тегишли сайлов округининг камида юз нафар сайловчисидан иборат ташаббускор гуруҳ тузиши мумкин ва депутатликка номзод кўрсатиш ҳуқуқига эгадир.

Сиёсий партия сайлов эълон қилган кундан камида олти ой олдин Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган бўлса, депутатликка номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга.

Сиёсий партиялар, вакиллик органлари ва сайловчилар ташаббускор гуруҳлари Олий Мажлисга 250 та номзод кўрсатиш ҳуқуқига эгадирлар. Депутатликка кўрсатилган номзод фақат битта округдан ўтиши мумкин. Депутатликка номзод танлашни

сиёсий партиялар, ҳокимиятнинг вакиллик органлари ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг ўзлари ҳал этадилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов депутатликка номзодларга қўйиладиган талаблар ҳақида тўхтаб, қўйидагиларни таъкидлайди: "Депутат бўлишни истаган одам, аввало, ҳалол-поклиги, маънавий етуклиги, теран билими, қобилияти, эл-юрт манфаатини шахсий манфаатидан устун қўйиш каби хусусиятлари билангина сайловчиларнинг ишончига сазовор бўлиши мумкин".¹

Сиёсий партиялар фақат ўз партияси аъзоларигина эмас, балки партиясизларни ҳам депутатликка номзод этиб кўрсатишлари мумкин. Қўйидагилар Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинмайдилар:

1. Қасддан содир этилган жиноят учун илгари судланган фуқаролар.

2. Сайлов тайинланган кунга қадар беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшамаган фуқаролар.

3. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги ва бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари.

4. Диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари.

5. Ҳукумат аъзолари, судьялар, бош прокурор ва прокуратура органларининг мансабдор шахслари, вазирликлар, идоралар раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, ҳокимият ижроия органларининг мансабдор шахслари (вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг ҳокимларидан ташқари) депутат этиб сайлангудек бўлсалар, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисида ариза берганлари тақдирдагина Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинадилар.

Депутатликка номзодларни рўйхатга олиш сайловга ўттиз беш кун қолганда тўхтатилади. Депутатликка номзодлар Марказий сайлов комиссияси рўйхатга олганидан кейин беш кун ичида депутатликка номзод тўғрисидаги маълумот округ сайлов комиссияси томонидан маҳаллий матбуотда эълон қилинади. Депутатликка номзодлар кўрсатиш, номзодни кенг муҳокама

¹ И. А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8- том. Т., «Ўзбекистон», 2000, 63-бет.

қилиш сайловолди муҳим босқичи ҳисобланади. Депутатликка номзодлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан бошлаб сайловолди ташвиқотлар бошланади.

Олий Мажлис депутатлигига номзод бештагача ишончли вакилга эга бўлиши мумкин. Маҳаллий вакиллик органларига депутатликка номзодлар учтагача ишончли вакилга эга бўлиши мумкин. Ишончли вакиллар номзод депутат этиб сайланиши учун ташвиқот ишлари олиб борадилар. Ишончли вакилларни депутатликка номзодларнинг ўзи танлайди ва уларни рўйхатга олиш учун тегишли округ сайлов комиссиясига тақдим қилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳокимият вакиллик органларига сайловчилар рўйхатини участка сайлов комиссиялари тузادилар ва уни ҳар бир участкада тегишли участка сайлов комиссиясининг раиси ва котиби имзолайди.

Сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатига киритилиши мумкин. Участка сайлов комиссияси сайловчилар рўйхатларини тузиш ишига жамоатчилик вакилларини жалб қилиш асосида иш олиб борадилар.

Сайлов кунигача ёки сайлов ўтказилаётган кунда 18 ёшга тўлган барча фуқаролар сайловчилар рўйхатига киритилади.

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, санаторийлар, қасалхоналарда, инвалидлар уйларида, дам олиш уйларида ва бошқа даволаш муассасаларида тузилган сайлов участкалари бўйича сайловчиларнинг рўйхатлари мазкур муассасалар раҳбарларининг тақдим этилган маълумотлари асосида тузилади.

Ҳарбий қисмларда сайловчилар рўйхатлари ҳарбий қисмларнинг командирлари тақдим этган маълумотлар асосида тузилади.

Сайловчилар рўйхатида ҳар бир сайловчининг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили ва турар жойи кўрсатилади. Сайловчилар рўйхати сайловга 15 кун қолганда сайлов участка ҳудудида ҳамма танишиши учун тақдим қилинади. Сайловчилар рўйхатидан тушиб қолдирилган сайловчилар участка сайлов комиссиясига арз қилиши мумкин. Участка сайлов комиссияси йигирма тўрт соат ичида уни кўриб чиқиб, сайловчилар рўйхатига киритади. Участка сайлов комиссиялари рўйхатлар билан танишиладиган жойни ва вақтни сайловчиларга хабар қилади. Агар сайлов комиссияси нотўғри қарор қабул қилса, бу ҳолда сайловчи сайлов комиссияси

қарори устидан қонунда кўрсатилган тартибда судга шикоят қилиши мумкин.

Сайлов бюллетенлари сайловга камида уч кун қолганда етказиб берилади. Сайлов бюллетенлари участка сайлов комиссияларига қатъий ҳисоб билан берилади. Сайлов бюллетенлари давлат тилида, шунингдек, округ сайлов комиссиясининг қарорига биноан сайлов округи аҳолисининг кўпчилиги муомала қиладиган тилларда нашр этилади.

Сайлов тўғрисидаги қонунларга биноан сайлов куни овоз бериш эрталаб соат 6.00 дан кечқурун 20.00 гача ўтказилади. Овоз бериш одатда махсус ажратилган бинода ўтказилади. Шунинг учун овоз берадиган жойлар жиҳозлаб қўйилади, сайлов бюллетенлари бериладиган жой белгиланади ва сайлов қутилари ўрнатилади.

Сайлов қутилари шундай ўрнатиладики, овоз берувчилар унинг олдига бориш учун яширин овоз берадиган кабина ёки хоналар орқали ўтадилар. Овоз бериш кабиналари ёки хоналарининг нечта бўлиши сайлов участкаларидаги сайловчиларнинг сонига қараб белгиланади. Сайловчи овоз бериш биносига келгач, участка сайлов комиссиясининг аъзосига ўз шахсини тасдиқловчи ҳужжатни кўрсатади ҳамда сайловчилар рўйхатига имзо қўяди. Шундан кейин унга сайлов бюллетени берилади. Агарда сайловчи бир сабабга кўра сайловчилар рўйхатига фамилияси кирмай қолган бўлса, унинг шахси, фуқаролиги ва тўрар жойини тасдиқловчи ҳужжатга асосан сайловчилар рўйхати иловасига киритилади. Овоз бериш вақтида сайловчи қарши овоз бераётган номзодларнинг сайлов бюллетенидаги фамилияларини ўчиради.

Сайлов куни овоз бериш биноси участка сайлов комиссияси аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлгандагина очилади. Участка сайлов комиссияси сайлов кунидан олдин сайлов кунини ўтказиш учун ташкилий вазифаларни кўриб чиқади ва ҳар бир сайлов комиссияси аъзоси қандай ишларни бажариши керак, ариза ва шикоятларни қабул қилиш тартиби, тегишли маълумотларни ким тайёрлайди каби вазифалар олдиндан белгилаб олинади ва жавобгар аъзолар аниқланади. Участка сайлов комиссиясининг раиси соат 20.00 да овоз бериш тамом бўлганлигини эълон қилади. Овоз бериш тугагач, сайлов қутиларини очишдан олдин участка сайлов комиссиясининг аъзолари иштирокида сайлов варақалари солинган ёпиқ конвертлар қутиларга ташланади, фойдаланилмаган барча сай-

лов бюллетенлари участка сайлов комиссияси томонидан санаб чиқилади ва бекор қилинади. Участка сайлов комиссияси шу участкада овозга қўйилган барча сайлов участкаси бўйича сайлов натижаларини алоҳида-алоҳида баённома ёзади. Округ сайлов комиссияси участка сайлов комиссиялари юборган сайлов баённомага асосан округ бўйича берилган овозларни ҳисоблаб чиқади. Депутатликка номзод округдаги барча сайловчилар овозларининг ярмидан кўпроғини олган тақдирдагина сайланган деб ҳисобланади.

Округ сайлов комиссияси ҳокимият вакиллик органи депутати қилиб сайланганлик тўғрисидаги гувоҳнома беради. Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссияларидан олинган баённомалар ҳамда сайлов тўғрисидаги қонунлар асосида қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

1. Республика бўйича сайловчиларнинг умумий сонини;
2. Сайлов бюллетенлари ва варақалари олган сайловчиларнинг сонини;
3. Овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг сонини;
4. Ҳар бир депутатликка номзодни ёқлаб ва унга қарши берилган овозларнинг сонини;
5. Депутатликка номзодлар кўрсатилган ҳар бир сиёсий партияни ёқлаб берилган овозларнинг умумий сонини;
6. Ҳақиқий эмас деб топилган сайлов бюллетенлари ва варақалари сонини аниқлайди.

Овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг ярмидан кўпининг овозини олган Олий Мажлис депутатлигига номзод сайланган деб ҳисобланади. Агар сайловчиларнинг рўйхатига киритилган сайловчиларнинг ярмидан ками сайловда иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган деб ҳисобланади.

Агар сайлов округи бўйича иккитадан ортиқ номзод овозга қўйилган бўлса ва улардан биронтаси ҳам кўпчилик овозни ололмаса, яъни депутат бўлиб сайланмай қолса, округ сайлов комиссияси энг кўп овоз олган икки нафар номзодни округда такрорий овозга қўйишни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бу қарор Марказий сайлов комиссиясига юборилади. Марказий сайлов комиссиясининг қарори асосида икки ҳафта ичида такрорий овоз бериш ўтказилади.

Сайлов округи халқ депутатлигига кўпи билан иккита номзод овозга қўйилган бўлса ва улардан биронтаси ҳам белгиланган миқдорда овоз ололмай сайланмаган бўлса ёки сайлов округи бўйича овоз беришга умумий сайловчиларнинг ярмидан

ози қатнашганлиги учун шу округда сайлов бўлмаган деб ҳисобланса ёхуд сайлов ҳақиқий эмас топилса, Марказий сайлов комиссияси тегишли округ сайлов комиссиясига шу округда такрорий сайлов ўтказишни топширади.

Ўзбекистон Республикаси ҳокимият вакиллик органига сайланган айрим депутатларнинг ваколатларини ҳақиқий эмас деб топилган тақдирда, сайловчилар томонидан депутат чақириб олинганда ва бошқа сабабларга кўра депутатлик ваколатлари муддатидан олдин тўхтатилган ҳолларда тегишли сайлов округларида янги сайлов ўтказилади. Халқ депутати ўрни бўшаб қолганда унинг ўрнига сайлов Марказий сайлов комиссияси томонидан сайлов кунидан камида бир ой олдин белгиланади ва сайлов тўғрисида қонунлар талаблари асосида сайлов ўтказилади. Округ сайлов комиссияси бўшаб қолган депутатлар ўрнига сайлов ўтказишда округ сайлов комиссиялари сайлов кунига йигирма беш кун қолганида тузилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг ваколат муддати бир хил — беш йил бўлганлиги учун депутатлик ўрни вакиллик органининг ваколат муддати тугашига олти ойдан кам вақт қолганда бўшаб қолса, янги депутат сайлови ўтказилмайди. Округ сайлов комиссиялари сайлов бўлиб ўтгандан кейин депутат бўлиб сайланган депутат тўғрисида Марказий сайлов комиссиясига баёнот беради. Марказий сайлов комиссияси баёнотни олгандан кейин сайланган депутатларни рўйхатга олади, бу ҳақда депутатни хабардор қилади ва Марказий сайлов комиссияси ўн кун ичида сайланган депутатлар тўғрисида эълон қилади.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги даврида икки марта вакиллик органларига сайловлар ўтказилди, ҳар қандай давлат ўз эркини, ҳуқуқини қўлга киритар экан, унда давлат ҳокимиятини амалга оширилиши вақт ўтган сари ривожланиб такомиллашиб боради ҳамда янги ислохотларга талаб ва эҳтиёжлар ортади. Бизга маълумки, 2002 йил 27 январда бўлиб ўтган референдум натижасида Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимиятини амалга оширилишида муҳим ўзгаришлар юз берди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақириқ, саккинчи сессиясида "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги конституциявий Қонуни қабул қилинди. Бу эса юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Ўзбекистон ҳаётида давлат бошқарувини амалга оширилиши борасида туб ислохотларни бошлаб берди.

Давлат ҳокимияти органларини шакллантириш тартиби жамият аъзоларининг диққат эътиборида бўлиб, ҳозирги кунда ҳам ҳар доимгидан кўра, кўпроқ эътиборни ўзига жалб этмоқда.

Жамият ҳаётидаги ўзгаришлар ва жамият муносабатларидаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-маданий алоқалар ривожини, ҳар бир шахснинг ижтимоий дунёқарашига таъсир этиб, унинг сиёсий-ҳуқуқий онгини шаклланишига олиб келмоқда. Шундай жараёнлардан бири, албатта, сайловга бўлган муносабатларда кўринади.

Демократик жараёнларнинг изчил ривожини ўзбек халқининг асрий орзуларини юзага чиқишига омил бўлиб келмоқда.

"Советлар даври"даги сохта сайловлар мазмунини чуқур англаган халқимиз, ўз тақдирини ўзи белгилаш имконига эга бўлганидан сўнг, ҳақиқий халқ ҳокимиятчилиги тамойилини ўз ҳаётларида кўриш мақсадида, давлат ҳокимиятининг манбаи фақат ўзи эканлигига ишонч билан қараб, бугунги сиёсий жараёнларда фаол иштирок этмоқдалар.

Сайлов институти конституциявий ҳуқуқнинг асосий институти бўлиб, бевосита ва билвосита демократия шаклларидадан бири ҳисобланади.

Халқ давлат ҳокимиятини ўзи шакллантирар экан, келажак тақдирини ҳам шу ҳокимиятга ишониб топширади.

Шунинг учун ҳам сайлов жараёнларини ҳуқуқий тартибга солиниши ва демократик-принципларга мос равишда такомиллаштириши кўзланган мақсадга эришишда муҳим воситадир.

Ўзбекистон Конституциясида белгиланган сайлов ўтказиш тамойилларини ҳаётга кенг ва чуқур тадбиқ этиш юқорида кўрсатиб ўтилган конституциявий қонуннинг 3-моддасида белгиланган норма жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

"Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқори Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишлича уларнинг конституциявий ваколат муддати тугайдиган йилда — декабрь ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбасида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови ҳамда давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов муддатлари бир пайтга тўғри келиб қолган тақдирда давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ваколат муддати бир йилга узайтирилади."¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақирғи, саккизинчи сессиясида қабул қилинган "Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонунининг 3-моддаси. «Халқ сўзи» газетаси. 2002 йил 12 апрел.

Шундай қилиб, ушбу модда Президент сайловини, Олий Мажлиснинг қуйи палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлардаги давлат ҳокимиятининг вакиллик органларига ўтказиладиган сайловларни аниқ маълум кунда ўтказилишини белгилаб берди. Ушбу органлар ваколат муддати тугайдиган йил сайлов йили ҳисобланиб, шу йилнинг декабр ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбаси сайлов ўтказиладиган кун деб олинди. Бунга ҳам маълум бир асослар бор. Аввало, декабр йилнинг яқунловчи ойи ҳисобланганлиги учун, сайловчиларнинг йиллик режадаги асосий вазифалари бажарилган бўлади.

Якшанба куни сайлов куни деб белгиланиши ҳам аксарият давлатларда белгиланган. Масалан, Германия Федератив Республикаси қонунчилиги сайловни якшанба ёки иш куни ҳисобланмаган кунда ўтказишни тақазо этади. Чунки, якшанба куни сайловчиларнинг деярли барчаси ўзларининг доимий истиқомат жойларида бўлиб, сайлов участкалари сайловчиларнинг доимий яшаш жойини ҳисобга олиб, ташкил қилинади. Маълумки, сайлов участкалари, сайловчиларнинг бевосита эркини-иродасини белгиловчи овоз бериш жойидир. Сайловни иш кунига тўғри келиши давлатнинг иқтисодий манфаатларини бироз бўлсада чеклаши мумкинлиги эътиборга моликдир. Қолаверса, фуқароларнинг индивидуал (шахсий) манфаатларини ҳам ҳисобга олиб сайловнинг якшанба куни ўтказилиши мақсадга мувофиқ деб топилган.

Ушбу юқорида кўрсатиб ўтилган қонуннинг моддасида белгиланганидек, учинчи ўн кунликнинг биринчи якшанбаси декабрнинг қуйидаги кунларига тўғри келиши мумкин: 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27.

Демак, сайловлар янги йил кириб келишидан камида 3—4 кун олдин ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақириқ VIII сессиясида қабул қилинган конституциявий Қонун давлат бошлиғи ҳамда вакиллик органлари сайланадиган вақтни бир даврда бўлмаслигини таъминлашга қаратилган ушбу саъй-ҳаракатдан кўзланган мақсад қуйидагиларда кўринади:

— биринчидан, сайловчилар бир вақтнинг ўзида давлат ва ижро ҳокимиятига бошчилик қилиш лозим бўлган Президентни ҳамда давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари депутатларини танлаб олиши орқали вужудга келиши мумкин бўлган салбий ҳолатларни олдини олишди. Масалан, миллат хавфсизлигини

таъминлаш, табиий фавқуллода кутилмаган ҳолатлар ва иқтисодий муаммолар юзага келган даврлардаги сайловлар салбий оқибатларни юзага келтириши мумкин;

— иккинчидан, турли даврда шаклланган ҳокимият тармоқлари турли сиёсий-ҳуқуқий-фалсафий фикрларга эга бўлиб мавжуд муаммолар ечимини топишга турлича ёндашишлари туфайли жамият ва давлат ҳаётини ривожига ижобий ҳиссаларини қўшадиган муқобил тизимни яратади;

— учинчидан, ҳокимият бор жойда муҳолиф кучлар мавжудлигини ҳисобга олсак, муҳолифат ҳам у ёки бу ҳокимият тармоғидан ўрин олишга доимий ҳаракат қилишга шарт-шароит яратилади;

— тўртинчидан, демократик мамлакатларнинг давлатчилик тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳокимият тармоқларининг турли даврларда шаклланиши ва миллий хусусиятлари инобатга олинган ҳолда давлат ҳокимиятининг тақсимланиши давлат органларининг бирини-бири тийиб туриш ҳамда мувозанатда ушлаш тамойилини таъминлашига қаратилган тадбирлардан бири ҳисобланади.

Умуман олганда, сайлов ўтказиш муддатларини аниқ белгиланиши демократик жараёнларни узлуксизлигини таъминлайди, халқимизнинг сиёсий ҳуқуқий қарашларини янада кенгайтиради ва сайловлар боғлиқ орзу истакларимизни рўёбга чиқишида амалий ёрдам беради. Шунингдек, "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги конституциявий Қонуннинг 6-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг юқори палатаси — Сенатни ташкил этилиш принциплари мустақамланган:

"Сенат ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенат аъзоларидан (сенаторлардан) таркиб топади.

Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда — олти кишидан сайланадилар. Сенатга сайлов Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисла-рида мазкур депутатлар сайланганидан сўнг бир ой ичида улар орасидан яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ва

алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Сенат аъзоси бўлиши мумкин.

Сенатнинг ваколат муддати — беш йил."

Мазкур моддага биноан Олий Мажлиснинг юқори палатаси Сенат деб номланиди. «Сенат» термини юридик атама сифатида кўпчиликка таниш бўлган, деярли барча илмий, сиёсий, ҳуқуқий адабиётларда парламентнинг юқори палатаси Сенат деб аталади. АҚШ, Франция, Италия каби давлатлар парламентларининг юқори палатаси ҳам расман «Сенат» номи билан дунёга машҳур бўлган.

Сенат — юқори палата сифатида барча федератив давлатларда мавжуд, у федерация субъектларининг вакилларидан иборат тарзда тузилиб, парламентнинг мустақил таркибий тузилмаси ҳисобланади. Аввало, АҚШ давлат тарихида илк бор, федерация субъектларининг манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида тузилган парламентнинг юқори палатаси кейинчалик бошқа федератив давлатлар парламентларининг ташкил этилишида намуна бўлди. Унитар давлатларнинг аксарият кўпчилигида маъмурий-ҳудудий бирликларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида, юқори палата — Сенат ҳудудий бирликларнинг вакилларидан иборат тарзда тузилади. Бунга Италия, Франция давлатларининг парламентлари мисол бўла олади.

Олий Мажлис юқори палатаси Сенатнинг ташкил этилиши Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлар халқ депутатлари кенгашларининг ҳар бирдан вакил қилиб юбориладиган аъзолардан иборат таркибда тузилади. Ҳар бир маъмурий-ҳудудий бирлик, тенглик тамойили асосида ўзларининг олти нафардан иборат вакилларини халқ депутатлари кенгашлари депутатлари оладиган Сенат аъзолигига сайлайдилар.

Сенатга сайланадиган аъзолар номзодини кўрсатувчи органлар, фақат ўз таркибига кирган депутатлар орасидан Сенат аъзолигига номзод танлаб олиш ҳуқуқига эга эканлиги кўрсатилган. Демак, сайлов асосида сенатор бўладиган шахс, аввало тегишинча туман, шаҳар, вилоят ёки Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси депутати бўлиши лозим.

Ушбу моддага биноан Сенат аъзолигига номзод ҳар бир вилоятда тегишинча вилоят ҳамда шу вилоят ҳудудидаги шаҳар ва туманлар вакиллик органлари депутатларининг қўшма мажлисида кўрсатилади, қўшма мажлис аъзолари ўз ораларидан олти нафар депутатни Сенат аъзолигига вилоят вакиллари сифатида сайлайди.

Тошкент шаҳри ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси ҳам ўз ҳудудий вакиллик органлари депутатларининг қўшма мажлисида олтитадан ўз вакилларини сайлаб Сенат таркибига киритади.

Демак, вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикасининг ҳар биридан олтитадан сайлаб олинган жами — 84 нафар маҳаллий кенгаш депутати сайлов асосида Олий Мажлиснинг юқори палатаси — Сенат аъзоси (сенатор) ҳисобланади.

Сенат таркибини шакллантиришда тайинлаш принципи асосида ҳам ўн олти нафар кишини Сенат таркибига киритиш белгиланган.

Сенат таркибига Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланадиган ушбу номзодликка талаблар шундан иборатки, номзодлар мамлакат аҳамияти даражасидаги амалий тажрибага эга бўлган, элу юртнинг ҳурмати, эътибори ва ишончини қозонган, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидан бохабар шахслар бўлиши лозим. Шундай шахслар давлат бошлиғи томонидан танлаб олиниб, тайинланадиган сенаторлар Сенат фаолиятида катта хизмат кўрсатиши табиий ҳол. Шу билан бирга ушбу таркибдан ўрин олган шахслар маъмурий-ҳудудий бирликлар вакиллариининг ҳудуд манфаатлари борасидаги тортишув ҳамда бахслар ечимини топишида амалий ёрдам беради. Бинобарин элнинг нуфузли вакиллари бўлмиш сенаторлар, давлат бошлиғи сингари, халқ ва давлат манфаатларининг муштараклигини таъминлаш, мамлакат тақдири, келажаги масалаларида ҳам улкан масъулиятни ўз зиммаларига оладилар.

Хорижий давлатларда тайинлаш усули орқали юқори палата таркибини шакллантириш ГФР, Канада, Иордания мамлакатларида мавжуд.

Сенат аъзоси бўлиш учун номзодга нисбатан баъзи бир талаблар мавжуд. Бу эса сайлов кунига қадар 25 ёшга тўлган, шу билан бирга, Ўзбекистон ҳудудида камида 5 йил муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган шахсларгина Сенат аъзоси бўлиш ҳуқуқига эга бўлади.

рини тинглашга ҳақли. Депутат ўз вазифаларини бажармаган, белгилаб қўйилган иш тартибини бузган тақдирда унинг хулқи тўғрисидаги масала тегишли ҳокимият вакиллик органи ёки унинг топшириғига кўра бошқа орган ёхуд комиссия томонидан кўриб чиқилиши мумкин.

Депутат ҳокимият вакиллик органида фаолият олиб боради.

Бу дегани — депутат тегишли ҳокимият вакиллик органининг сессияларида, ўзи сайланган қўмиталар ва комиссияларнинг мажлисларида қатнашиши, уларнинг ишида фаол иштирок этиши шарт.

Депутат тегишли ҳокимият вакиллик органининг сессиясида кўриб чиқиладиган барча масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ва қонунларда ўрнатилганидек, депутатнинг вазифаси вакиллик органининг ўзида фаол қатнашишдан, уларнинг топшириқларини бажаришдан, вакиллик органининг қарорларини амалга оширишни ташкил қилиш, давлат органларининг, корхоналар ва ташкилотларнинг иши устидан назорат ўрнатишдан иборат.

Депутат сессияга ўз вақтида келишга ва сессиянинг охиригача унинг ишида иштирок қилишга мажбурдир.

Депутат вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш, вакиллик органи муҳокама қиладиган ҳамма масалалар юзасидан ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланди. У вакиллик органи кўриб чиқадиган масалаларни таклиф этиш, сессиянинг кун тартиби масалаларини кўриб чиқиш ва муҳокама қилиш тартиби юзасидан таклифлар киритиш, музокараларда қатнашиш ҳуқуқига эгадир. Олий Мажлиснинг депутатлари қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадирлар.

Депутатлар музокараларда сўзга чиқиб, қонунлар ёки қарорларни муҳокама қиладилар, тегишли давлат органлари ва улардаги мансабдор шахсларнинг ишидаги камчиликларни кўрсатиб танқид қиладилар, ўз таклифлари ва мулоҳазаларини айтадилар.

Депутатнинг сўров билан мурожаат қилиш ҳуқуқи вакиллик органи назоратининг муҳим шаклидир. Депутат бошқарувнинг қайси органларига ва мансабдор шахсларга сўров йўли билан мурожаат қилган бўлса, улар одатда вакиллик органининг шу сессиясида жавоб беришлари, бу сессияда сўровга жавоб бериш имконияти бўлмаган тақдирда қонунда белгиланган муддатларда жавоб беришлари шарт.

Сўров депутатнинг талабидир. Депутат ёки бир гуруҳ депутатларгина сўров йўли билан мурожаат қила оладилар. Депутат ўзининг сўров ҳуқуқини сессияда амалга оширади. Сўров одатда тегишли органлар ва мансабдор шахсларнинг хизмат бурчларини, давлат органларининг қарорларини бажармаганлиги ёки тегишлича ижро этилмаганлиги хусусида улар олдига кўйиладиган даъволар ҳисобланади.

Депутат ўз сайлов округида ҳам фаолият олиб боради. Депутат вакиллик билангина эмас, балки сайлов округидаги бошқа давлат, жамоат органлари ва фуқаролар билан муносабатларда ҳам давлат ҳокимиятининг вакили сифатида иш кўради. Сайлов округи депутатнинг кундалик мураккаб ва кўп қиррали иш жойидир. Депутат Олий Мажлис қабул қилган қонунларни фаол амалга оширувчи, ташкилотчиси сифатида иш олиб боради.

Депутат сайловчилар билан доимо алоқа боғлаб вакиллик органининг иши ҳақида хўжалик ва ижтимоий-маданий курилиш режалари ҳамда сайловчиларнинг мурожаатлари қандай бажарилаётганлиги тўғрисида уларга ахборот бериб туради. Депутатлар сайловчиларни қонунлар, қарорлар билан ўз вақтида таништириш, бу қонунлар ва қарорларнинг моҳиятини тушунтириб бериш, фуқароларни ана шу қонун ва қарорларни бажариш йўлида уюштириш ҳамда қонун-қоидаларнинг ижросини ўз назоратига олиш учун аҳоли билан алоқа боғлайдилар ва бунда учрашувлар, йиғилишлар, суҳбатлардан, матбуот, радио, телевидение ҳамда оммавий ахборотнинг бошқа воситаларидан фойдаланадилар ҳамда бу соҳада фуқароларнинг жамоат ташкилотларига таяниб иш кўрадилар. Депутатларнинг сайловчилар билан ҳар қандай шаклдаги учрашувлари, шунингдек, меҳнат коллективларининг йиғилишларида, аҳоли кўнгилли ташкилотлари ишида иштирок қилишлари ҳам жамоатчилик фикрини ўрганишнинг муҳим воситасидир.

Сайловчилар кўпинча турли масалалар юзасидан давлат ва жамоат ташкилотларига, шунингдек, депутатларга мурожаат қиладилар. Давлат ҳокимиятининг вакили бўлмиш депутат қонунчиликни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилиши лозим. Сайловчиларни қабул қилишни уюштириш, уларнинг таклифлари, аризалари ва шикоятларини кўриб чиқиш депутатнинг муҳим вазифасидир.

Шу билан бирга сайловчилар ўзларининг шахсий, сиёсий, мулкий, меҳнат, уй-жой ҳуқуқлари ва бошқа ҳуқуқ ҳамда қонуний

манфаатларини рўёбга чиқариш билан боғлиқ аризалари билан, шунингдек, бу ҳуқуқ ва манфаатларнинг бузилиши ҳақидаги шикоятлари билан депутатларга мурожаат қиладилар.

Депутатнинг сайловчиларни мунтазам равишда қабул қилиб туриши, зарур чораларни кўриши, шикоятлар берилишига сабаб бўладиган ҳолатларни ўрганиши ва бартараф қилиши муҳим сиёсий ва амалий аҳамиятга эгадир. Бу фуқаролар томонидан қўйилган масалаларни ўз вақтида ҳал этишгина эмас, балки давлат ва жамоат органларига юбориладиган ариза ва шикоятлар сонининг анча қисқаришига ҳам кўмаклашади.

Олий Мажлис ва Жўқорғи Кенгес депутати вақти-вақти билан, аммо йилига камида бир марта, вилоят, туман, шаҳар Кенгаши депутати эса йилига камида икки марта ўз иши тўғрисида сайловчиларга ҳисобот бериб туриши ва ўзи сайланган ҳокимият вакиллик органининг иши ҳақида хабардор этиб бориши шарт. Депутатнинг ҳисоботи сайловчилар талаби билан ҳам ўтказилиши мумкин.

Депутатларнинг ҳисоботлари сиёсий жиҳатдан жуда муҳим тадбир бўлиб, уларнинг ўз сайловчиларига боғлиқ эканлигининг гаровидир. Депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонунда уқтириб ўтилишича, вакиллик органларининг ва уларга сайланган депутатларнинг сайловчилар олдида мунтазам ҳисоб бериб туриши, сайловчиларнинг ишончини оқламаган депутатларни муддатидан илгари чақириб олиш ҳуқуқи, хўжалик ташкилотларининг ишларидаги камчиликларни танқид қилиш тўла амалга оширилиши лозим. Депутатларнинг ўз сайловчилари билан мунтазам равишда учрашиб, уларга ҳисоб бериб туришларини ва сайловчилар билан яқиндан алоқа боғлашларини талаб этади.

Депутатларнинг сайловчилар олдида ҳисоб беришлари юзасидан қонунда белгиланган муддатлар бу тадбирнинг амалга оширилишига ёрдам беради. Депутат қуйи кенгашлар ва уларнинг органлари мажлисларида маслаҳат овози билан иштирок этишга ҳақлидир. Депутатнинг қонунчилик бузилган ҳолларда уни бартараф этиш талаби айниқса таъсирчандир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис депутатига, агар таътилга чиқмоқчи бўлса, депутат мақоми тўғрисидаги қонун асосида ҳар йили 36 иш кунига тенг ҳақ тўланадиган таътил берилади. Депутатлик мандатини бутун чоралар билан муҳофаза этиш мансабдор шахсларнинг депутатларга нисбатан суиистеъмол қилишларига йўл қўймаслик мақсадида қонун халқ сайлаган вакилларнинг дахлсизлигини кафолатлайди. Ўзбекистон Республикаси депутатнинг мақоми тўғрисидаги

қонуннинг 32-моддасига асосан депутатни жавобгарликка тортиш учун розилик олиш тартиби белгиланган.

Депутатни жиноий жавобгарликка тортиш, ҳибсга олиш ёки суд томонидан бериладиган маъмурий жазога тортишга Олий Мажлиснинг ва Жўқорғи Кенгеснинг, маҳаллий халқ депутатлари Кенгашининг розилигини, сессиялар ўртасида Олий Мажлис Кенгашининг, Жўқорғи Кенгес раисининг, тегишли ҳокимнинг розилигини олиш учун прокурор тақдимнома киритади. Тақдимномани юқори турувчи прокурор ҳам киритиши мумкин.

Олий Мажлис депутатига нисбатан жиноий иш фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан, Жўқорғи Кенгес депутати-га нисбатан эса — Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ёки Қорақалпоғистон Республикаси прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин. Ҳар бир депутатнинг депутатлик гувоҳномаси ва нишони бор. Депутатнинг ваколат муддати тамом бўлгунга қадар шу гувоҳнома ва депутатлик нишонидан фойдаланади.

XXV БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚОНУН ЧИҚАРИШ ҲОКИМИЯТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Қонун чиқарувчи ҳокимият тушунчаси ва уни ташкил қилиш тартиби

Ўзбекистон мустақил тараққиёт мобайнида умуминсоний қадриятлар ва бой миллий анъаналар билан йўғрилган ўзига хос ривожланиш йўлини аниқлаб олди. Шу асосда давлат-ҳуқуқий амалиётда жаҳон парламентаризмининг бой тажрибасидан унумли фойдаланиб, республика конституциявий тизимида халқ ҳокимиятчилиги, ҳокимиятларнинг бўлиниши принципларига мос давлат органлари тизимини шакллантирди.

Инсоният ҳуқуқий тафаккурининг маҳсули ҳисобланган ҳамда жамиятнинг умуммиллий вакиллик муассасаси сифатида дунёга келган парламент узоқ йиллар давомидаги тарихга эга ва унинг илдизлари XII-XIII асрлардаги инглиз парламенти ва испан кортесларига бориб тақалади. Парламент сўзининг луғавий маъноси француз тилидан олинган бўлиб, "гапирмоқ" маъносини англатади. Парламентаризм катта тараққиёт босқичини босиб ўтди ва унинг чинакам тарихи буржуа инқилоблари давридан бошланади.

Эндиликда аксарият мамлакатларнинг парламент институтига эга эканлигини таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Ҳозир ер куррасидаги 200 га яқин давлатнинг қарийб 177 тасида олий қонун чиқарувчи вакиллик органи — парламентлар бор.

Ҳозирги замон парламентлари ўзларининг тузилиши, ваколатларининг ҳажми, ижтимоий таркиби, ўз мамлакатлари сиёсий тизимида тутган ўрни, сайланиш тартиби мавқеи билан бир-бирларидан ажралиб турадилар. Улар ҳатто номланиши, депутатларининг сони билан ҳам фарқ қиладилар. Масалан, АҚШда 535 депутатдан иборат Конгресс, Хитой Халқ Республикасидаги Умумхитой Халқ вакиллари мажлисида 2979 аъзо, Россияда 626 депутатдан иборат Федерал Мажлис, Мисрда 454

депутатли Халқ Ассамблеяси, Исроилда 120 аъзодан иборат Кнессет, Исландияда 63 аъзодан иборат Алтнингни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Жаҳон парламентларининг кўпчилиги бир палатали тузилишга эга. Ер куррасидаги 65 та давлатда эса икки палатали олий вакиллик органлари мавжуд. Одатда, икки палатали парламентнинг палаталаридан бири кўпинча "қуйи палата" деб юритилиб, у халқнинг ягона ирода-сини ифодалайди. (АҚШда Вакиллар палатаси, Францияда — Миллат Мажлиси), бошқаси эса "юқори палата" деб аталиб, у давлатнинг таркибий қисм (ҳудуд)ларининг манфаатларини ифодалайди. Парламентларнинг бундай тузилиши муқим демократик анъаналар ҳамда федератив давлат тузилишига эга бўлган мамлакатларга хосдир. Масалан, шу каби парламентлар АҚШ, ГФР, Бразилия, Франция, Буюк Британия, Япония ва бошқаларда фаолият юргазмоқдалар.

Жамият манфаатларининг ифодачиси бўлиш парламентлар, аҳолининг турли ижтимоий қатламлари гуруҳларининг вакилларидан ташкил топадилар. Кўришиб турибдики, дунёдаги парламентлар ранг-баранг, аммо улар ўз мамлакатларида муҳим ижтимоий вазифа — қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширадилар.

Ўзбекистон Конституциясининг 10-моддасида, давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи — халқ номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб боришлиги қайд этилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида айтилганидек, давлат ҳокимиятининг тизими-қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принци-пига асосланади. Унга кўра, давлат функциялари қонун чиқарувчи орган — Олий Мажлис, давлат ва ижроия ҳокимияти раҳбари — Ўзбекистон Республикасининг Президенти ва суд ҳокимияти ўртасида тақсимланади. Ўзбекистон Олий Мажлиси эса давлатнинг бошқа идоралари билан ҳамкорлик қилиш асосида қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Олий Мажлис — Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг олий қонун чиқарувчи вакиллик органидир. Олий Мажлис бевосита халқ томонидан сайланадиган ва қонун чиқариш фаолиятини амалга оширадиган бирдан-бир умуммиллий вакиллик органи ҳисобланади.

"Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида"ги 1994 йил 22 сентябрдаги конституциявий қонун

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76-моддаси мазмунини янада ривожлантириб, Олий Мажлис ўз ваколатига берилган ҳар қандай масалани ўз муҳокамасига қабул қилиш ҳуқуқига эга эканлигини қайд этади.

Олий Мажлиснинг қонун чиқариш фаолияти ўз аҳамиятига кўра у амалга оширадиган бошқа ваколатлари орасида устувор ҳисобланади. Шуни таъкидлаш жоизки, Олий Мажлисга унинг конституциявий мақоми доирасида шундай ваколатлар берилганки, улардан келиб чиқиб, парламент баъзи бир назорат функцияларини ҳам бажара олади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиялилик ва муқобиллик асосида беш йил муддатга сайланадиган депутатлардан иборат Олий Мажлис бир палатали орган бўлиб, 250 депутатдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайланиш ҳуқуқига сайлов кунигача 25 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддаси Олий Мажлис таркибини ташкил қилиш принциплари ва ваколатлари муддатини белгилайди. Мазкур қоидага асосан алоҳида ҳуқуқий ҳужжат "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайлов тўғрисида" Қонун қабул қилиниб, унда республика парламентига сайловларни ўтказиш тартиби билан боғлиқ бўлган қоида ва сайловларни ўтказиш тартиби белгилаб қўйилган.

Конституция парламент депутатларининг ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиялилик асосида сайланишини муҳим конституциявий сифатида мустаҳкамлайди.

Олий Мажлисга депутатлар сайловини ўтказувчи сайлов округлари Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида сайловчилар сонига қараб тенг ҳолда тузилади. Ҳар бир сайлов учун сайлов округига тўғри келадиган сайловчилар меъёри Олий Мажлис томонидан белгиланади.

Олий Мажлиснинг ваколат муддати беш йилдир. Шуни эътиборга олиш керакки, унинг ваколоти тугаган тақдирда Олий Мажлис янги парламент сайланиб, ўз ишини бошлагунга қадар фаолиятини давом эттиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасида пассив сайлов ҳуқуқи ҳақида, яъни ким ва қайси ёшдан Олий Мажлис депутати этиб сайланиши мумкинлиги

ҳақида гап боради. Унда асосан шахс Олий Мажлис депутатлигига номзод сифатида рўйхатга олинishi ва сайловда депутатликка номзодларни голиб деб топиш шартлари кўрсатилган.

Олий Мажлисга депутатликка номзод Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиши лозим. Чет эллик фуқаролари ва Ўзбекистон ҳудудида яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар Олий Мажлисга сайланишлари мумкин эмас.

Мана шу амалда бўлган қонунлар асосида фаолият юритаётган Олий Мажлис ишининг ташкил этилиши ва ривожланиши ўз даврининг мураккаб вазифаларини ҳал этиб берди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 25 май куни бўлиб ўтган иккинчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти бу ҳақда шундай деган эди: "Парламентимиз, дарҳақиқат, катта йўлни босиб ўтди, ўзига хос тажрибалар орттирди, миллий қонунчилигимизни ярата оладиган мутахассислар шаклланди. Содда қилиб айтганда, у ҳар жиҳатдан пишди, малакали Парламентни шакллантириш даври етиб келди"¹.

Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми қарорларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти тизимида Олий Мажлиснинг ҳуқуқий мақомини яна такомиллаштириш принциплари белгиланди. Референдум қарори асосида иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг саккизинчи сессиясида қабул қилинган "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Конституциявий Қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси — қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи Ўзбекистон Республикасининг олий давлат вакиллик органи бўлиб, у келгуси чақирқдан бошлаб (2004 йил декабр ойидаги сайловдан кейин) икки палатадан — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатидан иборат бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси — қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи Ўзбекистон Республикасининг олий давлат вакиллик органи бўлиб, икки палатадан — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси (қуйи палата)дан ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий

¹ И. А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 483- бет.

Мажлиснинг Сенати (юқори палата)дан иборат бўлади (бундан буён матнда тегишли равишда Қонунчилик палатаси ва Сенат деб юритилади)¹.

Мана шу Конституциявий қонун асосида Ўзбекистон фуқароларининг референдумда билдирган хоҳиш иродаси мустақамлаб берилди ва ислохотларнинг кейинги босқичига дастур вазифасида, унинг асосий принциплари ва йўналишларини белгилаб беради. Аниқроқ қилиб айтганда, мазкур Конституциявий қонун ҳар қандай конституциявий қонунлар қатори ҳаракатдаги Конституциянинг тегишли нормаларини ўзгартириш ва тўлдириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

2002 йил 4 апрелда қабул қилинган Конституциявий қонуннинг ушбу 4-моддаси кейинги чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатали — юқори ва қуйи палатадан иборат бўлишини белгилайди. Унга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси — қуйи палата ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Сенати — юқори палата бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги аксарият мамлакатларда парламентларнинг юқори палатаси Сенат деб номланган, масалан, АҚШ, Франция, Италия каби давлатлар парламентларининг юқори палатаси Сенат деб номланади. Сенат сўзи лотинчадан олинган бўлиб, қадимги Рим, юнонистонда илк давлатчилик вужудга келган замонлардан бери давлат ҳокимиятининг маслаҳатчи органини номи сифатида ишлатилиб келинади. Унинг асл луғавий маъноси оқсоқоллар кенгаши, мунозара ва маслаҳат маъноларини англатади.

Сенат — юқори палата сифатида барча федератив давлатларда мавжуд, у федерация субъектларининг вакилларидан иборат тарзда тузилиб, парламентнинг мустақил таркибий тузилмаси ҳисобланади. Аввало, АҚШ давлат тарихида илк бор, федерация субъектларининг манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида тузилган парламентнинг юқори палатаси кейинчалик бошқа федератив давлатлар парламентларининг ташкил этилишида намуна бўлди. Унитар давлатларнинг аксарият кўпчилигида маъмурий-ҳудудий бирликларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида, юқори палата — Сенат ҳудудий

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги конституциявий Қонунининг 4-моддаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 12 апрел.

бирликларнинг вакилларида иборат тарзда тузилади. Бунга Италия, Франция давлатларининг парламентлари мисол бўла олади.

Куйи палата — Қонунчилик палатаси деб номланишининг асл маъноси куйи палатанинг қонунчилик соҳасида мутлоқ ваколатга эга эканлигидан далолат беради. Ўзбекистонда ҳам парламентнинг куйи палатаси Қонунчилик палатаси деб номланишида унинг қонун ижодкорлиги соҳасида устувор аҳамиятга эгаллиги ва унинг доимий равишда, яъни профессионал парламент бўлишлигини англатади.

Дунёнинг аксарият давлатларида парламентнинг номи давлат тили таъсирида шакланган. Бунга ҳам мисоллар кўп учрайди. Олий қонунчилик органлари Франция ва Буюк Британияда парламент номи билан (француз тилининг таъсирида), Испанияда Бош Кортеслар, Америка қитъаси мамлакатларида Конгресс номи билан аталади. Мамлакатимиз олий қонунчилик органининг номи — Олий Мажлис миллий давлатчилигимиз қонунчилик ҳокимиятининг рамзи сифатида сақланиб қолинди.

Ўзбекистонда икки палатали парламентнинг вужудга келиши вакиллик демократиясининг янада юқори поғонага кўтарилишига ва энг асосийси қонунчилик ҳокимиятининг самарадорлигини оширишга, кучайтиришга ҳамда республикамызда чинакам парламентаризмни шакллантириш сари қўйилган муҳим қадам бўлди. Қабул қилинган конституциявий қонун бу борадаги саъй-ҳаракатларнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирда амалда бўлган Олий Мажлис депутатлигига сайланиш ҳуқуқига сайлов кунига 25 ёшга тўлган фуқаролар эга бўлиши белгиланган эди. Ёш цензининг бундай юқори тартибда белгиланиши шу билан изоҳланадики, депутат озми-кўпми маълум ҳаёт тажрибасига эга бўлиши, ўзини давлат ва жамоат фаолиятида кўрсата олиши лозим. Бу масала бир қанча хорижий мамлакатларнинг Конституциялари ва қонунчилигида ҳам деярлик шундай ҳал этилган. Масалан, АҚШ Конституциясида ҳам 25 ёшга тўлмаган шахс Конгресс Вакиллар палатасининг аъзоси бўлиши мумкин эмас. Япония парламентининг вакиллар палатасига 25 ёшга тўлмаган, маслаҳатчилар палатасига эса 30 ёшга тўлган фуқаролар пассив сайлов ҳуқуқидан фойдалана олишлари мумкин. Шунини ҳам айтиш жоизки, жаҳон тажриба-

сида пассив сайлов ҳуқуқининг бундан ҳам юқори цензлари маълум.

"Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Қонунда Олий Мажлис депутатлигига номзодларга қўйиладиган талаблар тушунчасига аниқлик киритилган. Ушбу Қонуннинг 23-моддасига мувофиқ қуйидагилар:

1) судланганлиги Қонунда белгиланган тартибда бекор этилмаган ёки олиб ташланмаган фуқаролар;

2) сайлов тайинланган кунга қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон ҳудудида доимий яшамаган фуқаролар;

3) Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Ички ишлар вазирлиги ва бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;

4) диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинмаслиги таъкидланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонунда депутатлик мақомининг маълум мансаб мавқеига мос келмаслиги тўғрисидаги қоида ҳам мустақамлаб қўйилган. Бунга асосан ҳукумат аъзолари, судьялар, Бош прокурор ва прокуратура органларининг мансабдор шахслари, вазирликлар, идоралар раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, ижроия ҳокимият органларининг мансабдор шахслари (вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг ҳокимларидан ташқари) депутат этиб сайлангудек бўлсалар, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисида ариза берганлари тақдирдагина, Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинадилар.

1994-1995 йил декабр-январ ойларида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига дастлабки сайловлар ўтказилди. Мустақиллик шароитида ilk бор ўтган бу ижтимоий-сиёсий тадбирда сайлаш ҳуқуқига эга 11 миллион 248 минг 464 фуқародан сайловда 10 миллион 526 минг 654 нафар ёки жами сайловчиларнинг 93,6 фоизи иштирок этди.

Олий Мажлиснинг таркибига Халқ демократик партиясидан 69, "Ватан тараққиёти" партиясидан 14 ва вакиллик органларидан сайланган 167 кишидан иборат бўлган 208 депутат ёки жами депутатларнинг (250 та) 83,2 фоизи Олий Мажлисга биринчи марта сайланди («Халқ сўзи» газетаси, 1995 йил 24 феврал).

1999 йил 5 декабрда бўлган сайловларда эса республика бўйича 12.692202 нафар сайловчилар рўйхатга киритилиб, уларнинг 12 061266 нафари ёки 95.03 фоизи овоз беришда иштирок этди.

Олий Мажлиснинг II чақириқ биринчи сессиясида 5 та фракция ва 2 та депутатлар блоки рўйхатга олинди. 11 нафар депутатдан иборат Ўзбекистон "Адолат" социал демократик партияси фракцияси, 10 нафар депутатдан иборат Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси фракцияси, 54 нафар депутатдан иборат Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси фракцияси¹, 49 нафар депутатдан иборат Ўзбекистон Халқ демократик партияси фракцияси, 107 нафар депутатдан иборат ҳокимият вакиллик органларидан сайланган депутатлар блоки ва 16 депутатдан иборат сайловчилар ташаббускор гуруҳлардан сайланган депутатлар блоклари мавжуд.

II чақириқ Олий Мажлис депутатлар таркибида 11 та академик, 32 та фан доктори, 38 та фан номзоди фаолият кўрсатмоқда. Депутатлар орасида 17 та ҳуқуқшунос, 42 иқтисодчи, 113 та депутат инженерлик мутахассислигига, 38 та депутат — фан ва таълим соҳасидаги ходимлар, 20 та тадбиркор, банк ва молия идоралари вакиллари бор.

Олий Мажлис таркибида 8 та миллат вакили, 18 та аёл бор. 70 фоиз депутатлар парламентга илк бор сайланган. Ҳар иккинчи депутат 30 ёшдан 50 ёшгачадир. Янги ташкил этилаётган Олий Мажлис Қонунчилик Мажлисининг ташкил этилиши саккизинчи сессияда қабул қилинган Конституциявий Қонуннинг 5-моддасида ўз ифодасини топган.

«Бу ўзгаришлар энг аввало Қонунчилик палатасининг доимий, профессионал асосида иш олиб боришидир. Бу палатага аъзо бўлиш учун асосий даъвогарлар сифатида сиёсий партиялар ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари майдонга чиқади»¹.

Бу палатага сайланган депутат сиёсий жараёнда фаол иштирок этиб, профессионал нуқтаи-назардан мана шу қонун чиқарувчилик, қонун яратувчилик ва қонун ижод қилиш ишига мукамал етарли тайёргарликка эга бўлган шахслар бўлиши лозим.

"Қонунчилик палатаси сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз йигирма

¹ И. А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 484- бет.

депутатдан иборат бўлади. Депутатлар сайлови Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан қонунга мувофиқ умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади.

Сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Қонунчилик палатасининг депутати бўлиши мумкин.

Қонунчилик палатасининг ваколат муддати — беш йил¹.

Юқори — Сенаторлар палатаси эса территориал субъектлар — Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларнинг ҳар биридан 6 тадан ҳамда Президент томонидан тайинланадиган ўн олти нафар эл-юрт обрў-эътиборини қозонган, кўзга кўринган кишилардан иборат таркибда бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг Олий Мажлис саккизинчи сессиясида сўзлаган нутқида, «юқори палата аъзолари жойлардаги вазиятдан яхши хабардор бўлиб, уларни сайлаган кенгашлар билан узвий алоқа боғлаб туради», кўпроқ минтақалар манфаатларини ифода этадиган ва ҳимоя қиладиган халқ вакиллари сифатида фаолият кўрсатади. Шунинг ҳам айтиш керакки, «Сенат қуйи палата билан биргаликда бевосита қонун яратиш иши билан шуғулланмаслиги лозим»², балки унга сайланган ҳар бир сенатор Қонунчилик палатаси ишлаб чиққан ва тақдим этган қонунларни маъқуллаши ёки рад қилиш орқали, ҳам ўз ҳудудий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, ҳамда бутун жамият тараққиётини ўйлаган ҳолда қонунларни яратишда иштирок этади.

Маълумки Олий Мажлис Парламент таркиби ва унинг фаолият доираси, нуфузи ва мақоми ривожланган Фарб давлатлари, асосан АҚШда тарихан қарор топган Парламент тажрибасига таянган ҳолда ўрганилмоқда.

Бироқ, ўзига хос томонлари ҳам мавжуд. АҚШ Конгрессида юқори палата Сенат қонун чиқаришда, тасдиқлаш ва уни амалиётга киритишда ҳал қилувчи ваколатга эга бўлса, Ўзбекистонда Сенат гарчи ҳал қилувчи — қонунни қабул қилиш ёки уни рад этиш ҳуқуқи, ваколатига эга бўлсада,

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги конституциявий Қонунини 5- моддаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 12 апрел.

² «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 5 апрел.

конституциявий Қонуннинг 9-моддасига кўра қуйидаги ҳолат назарда тутилган: «Сенат томонидан рад этилган қонун Қонунчилик палатасига қайтарилади. Агар қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қонунни яна маъқулласа, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳисобланади». Демак, Қонунчилик палатаси ҳал қилувчи мавқеига эга бўлади.

Бу ҳозирги Ўзбекистон Парламенти таркиби ва унинг функционал фаолиятида кучли қуйи палата ва нисбатан заиф юқори палаталардан¹ иборат бир мунча либерал, демократик парламентаризм вужудга келаётганлигидан дарак беради. Бу эса ўз навбатида ҳар иккала палаталар ўртасида оқилона баланс-кучлар мувозанатини вужудга келтириш учун ҳудудий асос назарда тутилаётганлигини ҳам билдиради. Чунки, Парламент фаолиятида Сенат ҳал қилувчи мавқеига эга бўлиб, қуйи палата фақат қонунни бирламчи тайёрлашда иштирок этиш билан чекланса бу демократияга кам ўрин берилаётганлигини билдирган бўлур эди. Бугун қабул қилинган ва амалиётда жорий этилаётган конституциявий қонунга кўра, бир мунча заиф юқори палата ваколатлари оқилона чекланиб, айни пайтда қуйи ва юқори палаталар функционал ваколатларидаги аниқ ажратилиб берилган оқилона мувозанат вужудга келтирилган, ҳамда бу ҳолатнинг ҳуқуқий жиҳатларига кўра кафолатланган, гарчи қуйи Қонунчилик палатаси ҳал қилувчи мавқеъга эга деб белгиланганлигига қарамасдан қонунчилик ҳокимиятини амалга оширишда унга мутлақ ваколат берилмайди, унинг ваколоти ва нуфузи навбатдаги қабул қилиниши режалаштирилаётган қонунларда оқилона чекланган бўлади.

Энди ҳозирги амалда фаолият юритаётган Олий Мажлис таркибининг шаклланиш принциплари тўғрисидаги маълумотлар ва илмий-таҳлилий мулоҳазалар ҳақида сўз боради.

¹ Қаранг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общий часть. 3-е издание. М.: «Бек». 2000, Т. 1-2. 490-491- бетлар.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти органларининг тузилиши

2-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг конституциявий ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кенг қўламли ва кўп қиррали ваколатларга эга бўлиб, давлат ҳокимиятини амалга оширишда муҳим рол ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасида Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари кўрсатилган. Аммо бу рўйхат тўла эмас, чунки мазкур модданинг 24-бандида Олий Мажлис Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларни ҳам амалга ошириши таъкидланган. Конституциянинг бу қондасида "мутлақ ваколатлар" ибораси ишлатилган бўлиб, бунинг маъноси шуки, ушбу ваколатларни фақат Олий Мажлиснинг ўзи амалга оширади. Бу моддада қайд этилган ваколатларни Олий Мажлис Раиси ҳам, Олий Мажлиснинг қўмита ва комиссиялари ҳам ҳал қилишга ҳақли эмас.

Ҳокимиятлар бўлиниши принципига кўра, Олий Мажлис бу ваколатларини Ўзбекистон Президенти, Вазирлар Маҳкамаси ва Республика суд органларининг ҳам ҳал этишга ваколатлари йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- 1) қонун чиқариш соҳасидаги ваколатлар;
- 2) давлат қурилиши соҳасидаги ваколатлар;
- 3) бошқарув ва суд органларини тузиш билан боғлиқ ваколатлар;
- 4) хўжалик соҳасидаги ваколатлар;
- 5) ташқи алоқалар соҳасидаги ваколатлар;
- 6) мудофаа ва хавфсизлик соҳасидаги ваколатлар;
- 7) қонунда белгиланган бошқа ваколатлар.

Олий Мажлиснинг ваколатлари рўйхати, унинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиришлар киритишдан бошланади. Асосий Қонунга ўзгартиришлар киритиш тартиби Конституциянинг олтинчи бўлимида кўрсатилган.

Олий Мажлиснинг асосий вазифаси қонун чиқаришдир. Ўзбекистон Республикаси қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш фақат Олий Мажлис томонидангина амалга оширилади. Конституциянинг 82-моддасида қонунлар лойиҳасини Олий Мажлисга кимлар киритиш ҳуқуқига эга эканлиги, 83-моддада қонунларни қабул қилиш тартиби ва амалга ошириш шартлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Ўзбекистон Республикаси қонунлари бажарилиши Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари ва Қорақолпоғистон Республикасида мажбурийдир.

Қонунларнинг устунлигини шунда кўrsa ҳам бўладики, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарор ва фармойишлари Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан чиқарилади. Амалдаги қонунларга мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси ҳам қарор ва фармойишлар чиқаради.

Олий Мажлис муайян масалалар бўйича қарорлар қабул қилади. Баъзан Конституция матнида у ёки бу масала юзаси-

дан айнан қонун қабул қилиш зарурлиги бевосита мустақамланади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Конституция, конституциявий қонунлар, қонунлар ва қарорлар қабул қилади. Шунингдек, Олий Мажлис ҳамда унинг Кенгаши: мурожаатномалар, декларациялар ва баёнотлар қабул қилиши ҳам мумкин.

Конституциянинг 78-моддасида Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат ривожланишининг стратегик дастурларини қабул қилиш ҳуқуқи ҳам Олий Мажлисга юклатилган. "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида"ги конституциявий Қонунда Олий Мажлис бу фаолиятини Вазирлар Маҳкамаси таклифлари асосида амалга оширилишини белгилаб берган.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, Республика Президенти Олий Мажлисга ҳар йили ички ва халқаро аҳвол тўғрисида ахборот тақдим этади, бу эса Олий Мажлисга ички ва ташқи сиёсат соҳасида тегишли қарорлар қабул қилиш учун асос бўлади.

Олий Мажлис қонун чиқариш фаолиятини амалга ошираётган экан, мазкур модданинг 4-бандига мувофиқ қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти органларининг тизими ҳамда уларнинг ваколати доирасини белгилайди. Мазкур масалалар аввало Олий Мажлис томонидан қабул қилинадиган ва ўзгартириладиган Конституция билан, шунингдек, тегишли қонунлар, масалан, Олий Мажлис тўғрисидаги, Президентни сайлаш тўғрисидаги, Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги, Конституциявий суд тўғрисидаги ва бошқа қонунлари билан ҳал этилади.

Ўзбекистон Конституцияси Ўзбекистон Республикаси таркибига суверен Қорақолпоғистон Республикаси киришини ва унинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга эканлигини мустақамлайди. 78-модданинг 5-банди Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлашни Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари жумласига киритади. Конституциянинг 74-моддасида белгиланганидек, Қорақолпоғистон Республикасининг ажралиб чиқиши унинг халқининг умумий

референдуми асосида амалга оширилиши мумкин. Айнан шу қарор Олий Мажлис томонидан тасдиқланиши лозим.

Олий Мажлис, шунингдек, божхона, валюта ва кредит ишларининг қонун йўли билан тартибга солишни амалга оширади.

Конституция Олий Мажлиснинг ваколат доирасига маъмурий-ҳудудий тузилиш, Ўзбекистон Республикаси чегараларини ўзгартириш масалаларини ҳам киритади.

Конституция Қорақолпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Олий Мажлиснинг розилиги билан амалга оширилишини белгилайди. Бундан ташқари, Олий Мажлис туманлар, шаҳарлар, вилоятларни қайта номлаш ва уларнинг чегарасини ўзгартириш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон давлат чегараси ва ҳудуди Конституциянинг 3-моддасига асосан, даҳлсиз ва бўлинмасдир.

Конституциянинг 78-моддасида Олий Мажлисга бир қатор назорат ваколатлари берилган. Шулардан энг муҳими Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига асосан Ўзбекистон Республикасининг бюджетини қабул қилиш ва унинг амалга оширилишини назорат қилишдир. Конституция Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари қаторига Олий Мажлисга ва маҳаллий вакиллик органларига сайлов тайинлаш ва Марказий сайлов комиссиясини тузишни киритган. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги Қонунга мувофиқ, аввалги чақириқ Олий Мажлис депутатларининг ваколатлари муддати тугашидан 3 ой аввалдан кечиктирмасдан депутатлар янги сайлови тайинланади. Сайлов тайинланган кунидан 3 кун аввалдан кечиктирмасдан сайлов ҳақида матбуот ва бошқа оммавий ахборот воситалари ёрдамида хабар қилинади. Олий Мажлис раис ва камида 14 аъзодан иборат Ўзбекистон Республикасининг Марказий сайлов комиссиясини тузади.

Ўзбекистон Президентининг ваколоти тугаши билан Олий Мажлис Президент сайлови кунини тайинлайди. Президент сайлови тартиби қонунда белгиланади. Олий Мажлис ваколатларига Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарларини сайлаш киради. Улар депутатлар орасидан яширин овоз билан сайланадилар.

Олий Мажлис бир қатор органларни шакллантиради ва шакллантиришда иштирок этади. Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди ҳамда Олий ҳўжалик судини сайлайди.

Суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан мустақил равишда фаолият кўрсатади. Шунинг учун Ўзбекистон Олий Мажлиси юқори суд органларини шакллантирса ҳам, улар Олий Мажлисга тобе эмасдирлар. Судьялар мустақилдирлар ва фақат қонунга бўйсинадилар. Судларнинг судьялари 5 йил муддатга сайланадилар. Олий Мажлисга Конституциявий, Олий суд ва Олий хўжалик судларининг раис ва аъзолари вазифасига номзодларни Ўзбекистон Президентининг тавсия этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига мувофиқ, Олий Мажлис Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини сайлайди ва вазифасидан озод этади. Бундан ташқари, Олий Мажлис Президентнинг Бош Вазири, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Бош Прокурор ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди.

Олий Мажлис, шунингдек, Президентнинг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқарув органларини тузиш ва тугатиш ҳақидаги фармонларини тасдиқлайди.

Олий Мажлиснинг ушбу ваколатларига Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш ҳам қўшилади. Президентнинг ушбу фармонларини тасдиқлаш учун 3 кун мобайнида Олий Мажлисга тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти бўлиб, Президент имзолайдиган турли халқаро шартнома ва битимларни тузишга ҳақли. Президент уларга амал қилишни таъминлайди. 78-модда Олий Мажлис ваколатларига халқаро шартномаларни ва битимларни ратификация (тасдиқлаш) ва денонсация (барвақт тўхтатиш) қилишни киритади. Бунда Республика Конституциявий суди Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномалари ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси I чақриқ Олий Мажлиснинг бўлиб ўтган 15 та сессиясида (1995-1999 йиллар) 10 та Кодекс: Меҳнат, Фуқаролик, Солиқ, Жиноят-ижроия, Фуқаролик-процессуал, Хўжалик-процессуал, Божхона, Оила, Уй-жой, Ер Кодекслари, иккита миллий дастур: кадрлар тайёрлаш, жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурлари, 138 та қонун, 468 та

қарор қабул қилди, амалдаги қонунлардан 216 тасига ўзгартириш ва қўшимча киритилди. Шунингдек, Ўзбекистон парламенти ўз фаолияти давомида 70 та халқаро шартномани ратификация қилди, халқаро конвенцияларга қўшилиш тўғрисида 64 та қарор қабул қилди. Чунончи, 1966 йил 16 декабрдаги Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги, фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактлар, фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга доир факультатив Баённома, 1965 йил 21 декабрдаги Ирқий камситишларнинг барча шаклларини тугатиш тўғрисидаги халқаро Конвенция каби халқаро ҳужжатлар ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бошқа хорижий мамлакатлар билан турли соҳалардаги ҳамкорлиги ҳақидаги шартномалар шулар жумласидандир.

3-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркибий тузилиши

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятини, йиғилишларини ташкил қилиш, ички тартиб-қоидаларини таъминлаш мақсадида Олий Мажлис депутатлари орасидан депутатлар гуруҳлари вакилларининг йиғилиши таклифига биноан, Олий Мажлис ваколати тугагунга қадар, яъни беш йил муддатга Олий Мажлис раиси ва унинг ўринбосарлари сайланади.

Олий Мажлис раиси ва унинг ўринбосарларини сайлаш, уларни чақириб олиш ва ваколатларини муддатидан илгари тўхтатиш тартибига оид масалалар "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Регламенти"да ифода этиб берилган.

Олий Мажлис раиси лавозимига номзод этиб кўрсатилган депутат яширин овоз бериш натижасида парламент депутатлари умумий сони ярмидан кўпининг овозини олган тақдирда Олий Мажлисининг Раислигига сайланган ҳисобланади. Олий Мажлис Раиси лавозимига ёки унинг ўринбосарига номзод депутатларнинг кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланмаган ҳолда, тавсия этилган бошқа номзод бўйича овоз бериш ўтказилади.

»»»

Ушбу лавозим ёки вазифага икки нафардан ортиқ номзод кўрсатилиб, уларнинг бирортаси ҳам сайланиши учун талаб этиладиган овозлар сонини тўплай олмаган тақдирда, номзод депутатлардан кўпроқ овоз олган икки номзодга такрор овоз берилиши кўзда тутилади. Икки номзоддан ҳам бирортаси де-

путатлар умумий сони ярмидан кўпининг овозини олмаган бўлса, яна номзодлар кўрсатилиб, қайта сайлов ўтказилади.

Конституция Қорақалпоғистон Республикасига Олий Мажлис Раиси ўринбосарларидан бири унинг вакили бўлишига кафолат беради. Бу Ўзбекистон Республикаси ўзининг таркибига кирган мустақил Республика вакилларининг Олий Мажлисга раҳбарлик этишида иштирокини таъминлашга қаратилгандир.

Раис ўринбосарлари Олий Мажлис Раиси топшириғига биноан унинг вазифаларидан баъзиларини бажаради. Раис бўлмаганда ёки у томонидан ўз вазифаларини амалга ошириши мумкин бўлмаган тақдирда унинг вазифасини бажарадилар. Олий Мажлис раисининг ваколатлари у бетоб бўлиб қолганда ёки унга юклатилган вазифаларни бажариш имконияти бўлмаган ҳолларда Раиснинг илтимосига кўра Олий Мажлис томонидан муддатидан олдин тўхтатилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Раиси ва унинг ўринбосарлари маълум давр, яъни бир йил ичида ўзларининг ваколатларини қандай бажараётганлиги тўғрисида Олий Мажлисга ҳисобот бериб туришлари уларнинг фаолияти парламент назорати остида эканлигидан далолат беради.

Конституциянинг 84-моддасида Олий Мажлис Раиси этиб бир шахсни сурункасига икки муддатдан ортиқ сайлаш мумкин эмаслиги қайд этилган. Бу эса парламент фаолиятининг демократик меъёрларига мос келади.

Олий Мажлис Раисини чақириб олиш тўғрисидаги масала Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг ярмидан кўпи бу таклифни ёқлаб овоз берганда, Олий Мажлис сессияси кун тартибига киритилиши мумкин. Конституцияда Олий Мажлис Раисининг чақириб олинишини ёқлаб, депутатлар умумий сонининг учдан иккидан кўпроқ қисми овоз берган тақдирда, чақириб олинган деб ҳисобланиши қайд этилган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ

Олий Мажлис Раиси ваколатлари жумласига, энг аввало, Раиснинг парламент мажлисларини ташкил қилиш ва ўтказишга доир ҳуқуқлари кириб, унга кўра сессиялар тайёрлаш, уларни ўтказиш, кун тартибини шакллантиришни таъминлаш бўйича муҳим вазифаларни бажаради. Бундан ташқари, Олий Мажлис Раиси Олий Мажлис девонини, унинг ишини ташкил қилиш билан боғлиқ ваколатларни амалга оширади. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари фаолиятини мувофиқлаштиради,

Олий Мажлис девони ва депутатларининг ишлаши учун зарур харажатлар ҳисоби (сметаси)ни тасдиқлайди.

Олий Мажлис Раиси фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири Олий Мажлис матбуот органлари фаолиятига раҳбарлик қилиш, уларнинг низомлари ва таҳрир ҳайъати таркибини, уларнинг ишлаши учун зарур харажатлар ҳисоби (сметаси)ни тасдиқлаш, матбуот органлари муҳаррирларини тайинлаш ва озод қилишдан иборатдир.

Конституцияга асосан, Раис ваколатларига, шунингдек, ўз ўринбосарларини, қўмита ва комиссиялар раислари этиб сайлаш учун номзодларни парламентга тақдим этиш ҳам киради. Бундан ташқари, қўмита ва комиссияларнинг раислари таклифига биноан ушбу органлар таркибига ўзгартиришлар киритилади.

Ушбу ўзгартиришлар Олий Мажлис томонидан тасдиқланиши лозим. Бунда Олий Мажлис Раиси билан бир қаторда парламентнинг дастлабки сессиясида тузиладиган **Олий Мажлис Кенгаши** муҳим ўрин тутади. Кенгаш таркибига Олий Мажлис Раиси, раиснинг ўринбосарлари, қўмиталарнинг раислари ва Олий Мажлис расмий фракцияларининг вакиллари киради.

Кенгаш ваколатлари "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида"ги Конституциявий Қонунда белгиланган. Уларга, хусусан, Олий Мажлис сессиялари кун тартиби ва иш тартиби юзасидан таклифларни тайёрлаш ишини режалаштиришни ташкил этиш, қонунлар лойиҳаларини ва бошқа ҳужжатларни, Олий Мажлис раиси таклифига биноан дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва бошқалар киради. Шундай қилиб, Олий Мажлис Раиси ваколатлари унинг фақат Олий Мажлис ишини ташкил этиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида хулоса чиқариш учун имкон беради. Олий Мажлис Раиси Олий Мажлиснинг қарорларини имзолайди, ўзининг ваколати доирасига тааллуқли бўлган масалалар бўйича фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг самарали фаолият кўрсатишида, унинг ваколатларини амалга оширишга кўмаклашадиган парламентнинг муҳим органлари: *қўмита ва комиссияларнинг ўрни* алоҳидалиги билан ажралиб туради.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг ваколатлари, уларни тузиш ва фаолият кўрсатиш тартиби Конституция, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида"ги консти-

туциявий Қонун, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Регламенти", "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари тўғрисида"ги Низом билан белгиланади.

Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари депутатларнинг касбкор қизиқишларини, ишлаб чиқаришга оид ҳаётий тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, депутатлар орасидан ҳудудий депутатлар гуруҳлари ваколатли йиғилишининг таклифига биноан парламент ваколоти муддатига сайланадилар.

Конституция ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар Олий Мажлисининг қўмита ва комиссиялари зиммасига бир қатор ваколатлар мажмуини юкласада, аммо қонун чиқариш ҳоқимиятини амалга оширувчи Олий Мажлис сингари мустақил давлат органи ҳисобланмайдилар ва улар норматив ҳужжатлар қабул қилмайдилар.

Олий Мажлис депутати, одатда, битта қўмита ёки комиссиянинг аъзоси бўлиши мумкин. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида"ги конституциявий Қонунга асосан қўмита ва комиссиялар таркибига Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари сайланишлари мумкин эмас.

Ушбу Қонунда қўмита ва комиссиялар Олий Мажлис янги қўмита ва комиссиялар тузиши, аввал ташкил этилганлари таркибини ўзгартириши мумкин. Қўмита ва комиссиялар таркибига сайланмаган депутатлар уларнинг ишида маслаҳат овози билан қатнашишлари мумкин.

Қўмита ва комиссия раислари Олий Мажлис Кенгаши таркибига кирадилар. Олий Мажлисининг қўмита ва комиссиялари иши ўз режаси ҳамда парламент, унинг Раиси ва Кенгаши топшириқлари ва тавсиялари асосида ташкил этилади.

Олий Мажлис қонунлари ва қарорлари, одатда, уларнинг лойиҳалари Олий Мажлисининг тегишли қўмиталари ва комиссиялари томонидан дастлабки тарзда муҳокама этилгандан кейин қабул қилинади. Шу сабабли улар ўзларига топширилган мазкур лойиҳаларни кўриб чиқиб, ўз хулосаларини тайёрлайдилар.

Олий Мажлис қарорларининг ижросини назорат қилиш мақсадида парламентнинг қўмита ва комиссиялари давлат идора ҳамда ташкилотларининг ахборотларини эшитадилар ва улар асосида тавсияномалар қабул қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақирғида қуйидаги *13 та қўмита*:

— бюджет, банк ва молия масалалари қўмитаси;

— иқтисодиётни ислоҳ қилиш масалалари ва тадбиркорлик қўмитаси;

— қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси;

— халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси;

— фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси;

— саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа масалалари қўмитаси;

— ижтимоий масалалар ва бандлик қўмитаси;

— муҳофизат ва хавфсизлик масалалари қўмитаси;

— демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари қўмитаси;

— ёшлар ишлари қўмитаси; шунингдек,

3 та комиссия:

— оила ва аёллар муаммолари комиссияси;

— регламент, одоб ва депутатлар таъминоти комиссияси;

— норматив-ҳуқуқий атамалар комиссияси фаолият кўрсатмоқда.

Сўнги йилларда Олий Мажлис таркибида инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва ҳимоя қилиш масалалари билан шуғулланувчи қўшимча институтлар ташкил этилди. Жумладан, 1995 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институти жорий қилиниб, унинг қошида эса фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши бўйича комиссия тузилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 24 апрелда қабул қилган “Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ у қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги амалдаги қонун ҳужжатларига риоя этилишининг самарадорлиги устидан парламент назоратини таъминлаш;

2) Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш ва уларни халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқлаштириш;

3) фуқароларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ижтимоий онгини оширишга кўмаклашиш;

4) инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

1996 йил 3 декабрда Олий Мажлис Кенгашининг қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Амалдаги қонунчилик мониторинги институти ташкил қилинди.

Олий Мажлис ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг асосий вазифалари ва фаолият йўналишлари этиб:

1) амалдаги қонун ҳужжатларини ҳамда уларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро нормаларга мувофиқлигини ўрганиш ва халқаро андозаларга мувофиқлаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

2) қонун лойиҳаларини илмий экспертизадан ўтказиш;

3) қонунчилик ишлари юзасидан жорий ва истиқболга мўлжалланган режалар ҳамда дастурларга доир таклифлар ишлаб чиқиш;

4) хорижий илмий-тадқиқот, маслаҳат ва ўқув марказлари, олимлар ва мутахассислар билан илмий ва амалий алоқалар ўрнатиш;

5) Ўзбекистоннинг халқаро мажбуриятларига риоя этиши нуқтаи назаридан қонунларнинг экспертизасини ўтказиш ва бошқа вазифалар белгиланган.

4-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатининг конституциявий мақоми

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатининг конституциявий мақоми давлат ҳокимияти вакиллик органларининг бошқа бўғинларидаги депутатлар каби умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Бу эса депутатлик фаолиятининг демократик асосларини мустаҳкамлайди. Сабаби, халқнинг бевосита ишончи халқ депутатлари ваколатларининг ижтимоий манбаи бўлиб, Олий Мажлис депутатларининг давлат миқёсидаги обрў эътиборининг негизини белгилайди.

Олий Мажлис депутатининг ҳуқуқий мақоми "Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида"ги Қонунда мустаҳкамланган бўлиб, унда депутат ҳуқуқий ҳолатининг асосий жиҳатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда унинг фаолиятини рўйга чиқариш билан боғлиқ асосий ҳуқуқий ва ижтимоий кафолатлари ўз ифодасини топган. Улар орасида депутатлик фаолиятининг асосий вазифаси — Олий Мажлисида қонунчилик ҳокимиятини ҳамда Ўзбекистон Республикаси

Конституцияси ва қонунда белгиланган ваколатларини амалга ошириши энг муҳим ҳисобланади.

Олий Мажлис депутати фаолиятининг асосий шакллари қуйидагилар:

- а) Олий Мажлис мажлисларида иштирок этиш;
- б) Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг ишида қатнашиш;
- в) Олий Мажлис парламентининг расмий фракциялари ва блоклари, гуруҳларида иштирок этиш;
- г) депутатнинг сайлов округидаги фаолияти;
- д) Олий Мажлис йиғинларида ҳукумат аъзоларига ва бир қатор мансабдор шахсларга сўров билан мурожаат қилиш, саволлар бериши ва бошқалар ҳисобланади.

Олий Мажлис депутатининг асосий ҳуқуқлари қуйидагилар:

1) қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи. Бу ҳуқуқ Олий Мажлис депутатлари томонидан қонун лойиҳалари ва уларга ўзгартириш янги қонунларни ишлаб чиқиш билан боғлиқ қонунчилик таклифлари ҳамда амалдаги қонунларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳуқуқини англатади;

2) Олий Мажлис томонидан кўриладиган барча масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз бериш ҳуқуқи. Бу парламент депутатининг шахсий иштироки билан таъминланади;

3) Олий Мажлис қўмита ва комиссиялари ишида иштирок этиш ҳуқуқи. Олий Мажлис депутатлари қўмита ва комиссияларда кўриладиган барча масалалар ва уларни ҳал қилиш бўйича шахсан иштирок этиш ҳуқуқи шулар жумласига киради.

Конституцияда Олий Мажлис депутатлари ўз фаолиятларини самарали ва мустақил равишда амалга оширишларининг муҳим шартлари ҳам белгиланган. Улардан бири индемнитет тушунчаси бўлиб, иккинчиси эса, депутатлик фаолиятининг маълум касб ва лавозимларга мутаносиблиги билан боғлиқ масалалар тартибга солинади. Парламент аъзоси фаолиятининг ушбу кафолатларига оид қондалар аксарият мамлакатларнинг қонунчилигида ўрин олган.

Индемнитет деганда, одатда, депутатга ўз парламент фаолиятини бажариш учун турли моддий имкониятлар берилиши тушунилади, бунда аввало, профессионал парламент фаолияти учун ҳақ-тўловлар ажратилиши ҳамда унинг ўз депутатлик фаолияти давридаги ҳаракатлари учун таъқиб қилинмаслиги назарда тутилади. Ҳозирги замон парламент депутатлари ўз ва-

зифаларини рўёбга чиқаришда катта харажатлар сарфлашига тўғри келади, хусусан, уларнинг зиммасига ўз хизмат хонаси учун, депутатлик фаолияти жараёнида жалб қилинадиган мутахассислар ва техник ходимларнинг меҳнати учун, ҳар хил хизмат сафарлари, турли ёзишмалар (корреспонденция) учун хилма-хил тўловлар тўлаш лозим бўлади.

Шу сабабли уларга мазкур харажатларни қоплаш учун маълум миқдорда пул ажратилади. Баъзи мамлакатларда парламент аъзолари олий вакиллик органи мажлисларида қатнашганликлари учун, яъни ҳар бир сессия мажлисларида иштирок этганликлари учун суткали иш ҳақи олишлари мумкинлиги ҳам кўзда тутилган.

Депутатлик фаолиятининг маълум мансаб мавқеи билан мутаносиблиги тушунчаси парламент аъзосининг ўз ваколатлари мобайнида маълум лавозимларни эгаллаши мумкин эмаслигини англатади. Бундай қоидадан кутилган мақсад, депутатнинг турли ҳокимиятнинг давлат органлари ёки хусусий манфаатларга тобе ҳолатга тушиб қолмаслигининг олдини олишдан иборат. Мансаб лавозими мутаносиблиги шарти баъзи бир касб ва хусусий характердаги фаолиятни депутатлик фаолияти билан бирга олиб боришни таъқиқлашни, унинг молиявий ва иқтисодий омиллардан холис бўлиши ҳамда ундан ўз манфаати йўлида фойдаланишига чек қўйишни ҳам назарда тутати.

Маълумки, Олий Мажлис депутати ўз сайловчилари ҳамда уни депутатликка тавсия этган сиёсий партия ёки тегишли маҳаллий ҳокимият органларининг вакилидир. Олий Мажлис депутатининг ҳуқуқлари ва фаолият қафолатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланади. Жумладан, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлари фаолиятининг таъминоти тўғрисида"ги Низом билан юқоридаги масалалар атрофлича тартибга солинади.

Ушбу Низомга асосан, Олий Мажлиснинг депутатлари фаолиятини амалга ошириш учун ишлаб чиқариш ёки хизмат вазифаларини бажаришдан озод қилинишлари мумкин. Шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, Олий Мажлис Раиси, унинг ўринбосарлари, қўмиталарининг раислари, раис ўринбосарлари ва котиблари Олий Мажлисида доимий асрда ишлашлари кўзда тутилган. Олий Мажлис бошқа депутатларининг эса доимий асосда ишлашга доир масала тегишли қўмита раисининг тақдимига мувофиқ парламентнинг Раиси томонидан ҳал этилиши мумкин.

Доимий асосда ишлайдиган депутатлар ўз ваколатлари мобайнида бошқа бирон-бир лавозимни эгаллашлари, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас. Олий Мажлис депутатларига депутатлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар учун ҳар ойда энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдорда даромад солиғи олинмайдиган маблағлар тўлаш ҳам кўзда тутилган. Доимий асосда фаолият кўрсатаётган депутатларга эса Олий Мажлис Раиси Олий Мажлис Кенгаши билан келишилган ҳолда белгилайдиган иш ҳақи белгиланган.

Депутатнинг Республика олий вакиллик ҳокимияти органида ишлаган вақти умумий ва узлуксиз иш стажига, ихтисоси бўйича иш стажига қўшиб ҳисобланади.

Олий Мажлисида доимий асосда ишлаган депутатларнинг ваколат муддатлари тугагандан сўнг, улар аввалги ишларига тикланадилар ёки бундай иш билан таъминлашнинг имконияти бўлмаса, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига асосан илгаригисига тенг бошқа иш билан таъминлаш кафолатланади.

Халқ вакиллариининг Олий Мажлис сессияларида, унинг Кенгаши қўмиталари ва комиссиялариининг мажлисларида қатнашган вақтларида, шунингдек, парламент раҳбариятининг топшириқларини бажариш мақсадида сафарда бўлган вақтларида асосий иш жойларидаги ўртача иш ҳақи сақланади, уларга суткали пул тўланади, меҳмонхонада туриш билан боғлиқ харажатлар ҳам қопланади.

Доимий асосда Олий Мажлисида фаолият кўрсатаётган бошқа шаҳарлик депутатларга оила аъзолари билан биргаликда яшашлари учун тегишли даврга мўлжалланган хизмат турар жойи берилади.

Ушбу юқорида кўрсатиб ўтилган Олий Мажлис депутатлари фаолиятининг кафолатлари, энг ривожланган демократик давлатларнинг тажрибасини ўрганилган ҳолда белгиланган бўлиб, янги ташкил этилаётган Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларига ҳам тааллуққидир. Лекин фаолият олиб бориши доимий асосда, профессионал хизмат кўрсатиши таъминланади. Олий Мажлис юқори палатаси Сенат иши ҳозирги Олий Мажлис фаолиятига ўхшаш бўлиб, вақти-вақти билан чақириладиган ялпи мажлислари шаклида бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис палаталарининг ишини ташкил этиш:

"Қонунчилик палатасининг иши, палата барча депутатларнинг профессионал, доимий фаолият кўрсатишига асосланади.

Қонунчилик палатасининг депутатлари ўз ваколатлари даврида илмий, педагогик ва ижодий фаолиятдан ташқари бошқа турдаги ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас.

Сенат иши вақти-вақти билан чақириладиган Сенатнинг ялпи мажлислари ҳамда қўмиталари (комиссиялари) мажлисларидаги сенаторларнинг фаолиятига асосланади.

Айни бир шахс бир пайтнинг ўзида Қонунчилик палатасининг депутати ва Сенат аъзоси бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарнинг ваколатлари ҳамда фаолият кўрсатиш тартиби, шунингдек, Қонунчилик палатаси депутатларининг ва Сенат аъзоларининг мақоми қонунлар билан белгиланади.¹

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, республика ҳудудий бирликларининг сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз йигирма депутатдан иборат таркибда доимий фаолият кўрсатади.

Бу шуни англатадики, Қонунчилик Мажлисининг иш фаолияти йил давомида ўтказиладиган сессиялардан иборат бўлади. Хорижий мамлакатлар тажрибасида кўрадиган бўлсак, икки палатали давлатларнинг қуйи палатасининг иш юритиши йил бўйи давом этадиган икки сессияга бўлинади. Масалан, Англия давлатининг қуйи Жамоа палатаси сессиялари Бош Вазирни таклифи билан Қиролнинг тақдимномасига асосланиб, октябр ойининг охирида ёки ноябр ойининг бошларида сайловдан кейин кечи билан 20 кун ичида чақирилиши белгиланган².

Жамоа Палатасининг биринчи сессияси йил кунларининг кўп қисмини ташкил этиб, бунда дам олиш кунлари диний ва оммавий байрамларида сессия ўтказилмайди. Шунингдек, ҳафтасида 4 кун иш куни ҳисобланади (душанбадан жума кунигача).

Иккинчи сессияси ҳам Бош Вазирни таклифи билан Қиролнинг тақдимномасига асосан ёз ойининг ўрталарида

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақириқ саккизинчи сессиясида қабул қилинган «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида». Конституция, 7- модда. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 12 апрел.

² Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть. Страны Европы. Том 3. (учебник). Москва, Издательство «Бек», 1997 г. 62 ст. Авторский коллектив.

чақирилиши мумкин. Бу ҳақда юридик адабиётларда аниқ бир вақти кўрсатилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қуйи Қонунчилик палатаси сессияси табиий шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда юқори палата Сенатга сайловлар ўтган кундан бошлаб бир ой ичида Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси раиси томонидан чақирилиб, сессиянинг ўтказилиш вақти феврал ойининг бошидан июл ойининг охиригигача кунига қадар белгиланиб, иккинчи сессияси сентябр ойининг охиригигача душанбасидан декабр ойининг биринчи жума кунигача ўтказилиши белгиланса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Қонунчилик палатасининг депутатлари сайланган кунидан эътиборан ўз ваколатлари даврида илмий педагогик ва ижодий фаолиятдан ташқари бошқа турдаги ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 24 февралдаги 23-1 сонли қарори билан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлари фаолиятининг таъминоти тўғрисида"ги низомида:

Депутатнинг Олий Мажлисда ишлаган вақти умумий ва узлуксиз стажига ихтисоси бўйича иш стажига қўшиб ҳисобланади. Шунингдек, Олий Мажлисга доимий ишга ўтказилган депутатларнинг ваколатлари муддати тугагач уларга аввалги ишлари (лавозимлари) берилади ёки бундай иш (лавозим) бўлмаса, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ аввалгисига тенг бошқа иш (лавозим) берилади, деб белгиланган. Мана шундай қонуннинг амал қилиши Қонунчилик Мажлисининг депутатларига ҳам тааллуқли бўлади.

Шундай қилиб, Қонунчилик Мажлиси депутатлари ўз фаолиятлари давомида бошқа турдаги ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланиш учун зарурат туғилмайди. Лекин бу масаланинг бир томонини ҳал қилса, иккинчи томондан эса, депутат бошқа ҳақ тўланадиган лавозим билан шуғулланадиган бўлса у ўз мустақиллигини йўқотади яъни ўз зиммасига юклатилган ваколатларни амалга оширишда шу ҳақ тўланадиган лавозимни берган шахслар қўлида "қўғирчоқ" вазифасини бажаради.

Аммо, педагогик ва ижодий фаолият билан шуғулланиш депутат учун фойдадан ҳоли бўлмайди, яъни қонун ва бошқа ҳужжатларни ишлаб чиқишда илмий дунё қарашини ўстиради ва депутатлик фаолиятининг талабларини бажаришда савиявий имконият доирасини кенгайтиради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг юқори палатаси Сенат, Қонунчилик Мажлиси депутатлари томонидан мукамал ишлаб чиқилган ва тақдим этилган қонун лойиҳаларини тасдиқлайди. Шунинг учун: *Сенат иши вақти-вақти билан чақириладиган Сенатнинг ялпи мажлислари ҳамда қўмиталари (комиссиялари) мажлисларидаги Сенаторларнинг фаолиятига асосланади. Айни бир пайтнинг ўзида Қонунчилик Палатасининг депутати ва Сенат аъзоси бўлиши мумкин эмас.*

Сенат қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг юқори палатаси ҳисобланади. Сенат ўз фаолиятини ҳозирги Олий Мажлис фаолиятига ўхшаш вақти-вақти билан чақириладиган ялпи мажлисларида ўз ваколатларини амалга оширади. Шунингдек, Сенат ялпи мажлисларида кўриб чиқилиши керак бўлган масалаларни тайёрлаш ва унинг натижали ўтишини таъминлаш учун сенаторлар таркибидан унинг қўмиталари ва комиссиялари тузилади. Қўмита ва комиссиялар аъзолари унинг биринчи ўтказиладиган ялпи мажлисида сенаторлар орасидан яширин овоз бериш, яъни сайлов йўли билан ташкил этилади. Қўмита ва комиссиялар таркибига сайланган Сенаторлар доимий (олдинги иш лавозимидан вақтинчалик озод этилиб, Сенат ваколоти муддатига сайланади) фаолият юритади. Қўмита ва комиссиялар фаолиятини ҳуқуқий асослари Сенат томонидан тасдиқланадиган алоҳида низом билан белгиланади. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бирорта палатага сайланган сенатор бир вақтнинг ўзида иккинчи палатага ўз номзодини қўйиши таъқиқланади. Чунки, ҳар иккала палатада фаолият олиб бориш палаталарнинг фаолият принципларига тамоман зиддир. Бир-бирининг фаолият юритишини мукаммаллаштирувчи ва назорат қилувчи органларнинг мақсад ва вазифалари ўзгача фаолият юритиши фақат ўзига тегишли бўлишидан манфаатдордир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ваколатлари ҳамда фаолият кўрсатиш тартиби, шунингдек Қонунчилик палатаси депутатларининг ва Сенат аъзоларининг мақоми қонунлар билан белгиланади.

Жаҳон парламентларининг тарихий ривожланиш тажрибасида, икки палатали парламентлар дастлаб парламент ҳақидаги қонунларни қабул қилинган ва (Англия, Франция, Япония ва бошқа давлатларда) давлат ҳокимиятини амалга ошириш принциплари белгиланган.

Ўзбекистон Республикасида ҳам Олий Мажлис палаталари тўғрисидаги Конституциявий қонун қабул қилиниб, палаталарининг фаолият принципларини ягона қонунда ифодаси берилса, белгиланган мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик Мажлиси депутатлари ва Сенат аъзоларининг ҳуқуқий ҳолатини ҳам алоҳида қонунда белгиланиши кўпгина ривожланган давлатларда ижобий натижаларга эришилган. Бу эса ягона қонунчилик тизимининг фаолият принципларини ягона давлат ҳокимиятини амалга оширувчи уларнинг органлари ҳуқуқий муносабатларида Олий Мажлис палаталари мавқеини мустақамлаб беради.

5-§. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик жараёни

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ўзининг муҳим ваколатларини ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш орқали амалга оширади. Қонунларни қабул қилиш жараёни бир неча босқичлардан иборат бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг одатда, Конституция ва тегишли орган регламентида мустақамланган қонунларни яратиш бўйича фаолият тартиби ҳисобланади. Қонунчилик жараёнига аниқ ҳуқуқий тартиб ҳосдир.

Ўзбекистон Республикасида қонунчилик жараёни, одатда, 4 та босқични ўз ичига олади:

Биринчи босқич — қонунчилик ташаббуси;

Иккинчи босқич — қонун лойиҳасини кўриб чиқиш ва муҳокама қилиш;

Учунчи босқич — қонунни қабул қилиш;

Тўртинчи босқич — қонунни имзолаш, қонунни эълон қилиш ва унинг кучга кириши.

Қонунчилик ташаббуси — қонун лойиҳасини ўрнатилган тартибда қонунчилик муассасасига расмий тарзда киритиш. Ҳозирги даврда хорижий мамлакатларда парламент депутатлари, парламент кўмиталари, давлат раҳбари, ҳукумат, умуммиллий ваколатга эга тегишли муассасалар қонунчилик ташаббусига эга. Қонунчилик ташаббуси қонунчилик жараёнининг биринчи босқичи бўлиб, у одатда, Конституция томонидан белгиланган қонунни қабул қилиш тартибидир.

Бу жараён тегишли қонунчилик органининг маълум қонун лойиҳасини ўз мажлисида кўриб чиқиш мажбуриятини англа-тади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига мувофиқ, Олий Мажлисда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига:

1. Ўзбекистон Республикасининг Президенти;
2. Ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақолпоғистон Республикаси;
3. Олий Мажлиснинг депутатлари;
4. Вазирлар Маҳкамаси;
5. Конституциявий Суд;
6. Олий Суд;
7. Олий ҳўжалик суди;
8. Бош прокурор эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қонун лойиҳаларини киритишнинг зарурий шартлари қуйидагилар, яъни:

- 1) қонун лойиҳаси матнини тақдим этиш;
- 2) бўлажак қонунларнинг мақсадлари, вазифалари ва асосий қоидалари ҳамда уларнинг амалдаги қонунлар тизимида тутадиган ўрнини асослаш;
- 3) қонунларни қўллашдан кутилаётган ижтимоий-иқтисодий оқибатларнинг батафсил таърифи;
- 4) қонун лойиҳасини тайёрлашда иштирок этган жамоалар ва шахслар;
- 5) амалга ошириш учун қўшимча моддий ва бошқа харажатлар талаб қилинадиган лойиҳа тақдим этилаётганда, унга молиявий-иқтисодий далиллар илова қилиниши шулар жумласидандир.

Республика Олий Мажлиси кўриб чиқиши керак бўлган қонунларнинг лойиҳалари ва қонун чиқариш тўғрисидаги таклифлар Олий Мажлис Раисига ва унинг Кенгашига тақдим этилади ва Олий Мажлиснинг Котибияти томонидан рўйхатга олинади.

Қонунчилик жараёнининг навбатдаги босқичи рўйхатга олинган қонун лойиҳаси ёки қонун чиқариш тўғрисидаги таклифларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва бундан буён унинг устида иш олиб бориш тартиби хусусида таклиф тайёрлаш учун қоида тариқасида, парламент Раиси ёки унинг Кенгаши томонидан тегишли қўмиталари, комиссияларига ҳамда айни бир

вақтда қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасига юборилади. Бунда хулоса тайёрлаш учун бош қўмита (комиссия) белгиланади.

Олий Мажлисга киритилган қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш бир неча ўқишда амалга оширилиши, шунингдек, депутатлар гуруҳлари томонидан дастлабки тарзда муҳокама қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида қонунларни қабул қилиш усуллари ва тартиби

Қонун лойиҳасининг биринчи ўқилишида республика парламенти, қоида тариқасида, қонун лойиҳаси ташаббускорининг маърузасини ва тегишли қўмита ёки комиссиянинг қўшимча маърузасини тинглайди, қонун лойиҳасининг асосий қондаларини муҳокама қилади ҳамда тузатишлар шаклида таклиф ва мулоҳазалар билдиради, қонун лойиҳасини кенг

муҳокама этиш учун эълон қилиш зарурлиги ҳақидаги масалани қараб чиқади.

Муҳокама яқунлари асосида Олий Мажлис қонунни қабул қилиш ёки қонун лойиҳасининг асосий қоидаларини рад этади. Қонун лойиҳаси маъқулланган тақдирда, Олий Мажлис уни иккинчи ўқишда тақдим этиш муддатини белгилайди.

Биринчи ўқишда кўриб чиқилган қонун лойиҳасига доир тўхтам, агар республика парламенти депутатлари умумий сонининг кўпчилиги уни ёқлаб овоз берган бўлса, қабул қилинган ҳисобланади. Мазкур тўхтам парламентнинг қарори билан расмийлаштирилади.

Қонун лойиҳаси иккинчи ўқишда кўриб чиқиладиганида моддама-модда, бўлимлар бўйича ёки тўлалигича муҳокама қилинади. Муҳокама мобайнида қонун лойиҳаси камчиликларини бартараф этиш учун тегишли кўмиталар, комиссиялар ёки органларга қайтарилиши мумкин. Олий Мажлис кўриб чиқиш натижасига қараб, қонунни қабул қилади ёки рад этади ёхуд маромига етказиш учун қайтаради.

Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ энг муҳим қонунларнинг лойиҳалари халқ овозига (референдумга) кўйилиши мумкин. Референдум қонунда белгиланган тартибда ўтказилади.

Шундай қилиб, юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда, шуни айтиш мумкинки, Олий Мажлис қонун лойиҳалари муҳокамаси натижасида қуйидаги қарорларнинг бирини, яъни:

1) қонун лойиҳасини маъқуллайди ва муҳокама давомида билдирилган таклиф ва мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда, унинг устида ишлашни давом эттиради;

2) қонун лойиҳасини қайтаради;

3) қонунни яқуний таҳрирда қабул қилади;

4) қонун лойиҳасини умумхалқ овозига ёки умумхалқ муҳокамасига олиб чиқади.

Олий Мажлис қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатларни жами депутатларнинг кўпчилик овози билан қабул қилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, конституцияни ўзгартирувчи ва тўлдирувчи қонунлар, шунингдек, бошқа конституциявий қонунлар парламент жами депутатларининг камидан учдан икки қисмидан иборат кўпчилик томонидан қабул қилинади.

Олий Мажлис Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонунни тегишли таклиф

киритилганидан кейин 6 ой мобайнида, кенг муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартиришлар киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф камида бир йил ўтгандан сўнг қайта киритилиши мумкин.

Қонунчилик жараёнининг сўнгги босқичи — бу қонунни имзолаш, қонунни эълон қилиш ва унинг кучга кириши ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунларини Ўзбекистон Республикаси Президенти имзолайди. Республика Президенти қонунга ўз эътирозини илова этиб, уни такроран муҳокама этиш ва овозга қўйиш учун парламентга қайтариш ҳуқуқига эга (вето ҳуқуқи) бўлиб, башарти парламент илгари ўзи қабул қилган қарорни учдан икки қисмдан иборат кўпчилик овоз билан тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди.

Умуммажбурий хатти-ҳаракат қондаларини белгилайдиган ҳуқуқий ҳужжатларни татбиқ этиш шартларидан бири уларнинг матбуотда эълон қилиниши ҳисобланади.

Қонун ва Олий Мажлисининг бошқа норматив ҳужжатлари улар имзолангандан сўнг бир ҳафтадан кечиктирмай чоп этилади. Бу ҳужжатларда бошқа шартлар белгиланган бўлмаса, улар матбуотда эълон қилингандан кейин 10 кун ўтгач кучга кирилади. Қонунлар “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси”, “Халқ сўзи”, “Народное слово” газеталарида нашр қилинади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳуқуқий мақоми, уни ташкил этиш тартиби ва фаолиятининг асослари Конституциянинг 18-боби, 76-88-моддаларида, 1994 йил 22 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида”ги конституциявий Қонунда ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаб берилган. Уларга асосан, Олий Мажлис олий вакиллик органи бўлиб, у қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Олий Мажлис бевосита халқ томонидан сайланадиган ва қонун чиқариш фаолиятини амалга оширадиган бирдан-бир умуммиллий вакиллик органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Олий Мажлиси мамлакатимизда рўёбга чиқарилаётган конституциявий ислоҳот мазмунига кўра, давлат ҳокимиятини ва бошқарув олий органлари тизимини демократлаштириш, вакиллик органларининг ижро органларига нисбатан реал мустақиллигини таъминлаш мақсадида ташкил этилди. Олий Мажлис парламент аъналари асосида фаолият юритадиган орган бўлиб, қонун лойиҳалари ва бошқа бир қатор ҳужжатларни

атрофлича, батафсил пухта ишлаб чиқиш, давлат ҳаётининг муҳим масалаларини ҳал қилиш учун кенг ваколатларга эга. Жумладан, у давлат ва жамият турмушининг: давлат қурилиши, иқтисодий ва молия, ижтимоий-маданий, ташқи муносабатлар, мудофаа ва давлат хавфсизлиги соҳаларида катта ҳуқуқларга эга. Олий Мажлис давлатнинг бошқа олий органларини тузишда, уларнинг шахсий таркибини белгилашда иштирок этади.

Ўтган йиллар мобайнида Олий Мажлис қонунчилик фаолиятини жадал суръатлар билан олиб бориб, мамлакатимиз ривожланиши янги босқичида бозор иқтисодиёти муносабатлари муаммоларини оқилона ҳал қилиш, маънавиятни юксалтириш, чет эллар билан иқтисодий, сиёсий, маданий ўзаро алоқаларни ривожлантиришга катта ҳисса қўшмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақириқ саккизинчи сессиясида қабул қилинган, "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги конституциявий Қонунининг 9-10-моддаларида Олий Мажлиснинг шаклланаётган парламентлари қонунчилик фаолиятларида қонунларни қабул қилиш ва уни имзолаш принциплари белгилаб берилди. Ушбу конституциявий Қонуннинг 9-моддасида қонунни қабул қилиш босқичлари ўз ифодасини топган: "Қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан мақуullanгач Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланиб, қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилинган тақдирда юридик кучга эга бўлади.

Қонун лойиҳаси Қонунчилик палатасига киритилади. Қонунчилик палатаси қонун лойиҳасини, қонунда тарихида, бир неча ўқишда кўриб чиқади.

Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун Сенатга юборилади. Сенат қонунни кўриб чиқади ҳамда уни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Сенат томонидан рад этилган қонун Қонунчилик палатасига қайтарилади. Агар Қонунчилик палатаси депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қонунни яна маъқулласа, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳисобланади.

Қонунчилик палатаси ва Сенат юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун келишув комиссиясини тузишлари мумкин. Комиссияда келишувга эришилса, қонун Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқилиши керак. Бу ҳолда

қонун одатдаги тартибда қабул қилинади ва маъқуллаш учун Сенатга юборилади.

Қонулар белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш йўли билан қабул қилиниши мумкин.

Қонуларни ишлаб чиқиш, киритиш ва муҳокама қилиш тартиботи Ўзбекистон Республикасининг қонуллари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг регламентлари билан тартибга солинади.¹

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида”ги Конституциявий қонуни (1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган)га мувофиқ Олий Мажлис қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Конституциянинг 78-моддасида Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари аниқ-равшан белгилаб берилган ҳамда Олий Мажлис тўғрисидаги Конституциявий қонуннинг 9-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар турлари ва қабул қилиниш тартиблари белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бошқа ҳужжатлар ва қарорлар билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси Конституциясини, конституциявий қонунларни, қонунларни қабул қилади. Яна шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги 2001 йил 14 декабрда қабул қилинган Қонунининг 8-моддасида Ўзбекистон Республикасининг қонуллари энг муҳим ва барқарор ижтимоий муносабатларни тартибга солади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ёки референдум ўтказиш орқали қабул қилинади деб белгиланган. Демак, қонулар муайян тартибда референдум орқали ҳам қабул қилиниши мумкин. Бу қоида 2001 йил 30 августда қабул қилинган янги таҳрирдаги “Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида”ги Қонуннинг 10-моддасида ҳам Ўзбекистон Республикасининг референдуми Ўзбекистон Республикасининг қонуллари ва бошқа қарорларини қабул қилиш мақсадларида ўтказилишини мустаҳкамлаган. Шунингдек, янги ташкил этилаётган Олий Мажлис палаталари фаолиятида қонунни қабул қилингандан кейинги босқичи мукамал куйидагича белгиланган:

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган қонун ўн кун ичида Ўзбекистон Республикаси Президентига имзолаш учун юборилади.

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 12 апрел.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ўтгиз кун ичида қонунни имзолайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қайтадан муҳокама қилиш ва овоз беришни ўтказиш учун қонунни ўз эътирозлари билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли. Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳрирда Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, қонун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиши керак.

Имзоланган қонун қонунда белгиланган тартибда чоп этилиши (эълон қилиниши) керак.¹

Икки палатали парламент шароитида қонунларни қабул қилиш, уни имзолаш ва эълон қилиш тартибларини белгилайди.

Мазкур модданинг биринчи банди қонунлар Олий Мажлисининг палаталари томонидан қабул қилингандан кейин уни имзолаш учун Президентга имзолаш учун ўн кун муддатдан кечикмай юборилишини белгилаб қўйган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи сифатида Конституциянинг 93-моддаси, 14-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг қонунларини имзолайди, қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Президентнинг бу ҳуқуқи вето ҳуқуқи деб ҳам аталади.

Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳрирда Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенат аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, қонун Президент томонидан имзоланиши керак.

Имзоланган қонун қонунда белгиланган тартибда эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонунининг 25-моддасига кўра “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси”, “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталари Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги конституциявий Қонунининг 10-моддаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 12 апрел.

Мажлиснинг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари эълон қилинадиган расмий матбуот ҳисобланади.

Мазкур қонуннинг 26-моддаси Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг кучга киришини тартибга солади. Унга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг қарорлари, агар ҳужжатларнинг ўзида бошқа муддат кўрсатилган бўлмаса, расман эълон қилинганидан сўнг ўн кундан кейин кучга киради.

XXVI БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ- ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

1-§. Ўзбекистонда Президентлик лавозимининг жорий қилиниши ва конституциявий мустақкамланиши

Собиқ иттифоқ республикалари орасида Ўзбекистон биринчи бўлиб, давлат бошқарувининг президентлик шаклини жорий қилди. Президентлик институти Ўзбекистонда 1990 йил мартида "Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни) га ўзгартириш ва кўшимчалар киритиш тўғрисида"ги Қонун билан жорий этилди. Олий Советнинг 12-чақириқ, биринчи сессиясида Ўзбекистон Президенти этиб Ислом Абдуғаниевич Каримов сайланди. 1991 йил 29 декабр ва 2000 йил 9 январда тўғридан-тўғри умумхалқ Президенти сайловлари ўтказилди. Сайловлар муқобиллик асосида ўтди ва И.А. Каримов Президент этиб сайланди. 1992 йилги Конституцияга биноан, Президент давлат бошлиғи деб эълон қилинди.

Давлат бошқарувининг президентлик шаклида Президент умумхалқ сайловларида сайланади ва давлат бошлиғи ҳисобланади, айнаи вақтда у ижро ҳокимиятни ҳам бошқаради, фақат ўзи олдида жавобгар бўлган ҳукуматни тузади.

"Президент" тушунчаси конституциявий-ҳуқуқий маънода давлат бошлиғини англатади. Айнан шунинг учун бу институт жаҳон давлат-ҳуқуқий амалиётида яратилган эди. Унинг бундай роли Президенти бўлган ҳар қандай замонавий демократик республикага хосдир. Президент давлатни жипслаштириши, давлат ҳокимияти механизмининг барқарорлиги ва ҳаракатчанлигини таъминлаши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясига мувофиқ Президент — ҳокимиятлар бўлиниши принципига риоя қилинишида давлат механизмининг энг муҳим институтидир.

Конституциянинг 89-моддасида: "Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти айна вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади", — дейилган.

Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида етакчи ва мувофиқлаштирувчи рол ўйнайди. Президент давлат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистоннинг Олий вакилликни амалга оширади. Давлат бошлиғи ўзида у ёки бу ҳокимият тармоғини эмас, балки давлат ва бутун давлат ҳокимиятининг бирлигини намоён этади.

Конституцияга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти ижро ҳокимиятининг бошлиғи ҳам ҳисобланади. Ижро ҳокимиятига бевосита иқтисодиётга, ижтимоий ва маънавий соҳаларга бошчилик қилиш юклатилган. Бунинг учун унга кўрсатма, фармойиш берувчилик вазифалари тақдим этилган. Ижро ҳокимиятига қонунларни ижро этиш юкланган, бу ҳокимиятнинг номи шундан келиб чиққан. Ижро ҳокимияти мураккаб, бир-бирига бўйсунадиган турли ва кўп сонли давлат органлари тузилмалари орқали амалга оширилади. Унга Вазирлар Маҳкамаси раҳбарлик қилади (Конституциянинг 98-моддаси). Вазирлар Маҳкамаси — Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг расмий номидир (Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги Қонуннинг 1-моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат ва ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳам ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ: "Вазирлар Маҳкамасининг Раиси Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг фаолиятига раҳбарликни амалга оширади ва унинг ўз ваколатларини самарали бажариши учун чора-тадбирлар кўради".

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-боби Ўзбекистон Республикаси Президенти деб номланади. Бу боб 9 та моддадан иборат бўлиб, уларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий мақоми белгилаб берилган.

2-§. Ўзбекистонда Президентлик сайловларини ўтказиш тартиби

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш

йўли билан беш йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг "Президент сайлови тўғрисида"ги Қонуни билан белгиланган¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига асосан Президент лавозимига номзодларга қуйидаги талаблар қўйилади:

биринчидан, 35 ёшдан кичик бўлмаган, фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Президент этиб сайланиши мумкин;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг фуқаросигина сайланиши мумкин;

учинчидан, Президентликка номзодга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида камида 10 йил ўшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бу муддат — Президентликка номзод фақат билимлар ва амалий тажрибага эга бўлибгина қолмай, балки Ўзбекистондаги ҳаётнинг ўзига хос шароитларини тушуниш учун ҳам зарур ва етарлидир;

тўртинчидан, Давлат тилини яхши биладиган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Президентликка сайланиши мумкин. Тиллардан фойдаланишни тартибга солиш — Ўзбекистонда конституциявий аҳамиятга эга. У ёки бу тилнинг давлат тили сифатидаги мақоми Конституция билан белгиланади. Масалан, Конституциянинг 4-моддасида: "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир", — деб белгилаб қўйилган. Давлат ҳокимияти органлари, расмий иш юритиш, суд ишларини олиб бориш мажбурий равишда давлат тилида олиб борилади, меъриий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва расмий нашрлар эълон қилинади.

Ўзбек тили — Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг мутлақ кўпчилиги бўлмиш ўзбек халқининг она тилидир. У Ўзбекистон бирлиги ва яхлитлиги, жамият жипслигининг муҳим омилidir. Айнан шунинг учун Конституция ва Ўзбекистон суверенитетининг кафили бўлмиш Президент ўзбек тилини яхши билиши шарт;

бешинчидан, Ўзбекистонда бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Президент бўлиб сайланиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 90-моддасининг 2-қисмида Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайла-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998, 3-сон, 38-модда.

ниш тамойиллари аниқ белгилаб қўйилган. Президентлик Республикаларида Президент мамлакатнинг барча сайловчилари томонидан умумхалқ сайловлари йўли билан сайланади.

Ўзбекистонда Президент сайловлари умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Президентнинг ўз лавозимида бўлиш муддати 5 йилдир. Ўзбекистондаги 1991 ва 2000 йиллардаги Президент сайловлари айнан шу йўл билан ўтказилди.

Президент сайловларини ўтказиш тартиби 1991 йил 18 ноябрдаги "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловлари тўғрисида"ги Қонун билан белгилаб қўйилган. Бу қонун эркин ва демократик сайловлар ўтказишни таъминлаб беради¹.

3-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти қасамёд қабул қилган пайтдан бошлаб, ўз лавозимини бажаришга киришади. Қасамёд — тантанали ваъда, Конституция ва халққа хизмат қилиш юзасидан Президент ўз лавозимига киришганда берадиган қасамёддир. Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёдининг матни Конституциянинг 92-моддасида берилган:

"Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан."

Ўзбекистон Республикаси Президенти парламент депутатлари олдида тантанали равишда қасамёд қабул қилади. Қасамёд қабул қилишда Президентнинг қўл остида Конституция матни бўлади. Президент Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга қасамёд қилади. Президент қасамёд қабул қилиши билан, давлат мадҳияси ижро этилади.

¹ Қаранг: А. Х. Саидов. Ўзбекистонда Президентлик сайловлари. Т., 1999.

Ўзбекистонда умумхалқ сайловида сайланган Президент И. А. Каримов биринчи бўлиб қасамёд қабул қилди. Агар бир шахс иккинчи марта Президент бўлиб сайланса, қасамёд такроран қабул қилинади.

Президентнинг қасамёди фақат расмий тантанали маросим сифатидагина қабул қилинмайди. Шунингдек, у юридик аҳамиятга ҳам эга.

Президент қасамёдининг юридик аҳамияти қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Президент қасамёд қабул қилиши билан ўз лавозимига киришади ва ўзининг конституциявий ваколатларини бажара бошлайди. Шу вақтдан бошлаб, олдинги Президент ўз ваколатини тугатади;

иккинчидан, қасамёднинг матни одатда Конституцияда берилади, халққа эълон қилинади ва парламент олдида Президент томонидан тантанали қабул қилинади. Қасамёд матнида Конституцияга садоқат, халқ ва давлатга хизмат қилиш билан бирга, кўпинча диний тусдаги ифодалар бўлади ёки қасамёд Қуръонда ёхуд Инжилда қабул қилинади;

учинчидан, қасамёдни бузиш Президентни жавобгарликка олиб келади, бу унинг ўз лавозимидан четлатилиши учун асос бўлиши мумкин (бундай маросим кўп мамлакатларда импичмент номини олган);

тўртинчидан, Президент ўзига бевосита берилмаган ваколатларга асосланган ҳаракатларида унга қасамёд юклаган мажбуриятларини рўқач қилиш имконига эга.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 91-моддасида Президент ўз лавозимида ишлаётган вақтда қуйидаги вазифаларни бирга олиб бормаслиги назарда тутилган:

биринчидан, бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаш;

иккинчидан, вакиллик органининг депутати (парламент, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш) бўлиш;

учинчидан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти дахлсизлик ҳуқуқига эга. Президентнинг дахлсизлиги мутлақ бўлиб, у бажарадиган мажбуриятлардан келиб чиқиб, Президентнинг қонунлар билан алоҳида муҳофаза этилишини англатади. Президент шахсининг дахлсизлиги унинг бутун ваколатлари давомида алоҳида кафолатларни таъминланиши билан боғлиқ.

Президент шахсининг дахлсизлиги унга қарши жиноят иши қўзғатилиши мумкин эмаслигини билдиради. Президент маж-

бурий равишда, масалан, гувоҳ сифатида судга чақирилиши, маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Президент ҳибсга олинishi, тинтув этилиши ва шахсий кўздан кечирилиши мумкин эмас. Шу маънода Президентнинг шахси дахлсиздир.

4-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколатлари

Президент конституциявий ваколатларининг кўлами унинг давлат ва ижроия ҳокимиятининг бошлиғи эканлигидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикаси Президентига унинг давлат ҳокимияти органлари тизимидаги кўплаб ваколатларни беради. Президент фақат Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўрнатилган доиралардагина фаолият кўрсатади. Президентнинг конституциявий ваколатлари давлат ва жамият ҳаёти фаолиятининг энг муҳим соҳаларини қамраб олади.

Кўпгина хорижий мамлакатлар тажрибасида давлат бошлиғининг конституциявий ваколатлари тарихий ривожланиш босқичларининг, шу давлатда истиқомат қилаётган халқларнинг миллий келиб чиқиш хусусиятлари ва жўғрофий жойлашувининг таъсирида турли хил белгиланган бўлади. Асосан, давлат бошлиғининг конституциявий ваколат муддатлари диққатга сазовордир. Масалан: АҚШ, Россияда — 4 йил, Франция, Украина, Германия, Бразилияда — 5 йил, Мексика, Мисрда — 6 йил, Италия, Исроилда — 7 йил. Президент ваколат муддатларининг бундай тартибда белгиланганлиги юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар бир миллат ва элатларнинг тарихий ривожланиш босқичлари билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикасида ўтказилган 2002 йил 27 январдаги референдум, мустақилликдан кейинги даврнинг энг муҳим Ўзбекистон тарихида муносиб ўрин эгаллайдиган давлат бошқарувининг такомиллаштириш режаларини белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақириқ, саккизинчи сессиясида қабул қилинган: Ўзбекистон Республикасининг "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги конституциявий Қонунининг 8-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддати мус-

таҳқамланган бўлиб: **умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яшириш овоз бериш йўли билан сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддати — етти йил**", — деб белгиланганлиги давлат бошлигининг ўз халқи олдидаги мажбуриятларини бажариш учун кенг имкониятлар яратиб беради.

Президентнинг асосий вазифаси — давлатнинг бирлигини мамлакат ичида ва ташқарисида намоён қилишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг куйидаги йўналишларида унинг конституциявий ваколатлари яққол намоён бўлади:

1. Авваламбор, Ўзбекистон Президенти фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафилидир. Бу шуни билдирадики, Ўзбекистон Республикаси Президенти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмининг узлуксиз ишлаши учун шахсан жавобгар, бирор сабаб билан ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилиши бузилган ҳолларда тегишли чоралар кўришга мажбур. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмини яратиш, халқаро ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат органлари ходимлари ва бутун аҳолининг инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича маданиятини ошириш мақсадида, БМТнинг демократиялаш, инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини қўллаб-қувватлаш борасидаги тавсияларига мувофиқ, Ўзбекистон Президенти 1996 йилнинг 31 октябридаги фармони билан Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини ташкил қилди.

Президент инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳамда аҳолининг алоҳида ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳларини, масалан, пенсионерлар, ногиронлар ва давлат томонидан ҳимояга муҳтож фуқароларни муҳофаза қилишга йўналтирилган қонунлар, фармонлар чиқариш орқали ўзининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафили сифатидаги функциясини бажариб келмоқда.

2. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир. Президент ўз ваколатларини амалга ошира бориб, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг ўз конституциявий мажбуриятларини зарур даражада бажаришларини таъминлайди. У хатти-ҳаракатлари Конституция талабларига жавоб бермаётган органлар ва шахсларга бевосита мурожаат қилиш орқали ҳам,

шу соҳадаги ваколатли органлар, хусусан судлар воситасида ҳам бунга эришади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўради. Суверенитетни муҳофаза қилиш давлат ҳокимияти барча тармоқларининг фаолият кўрсатиши орқали таъминланади. Шунинг учун Президент махсус ваколатларга эга, хусусан, фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берганда шахсан ўзи тезкор қарорлар қабул қилади. Масалан, у фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади, қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Республика Олий Мажлисининг тасдиғига киритади.

3. Президент давлат бошлиғи сифатида халқаро муносабатлар соҳасида муҳим ваколатларга эга. Бунда у муҳим вакиллик функциясини бажаради. Бу функцияни у яқка ўзи шахсан амалга оширади.

Президент мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш юритади.

Президент халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг вакилидир. Бу ерда Президент Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатлари субъекти, суверен ва мустақил мамлакат сифатида намоён қилади. Бу шуни англатадики, фақат Президентгина шартнома ва битимларга имзо чекиши, музокараларда Ўзбекистон номидан қатнашиши, Республиканинг халқаро мажбуриятлари бажарилишини таъминлаши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома ва битимлари қонун қабул қилиш орқали Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан ратификация қилиниши керак. Халқаро шартнома ва битимнинг ратификация қилинганлиги ратификация ёрлиғи билан тасдиқланади. Ратификация ёрлиғига Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чекади. Икки томонлама шартнома ва битимлар тузилганда унинг иштирокчилари ратификация ёрлиқларини алмашадилар. Кўп томонлама шартномаларда ратификация ёрлиғи депозитарий давлатга ёки халқаро шартнома матнини сақловчи халқаро ташкилотга бериб қўйилади.

Президентнинг ташқи сиёсат соҳасидаги муҳим ваколатлари жумласига қуйидагилар киради:

биринчидан, унинг ҳузурида аккредитациядан ўтган элчилар ва бошқа дипломатик вакилларга ишонч ва чақириб олиш ёрлиқларини топшириш;

иккинчидан, тегишли ёрлиқларга имзо чекиб, Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлардаги элчилари ҳамда бошқа дипломатик вакилларини тайинлаш ва вазифасидан озод қилиш.

Ишонч ёки чақириб олиш ёрлиғи — махсус расмий хат шаклидаги алоҳида ҳужжат бўлиб, ушбу шахснинг элчи ёки дипломатик вакил қилиб тайинланганини тасдиқлайди. Бу ёрлиқлар хорижий давлат бошлиғи номидан давлатимиз бошлиғи — Ўзбекистон Республикаси Президентига жўнатилади. Ишонч ёрлиқларида маълум шахсга (элчига) ўз давлатининг манфаатларини ифода қилиш топширилганлиги, унинг сўзлари ва ҳаракатларига "ишониш кераклиги" кўрсатилади ("ишонч ёрлиғи" деган ном шундан келиб чиққан).

Ёрлиқлар топширилаётганда, одатда, ташқи ишлар вазири қатнашади. Дипломатик вакил ўзининг номини, давлатнинг номини, давлат бошлиғининг номини айтади, ёрлиқни Ўзбекистон Республикаси Президентига топширади. Кўпинча ёрлиқлар топшириш учун бир нечта янги элчилар йиғилишади. Ёрлиқлар топширилгач, Ўзбекистон Президентини янги элчи билан қисқача суҳбатлашади. Президентнинг ишонч ёрлиғини қабул қилиши шуни англатадики, тайинланган ва Ўзбекистон Республикасига келган хорижий давлат элчиси ёки дипломатик вакил ёхуд халқаро ташкилот вакили аккредитациядан ўтган, яъни расмий равишда мамлакатимизда ўз мажбуриятларини бажаришга киришган деб ҳисобланади.

Хорижий давлат элчиси ёки халқаро ташкилот ҳамда хорижий давлатнинг дипломатик вакили функциясини бажаришининг тўхтатилиши Президентга чақириб олиш ёрлиғини топшириш орқали расмийлаштирилади.

Чет эл давлатларида Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатларининг бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олишнинг тартиби "Хорижий давлатлардаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхоналарининг бошлиқларини тайинлаш ва уларни чақириб олиш тўғрисида" ги 1992 йил 3 июлдаги Қонун билан белгиланади. Бу қонун "Дипломатик алоқалар тўғрисида"ги

1961 йилги Вена конвенцияси ҳамда бошқа умумэтироф этган халқаро ҳуқуқий нормалар ва қоидаларга тўла мос келади.

Хорижий давлатдаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғи Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан тайинланади. Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини тайинлаш у борадиган мамлакат (агреман)нинг расмий розилигини олгандан кейин амалга оширилади. Дипломатик ваколатхона бошлиғи лавозимига номзодни Ташқи ишлар вазирлиги манфаатдор органларнинг келишувини олган ҳолда тавсия этади. Фавқулодда ва мухтор элчи ёки фавқулодда ва мухтор вакилнинг белгиланган мамлакатга жўнаб кетишидан олдин Ташқи ишлар вазирлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чеккан ва ташқи ишлар вазирининг имзоси қўйилган, белгиланган давлат бошлиғига бериш учун мўлжалланган ишонч ёрлигини тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини чақириб олиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

биринчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи алмаштирилганда;

иккинчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи номақбул шахс (персон нон грата) деб эълон қилинганда;

учинчидан, давлатлар ўртасидаги дипломатик муносабатлар узилганда;

тўртинчидан, давлатлар ўртасида уруш ҳолати эълон қилинганда;

бешинчидан, давлат халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида мавжудлигини тугатганда.

4. Конституцияда белгилаб қўйилганидек, Президент Олий Мажлисга ҳар йили ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади. Унинг маълумотномаси норматив ҳужжат ҳисобланмайди. Бу ахборот сиёсий тусга эга бўлиб, мамлакатни ривожлантиришнинг дастурий принциплари ва стратегик вазифаларини ўз ичига олади.

Маълумотномада Ўзбекистон Президентининг мамлакат келажагини қандай тасаввур қилаётганлиги баён этилади. Жумладан, Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг қуйидаги чиқишларини кўрсатиб ўтиш мумкин: 1995 йил 23 февралдаги биринчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги "Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий тамойиллари", 1996 йил 29 августдаги мил-

лий парламентнинг олтинчи сессиясидаги, "Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим вазифалари", 1999 йил 14 апрелда ўн тўртинчи сессиядаги, "Ўзбекистон XXI асрга интилоқда", 2000 йил 22 январда иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги "Олий мақсадимиз – Ватан озодлиги ва ободлиги, халқ эркинлиги ва фаровонлиги" мавзусидаги чиқишлар. Президентнинг бу нутқларида давлатнинг стратегик сиёсий йўналишлари белгилаб берилди.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижроия ҳокимиятини тузиш билан боғлиқ ваколатлари анча кенг баён қилинган. Бундай ваколатларнинг кўпчилигига қуйидаги иккита сабаб бор:

Биринчидан, Президент бўлиб сайланган шахснинг дастури умумхалқ сайловлари орқали қўллаб-қувватлангани учун у ижро ҳокимият органларини тузишда маълум ваколатларга эга бўлиши керак. Чунки унинг дастурини бажариш асосан, ижро ҳокимияти органлари зиммасига тушади, уларни тузишда Президентнинг ваколатлари жуда муҳим ўрин тутаяди;

Иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг асосларидан бири бўлмиш ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойили давлат ҳокимиятининг бирор органи фақат бир ҳокимият тармоғи томонидан тузилишини истисно қилади. Шунинг учун давлат ҳокимиятининг марказий органларини тузишга ҳам Президент, ҳам Олий Мажлис жалб қилинган. Бунга қуйидаги икки йўл билан эришилади: Президент муайян мансабдор шахсларни тайинлайди, Олий Мажлис эса маъқуллайди, ёхуд Олий Мажлис тайинлайди, номзодни эса Президент таклиф қилади.

Ижро ҳокимияти органларини ташкил қилишда Президентнинг ваколатлари жуда кенг. Президент Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчилик бу масалаларни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади. Шунингдек, Президент вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади, бу масалаларни тегишли халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига қўяди. Президент ўз қарори билан Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва

шаҳар ҳокимларини лавозимидан озод этишга ҳақли. Миллий хавфсизлик ва давлат назорати органларини ташкил қилар экан, Президент уларнинг раҳбарларини тайинлайди.

6. Суд ҳокимияти органларига келганда, шуни айтиш мумкинки, Президент Олий Мажлисга Конституциявий суд раиси ва аъзолари, Олий суд раиси ва аъзолари, Олий хўжалик суди раиси ва аъзоларига номзодларни тақдим этади. Уларни Олий Мажлис сайлайди. Шунингдек, Президент вилоят, туман, шаҳар ва хўжалик суди судьяларини тайинлайди. Президентнинг тақдимига биноан, Олий Мажлис Марказий Банк бошқаруви раиси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг раисини тайинлайди.

Фақат ижро ҳокимияти органларини тузишгина эмас, балки уларнинг фаолияти билан боғлиқ соҳада ҳам Президентга катта ваколатлар берилган. Конституцияга мувофиқ Президент ижро ҳокимиятининг бошлиғи ҳисобланади. Ҳукумат таркиби ҳақидаги масалаларни ҳал қилишдан ташқари, Президент айни пайтда Вазирлар Маҳкамасининг раиси ҳам ҳисобланади.

Агар Республика бошқарув органларининг, шунингдек ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатлари Конституция ва қонунларга, Ўзбекистон Республикасининг халқаро мажбуриятларига зид бўлса ёки улар инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини поймол қилса, ушбу масала тегишли судда ҳал қилинмагунча Президент бу ҳужжатларни тўхтатиш ёки бекор қилишга ҳақли.

7. Президентнинг Республика давлат ва бошқарув олий органларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлашдаги ваколатлари ҳам бор. Бунинг учун у Конституцияда ўрнатилган, Олий Мажлисга таъсир ўтказиш (XVIII боб), Вазирлар Маҳкамасига таъсир ўтказиш (XX боб) дастакларидан фойдаланиши, баъзи ҳолларда судга мурожаат қилиши, масалани Конституциявий суд кўриб чиқиши учун тақдим этиши мумкин (1993 йилги "Конституциявий суд туғрисида"ги Қонуннинг 19-моддаси).

Президент Ўзбекистон Республикаси вазирликларини, давлат кўмиталарини ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, буни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлаш учун Президент Конституцияда кўрсатилган бошқа воситалардан ҳам фойдаланиш имконига эга. Лекин Президентнинг давлат ва ижро ҳокимияти бошлиғи си-

фатидаги обрўси ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Чунки у тўғридан-тўғри умумий сайловларда халқ топширган сиёсий мандатга эга.

8. Ўзбекистон Республикасининг Президенти қонунларни имзолайди. Президентнинг имзоси бўлмаса, қонун кучга кирмайди. Бу давлат бошлигининг анъанавий функцияси бўлиб, қонунга мажбурий куч беради ва қонун чиқарувчилик жараёнини якунлайди.

Қонунни имзолаш расмий акт эмас. Қонунни имзолаш унинг халққа эълон қилинганлигини, яъни уни оммага билдирганлигини англатади. Бундай расмий эълон қилиш — Олий Мажлис қабул қилган ва Президент имзолаган қонун матнини расмий мақом берилган матбуот органида нашр этишдир. Қонун бутун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида кучга киради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Конституциявий ҳуқуқда бу "Президент ветоси" номини олган бўлиб, бошқарувнинг президентлик шаклидаги давлатларга хосдир.

Вето — давлат бошлигининг парламент қабул қилган, лекин ҳали кучга кирмаган қонунга эътироз билдириш ҳуқуқидир. Ўзбекистон Конституциясида "Вето" атамаси ишлатилмаган. Ўзбекистон Конституциясида Президентнинг ўз асосланган эътирозини билдириб, қонунни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтариш ҳуқуқи ҳақида гапирилади.

Қайтариш учун асослар рўйхати Конституцияда кўрсатилмаган, лекин қонунни қайтарар экан, Президент бундай қарорнинг сабабини асослаб беради. Бунда Президент умуман қонунга ёки унинг бирор қоидасига эътироз билдириши мумкин.

Олий Мажлис Президентнинг эътирози бўлиши ёки қонунни биринчи таҳрирда қабул қилиб, бу эътирозни рад этиши мумкин.

Қоида тариқасида, Президент ветосини четлаб ўтиш учун депутатлар кўпчилигининг овозини олиши лозим бўлади. Агар депутатлар учдан икки қисмидан кўпроғи овози билан олдин ўзи қабул қилган қарорни маъқулласа, Президент қонунга имзо чекади. Бундай ҳолда қонунни имзолай туриб, Президент унинг асл эканлигини тасдиқлайди.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фавқулодда ҳолат масаласидаги ваколатлари Конституция 93-моддасининг 15-бандида аниқ ифодаланган. Фақат Президентгина бутун Республика ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этишга ҳақли. У қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Олий Мажлис тасдиғига киритади. Лекин Президент бундай қарорни қабул қилишда эркин эмас, чунки фавқулодда ҳолат фақат қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибдагина жорий этилади.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳарбий соҳадаги ваколатлари анча кенг. У Республика Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуроли Кучларининг Олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, Хавфсизлик кенгашини тузади ва унга раҳбарлик қилади, олий ҳарбий унвонларни беради.

Президентнинг Олий Бош қўмондон эканлиги Мудофаа вазирлигига ҳар қандай буйруқлар беришига имкон туғдиради. Мудофаа вазири амалда бевосита Президент раҳбарлигида ишлайди. Уруш ёки агрессия ҳолатида Президент ҳар қандай вақтда Қуроли кучларга бошчилик қилишни ўз қўлига олиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тажовуздан, бири-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилишга ҳақли, у бу қарорини уч кун мобайнида мамлакат Олий Мажлиси тасдиғига киритади.

11. Давлат бошлиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари жумласига фуқаролик, сиёсий бошпана бериш, Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари билан тақдирлаш, авф этиш тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ва гуноҳидан кечилишни амалга ошириш каби масалаларни ҳал қилиш киритилган.

Ўзбекистонда ягона фуқаролик ўрнатилган бўлиб, унга қандай асосларда эга бўлишидан қатъий назар барча учун тенгдир (Конституциянинг 21-моддаси). Фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотишнинг асос ва тартиблари Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик тўғрисида"ги Қонуни билан белгиланади. Қонуннинг 30-моддасида Президентнинг фуқаролик масалалари бўйича ваколатлари белгиланган.

Президент бу масала бўйича қуйидаги қарорларни қабул қилади:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаб келаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш;

иккинчидан, хорижда яшаётган тегишли илтимоснома билан Ўзбекистон Республикаси Президентига мурожаат қилган хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига тиклаш тўғрисида;

тўртинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигидан чиқариш тўғрисида;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини йўқотганлик тўғрисида.

Юқорида айтилган масалаларни дастлабки кўриб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида фуқаролик масалалари бўйича комиссия тузилган. У ҳар бир ариза ёки илтимосноманинг Президент кўриб чиқишига тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини қабул қилиш ва ундан чиқишнинг батафсил тартиби (зарур ҳужжатлари, улар қаерга юборилиши керак ва ҳ.к.). "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқишнинг тартиби тўғрисидаги қоидалар" билан тартибга солинади. У 1992 йил 22 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалалари бўйича Президент фармон чиқаради.

Сиёсий бошпана — ўз мамлакатада сиёсий важларга кўра таъқиб қилинаётган хорижий шахсга, фуқаролиги бўлмаган шахсга бошқа мамлакатда яшаш ҳуқуқини беришдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан хорижий шахсга ёки фуқаролиги бўлмаган шахсга сиёсий бошпана берилиши шуни англатадики, бу одам Ўзбекистонга келиши мумкин ва жиноятчи сифатида бошқа давлатга берилмайди. Одатда сиёсий бошпана сиёсий фаолияти, илмий ва маданий важлар учун, миллий ва диний важлар туфайли таъқиб қилинаётган шахсларга берилади. Сиёсий бошпана ҳуқуқи 1948 йилги «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси» (14-модда) ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1967 йил 14 декабрдаги резолюцияси билан қабул қилинган ҳудудий бошпана тўғрисидаги Декларацияда назарда тутилган, лекин резолюция фақат тавсия хусусиятига

эга. Сиёсий бошпана олиш учун зарур бўлган шартларни белгилаш — бошпана бераётган давлатнинг суверен ҳуқуқидир. Фақат Ўзбекистон Республикасининг Президентигина сиёсий бошпана бериш тўғрисидаги қарор қабул қилишга ваколатлидир.

12. Давлат мукофотлари ва фахрий унвонлар — давлатнинг иқтисод, фан, маданият, санъат, Ватанни ҳимоя қилиш ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги юксак хизматлари учун фуқароларни рағбатлантиришнинг олий шаклидир.

Конституцияга мувофиқ давлат мукофотлари (орденлар, медаллар, ёрликлар) билан тақдирлаш Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан амалга оширилади. У олий ҳарбий унвонларни (масалан, армия генерали), олий малакавий унвонларни (масалан, дипломатик даража), олий махсус унвонларни (масалан, амалдаги давлат адлия маслаҳатчисининг тоифа даражасини) беради. Фан ва техника, адабиёт ва санъат соҳасидаги давлат мукофотлари бўйича комиссиянинг қарори Президент фармонлари билан тасдиқланади. Фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароларигина эмас, балки хорижий фуқаролар ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам давлат мукофотлари ва фахрли унвонлар билан мукофотланиши мумкин. Масалан, 1996 йил апрелда француз олими, профессор Л. Керен Амир Темур меросини ўрганишга қўшган катта ҳиссаси учун "Шуҳрат" медали билан мукофотланди.

Мукофотланган шахс қасддан жиноят содир этганда суднинг тақдимномасига биноан фақат Президент томонидан давлат мукофотларидан маҳрум қилиниши мумкин (Президентнинг махсус фармони чиқарилади).

13. Ўзбекистон Республикасининг Президенти амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилади. Амнистия — жиноят содир этган шахсларни жинойий жавобгарликдан тўла ёхуд қисман озод қилиш ёки илгари суд тайинлаган жазони ўтаган шахсларнинг судланганлигини олиб ташлашдир. Амнистия антинорматив хусусиятга эга, яъни амнистия актида кўрсатилган шартларга жавоб берувчи барча шахсларга жорий этилади. Амнистия эълон қилиниши билан жазони ўтаётган шахслар уни ўташдан озод қилинадилар ёки жазо муддати қисқартирилади. Агар айбланувчи ишнинг амнистия бўйича тўхтатилишига эътироз билдирса, ушбу иш тергови ва суд юритувида давом этади. Суд айбланувчини айбдор деб топса, шу амнистия актида кўрсатилган асосларга кўра тўхтатилади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон судлари томонидан ҳукм қилинган фуқароларни авф этади. Авф этиш тўғрисидаги қарорни қабул қилар экан, Президент инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолати сифатида майдонга чиқади. Чунки маҳкумнинг Ўзбекистон Президентига мурожаат қилиши — жиноий жазо чорасини қандайдир даражасида бўлсада ўзгартиришнинг сўнгги имкониятидир.

Амнистиядан фарқли равишда авф — индивидуал акт, яъни муайян шахс ёки шахслар гуруҳига тааллуқли ҳужжатдир. Авф ҳукм қонуний кучга кирган жинояти учун судланган шахсни жазодан озод қилиш ёки жазони юмшатишдир. Авф этиш реабилитациядан фарқ қилади. Реабилитация (оқлаш) ҳам индивидуал акт, лекин у оқланган шахс ноқонуний ҳукм қилинганини билдиради. Авф эса ҳукмнинг тўғрилигини тасдиқлайди, лекин маҳкумнинг ҳолатини енгиллаштиради (жазо чорасини ўзгартириш, жазони ўташдан озод қилиш).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

14. Конституциянинг 95-моддаси кўп мамлакатларда мавжуд бўлган давлат бошлиғининг парламентни тарқатиб юбориш институтига бағишланган. Парламентни тарқатиб юбориш — унинг ваколатлари тугагунча, янги сайловлар белгилангунича парламент фаолиятининг тўхтатилишидир. Парламентни тарқатиб юбориш ҳокимиятларнинг бўлиниши тамойилини амалга оширадиган мувозанатлар ва зиддиятлар тизимининг муҳим элементидир.

Парламентни тарқатиб юбориш, қоида тариқасида, Конституция амалга ошириш мумкин ёки қонунлар асосида кўрсатилган.

Президент Олий Мажлисни фақат Конституцияда аниқ белгиланган ҳоллардагина тарқатиши мумкин.

Биринчидан, Олий Мажлис таркибида унинг меъёрий фаолиятини таҳдидга соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда;

Иккинчидан, Олий Мажлис бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилганда;

Учинчидан, тарқатиб юборишга Конституциявий суднинг розилиги бўлганда.

Демократик тузумдаги парламентни тарқатиб юбориш институти учун икки томонлама бир хил юридик алоқа хосдир: парламент

таркиби фаолиятининг тўхтатилиши ва янги сайловларнинг белгиланиши. Ўзбекистон Конституциясининг 95-моддасида Олий Мажлис тарқатилган тақдирда, уч ой мобайнида, унга янги сайловлар ўтказилиши кўрсатилган.

Шу билан бирга, Конституциянинг 95-моддасининг 2-қисмида Олий Мажлиснинг тарқатиб юборилишини чекловчи қоида белгилаб қўйилган. Масалан, бутун Ўзбекистон ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий қилинган бўлса, Олий Мажлис тарқатилиши мумкин эмас. Бундай, алоҳида фавқулодда вазиятда давлат амалдаги парламентсиз қолиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисини тарқатиб юбориш ҳуқуқи мутлақ эмас, чунки бу ҳуқуқ қатъий белгиланган вазиятлар билан чегараланган.

5-§. Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

Конституциянинг 94-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан мамлакатнинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз вазифалари ва конституциявий ваколатларини амалга ошириш мақсадида кўпқиррали ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини юритади.

Президент бутун Ўзбекистон ҳудудида бевосита амал қиладиган, мажбурий кучга эга бўлган уч хил норматив-ҳуқуқий ҳужжат:

- 1) фармонлар;
- 2) қарорлар;
- 3) фармойишлар чиқаради.

Фармон — аниқ бўлмаган жисмоний ва юридик шахсларга таллуқли бўлиб, узоқ муддатга амал қилади. Фармон — норматив-ҳуқуқий ҳужжат. У ҳуқуқни қўллаш хусусиятига ҳам эга бўлиши мумкин ва демакки, норматив мазмунга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Норматив мазмундаги фармонлар нашр этилади, масалан у ёки бу шахсни бирор лавозимга тайинлаш тўғрисида.

Фармойиш — индивидуал ташкилий хусусиятдаги ҳужжатдир.

Президент чиқарадиган ҳужжатлар унинг ўзи томонидан Олий Мажлис ёки бошқа давлат органини хабардор қилмасдан ёки розилигини олмасдан мустақил чиқарилади. Президент

чиқарадиган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар Конституция ва қонунларга зид бўлмаслиги шарт. Чунки улар Конституция ва қонунлар асосида, уларни бажариш мақсадида чиқарилади. Президент чиқарган норматив ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлиги тўғрисидаги масала, зарурият туғилганда, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди томонидан ҳал қилинади (Конституциянинг 109-моддаси). Кўриб чиқиш натижалари бўйича Конституциявий суд бутун ҳужжат ёки унинг айрим қоидалари конституциявий ёхуд ғайри конституциявий эканлиги ҳақида қарор қабул қилиши мумкин. Шу тариқа Президент актларининг конституциявий бўлиши кафолати таъминланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари қонуности ҳужжатлари деб аталмайди. Лекин улар Конституция ва мамлакат қонунларига зид бўлмаслиги шарт (16-модда). Лекин "Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан" дейилган конституциявий баён қилиш, шунингдек, фақат қонун томонидан тартибга солинадиган масалалар рўйхатининг Конституцияда мавжуд эмаслиги — Президентнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини кенг талқин қилишга имкон беради. Бирор масалани қонун билан тартибга солиш мавжуд бўлмаган ҳолларда, Президент олдиндан ушбу масала юзасидан норматив фармон чиқариши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари "Ўзбекистон Республикаси Президентининг хабарномаси" ва шунингдек, республика газеталарида расман эълон қилинади.

6-§. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XX боби Вазирлар Маҳкамасининг Конституциявий ҳуқуқий мақомини белгилаб берди.

Вазирлар Маҳкамаси таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади. Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамасининг Раиси Президент ҳисобланиб, унинг таркибига Президент, Бош Вазир, Вазирлар Маҳкамаси раисининг ўринбосарлари, вазирликлар, давлат қўмиталарининг раислари, концернларнинг раислари ва бошқалар киради.

Умумий ваколатли коллегиял орган 1993 йил 6 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Қонун билан улар фаолияти ташкил этилиб, тартибга солинади.

Конституцияга мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларнинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамасига юклатилган вазифаларни амалга ошириш Вазирлар Маҳкамаси Раисининг, Бош Вазирнинг, унинг ўринбосарларининг, вазирларнинг, давлат қўмиталари раисларининг, идоралар, корпорациялар, концернлар, уюшмалар, Вазирлар Маҳкамасининг таркибига кирувчи давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари раҳбарларининг, шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси аппаратининг, доимий, вақтинчалик комиссияларининг тегишли қарорлари билан ташкил этилган бошқа ишчи органларининг зиммасига юклатилган.

Вазирлар Маҳкамаси фаолиятига раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси Президенти олиб боради, чунки Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, Президент Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамаси Раисининг топшириғига биноан, Бош вазир Вазирлар Маҳкамаси ишини ташкил қилади.

Вазирлар Маҳкамаси аппарати ва унинг таркибий бўлинмаларининг иш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган тегишли Низомлар билан белгиланади.

Вазирлар Маҳкамасининг иши йил чораги ёки йиллик режаларига мувофиқ олиб борилади.

Муҳим давлат, хўжалик ва ижтимоий-маданий муаммоларни ҳал этиш учун Вазирлар Маҳкамасининг комплекс ёки мақсадли тадбирлари ишлаб чиқилади, улар Бош Вазирнинг ўринбосарлари комплекс раҳбарлари томонидан Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида кўриб чиқиш учун киритилади.

Вазирлар Маҳкамаси "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Қонун асосида ўз ваколатига киритилган қўйидаги масалаларни кўриб чиқади:

1. Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради¹.

Меъърий тусдаги қарорларнинг лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги билан ҳам келишиб олинади.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини амалга ошириш ҳамда республика бюджети билан боғлиқ бўлган қарорлар, фармойишларнинг лойиҳалари ёки таклифлари тегишли равишда макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги, молия вазирлиги ҳамда меҳнат вазирлиги билан ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ бўлган масалалар бўйича Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги билан келишиб олиниши керак.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида Бош вазир ва ўринбосарларидан иборат таркибдаги Вазирлар Маҳкамасининг раёсати фаолият кўрсатади. Вазирлар Маҳкамаси Раисининг қарорига биноан Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг таркибига Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг бошқа аъзолари ҳам киритилиши мумкин. Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг ҳужжатлари, қарорлар, фармойишлар ва баён қарорлар шаклида чиқарилади².

Вазирлар Маҳкамаси мажлислари йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказилади. Вазирлар Маҳкамасининг доимий орган сифатида Раёсат мажлислари мунтазам, ҳар ойда камида бир марта ўтказилади. Мажлисларни Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ёки унинг топшириғига кўра, Ўзбекистон Республикаси Бош Вазирлиги олиб бориши мумкин.

3. Вазирлар Маҳкамаси доимий комиссияларни тузади ва уларнинг вазифалари, ваколатлари ҳамда фаолият тартибини белгилайди. Давлат ва хўжалик бошқарувининг алоҳида маса-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 98-модда, 4-банд. Т., «Ўзбекистон», 1998.

² "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майда қабул қилинган Қонуни 18-моддаси. Т., «Адолат», 1994.

лалари бўйича таклифлар тайёрлаш, Вазирлар Маҳкамасининг қарори лойиҳаларини ишлаб чиқиш, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг алоҳида топшириқларини бажариш учун Вазирлар Маҳкамасининг вақтинчалик комиссиялари ва бошқа органлари тузилиши мумкин¹.

4. Фақат Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида қуйидагилар қўриб чиқилади:

1) Ўзбекистон Республикаси бюджетини тайёрлаш ва ижро этиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати иҳтиёридаги бюджетдан ташқари давлат жамғармаларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш масалаларини кўради;

2) Бошқарув тузилмасини такомиллаштириш масалалари, Ўзбекистон Республикаси ва унинг айрим минтақаларини иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожлантириш дастурлари лойиҳаларини тузади;

3) Давлат қимматбаҳо қоғозларини чиқариш ҳажми ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат ички ва ташқи қарзи кўламлиги тўғрисидаги таклифларни тайёрлайди;

4) Давлат мулкӣ объектларини хусусийлаштириш дастурларининг лойиҳалари ва хусусийлаштиришдан олинган маблағлардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари тўғрисидаги таклифлар рўйхатини тузади;

5) Белгилаб қўйилган давлат нархлари қўлланиладиган маҳсулотлар, товарлар ва хизматлар рўйхатини тайёрлайди;

6) Қонунчилик ташаббуси таркибида Олий Мажлисга киритиладиган Ўзбекистон қонун лойиҳаларига ўз мулоҳазаларини беради;

7) Давлатлараро шартномалар ва битимларни имзолаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифларни тайёрлайди.

5. Вазирлар Маҳкамаси қарорларини расмийлаштириш, тарқатиш, эълон қилиш ва кучга киритиш тартиби муҳим аҳамиятга эга.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча давлат органлари, корхоналари, муассасалари, ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.²

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Қонуни. 1993 йил 6 май 19-модда. Т., «Адолат», 1994.

² Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Қонуни, 20-модда. Т., «Адолат», 1994.

Вазирлар Маҳкамаси қарорлар, фармойишлар ва мажлис қарорлари қабул қилалди. Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги ёки муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлари қарорлар шаклида чиқарилади, шошилиш ва бошқа жорий масалалар бўйича ҳужжатлар Вазирлар Маҳкамасининг фармойишлари ёки мажлис қарори шаклида чиқарилади.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари улар имзолаган сана бўйича расмийлаштирилади ҳамда Бош Вазир ўринбосарларининг тегишли котибиятлари, бўлимлари томонидан тузиладиган тарқатиш рўйхати бўйича дарҳол ижрочиларга тарқатилади.

Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги қарорлари Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлари тўпламида эълон қилинади.

Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги қарорларида уларни кучга киритиш муддатлари кўрсатилади, бошқа ҳолларда улар имзоланган кундан бошлаб кучга киради.

Республикани кенг ва тезкорлик билан таништириш зарур бўлган қарорлар ва фармойишлар Вазирлар Маҳкамаси Раисининг ёки Бош Вазирнинг топшириғига биноан матбуотда, телевидение ва радио орқали эълон қилинади.

6. Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, Ўзбекистон Республикаси бюджетининг асосий кўрсаткичларини ва унга киритиладиган ўзгаришларни ишлаб чиқади ҳамда Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади. Вазирлар Маҳкамаси ўз иши тўғрисида Олий Мажлис олдида ҳисоб бериб туради¹.

Вазирлар Маҳкамасига ёки Ўзбекистон Республикаси ҳукумати аъзосига Олий Мажлисга депутатлар гуруҳи, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ёки унга бўйсунувчи давлат ёки хўжалик бошқаруви органлари фаолиятига доир сўров билан мурожаат қилганларида, улар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси мажлисларида, уч кундан кеч бўлмаган муддатда оғзаки ёки ёзма жавоб беришга мажбурдирлар².

Вазирлар Маҳкамасининг топшириқлари вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корпорациялар, концертлар, уюшмалар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, ви-

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Қонуни, 6-моддаси, 2-банди. Т., «Адолат», 1994.

² Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Қонуни, 7-моддаси. Т., «Адолат», 1994.

лоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари томонидан ҳужжат жўнатилган кундан бошлиб 10 календар кун мобайнида, агар бошқа муддат белгиланмаган бўлса, бажарилиши керак.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кўмиталари ва комиссияларининг Ўзбекистон Республикаси ҳукумати фаолияти масалаларига доир тавсиялар ва таклифларни кўриб чиқади ва улар юзасидан чора-тадбирлар белгилайди. Тавсиялар ва таклифларни кўриб чиқиш натижалари ҳақида ҳамда кўрилган чора-тадбирлар тўғрисида Вазирлар Маҳкамаси Олий Мажлисининг тегишли кўмиталари ва комиссияларига улар билан келишилган муддатларда ахборот беради.

7. Вазирлар Маҳкамаси томонидан назорат қилиш ваколатларининг амалга ошириши ҳам катта аҳамиятга эга.

Вазирлар Маҳкамаси вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқаруви ва бошқа органларининг фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқаруви ва бошқа органларнинг актлари амалдаги қонун ҳужжатларига зид бўлган ҳолларда уларни бекор қилиш ҳуқуқига эгадир¹.

Вазирлар Маҳкамаси ўзининг ваколатига кирувчи масалалар бўйича вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари фаолияти устидан мунтазам назоратни амалга оширади.

Ҳужжатларнинг ижросини назорат қилиш ишларини ташкил этиш Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган Иш юритиш бўйича Йўриқнома, ҳамда ҳужжатларнинг ижросини ва назоратини ташкил этиш тартиби билан белгиланади.

Бажарилган қарорларни назоратдан чиқариш тўғрисидаги қарор Вазирлар Маҳкамаси Раёсати томонидан қабул қилинади.

Шундай қилиб, президентлик республикасида Президент халқ томонидан сайланиб, давлатнинг ва ижроия ҳокимиятнинг бошлиғи ҳисобланади, ҳукумат таркиби Президент томонидан ташкил этилади ва унга ҳисобот беради. У давлат органлари тизимида Марказий ўринни эгаллайди.

Президентлик бошқарувининг муҳим вазифаларидан бири республиканинг сиёсий, иқтисодий мустақиллигини, ўзининг миллий валюта, байроқ, герб, мадҳия, Конституция каби давлат ва халқнинг кўп асрлик орзусини амалга ошириш билан

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Қонуни, 12-моддаси. Т., «Адолат», 1994.

боғлиқ бўлган масалаларни тезкорлик асосида ҳал этишдир. "Ички ва ташқи сиёсатимизнинг асосий йўналиши ва асосий мазмуни битта — чинакам мустақил Ўзбекистон давлатини барпо этиш"¹.

Кучли ижро ҳокимиятининг Президент қўлида тўпланиши мамлакатдаги барча кучларни бир мақсад йўлида бирлаштиришга сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, мамлакатда барқарорлик, ҳуқуқ-тартиботни ўрнатишга асосий кафолат бўлади.

¹ И. А. Каримов. XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг X сессиясида (1992 йил 2-3 июл) сўзланган нутқ. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 14-бет. Т. «Ўзбекистон», 1993.

XXVII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ПРЕЗИДЕНТ САЙЛОВИ

1-§. Президентлик бошқарув усули — ўзбек миллий давлатчилиги ўзаги

Ўзбекистон собиқ иттифоқдаги республикалардан биринчи бўлиб, президентлик бошқарувини жорий этган ҳамда кенг миқёсдаги иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий-маънавий ислохотларни амалга ошириш, жамиятни тубдан ўзгартириш ва янгилаш йўлига ўтган суверен давлатдир.

Дарҳақиқат, юртбошимиз таъкидлаганидек, «Ўзбекистон тарихида илк марта жорий этилган Республика Президенти лавозими янги Ўзбекистон давлат ҳокимияти органлари тизимида марказий ўринни эгаллади. У сиёсий тизимнинг ўзаги бўлиб қолди».

Президентлик бошқарувида президентнинг давлат бошлиғи ва ижро ҳокимияти бошлиғи сифатидаги ваколатлари мужассамлашган. Президентлик ҳокимияти жамиятдаги сиёсий барқарорлик ва миллатлараро тотувликнинг ва Ўзбекистон демократик ислохотлари йўлидан муаффақиятли боришнинг кафолати бўлгани ҳолда, мустақил ўзбек давлатчилиги биносининг асосий таянчига айланди.

Ўзбекистон — Президентлик Республикасидир. Бу — инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъий назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга қаратилган бошқарув усулидир.

Президентлик ҳокимиятининг манбаи — халқдир. Халқнинг хоҳиш-иродаси президентлик ҳокимияти сиёсатини белгилаб беради. Президентлик бошқаруви инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқароларининг муносиб турмушини таъминлашга қаратилгандир. Президентлик ҳокимияти инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишни кафолатлайди.

Президентлик ҳокимияти қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органлари фаолиятини мамлакат олий мақсадлари йўлида мувофиқлаштиради.

Бизнинг давлатимизни катта бир оила деб тушуниш мумкин. Айнан шу маънода Президент миллат тимсоли, давлат рамзи сифатида намоён бўлди. Оилада, давлатда ўзаро ҳурмат ва қаттиқ тартиб бўлмаса, оиланинг барча аъзолари, давлатнинг фуқаролари ўз бурчларини адо этмаса, бир-бирига нисбатан эзгулик билан меҳр-оқибат кўрсатмаса, муносиб ҳаёт кўриш мумкин эмас.

Кучли ижроия ҳокимияти бўлмаса, ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қонунлар ҳам бажарилмаслиги мумкин. Бу эса қонунларнинг сўзсиз бажарилишини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилиниши, сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлар турмушга татбиқ этилишини таъминлайдиган президентлик ҳокимиятини тақозо этди.

Шундай қилиб, президентлик бошқаруви барқарорлик, фуқаролар тинчлиги ва миллатлараро тотувликни таъминлаш, қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни қарор топтириш ҳамда конституциявий тузум барпо этиш асосидир. Президентлик бошқаруви давлат тушунчаси, унинг маъно-моҳиятини тубдан ўзгартирди.

Президент ислоҳотларнинг бош ташаббускори ҳамда уларнинг мувофиқлаштирувчи асосий кучга айланди. Ўзбек давлати бозор иқтисоди муносабатларига вазминлик билан, пухта ўйланган ҳолда, босқичма-босқич ўтишни амалга оширмоқда.

2-§. Ўзбекистонда Президент сайловининг конституциявий асослари

Мустақил Ўзбекистон давлатчилигининг ривожланишида 1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши тарихий воқеа бўлди. Бу ҳол бутун сайлов тизимнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан тубдан янгилаш ва ислоҳ қилишни кун тартибига қўйди. Шунга кўра, қонун чиқаруви олий ҳокимият — Олий Мажлис сайлов тизимининг янги ҳуқуқий асосларини яратди.

Ўзбекистон Республикаси давлат қурилишининг ҳозирги босқичи олдинги даврлардагидан тубдан фарқ қилади. Ҳозирги босқичда мамлакатимиз халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъекти бўлиб, янгиланиш ва тараққиёт йўлидаги ривожланишида тўла

мустақилдир. Ўзбекистон суверен, конституциявий, демократик ҳуқуқий ва президентлик республикадир.

Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими — ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади, шу билан бирга уларнинг ўзаро муносабатлари давлат ҳокимиятининг ягона манбаи сифатида халқнинг олий мақсадларига хизмат қилади.

«Сайлов» тушунчаси бирон-бир органни (давлат, жамоат, халқаро ва ҳақозолар) овоз бериш йўли билан шакллантириш демакдир. Бинобарин, сайлов учун бир неча объектлар бўлиши мумкин. Унда сайлов муқобиллик тарзида амалга оширилади. Муқобилликсиз сайловларда ҳеч бўлмаганда, ундан воз кечиш учун кафолат беришга имконият яратиш лозим. Ўзбекистон Ўрта Осиё учун 1992 йил 29 декабрида муқобил сайловлар йўли билан Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлашда бебаҳо тажрибага эгадир.

«Сайлов ҳуқуқи» тушунчаси ва ибораси икки маънода ишлатилади. *Биринчиси*, бу — сайлов ҳуқуқи сайлаб қўйиладиган давлат органларини шакллантиришни тартибга солувчи ҳуқуқий меъёрлар тизимидир. Сайлов ҳуқуқининг манбалари Конституция, Президент, Олий Мажлис ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар ҳақидаги қонунлардир. *Иккинчиси*, бу — фуқароларнинг сайлаб қўйиладиган органларни тузишда қатнашиш яъни уларнинг таркибини сайлаш (фаол сайлов ҳуқуқи) ва унга ўзларининг сайланиш (пассив сайлов ҳуқуқи) ларидир.

Сайлов тизими — бу фуқаролик жамиятида давлатнинг вакиллик органларини сайлаш йўли билан пайдо бўлувчи давлат жамоат муносабатлари тизимидир. Бу эса сиёсий партияларнинг фаол ҳаракатлари ва фуқароларнинг ўз иродасини қанчалик билдиришларига боғлиқ. Давлат сайлов тизими Ўзбекистон Республикаси қонунийлигини ташкил этувчи ва ҳуқуқийлигини кафолатловчидир.

Сайлов ҳуқуқининг асосий манбаи конституциявий меъёрлардир. Президентлик сайловлари тўғрисида қонунни тайёрлашда ўзбек халқининг бутун маданий тараққиётининг тарихий тажрибасига асосланган Конституциямизнинг руҳи эътиборга олинган. Бундай ёндашув шак-шубҳасиз, умуминсоний кадриятлар ва инсон ҳуқуқларига давлатимизнинг бу йўналишдаги юксак масъулиятига жавоб беради.

Конституциямизнинг 117-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари фаол сайлаш ҳуқуқига эгадирлар. Ўзбекистон Президентлигига сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Ўзбекистонда президентлик сайлов ҳуқуқининг конституциявий меъёри кўппартиявийлик бўлиб, у фуқароларнинг давлат ва жамиятдаги сиёсий ҳуқуқлари, қонунийликни, барқарорликни, демократиявийликни кафолатлашга қаратилгандир.

Конституциянинг 10-моддасида сиёсий партиялар халқ номидан иш олиб боришга ҳақли эмаслиги алоҳида кўрсатилган. Умуман, конституциянинг 10 та моддасида кўппартиявийлик билан боғлиқ бўлган меъёрлар бор. Сайлов тизимининг бевоқиф кўппартиявийлиги эса 77-моддада ўз ифодасини топган. 34-моддада фуқароларнинг сиёсий партияларга уюшиши ҳуқуқи алоҳида белгилаб қўйилган. Чунончи, 60-моддада: «Сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар», деб конституциявий қоида мустақамлаб қўйилган.

«Кўппартиявийлик» тушунчаси том маънода президентлик сайловларида бир неча сиёсий партияларнинг камида эса иккита сиёсий партиянинг иштирок этишини билдиради. Шу тариқа, сайлов тизимининг кўппартиявийлиги фуқароларнинг танлаш ҳуқуқини кафолатлайди.

Кўппартиявийлик асосида президентлик сайловларини ўтказиш қуйидагиларни билдиради:

биринчидан, ҳуқуқий жиҳатдан рўйхатга олинган барча сиёсий партияларнинг сайлов компаниясида иштирок этиши;

иккинчидан, конституция ва қонун талаблари доирасида ўз номзодларини президентликка кўрсатиш ҳуқуқи;

учинчидан, сиёсий партияларнинг барча даражалардаги сайлов комиссияларининг ишида қатнашиш ҳуқуқи ва кафолатли шарт-шароит яратиш;

тўртинчидан, Олий судга, президентлик сайловлари ҳақидаги қонуннинг бузилиши фактлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқидир.

Сайлов ҳуқуқининг конституциявий принциплари яширин овоз бериш йўли билан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлаш ҳуқуқидир.

Президент сайловлари ҳақидаги қонун фуқароларнинг сайлов ҳуқуқининг умумийлиги, яъни сайловчилар рўйхатини тузиш тартиби, овоз бериш ҳуқуқини расмийлаштириш ва овоз бериш фактини тасдиқлаш каби тадбирларнинг ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланишини назарда тутди.

Тенг сайлов ҳуқуқи шундан иборатки, ҳар бир сайловчи бир овозга эга бўлади ва барча фуқаролар сайловларда тенг шароитларда иштирок этадилар.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи шундан иборатки, сайловчилар Президентни сайлашда бевосита иштирок этадилар.

Яширин овоз бериш эса сайловчининг ўз хоҳиш-иродасини билдириш устидан назорат қилишга йўл қўймасликни назарда тутди. Бу конституциявий принцип фуқароларнинг ўз иродасини эркин билдиришини таъминлашнинг ҳуқуқий кафолатланиши бўлиб, демократик жамиятнинг асосий белгиларидан биридир.

Фуқароларнинг Президентни сайлаш ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки бевосита чеклашга йўл қўйилмайди. Албатта, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган баъзи бир алоҳида ҳоллар бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикасининг сайловлар кунига қадар 18 ёшга тўлган ҳар бир фуқароси Президентни сайлаш ҳуқуқига эгадир. Президентлик сайловини ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан сайланадиган Марказий сайлов комиссияси зиммасига юклатилади.

3-§. Президентлик сайлови тўғрисидаги қонунчилик

Ўзбекистонда президентлик лавозими жорий қилингандан сўнг Президент сайловига оид муҳим қонунлар қабул қилинди. Бу қонунлар жумласига қуйидагилар киради:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси;
2. "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида"ги Қонун;
3. "Марказий сайлов комиссияси тўғрисида"ги Қонун;
4. "Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонун.

Бу тўрт қонун Президент сайловига бевосита алоқадор. Бундан ташқари Президент сайловлари яна бир қатор бошқа қонунлар билан тартибга солинади. Бундай қонунлар қаторига "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Қонун, "Оммавий ахборот во-

ситалари тўғрисида"ги Қонун, "Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисида"ги Кодекс, Жиноят Кодекси, Фуқаролик-процессуал Кодекси кабилар киради. Бу қонун ва кодекслар ёрдамида президентлик сайловининг у ёки бу томонлари тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланиш учун сайлов талаблари мустақкамланган: «Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловларга қадар камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти бўлиши мумкин эмас». Бу конституциявий қоидалар Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонунда янада ривожлантирилган ва аниқлаштирилган.

Ўзбекистон Президенти сайлови тўғрисидаги қонунлари халқаро сайлов ҳуқуқининг андозаларига тўла мос келади. "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси", "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пакт, "Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Копенгаген учрашуви" ҳужжатининг асосий талаблари бизнинг сайлов қонунларимизда ўз аксини топган.

Президентлик бошқаруви жорий қилинган давлатлар сиёсий ҳаётининг энг муқим воқеаларидан бири бу — Президент сайловлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда Президент сайловларини демократик асосларда ўтказилишининг зарур ҳуқуқий асослари яратилган. Ўзбекистон ўз давлат мустақиллигини эълон қилгандан сўнг собиқ иттифоқчи республикалар ичида биринчилардан бўлиб «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонун 1991 йил 18 ноябрда қабул қилди. Ушбу қонунга 1997 йил 26 декабрда ва 1999 йил 19 августда муқим ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Ушбу қонун Президент сайловларига оид қонунлар ичида марказий ўринни эгаллайди.

«Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонун 5- боб ва 38- моддадан иборат. Қонун Президент сайловлари жараёнининг барча босқичларини ба- тафсил тартибга солади.

Ўзбекистон Республикасининг II чақириқ, саккизинчи сессиясида қабул қилинган: "Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари

тўғрисида"ги конституциявий Қонун 2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда мамлакатимиз Олий Мажлисини икки палатали қилиб белгилаш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб ўзгартириш тўғрисидаги муҳим масала бўйича қабул қилинган тарихий жараёнлардан ҳисобланади. Ушбу Конституциявий Қонун асосида: "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишлича уларнинг конституциявий ваколоти тугайдиган йилда — декабр оyi учинчи ўн кунлигинининг биринчи якшанбасида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови ҳамда давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов муддатлари бир пайтга тўғри келиб қолган тақдирда давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ваколат муддати бир йилга узайтирилади.¹"

Сайлов жараёнлари унинг биринчи босқичи бўлмиш сайлов муддатини тайинлаш билан бошланади.

Ушбу босқични турли давлатларда турлича кўринишлари мавжуд бўлиб, аксарият давлатларда парламентга сайлов ўтказиладиган кун давлат бошлиғи томонидан, Президент сайлови куни парламент томонидан тайинланади.

Сайлов ўтказиш муддати баъзи мамлакатларда эса ўз Конституцияларида қатъий белгилаб қўйилган. Масалан, Коста-Рика Республикаси Конституциясига кўра, Президент сайлови, сайлов йилининг февраль ойидаги биринчи якшанба куни ўтказилади.

АҚШ Конституциясига кўра, Президент сайлови кабиса йилининг ноябрь ойида ўтказилади. Бунда ноябрь оyi биринчи душанбасидан кейинги биринчи сешанба куни сайлов куни деб белгиланган.

Шундай ҳолатлар ҳам борки, Конституция сайлов ўтказишнинг аниқ муддатларини эмас балки, сайлов ўтказиш шартларини белгилаб беради. Масалан, Болгария, Польша, Чехия давлатларида тегишли орган ёки мансабдор шахснинг ва-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II қақриқ саккизинчи сессиясида қабул қилинган; «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида». Конституция, 3- модда. «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 12 апрел.

колат муддати тугаши муносабати билан сайлов ўтказиш муддати белгиланади.

Юқоридаги мисоллардан кўринадикки, ҳар бир мамлакатда давлат ҳокимият органларига сайлов ўтказиш муддати турлича белгиланган. Бунга шу шаклланган муносабатлар, мамлакат халқининг менталитети, тарихий шарт-шароитлар сабаб бўлиши мумкин.

Сайловларни ўтказиш муддати белгиланган Конституциявий қонуни ушбу моддасининг иккинчи банди ҳам жуда муҳим қонидани ўзида ифодалаб беради. Биламизки, давлат ҳокимияти органларининг ваколат муддати турлича бўлсада, маълум даврга келиб, ушбу органларга сайлов бир вақтга тўғри келиб қолади. Ушбу ҳолатда Президент билан давлат ҳокимияти вакиллик органларининг бир вақтда сайланишини олдини олиш мақсадида қуйидаги чора-тадбирни қўллаш маъқул деб топилди. Яъни, давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари бўлмиш Олий Мажлис, Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ваколат муддатлари яна бир йилга узайтирилади. Демак давлат бошлиғи — Президентга сайлов бўладиган йил ва кун ушбу қонун талабига кўра, вакиллик органларига бўладиган сайлов даврига тўғри келмайди.

Ўзбекистон Республикаси давлатчилик тарихидан муносиб ўрин оладиган, миллий давлатчилигимизни ривожига ҳисса қўшаётган ислохотларимизнинг яна бир самараси ҳисобланган 2002 йил 27 январдаги референдум натижалари бевосита сайлов институтига муҳим ўзгартиришлар киритиш заруриятини белгилаб берди.

Президентлик сайловлари Ўзбекистонда бевосита демократиянинг асосий шаклларида биридир.

4-§. Президентлик сайловларида актив ва пасив сайлов ҳуқуқи

Актив сайлов ҳуқуқи, яъни сайлаш ҳуқуқи Ўзбекистон қонунчилигида барча давлат ҳокимияти органларига сайлов учун умумий қоида сифатида белгиланган Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида қатнашиш ҳуқуқига эга. Актив сайлов ҳуқуқи турли хил мулкый чеклашларсиз ўтроқлик цен-

зининг йўқлигисиз барча фуқароларни сайловчилар рўйхатига киритилиши билан таъминланади.

Фуқароларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқини чеклашлик ҳоллари Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонуннинг 2-моддасида аниқ кўрсатилган.

Ушбу қонуннинг 1-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини мамлакат фуқаролари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан амалга оширадилар.

Ўзбекистонда 18 ёшга тўлган фуқаролар Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида қатнашиш ҳуқуқига эга. Бунда ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкий аҳволига, ирқий ва миллий мансублигига, жинси, маълумоти, тили, динга муносабатига, машғулоти тури ва хусусиятига қараб Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг сайлов ҳуқуқини бирон-бир тарзда бевосита ёки билвосита чеклаш қонун билан тақиқланади.

Президент сайловларида суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, суднинг ҳукмига мувофиқ озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар қатнашмайдилар.

Актив сайлов ҳуқуқидан пассив сайлов ҳуқуқини фарқлаш лозим. **Пассив сайлов ҳуқуқи**, яъни Президент бўлиб сайланишлик ҳуқуқи бир қанча қўшимча шартларни ўз ичига олади. Бу шартлар бевосита давлат бошлиғига ўта юксак масъулиятлар юкланишидан келиб чиқади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси шундай учта шартни ўрнатган.

Биринчидан, актив сайлов ҳуқуқига нисбатан Президент бўлишлик учун юқори ёшни белгилашлик, яъни Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига 35 ёшдан кичик бўлмаган фуқаро сайланиши мумкин.

Иккинчидан, давлат тилини яхши биладиган фуқаро Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланиши мумкин.

Учинчидан, ўтроқлик цензи, яъни бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муҳим яшган фуқаро Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланиши мумкин.

Бу шарт бўлажак Президент мамлакатдаги шароитни ва халқ ҳаётини яхши билишлиги зарурлиги талабидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 5 йил муддатга сайланади. 2002 йил 27 январда ўтказилган референдум қарорини асосан ушбу муддат 5 йилдан 7 йилга ўзгартирилди. Ушбу муддат тугагандан сўнг янги Президент сайловлари ўтказилиши лозим. Ҳуқуқий нуқтаи назардан сайловларни мунтазам равишда қатъий маълум муддатларда ўтказишлик сайлов ҳуқуқининг муҳим мажбурий принципларидандир. Президент сайлови муддати ва тартиблари бевосита қонун билан белигланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига мувофиқ бир шахс икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти бўлиб сайланиши мумкин эмас. Бу қоида президентлик ҳокимиятини амалга оширишларда давомийликни таъминлашга йўналтирилган.

5-§. Президент сайловининг асосий ташкилий-ҳуқуқий механизмлари ва принциплари

Конституциявий асослардан келиб чиқиб, президентлик сайловининг асосий ташкилий-ҳуқуқий механизмларини белгилаш мумкин. Уларга қуйидагилар киради:

1. Марказий сайлов комиссияси фаолиятининг тартиб ва шаклланиши;
2. Округ сайлов комиссиялари ва сайлов участкаларини шакллантириш;
3. Сайловчи фуқароларнинг рўyxатини тузиш;
4. Номзодлар кўрсатишга сиёсий партияларга ҳуқуқий ижозат бериш;
5. Президентликка номзодлар рўyxатини шакллантириш;
6. Сайлов округлари бўйича овоз бериш тартиби;
7. Овозларни санаш ва овоз бериш яқунларини чиқариш тартиби;
8. Сайлов ҳуқуқи меъёрларининг бузилиши устидан судга муурожаат қилиш.

Президент сайлови бир-бирига зид бўлмаган умумдемократик принциплар ва аниқ талаблар асосида бўлиши керак. Президент сайлови умумдемократик принциплари Конституцияга асосланади, жаҳон мамлкатларининг тажрибаси ва ўз миллий тарихимизга таянади. Президент сайловининг умумдемократик принципларига қуйидагилар киради:

Биринчи принцип: Президент сайловининг Конституцияга тўла мувофиқ келиши.

Иккинчи принцип: Президент ҳокимиятининг қонунийлиги.

Учинчи принцип: Президент сайлови тартиботлари ва вазифаларининг ҳуқуқий жиҳатдан таъминланганлиги.

Тўртинчи принцип: Президент сайловининг демократиявийлиги, фуқароларнинг ва сиёсий партияларнинг тенг ҳуқуқлиги.

Бешинчи принцип: Президент сайловининг фуқаролик жамиятига хос бўлган барқарорлик, тараққиёт, қонунийлик, ҳуқуқий тартибот, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлашга йўналтирилганлиги.

Олтинчи принцип: Президент сайловининг халқчиллиги, барча фуқаролар учун тушунарли ва қулай бўлиши.

Еттинчи принцип: Президент сайловининг уюшганлиги, конституциявий, ҳуқуқий, суд назорати остида бўлишлиги ва қонуний бошқарилишига эришиш.

Саккизинчи принцип: Президент сайловининг тежамли ва самарали бўлиши.

Тўққизинчи принцип: овоз бериш ва сайланишнинг зиддиятларсиз, унинг учун етарли бўлган натижаларни олишга кафолат яратилиши.

Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлашда фуқаролар ихтиёрий равишда қатнашадилар. Сайловда қатнашмаганлик учун фуқарога нисбатан бирор-бир маънавий ёки моддий чора кўриш мумкин эмас. Сайловларда қатнашишнинг ихтиёрийлиги — бу сайлов ҳуқуқининг муҳим принциплари ва эркин сайловларнинг демократик кафолатидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлашда фуқаролар яширин овоз берадилар. Бунда ҳар бир фуқаро битта овозга эга бўлади. Президент сайловида овоз беришлик фуқаролар томонидан бевосита амалга оширилади. Овоз бериш жараёнида фуқароларнинг хоҳиш-ирода билдиршлари устидан назорат этилишга йўл қўйилмайди.

Сайловчининг ўз хоҳиш-иродасини бевосита ва эркин ифода этиши ҳам сайлов ҳуқуқининг муҳим принципларидан бўлиб, шахс эркинлигининг яққол намоён бўлишидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси, округ ва участка сайлов комиссиялари томонидан ўтказилади. Сайлов комис-

сиялари Президент сайловини очиқлик ва ошкоралик принципи асосида ўтказадилар.

Президент сайловларини ўтказишда ошкоралик принципи қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, сайлов комиссиялари фуқароларни ўз ишларидан, сайлов округлари, участкалари тузилганлиги, сайлов комиссияларининг таркиби, уларни жойлашган манзили ва иш вақтидан воқиф этадилар, сайловчиларнинг рўйхати билан таништирадилар. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар ҳақида маълумотлар, овоз бериш ва сайлов яқунларидан хабардор қиладилар.

Иккинчидан, оммавий ахборот воситалари Президент сайловига тайёрганликнинг бориши ва сайлов қандай ўтаётганлигини кенг ёритиб борадилар.

Учинчидан, Президент сайловига тайёгарлик кўриш ва уни ўтказишга оид барча тадбирларда, айниқса, сайлов кунчи овоз бериш хоналарида ва овозни санаб чиқишда президентликка номзод кўрсатган сиёсий партиялардан ҳокимият вакиллик органларидан биттадан кузатувчи, матбуот, телевидение ва радио вакиллари, хоржий давлатлар, ташкилотлар ва ҳаракатлардан кузатувчилар қатнашади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови билан боғлиқ барча ҳаракатлар давлат маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Президентликка номзодларни бошқа маблағлар ҳисобидан молиявий таъминлаш ва бошқача йўл билан моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш тақиқланади.

Президентлик сайлови учун сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, корхона ва ташкилотлар ҳамда фуқаролар ўз маблағларини ихтиёрий беришлари мумкин. Бу маблағларни Марказий сайлов комиссияси сайлов компаниясида фойдаланиш учун қабул қилиб олади.

Президент сайлови харажатларининг давлат маблағларидан қопланиши, президентликка номзодлар учун тенг моддий шароитларни яратишга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик принципи сайлов қонунларини сайлов жараёнининг барча иштирокчилари томонидан сўзсиз ва оғишмай риоя қилишга хизмат қилади. Ушбу принцип Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги Қонуннинг 7-моддасида мустаҳкамланган.

Президент сайловида фуқароларнинг:

биринчидан, актив ва passив сайлов ҳуқуқини эркин амалга оширишга, сайловларни олиб боришга зўрлик, алдов, таҳқир этиш ва бошқа йўлда тўсқинлик қилган шахслар;

иккинчидан, сайлов ҳужжатларини сохталаштирган, овозларни айнай нотўғри ҳисоблаган, овоз бериш яширинлигини бузган;

учинчидан, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонуннинг бошқа йўсинда тузилишга йўл қўйган сайлов комиссияларининг аъзолари, давлат ташкилотлари ва жамоат бирлашмаларининг мансабдор шахслари;

тўртинчидан, президентликка номзодларнинг шаъни ва қадр-қимматига доғ туширадиган сохта маълумотларни эълон қилган ёки бошқа тартибда тарқатган, сайлов комиссиялари аъзоларига нисбатан ҳақоратомуз муносабатга йўл қўйган шахслар тегишли қонун ва кодексларда белгилаб қўйилган тартибда жавобгар бўладилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини ўтказиш принциплари ҳамма сайловчилар, сайлов жараёнининг барча иштирокчилари учун раҳбарий қоидалардир.

6-§. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар кўрсатиш

Дунёнинг барча демократик давлатларида давлат бошлиғи лавозимига номзод кўрсатиш ҳуқуқи сиёсий партияларга ва ҳокимият вакиллик органларига берилган.

Сиёсий партия сайлов тайинланган кундан камида олти ой олдин Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган тақдирдагина номзодлар кўрсатиш мумкин.

Президентликка номзодлар сиёсий партияларнинг юқори органлари томонидан ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар кенгашлари сессияларида кўрсатилади. Сиёсий партияларнинг юқори органи, ҳокимият вакиллик органи президентликка битта номзод кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар кўрсатиш сайлов куни тайинланганидан кейин йигирма бешинчи кундан бошланади ва сайловга қирқ беш кун қолганда тўхтатилади.

Президентликка номзод 15 нафаргача ишончли вакилларга эга бўлиши мумкин. Ишончли вакиллар номзодга Президент

этиб сайлаш учун тарғибот, ташвиқот юритадилар, давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг органлари, сайловчилар билан ўзаро муносабатларда, шунингдек, сайлов комиссияларида номзоднинг манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Президентликка номзод рўйхатга олингандан кейин ўз ишончли вакилларини ўзи белгилайди ва Марказий сайлов комиссияси ишончли вакилларни рўйхатга олиб, уларга гувоҳнома беради.

7-§. Президент сайловларини ўтказиш ва овоз бериш

Президент сайловларига тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказиш очиқ ва ошқора амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг оммавий ахборот воситалари сайловга тайёргарлик ва сайлов қандай ўтаётганлигини кенг ёритиб борадилар.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодларга ўзининг келгуси фаолият дастури билан чиқиш ҳуқуқи берилади. Номзодларнинг дастурлари республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига қарши қаратилган бўлмаслиги, халқнинг саломатлиги ва маънавиятига тажовуз қилмаслиги, унда уруш, миллий адоват, ирқий ва диний хусумат тарғиботи, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини камситувчи хатти-ҳаракатларга даъват бўлмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод этиб рўйхатга олинганларнинг ҳаммаси тенг ҳуқуқларга эга. Уларнинг ҳуқуқлари қонун билан кафолатланади.

Сайлов бюллетенига президентликка номзоднинг фамилияси, исми, отасининг исми алифбо тартибида киритилиб, унинг туғилган йили, эгаллаб турган лавозими ва иш жойи кўрсатилади.

Бюллетенлар давлат тилида, шунингдек, тегишли вилоят, туман, шаҳар, сайлов окурғи аҳолисининг кўпчилиги муомала қиладиган тилларда нашр этилади.

Овоз бериш махсус ажратилган биноларда ўтказилади, уларда яширин овоз бериш учун етарли миқдорда кабина ва хоналар жиҳозланган, сайлов бюллетенлари бериш учун жой ажратилган ва сайлов қутилари қўйилган бўлиши лозим. Сайлов қутилари яширин овоз бериш кабиналари ва хоналарида овоз берувчиларга қулай қилиб жойлаштирилади.

Овоз бериш сайлов куни соат 6 дан 20 гача ўтказилади. Овоз бериш вақти ва жойи тўғрисида участка сайлов комиссияси сайловчиларни кечи билан сайловга ўн кун қолганида хабардор қилади.

Овоз бериш биносига келгач, сайлов комиссиясининг аъзосига ўз шахсини тасдиқловчи ҳужжатни, яъни паспорт ёки бошқа гувоҳномани кўрсатади ҳамда сайловчилар рўйхатига имзо қўяди. Шундан кейин унга сайлов бюллетени берилади. Сайлов бюллетени овоз берувчи томонидан яширин овоз бериш кабинаси ёки хонасида тўлдирилади. Сайлов бюллетенини тўлдириш имконига эга бўлмаган сайловчи ўз хоҳишига кўра, сайлов комиссияси таркибига кирадиган шахслардан, кузатувчилардан ва номзодларнинг ишончли вакилларидан бошқа кишини кабина ёки хонага таклиф қилишга ҳақлидирлар.

Сайловда сайловчи ўзи қарши овоз бераётган номзодларнинг бюллетендаги фамилярини ўчиради.

Тўлдирилган бюллетенни овоз берувчи сайлов қутисига ташлайди.

Бузиб қўйилган сайлов бюллетени сайловчининг илтимосига кўра янгиси билан алмаштирилиши мумкин. Бузиб қўйилган бюллетенлар ҳисобга олинмиши, бекор қилиниши ва алоҳида сақланиши лозим.

Сайлов куни ўз жойида бўлиш имкониятига эга бўлмаган сайловчи ўзи турар жойдаги участка сайлов комиссиясидан сайлов варақасини талаб қилиб, бир қарорга келгач, тўлдирилган сайлов варақасини конвертга солиб, уни ёпиқ ҳолда участка комиссиясида қолдириши мумкин.

Овоз бериш тугагач, сайлов қутиларини очишдан олдин участка сайлов комиссиясининг аъзолари иштирокида сайлов варақалари солинган ёпиқ конвертлар қутиларга ташланади. Фойдаланилмаган барча сайлов бюллетенлари участка сайлов комиссияси томонидан санаб чиқилади ва бекор қилинади.

Сайловда овоз беришда қатнашган сайловчиларнинг ярмидан кўпининг овозини олган Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод сайланган ҳисобланади.

Башарти, сайловчилар рўйхатига киритилган сайловчининг ярмидан ками сайловда иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган деб топилади.

Агар, Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайлаш учун иккитадан ортиқ номзод қўйилган бўлса ва номзодлардан ҳеч бири талаб қилинган миқдордаги овозни олмаган бўлса, сайловчи-

ларнинг овозини энг кўп олган икки номзод иштирокида такрорий овоз бериш ўтказилади. Марказий сайлов комиссияси сайлов ўтказилган кундан бошлаб бир ой ичида, лекин камида ўн беш кундан кейин такрорий овоз бериш кунини белгилайди. Такрорий овоз беришни ўтказиш ҳақидаги хабар матбуотда эълон қилинади.

Такрорий овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг овозини бошқа номзодга нисбатан кўпроқ олган номзод, башарти, уни ёқлаб берилган овозлар сони унга қарши берилган овозлар сонидан кўп бўлмаган бўлса, сайланган деб ҳисобланади.

Янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Президенти Марказий сайлов комиссияси томонидан сайлов натижалари расмий тарзда эълон қилинган кундан эътиборан кечи билан икки ой ичида Олий Мажлис йиғилишида қасамёд қилган пайтдан бошлаб ўз лавозимига киришади.

Амалдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз ваколатларини янги сайланган Президент ўз лавозимига киришгунга қадар бажаради.

Президент сайлови — мамлакатимиз ва унинг ҳар бир фуқароси учун муҳим ижтимоий-сиёсий компания бўлиб, уларни тайёрлаш ҳамда ўтказишга юксак масъулият ва ватанпарварлик бурчи ҳиссиёти билан ёндашиш — ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчидир.

XXVIII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ҳокимият органлари тизими ва улар фаолиятининг ташкил этилиши

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, Республикада ягона вакиллик органларининг тизими мавжуд. Бу тизимнинг энг юқорисида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси туради. Шу билан бирга Олий Мажлис Конституцияга мувофиқ қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари ҳам вакиллик органларидир.

Ўзбекистон Республикасида ягона қонун чиқарувчи орган мавжуд бўлиб, у Олий Мажлис номи билан аталади. Ўзбекистондаги давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ягона тизими халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари ваколатларини Олий Мажлис белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир.

Ўзбекистон Республикасида ижро этувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва вилоят, туман, шаҳар ҳокимларидир, ушбу оргаларнинг ваколатларини ҳам Республика Олий Мажлиси белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXI боби «Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари» деб номланган. Конституциянинг **99-моддасига** кўра, вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаат-

ларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Конституция асосида Ўзбекистон Республикаси маҳаллий ҳокимият органларининг икки табақали тизими вужудга келтирилди. Маҳаллий ижро ва вакиллик органлари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг конституциявий ҳолати аниқланди. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари бир-бирига бўйсунмаган мустақил давлат ва вакиллик органлари бўлиб, ўзаро муносабаатларда ҳамкорлик асосида ўз фаолиятларини ташкил этадилар. Маҳаллий халқ депутатлари кенгашларига ҳокимларнинг раҳбарлиги уни Кенгаш олдидаги масъулиятини оширади.

"Вакиллик ва ижроия ҳокимиятининг тегишлилигига қараб, вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради. Вилоят ҳокимлари ва шаҳар ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туманларга бўйсунган шаҳарларнинг ҳокимларини туман ҳокими тайинлайди ва вазифасидан озод қилади ҳамда халқ депутатлари туман Кенгаши томонидан тасдиқланади"¹.

Демак, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фаолиятини ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонуни, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари "Иш тартиби" ва бошқа меъёрий қонун ҳужжатлари асосида ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикасидаги айрим халқ депутатлари Кенгашларида ҳокимнинг ижро этувчи маҳкамаси тўғрисида Низомлар ҳам қабул қилинади.

Маҳаллий ижроия ҳокимияти деганда Ўзбекистонда барпо қилинган вилоят, туман шаҳар ҳокимиятлари тизими тушунилади. Маҳаллий вакиллик ва ижро этувчи маҳкама ҳокимнинг раҳбарлиги остида ишлайди.

Конституцияга мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 1998, 30-бет.

– қонунийликни, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг ҳафсизлигини таъминлаш;

– ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

– маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

– маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

– атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

– фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

– норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш (100-модда).

Маҳаллий давлат ҳокимиятининг фаолият принципларини амалга оширилиши тегишли ҳудуднинг барча соҳаларини ривожлантиришда уларнинг жамият ва давлат ҳаётида тутган ўрнини белгилаб беради. Вилоят, туман, шаҳар ижроия ҳокимиятига ҳоким бошчилик қилади. Ҳоким Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган миқдорда биринчи ўринбосар ва ўринбосарларга эга бўлади. Маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари бошқармалар, бўлимлар ва бўлинмалардан иборат бўлиб, уларнинг тузилиши ва ташкил этилиши тартиби, фаолият юритиш асослари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган тегишли Низомлар билан белгиланади. Хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилиш тармоқларини тезкорлик билан бошқаришни таъминлаш учун тегишли бош бошқармалар, бўлимларни ва бошқа ижро этувчи тузилма бўлинмаларини бирлаштирувчи тармоқ мажмуалари тузилади. Мана шу тармоқ мажмуаларига раҳбарлик қилиш ҳокимнинг ўринбосарларига юклатилади. Тузилма бўлинмалари ҳоким томонидан тасдиқланадиган Низом асосида ишлайдилар.

Шунингдек, ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим муаммоларини муҳокама қилиш учун ҳоким ҳузурда Маслаҳат Кенгаши тузилади, унинг таркибига ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, котибият бошлиғи киради. Ҳокимнинг қарорига мувофиқ, Маслаҳат Кенгаши таркибига халқ депутатлари Кенгашининг депутатлари ва бошқа ташкилотлардан бўлган вакиллар ҳам кириши

мумкин. Маслаҳат Кенгаши мажлислари зарурат бўлганда ҳоким томонидан чақирилади ва унинг раҳбарлигида ўтказилади.

Мажлисларнинг кун тартибини тузиш, уларни ташкил этиш ва ўтказиш, ҳужжатларни расмийлаштириш ҳоким қотибиятининг бошлиғи томонидан амалга оширилади. Мажлис кун тартибини ҳоким тасдиқлайди. Кенгаш мажлисларида муҳокама қилинадиган масалаларни кўриб чиқиш учун туман ва шаҳар ҳокимлари, бўлимлар, бош бошқармалар раҳбарлари, жамоатчилик ва хўжалик ташкилотларининг, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари қатнашиши мумкин. Маслаҳат Кенгашининг мажлисларини тайёрлаш ва ўтказиш ҳоким томонидан унинг ваколатини ҳамма муддатига тасдиқланадиган регламентга мувофиқ, амалга оширилади. Мажлиснинг бориши баённомада ёзиб борилади, унда иштирок этган шахслар, кун тартиби, мунозараларда қатнашганларнинг фикри, сўзга чиққанларнинг таклифлари ва танқидий мулоҳазалари ва Кенгаш қандай қарорга келганлиги қайд қилинади. Муҳокама қилинган масалалар бўйича узил-кесил қарор ҳоким томонидан қарорлар ёки фармойишлар шаклида қабул қилинади ва имзоланади. Қарорларнинг лойиҳалари ёки улардан кўчирмалар иш юргизиш ҳақидаги "Йўриқнома"ларида кўрсатилган муддатларда ёки қарорларни ўзларида кўрсатилган муддатларда манфаатдор ташкилотларга ва фуқароларга юборилади.

Маслаҳат Кенгаши мажлисларини тайёрлаш халқ депутатлари Кенгашининг сессияларини тайёрлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

"Иқтисодий ва ижтимоий муаммоларнинг самарали ҳал этилиши пировард натижада инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг моддий кафолатини яратишга олиб келади"¹, — дейилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Республика Олий Мажлиси биринчи чақириқ биринчи сессиясида қилган маърузасида.

Ўзбекистон Республикасидаги ҳокимликлар фаолиятини ташкил қилишдаги муҳим йўналишларидан бири аҳолини қабул қилиш, уларнинг истак-хоҳишларини ўрганиш, омма билан бевосита мулоқотда бўлишдир. Республикада аҳолини қабул қилиш бўйича маълум тажриба тўпланган. Ҳоким,

¹ Қаранг: И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий- ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995.

ҳокимнинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, бўлимлар, бошқармалар ва бош бошқарма раҳбарлари, ҳоким котибияти бошлиғи аҳолини қабул қиладилар.

Қонунчиликда давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан фуқароларнинг ариза ва хатларини кўриб чиқишнинг маълум тартиби белгиланган. Ўзбекистон Республикасида "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Қонунига биноан, ҳокимлар ариза ва хатлар бўйича қилинган ишларнинг ҳисобини олиб боради, чунки унинг вазифасига уларни тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқишни назорат қилиш юклатилган.

Аризаларни кўриб чиқиш назорати ва ҳал этиш учун бўлим, бошқарма ва аппаратнинг бошқа ходимларининг шу масала бўйича йиғилишлари муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳокимнинг фаолиятини тўғри ташкил этишда ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари фаолиятини ташкил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Ҳокимнинг биринчи ўринбосари ҳудуднинг хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилиш соҳаларининг алоҳида тармоқларини мувофиқлаштириш, тезкорлик билан бошқариш ва уларнинг фаолиятини назорат қилишни таъминлайди ва қарор, фармойишлар қабул қилиши мумкин.

Ҳокимнинг ўринбосарлари ўзларининг тузилма бўлинмалари фаолиятига раҳбарликни, пайдо бўладиган муаммолар ва масалаларни ўз ҳуқуқлари доирасида тезкорлик билан ҳал этиш чораларини кўрадилар ва вақти-вақти билан қилинган ишларни текшириб турадилар, кейинчалик булар ҳақидаги хулосаларни, тавсияномаларни ҳокимга ёки тегишли халқ депутатлари Кенгашига тақдим этадилар ва тармоқ мажмуалари ишининг самарали бўлиши учун шахсан жавоб берадилар.

Ҳоким ўз ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди. Халқ хўжалигини ривожлантириш, ўзига қарашли бош бошқармалар, тармоқ мажмуаларига кирувчи трестлар ва бўлимлар фаолиятини мувофиқлаштириш масалаларини тезкорлик билан ҳал этиш мақсадида мажмуаларнинг раҳбарлари-ҳокимнинг ўринбосарлари билан бирга, ўз ҳуқуқлари доираларида кўрсатмалар (топшириқлар) шаклидаги фармойишлар қабул қиладилар. Ушбу кўрсатмалар тегишли ҳудуддаги ўзларига қарашли идораларга, муассаса ва ташкилотларга етказилади ва унинг бажарилиши шарт.

Ҳокимнинг ўринбосарлари ҳоким қарорлари ва фармойишларини бажариш мақсадида ҳам кўрсатмалар берадилар. Ҳоким ўринбосарларининг кўрсатмалари ҳоким томонидан бекор қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонунига кўра, туман таркибидаги шаҳарларда ва шаҳарчаларга бўйсунган туманларда Кенгашлар тузилмайди. Шаҳар таркибидаги туман ҳокими, шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади. Шаҳар таркибига кирувчи туман ҳокимлари шаҳар ҳокимининг расмий ваколатли вакили ҳисобланади ва унга ҳисоб бериб турадилар. Туманлар таркибига кирувчи шаҳар ҳокимларининг тайинланиши ҳам шу тартибда амалга оширилади.

Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари ўзларининг амалий фаолиятларида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Қонунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари юқори турувчи идораларнинг қарорлари ва фармойишлари, тегишли халқ депутатлари Кенгаши ва вилоят ҳокими қарорларини амалга ошириш ишини таъминлайдилар.

Туман ва шаҳар ҳокимлари, унинг маҳкамаси тармоқ мажмуалари, идоралари ва ташкилотлари, корхоналари, муассасалари, ўзини-ўзи бошқарув идоралари билан бўлган муносабатларда туман шаҳар номидан чиқадилар.

Туман ва шаҳар миқёсида қонуний амалда бўладиган қарорлар қабул қиладилар, иқтисодий аҳволни барқарорлаштириш бўйича асосий йўналишларнинг лойиҳаларини ишлаб чиқадилар ва кўриб чиқиш учун тақдим этадилар, бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг бажарилишини назорат қилишни амалга оширадилар.

Шунингдек, туман таркибига кирувчи шаҳар ҳокими ҳам шу тартибда ташкил этилади ва ўзларига тегишли ҳудудларда қурилаётган ва ишлаб турган ишлаб чиқариш қувватлари, агар улар Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ерларидан ва тиббий ресурслардан фойдаланиш, тиббий меъёрлари ва қоидаларига риоя қилиш тўғрисидаги қонунларга мувофиқ келмаса, ишлашини тўхтатиб қўйиш ёки таъқиқлаш ҳуқуқига эгадир. Меҳнат ресурсларидан тегишли ҳудудда тўғри фойдаланилишини таъминлайдилар, фуқароларни иш билан таъминлаш, аҳолининг ижтимоий кам таъминланган қатламини ижтимоий ҳимоя қилиш юзасидан давлат бюджетидан

дан ажратиладиган моддий таъминотнинг тақсимланишини назорат қиладилар. Юқори турувчи ҳокимга таклифлар киритиш учун иқтисодий ва ижтимоий-маиший муаммолар соҳасида устун даражада ва кечиктириб бўлмайдиган қарорлар қабул қилишни талаб қилувчи масалаларни аниқлайдилар. Ҳар йили юқори турувчи ҳокимга ўз ишлари тўғрисида ҳисоб бериб, ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш юзасидан тегишли таклифлар тақдим этадилар.

Шаҳар таркибидаги туманлар ва туманларга бўйсунувчи шаҳарлар ҳокимларини кўпгина ваколатлари юқори турувчи ҳокимлар ва халқ депутатлари Кенгашлари билан келишилган ҳолда белгиланади.

Маҳаллий ижроия ҳокимият фаолиятини ташкил этишда ҳоким маҳкамасига кирувчи бўлинмалар ва уларнинг таркибига кирувчи умумий бўлим алоҳида аҳамиятга эгадир. Умумий бўлим ҳоким томонидан ташкил этилади, бевосита қотибият бошлиғига бўйсунди. Умумий бўлим ўз ишини умумий бўлим тўғрисидаги Низом асосида ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ёзади: "Бошқарув вазифаларининг асосий қисмини марказдан вилоятларга, вилоятлардан шаҳар, туманлардаги давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларига ўтишни таъминлаш даркор. Шу тариқа бу босқич аста-секин ўзини-ўзи бошқариш жамоатчилик ташкилотларига ҳам етиб боради"¹.

Ўзбекистон Республикасидаги давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари тизимида ўтказилаётган ислоҳотларнинг асосий мақсади Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг "Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида" асарида бир оғиз сўз билан шундай белгиланади: "Инсонга хизмат қилмайдиган биронта давлат тизими мавжуд бўлишга ҳақли эмас".

Барқарор бозор иқтисодиёти, очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак. Ана шу мақсадни амалга оширишда давлат ҳокимиятини вакиллик ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари алоҳида ўрин эгаллайдилар.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995, 5-бет.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги шароитида мамлакатдаги иқтисодий ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий шароитларни ҳисобга олган ҳолда республикадаги халқ депутатлари кенгашлари ва ўз-ўзини бошқариш органлари хусусиятларини таҳлил қилиш муҳим талаблардан биридир.

Халқ депутатлари Кенгашлари тўғрисидаги билим учун асосий манбалардан бири ҳуқуқий-меъерий ҳужжатлар бўлганлигидан фанда меъерий-манتيқий ёндашиш катта аҳамият касб этади. Бу ҳуқуқий меъерларни халқ депутатлари Кенгашлари фаолиятига таъсир натижаларини белгилаш учун ҳамда халқ депутатлари Кенгашлари тўғрисидаги қонунчиликни такомиллаштириш учун зарур.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд вакиллик органлари ва ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолияти самарадорлигини оширишда, иш фаолиятининг янги шакллари вужудга келтириш ва ривожлантиришда моделлаштириш услуби муҳим ўрин тутаети. Янги органни ёки янги органнинг қисмини, Кенгашлар ва ҳокимликлар фаолиятига тааллуқли ҳуқуқий ҳужжатлар моделлари яратилади.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд халқ депутатлари Кенгашлари, ўзини-ўзи бошқариш органлари тизимида уларни ҳуқуқий ҳолатида бирма-бир ўзгартиришлар қилиш бўйича ёки уларнинг фаолиятига бошқарувни ва бошқарув меҳнати усулларини татбиқ қилиш заруриятини аниқлаш мақсадида тажриба ўтказилади. Масалан, Ўзбекистонда халқ депутатлари Кенгашлари раёсатини тузиш, уларнинг раисларини сайлаш, Тошкент шаҳар ҳокимини Тошкент шаҳар аҳолиси томонидан сайланиши тажриба тариқасида ўтказилган эди.

2-§. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг конституциявий вазифалари

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва давлат қурилиши соҳаларида амалга оширилган ислохотлар қаторида маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимини ислоҳ қилиш алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу жараён, айниқса, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш муносабати билан янада фаоллашти.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва демократик ҳуқуқий далаат барпо этиш жараёнидаги энг муҳим

вазифалардан бири бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни барпо этиш бўлса, иккинчи вазифа республикада давлат ҳокимиятини вакиллик ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг тизимини яратиш эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг, янги уйни қурмай туриб, эскисини бузманг, деган кўрсатмаларига амал қилиб, вакиллик органларининг вилоят, туман ва шаҳар бўғинлари сақланиб қолинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 99-моддасига мувофиқ вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органларидир. Республикада Миллий давлатчилик анъаналарини тикланишини кўзда тутиб, ҳокимлик институти киритилди. Ҳокимлар қонунга мувофиқ, ҳам вакиллик органларига, ҳам ижроия ҳокимиятига раҳбарлик қиладилар. Ҳоким тегишли ҳудудда олий мансабдор шахс ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасидаги давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қўйи босқичларини овул, қишлоқ, шаҳарча, туманга бўйсунувчи шаҳар ва шаҳарлардаги халқ депутатлари советлари тугатилиб, уларнинг ўрнига фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари жорий этилди. Фуқаролик жамияти қуришнинг маъноси давлатчилик ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини янада ривожлантиришдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига мувофиқ республикада назорат хизматини Республика Президенти тузади, бу Республика Президенти аппаратидаги назорат инспекциясидир. Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари аппаратида ҳам назорат инспекцияси тузилган.

Маҳаллий Кенгашлар фаолиятида қонунийлик тамойилини таъминлаш қатор талабларга жавоб беришни кўзда тутаяди, уларни асосийлари қуйидагилардир:

Биринчидан, конституция ва қонунлар билан белгилаб берилган ваколатларга риоя қилиш. Ҳар бир кенгаш қонунлар билан белгиланган масалаларнигина ҳал қилиши мумкин.

Иккинчидан, масалаларни ҳал этишда белгиланган тартибига риоя қилиш.

Ниҳоят, **учинчидан**, қабул қилинаётган актларга нисбатан қонунчилик талабларига риоя қилиш, кенгаш фақат унга берилган ҳуқуқлар доирасидагина актлар қабул қилиши мумкин. Кенгашнинг қарори ўзининг мазмунига кўра, қонунларга ва юқори органларнинг актларига мос бўлиши шарт. Қарор, қонунлар кўзда тутилган тартибда ва шаклда қабул қилинади.

Халқ депутатлари Кенгашлари ишининг ошкоралигини таъминлаш усуллари жуда ҳам турли-туман, лекин улар бир-биридан ажралиб қолган эмас, уларни демократик асоси ва мақсади бирдир. Алоҳида олинган усулнинг ўзи Кенгашларнинг фаолиятида ошкораликни таъминлай олмайди албатта, лекин уларнинг ҳаммаси кенгашлар фаолияти омма олдида ва унинг иштирокида олиб борилишига муҳим омил бўлади.

Бу талаблар фақат вакиллик органлари фаолиятига татбиқ қилиниб қолмасдан, балки ижроия ҳокимияти, унинг органлари ва ҳамма депутатларнинг фаолиятига ҳам татбиқ қилинади, чунки депутатларнинг сессиялардаги, комиссиялардаги ва сайлов округларидаги фаолияти, бошқариш соҳасидаги давлат фаолиятининг бир кўринишидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги ва "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Қонунларига мувофиқ ҳамма миллат вакиллари шу органларга сайланибгина қолмасдан, улар тизимидаги органларда ҳам кенг фаолият кўрсатмоқдалар.

Ўзбекистоннинг мустақил давлатга айланиши муносабати билан ҳокимлар бошчилик қиладиган вакиллик органлари халқ депутатлари Кенгашлари давлат қурилиши соҳасида энг муҳим масалаларни ҳал этадилар. Бу масалаларга қуйидагилар киради:

1. Миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси 5-пунктига мувофиқ, Ўзбекистондаги вакиллик органининг энг юқори босқичи бўлган Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқариш ҳақидаги қарорларни тасдиқлайди.

Шу модданинг 7-пунктига мувофиқ, маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш,

Ўзбекистон Республикасининг чегараларини ўзгартириш, шу модданинг 28-пунктига мувофиқ туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, номини ўзгартириш ва уларнинг чегаралари масалаларини ҳал этади.

2) Ўзбекистон Республикасидаги давлат органлари тизимини ва уларни ҳуқуқий ҳолатини белгилаш ҳамда фаолиятига раҳбарлик қилиш киради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, мамлакатда тузиладиган давлат органларининг тизими Республика Олий Мажлиси томонидан сайланади, тузилади ёки тайинланади.

Депутатнинг ўз сайлов округларидаги фаолиятини амалга оширишдаги муҳим қафолатларидан бири, депутатнинг қонун бузилган ҳолларни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидир, Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонунида назарда тутилган бўлиб, унга кўра давлат ҳокимиятининг вакили сифатида депутат фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатлари бузилганлиги ёки қонунчилик ўзгача тарзда бузилган ҳолларга дуч келганда ўша жойнинг ўзида бундай бузилишларнинг тўхтатилишини талаб қилишга, зарур ҳолларда эса шундай бузилишларга чек қўйилишини талаб қилиб, тегишли органлар ва мансабдор шахсларга мурожаат этишга ҳақлидир.

Халқ депутатлари ўз сайловчилари билан доимий алоқада бўлишлари, уларни кенгаш иши ҳақида, хўжалик ва ижтимоий кўрилиш режаларини бажарилиши ҳақида, кенгаш қарорлари ва сайловчиларнинг нақазларини бажарилиши ҳақида хабар қилиб туришлари керак. Депутатлар қонунларни кенгаш ва унинг органлари қарорларини ижро қилинишида назорат қилишлари, жамоатчилик фикрини ўрганишлари, кенгаш ва унинг органларига аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини етказишлари, уларни қондириш мақсадида тадбирлар кўришлари, тегишли органларни кўриб чиқиш учун депутатлик фаолиятдан келиб чиқадиган таклифларни киритишлари лозим.

Халқ депутатларининг сайлов округидаги фаолиятини асосий кўринишларидан бири, депутатларнинг ҳисоботларини ташкил қилишдир. "Ўзбекистон Республикасида халқ депутатларининг мақоми тўғрисида"ги Қонуннинг 20-моддасига кўра, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаси Олий давлат ҳокимияти органларининг депутатлари йилига камида бир марта, маҳаллий Кенгаш депутатлари йилига икки марта ўз иши, сайловолди дастури, қандай бажарилаётгани ҳақида, Кенгаш ва у сайланган

идоралар тўғрисида сайловчилар, уни депутатликка номзод этиб кўрсатган сиёсий партиялар, жамоалар ва жамоат ташкилотлари олдида ҳисобот бериб туришлари шарт. Депутатнинг ҳисоботи, шунингдек, тегишли кенгаш томонидан белигиланган миқдордаги сайловчилар гуруҳининг талабига биноан ҳам ўтказилиши мумкин.

3-§. Маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимият органлари муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солиниши

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ, вилоят, туман ва шаҳар ҳокими вилоят, туман ва шаҳарнинг олий мансабдор шахси бўлиб, айти бир вақтда тегишли ҳудуддаги вакиллик ва ижроия ҳокимиятни бошқаради. Вилоят ҳокими, Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти ва тегишли халқ депутатлари Кенгаши олдида ҳисобдордирлар. Туман, шаҳар ҳокими юқори турувчи ҳоким ва тегишли халқ депутатлари кенгаши олдида ҳисобдордир.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонунда халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимнинг фаолиятида қонунийликнинг кафолатлари берилган. Шу қонуннинг 26-моддасига мувофиқ халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, қарорлари ва фармойишларига зид келадиган қарорлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан бекор қилинади. Ҳокимларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, ҳукумат ҳужжатларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг давлат манфаатларига зид келадиган ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тўхтатилади ва бекор қилинади. Бундан ташқари юқорида кўрсатилган қонуннинг 28-моддасига мувофиқ ҳоким қабул қилган ва чиқарган ҳужжатлар устидан фуқаролар, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар судга шикоят қилишлари мумкин.

Ошкоралик давлат ҳокимияти вакиллик органларини яна ривожлантиришда муҳим йўналишлардан биридир. Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳам, маҳаллий вакиллик органлари бўлган вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари ҳам, ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳам сайловлар асосида ташкил этилади.

Халқ депутатлари кенгашлари ва ҳоким фаолияти қарорлар қабул қилишдан тортиб, уларни ижросини таъминлашгача омманинг кўз ўнгида амалга оширилади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисидаги қонунлар уларнинг ўз ишлари ва қабул қилган қарорлари ҳақида аҳолини мунтазам хабардор қилиб туришларини мустақамлаган. Маълумки, вакиллик органлари фаолиятининг асосий шакли уларнинг сессияларидир.

Амалда бўлган қонунчилик депутатлар Кенгаш қарорларини аҳолига тушунтириб боришини, сайловчилар олдида меҳнат жамоалари ва жамоат ташкилотлари олдида мунтазам ўз иши ва Кенгаш фаолияти тўғрисида ахборотлар бериб туришини ўрнатади. Бу ҳам ошкораликнинг муҳим кўринишларидан бири. Ошкораликнинг яна бир йўли депутатларнинг ҳисоботларидир. Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонунда депутатларнинг аҳоли олдида мунтазам ҳисобот бериб боришлари белгилаб қўйилган.

Маҳаллий вакиллик органлари, ижроия ҳокимияти ва депутатлар фаолиятининг самарадорлигини аниқлашда энг муҳим кўрсаткичларидан бири, шу органларнинг ўзаро ҳамкорлигининг яхши йўлга қўйилганлигидир.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва уни иқтисодиёти бозор муносабатларига асосланган ҳуқуқий давлатга айлантириш жараёнида давлатни бошқаришда ҳуқуқий тартибга солиш янги маъно касб этади ва бу услуб кенг қўлланилди. Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ҳам ҳуқуқий тартибга солиш услубини кенг қўллайдилар. Ҳуқуқий тартибга солиш халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларни давлат, хўжалик, ижтимоий-маданий қурилиш соҳаларига раҳбарлик қилишларида ва ўз ички ташкилий тузилишларини тартибга солишларида кенг қўлланилади.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатлари биринчи навбатда Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, Қонунларида,

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонларида ва бошқа ҳужжатларда белгиланди.

Ҳуқуқий ҳужжатлар билан маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари, ҳокимларни функция ва ваколатларини амалга оширишдаги депутатларни, ҳокимлик девонини, девон ходими ва фуқароларни тутган ўрни ҳамда роли тартибга солинди.

Шунингдек, ҳуқуқий ҳужжатлар билан халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимликлар фаолиятининг асосий ташкилий шакл ва услублари тартибга солинди. Юқорида айтилганлардан кўришиб турибдики, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимликлар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш мураккаб жараёни ташкил этади, ҳозирги даврда ҳуқуқий нормалар билан бир қаторда бошқа ижтимоий нормалардан ҳам фойдаланиш кўрсатилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари ва ҳокимликлар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси жуда катта ваколатларга эга. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси 4-бандидаги ҳолатга мувофиқ, Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тизимини ва ваколатларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонуннинг 6-моддасига мувофиқ, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши қарор қабул қилади. Вилоят, туман, шаҳар ҳокими қарорлар қабул қилади ва фармойишлар чиқаради. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонунининг 24-моддасига мувофиқ ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳам қарорлар қабул қиладилар.

Давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари фаолиятини тартибга солишда кенгашлар томонидан қабул қилинадиган «Иш тартиблари» муҳим аҳамиятга эга. Қонуннинг 18-моддасига кўра кенгашлар томонидан қабул қилинадиган «Иш тартиблари» халқ депутатлари Кенгаши сессияларини чақириш ва ўтказиш, унда қарорлар қабул қилиш ва сессияга ҳал этиш учун берилган бошқа ваколатлар халқ депутатлари Кенгаши «Иш тартиби»га мувофиқ белгиланади.

Санаб ўтилган ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида маҳаллий давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари, ҳокимликлар ва

ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини амалга ошириш учун қаратилган, улар ёрдамида шу органларнинг ваколатлари амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги кунгача фаолият кўрсатиб келаётган давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари қуйидаги ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қиладилар: халқ депутатлари Кенгашининг, ҳокимлик аппаратининг, "Иш тартиби" (Регламенти).

Халқ депутатлари ёрдамчи ва ижро этувчи органлари тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатлар, уларга: депутатлик гуруҳлари тўғрисидаги Низомлар, ҳокимият аппаратини бўлим бошқармалари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомлар кирази.

Ҳокимлик аппаратини тузилмавий қисмлари тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатлар, уларга: мансаб йўриқномалари, бўлим ва бошқармаларнинг комиссиялари тўғрисидаги, қабулхоналар тўғрисидаги Низомлар, аппаратдаги мансабдор шахслар ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берувчи норматив ҳужжатлар, йўриқномалар кирази.

Халқ депутатлари Кенгашлари фаолиятининг айрим йўналишлари бўйича қабул қилинадиган ҳужжатларга аппаратда иш юритиш бўйича йўриқномани кўрсатиш мумкин ва ниҳоят давлат ҳокимиятининг вакиллик органи ва ҳокимлик аппаратида жамоатчиликнинг ташаббускор органларини, фуқароларни иштирок эттиришда хизмат қилади.

Вилоят, шаҳар ва туман халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ўз ҳудудларида қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот ва хавфсизликни таъминлаш бўйича назорат олиб борадилар. Юқори турувчи халқ депутатлари Кенгашлари қуйи турувчи халқ депутатлари Кенгашлари фаолиятига раҳбарликни амалга оширар эканлар, улар фаолиятини ҳам назорат қиладилар. Халқ депутатлари кенгашлари ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолияти устидан ҳам назорат ўрнатдилар ва улар фаолиятини йўналтириб турадилар.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонуннинг 7-моддасида маҳаллий давлат ҳокимияти фаолиятининг иқтисодий асосини ташкил этувчи мулк шакллари белгиланган, унга кўра халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши ва вилоят, туман, шаҳар ҳокими фаолиятининг иқтисодий асосини маъмурий-ҳудудий тузилмаларининг давлат мулки (жамоат мулки) ҳамда вилоят, туман ва шаҳарда мавжуд бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий

ривожланишга хизмат қилувчи бошқа мулк шакллари ташкил этади.

Қонунда маҳаллий давлат фаолиятининг молиявий асоси ҳам кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 2-моддасида вилоят, туман, шаҳарнинг молиявий ресурслари белгиланган, унга кўра вилоят, туман, шаҳарнинг молиявий ресурсларни бюджет манбалари, бюджетдан ташқари фондлар, аниқ мақсадга қаратилган фондлар, кредит ресурслари, шунингдек, Республика (вилоят, Тошкент шаҳри) бюджетидан ажратилган субвенциялар ва дотациялар ташкил этади.

Қонунга мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органларининг вилоят, туман, шаҳар бюджетидан ташқари фондлари ҳам бўлиши мумкин, қонуннинг 14-моддасига кўра халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши: фуқаролар, мулкчилик шаклидан қатъий назар корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ихтиёрий бадаллари ва хайрияларидан, Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ ундириладиган айрим турдаги жарималардан, бюджетдан ташқари ўзга маблағлардан вужудга келадиган бюджетдан ташқари фондлардан ташкил топади.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар хўжалик қурилиши соҳасида, саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа воситаларини, турар жой қурилиши, коммунал хизмати, ҳудудларни ободонлаштириш, савдо ва умумий овқатланиш, аҳолига маиший ва бошқа турдаги хизмат кўрсатиш, табиий ресурслардан фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш масалаларни ҳал қиладилар.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ижтимоий-маданий қурилиш соҳасида халқ маорифи, маданий оқартув ишлари, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт, меҳнат ва иш ҳақи масалаларини ҳал қиладилар. Мазкур соҳада санаб ўтилган ваколатларни ўзигина халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг шу соҳадаги функцияларини мураккаб ва турли туман мазмун касб этишини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонунида мана шу соҳада халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари ва ҳокимларнинг ваколатлари алоҳида-алоҳида берилган. Ушбу қонуннинг 24-моддасида, "Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний

манфаатларини муҳофаза қилишга доир масалаларни ҳал этади", дейилган. 25-моддасида эса вилоят, туман ва шаҳар ҳокими фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш соҳасида қонун ҳужжатларида ўз ваколатлари доирасидаги масалаларни ҳал этади дейилган. Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг давлат қурилиши соҳасидаги функцияларининг навбатдагиси вилоят, туман ва шаҳар ҳудудида бевосита, демократия шаклларини амалда қўлланилишини таъминлашдан иборатдир. Айниқса, Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг жорий этилиши бу масаланинг долзарблигини янада оширади. Бу соҳада кенгашлар ва ҳокимлар шу ҳудудларда ўтказилиши лозим бўлган сайловларни ташкил этишлари, депутатларга, бўлажак депутатликка номзодларга сайловолди учрашувларда берилган топшириқларни кўриб чиқишлари, уларни бажариш тадбирларини ишлаб чиқишлари ва бу ҳақда ахборотлар беришлари лозим.

Ўзбекистонда депутатларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилловчи қонун — Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан 1995 йил 6 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси депутатларининг мақоми тўғрисида"ги Қонунидир. Мазкур қонунга биноан халқ депутатларининг асосий функцияларидан бири ўзини депутатликка номзод этиб кўрсатган тегишли сиёсий партиянинг эркини аниқлаш, уни ифодалаш ва ҳаётда амалга оширишдир.

Қонуннинг биринчи моддасида: "Олий Мажлис, Жўқорғи Кенгес, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг депутати ўз фаолиятида сайловчиларнинг, шунингдек, ўзини депутатликка номзод этиб кўрсатган, тегишли сиёсий партиянинг ёхуд тегишли ҳокимият вакиллик органи ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи манфаатларини ифода этади", — дейилган.

Халқ депутатларининг яна бир асосий функцияси халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимият аппарати органларининг қарорларини қабул қилиш ва улар ижросини таъминлашдир. Шунингдек, қонуннинг 8-моддасида халқ депутати тегишли Кенгаш сессиясида кўриб чиқиладиган барча масалаларда ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади, қарор лойиҳаларини ва уларга тузатишларни тақдим этади, дейилган.

Халқ депутатининг мазкур функциясини халқ депутатлари Кенгашлари идораларида ҳам амалга ошириш белгиланган.

Қонуннинг 14-моддасига мувофиқ депутат Кенгаш қўмитаси, доимий комиссиялари ва бошқа идоралари таркибига кирса, мазкур идораларнинг кўриб чиқиши учун ҳар қандай масала ва таклифни киритишга, бу масала ва таклифларни кўриб чиқиш учун тайёрлашда, уларни муҳокама этиш ва улар юзасидан қарорлар қабул қилишда иштирок этишга, шунингдек, кенгаш ҳамда унинг идоралари қарорларини рўёбга чиқаришни ташкиллаштирда ва бу қарорларнинг бажарилишини назорат қилишда иштирок этишга ҳақлидир.

Мазкур қонуннинг 21-моддасига кўра депутатнинг ҳуқуқлари, шаъни ва қадр-қиммати муҳофаза қилинади. Депутатнинг шаъни ва қадр-қимматига қасд қилган шахслар қонунга мувофиқ маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Қонуннинг 24-моддасининг мазмунига кўра халқ депутатлари кенгашлари, бошқа давлат ва жамоат идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда уларнинг мансабдор шахслари депутатга ўз ваколатларини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратиб берадилар.

Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонун депутатлар ўз функцияларини муваффақиятли амалга оширишга қаратилган яна қатор кафолатларни кўзда тутган. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, депутатлик ваколатларини амалга оширишга имкон яратадиган шароит ва воситаларнинг йиғиндисига депутатлик фаолиятининг кафолатлари дейилади.

Ўзбекистон Республикаси "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонуннинг 6-моддасига мувофиқ, вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари қарорлар қабул қилади. Вилоят, туман ва шаҳар ҳокими қарор қабул қилади, фармойишлар чиқаради.

Маҳаллий Кенгашлар ваколатларига тааллуқли ҳар хил масалаларни, тегишли ҳудудда ижро этилишини мажбурий бўлган ҳужжатлар қабул қилиш билан ҳал қиладилар. Улар қабул қилаётган қарорлар самарадорлиги уларни синчковлик билан тайёрлашга ва тажрибада ишлаб чиққан ва қонунчиликда кўрсатилган маълум талабларни бажарилишига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Биринчидан, халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимни ҳар бир қарори асослантирилган бўлиши лозим, яъни ишонарли маълумотларга асосланган бўлиши керак.

Иккинчидан, Кенгашни ва ҳокимни қабул қиладиган ҳар бир қарори кенг маънода тежамкор бўлиши шарт. Биринчи навбатда у ҳақиқатдан ҳам зарур бўлиб қолганда чиқарилиши керак. Юқори турувчи органларнинг қарорларини ёки Кенгаш ва ҳокимнинг олдин қабул қилган қарорларини қайтарувчи, такрорловчи қарорлар қабул қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Қарорларнинг кўплиги агарда улар бир-бирини қайтарса, қарор билан уни ижроси ўртасида қарама-қаршилиқлар келтириб чиқаради, ижронинг аҳамиятини камайтиради ва уни қийинлаштиради. У ёки бу масалани ҳал қилишда биринчи мумкин бўлган йўллар мавжуд бўлса, энг кам моддий-молиявий маблағ ва кам куч сарф қилишини талаб этадиган йўл танлаб олиниши лозим. Тежамкорлик ҳал қилинаётган масалага ҳар томонлама ёндашиш, ҳозирги замон фани ва илғор тажриба ютуқларидан фойдаланиш билан таъминланади.

Учинчидан, қарор қонуний бўлиши керак. Яъни у тегишли орган томонидан ваколати доирасида қабул қилинганлигини билдиради ва у ёки бу масалани қонун йўл қўйган воситалар билан ҳал қилинишини кўзда тутди. Бу яна, ҳужжатнинг шаклини, ўзини, уни қабул қилиш жараёнини қонунчилик талабларига мос бўлишлигини билдиради.

Кенгаш ва ҳокимлик қарорлари уларнинг сессиялари ва мажлисларида етарли сондаги депутатлар қатнашганда, қарорлар овозга қўйилганда овозларни мўлжаллаган кўпчилиги билан қабул қилиниши, тўғри расмийлаштирилиши ва имзоланиши, ижрочиларга кўрсатилган муддатларда юборилиши лозим. Қарорларни ҳаётийлиги ва тежамкорлигини таъминлаш учун лойиҳаларни тайёрлашда қарорлар қабул қилиш тартибини билдирган мутахассислар ва манфаатдор ташкилотлар жалб қилиниши депутатларни жамоатчиликни қўйи турувчи органларининг фикр ва мулоҳазаларини эътиборга олиниши муҳимдир.

Ўзбекистон Республикаси "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонуннинг 6-моддасига мувофиқ, халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким қабул қилган, чиқарган ҳужжатлар, яъни қарорлар ва фармойишлар улар имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради. Манфаатдор орган ёки шахсларга қарорлар нусхаси ёки ундан кўчирма юборилади. Агарда қабул қилинган ҳужжат муҳим аҳамиятга эга ёки маълум жойдаги аҳолига бевосита алоқадор бўлса, у тўғрисида ҳамма фуқаролар таништирилиши шарт. Бундай ҳужжатлар

ҳокимлик ходимлари, доимий комиссиялар томонидан радио, маҳаллий матбуот, эълонлар, раҳбарларнинг чиқишлари орқали аҳолига етказилади. Депутатлар ўз сайлов округларида ҳам шу ишни амалга оширадilar.

Қарорни ижро этиш учун кўп ҳолларда ҳокимни ўз вақтида берган фармойиши зарур бўлади. Мансабдор шахслар томонидан зарур моддий-техника ва молиявий маблағларни кечиктирмасдан ажратилиши жуда муҳим.

Кенгаш, жамоатчилик ва аҳолининг қарор ижросига жалб қилиниши бош вазифалардан бири. Аҳолининг у ёки бу тадбирларни амалга оширишга жалб қилишнинг шакли, энг аввало, маҳаллий шароит билан тадбирларнинг хусусияти асосида белгиланади. Қарорларни ижро қилишга доимий комиссиялар, касаба уюшмалари ва депутатлар, ҳар хил жамоатчилик органлари жалб қилинишлари мумкин.

Кенгашлар ва ҳокимликлар фаолиятининг асосий мазмуни ижрони ташкил этиш ва унинг бажарилишини текширилиши билан узвий боғланган. Тажрибада ижрони текширишнинг турли хил шакл ва услублари мавжуд.

Кенгашлар ва ҳокимлар тегишли давлат органлари томонидан қўллаётган назоратни амалий воситаси — жойлардаги ишнинг аҳволини текшириш ва ўрганишни, текширилаётган корхона ва ташкилотларга амалий ёрдам бериш билан қўшиб олиб боришдир. Комплекс текширишда бир ёки бир неча корхона, ташкилот, муассаса ёки ҳокимлик аппаратининг бўлим ва бошқармалари иши текширилганда улар фаолиятида ҳар томонлама ўрганиб чиқилади. Алоҳида махсус текшириш ёки ўрганишлар, қандайдир бир масалани ўрганишга қаратилган бўлади. Қарорнинг ижросини текшириш, меҳнатни тўғри ташкил қилиш, фуқароларни ариза ёки хатларни кўриб чиқиш ҳолатлари бўлиши мумкин.

Қарорларнинг ижроси устидан назоратни тўғри йўлга қўйилишида қарорлар ижро қилинганлигини ҳокимлик аппаратида, унинг бўлим ва бошқармаларида, доимий комиссиялар ҳужжатларида аниқ ҳисобга олиниши ёрдам беради. Шу мақсадларда ҳокимият девонида махсус иш юритиш дафтари тугилади. Унда Кенгаш қарори, ҳокимнинг қарор ва фармойиши, ҳужжатнинг тартиб рақами, қабул қилинган вақти, номи ва юборилган куни рўйхатга олинади. Ҳокимликларда маълум мақсадга мўлжалланган картотека ҳам бор, унда қарорларнинг амалга оширилиши қайд қилиб

борилади. Қарорнинг ижроси ким эканлиги, ижрони муддати амалга оширилиши натижалари кўрсатилади. Қарор ижро қилиниб бўлингач, шунга раҳбарлик қилган масъул шахснинг кўрсатмаси билан назоратдан олинади ва бу ҳақда карточкада қайд қилинади.

Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимликларида ижрони текшириш одатда умумий бўлим, ташкилий ишлар бўлимларининг ходимлари ва раис ёрдамчилари томонидан назоратга олинади. Лекин ижронинг бажарилишини назоратга олишга умумий раҳбарликни ҳоким, унинг ўринбосарлари, котибият бошлиғи амалга оширади. Бўлим ва бошқармаларда эса ижрони назорат қилиш бўйича алоҳида ҳужжатларни тузиш ва олиб бориш бир ходимга топширилади. Доимий комиссияларда ҳам шунга ўхшаш, ҳужжатларни олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикасида фаолият олиб бораётган баъзи бир ҳокимликларда, масалан Тошкент шаҳар ҳокимлигида қарорларни ҳисобга олиш ва унинг ижросини назорат қилиш замонавий ҳисоблаш воситалари (компьютерлар) ёрдамида амалга оширилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорлари билан ишлаш жараёнини қуйидагиларга бўлиш мумкин: қарор тайёрлаш, қарор қабул қилиш, қарор ижросини ташкил этиш, қарор ижросини текшириш.

Халқ депутатлари ва доимий назорат қилиш Кенгашлари ва ҳокимларнинг Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонуни билан белгиланган ваколатлари, асосан Кенгаш сессияларида кўриб чиқилиб, ҳал қилинади. Сессияларнинг маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида етакчи аҳамиятининг муҳим юридик кафолати шундан иборатки, халқ депутатлари Кенгашлари "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашга, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир ўз ваколатларига берилган масалаларни ва бошқа Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ назорат қилишга доир масалаларни ҳал этади.

Маҳаллий Кенгаш сессиясида кўриб чиқиш учун масалани танлаб олишда кейинги йилларда Ўзбекистон Республикасидаги

маҳаллий Кенгашлар иш тажрибасида кенг тарқалган кенгаш фаолиятининг комплекс режасига риоя қилиш диққатга сазовордир. Сессиялар аҳамиятининг ошиши, сессия ва кенгаш иши аҳволига таъсири самарадорлигини ошириш, депутатлар фаоллигининг ошиши ва Кенгашнинг аҳоли билан алоқасини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи янги шакллари қидириб топиш билан боғлиқ.

Халқ депутатлари Кенгашлари сессияларининг самарадорлигини оширишда сайёр сессияларининг аҳамияти катта. Сайёр сессия тегишли ҳокимият ҳудудидаги аҳоли пунктларида, Кенгаш ва ҳокимиятга бўйсунадиган корхона ва муассасаларда ўтказилиши мумкин. Депутатлар ва сессиянинг бошқа иштирокчилари кун тартибига киритилган масала бўйича аҳвол билан жойларни ўзида танишадилар, манфаатдор томонлар билан мулоқотда бўладилар. Сайёр сессиялар ишида фуқароларнинг, мутахассисларнинг иштирок этиши учун имконият яратиб берилди.

Маҳаллий Кенгаш сессияси кун тартиби лойиҳасини ҳоким кенгаши тайёрлайди ва уни тайёрлашда иш режалари, юқори турувчи органлар кўрсатмалари, сайловчиларнинг таклиф ва мулоҳазалари доимий комиссиялар, депутатлар, бўлим ва бошқармалар ва бошқа жамоат ташкилотларининг таклифлари эътиборга олинади. Бу эса муҳокама қилиш учун, ҳақиқатан ҳам етилган долзарб масалани танлаб олишга имконият яратади.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллий халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссияларининг фаолияти, Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Қонуни ва комиссиялар тўғрисидаги низомлар асосида ташкил этилади. Доимий комиссиялар тўғрисидаги низомларни Кенгашларнинг ўзлари қабул қиладилар. Доимий комиссиялар депутатларни Кенгаш вазифаларини бажариш учун тузилади ва улар фаолиятининг асосий шаклларида бири уларнинг сессия оралиғидаги мажлислари ҳисобланади. Комиссияларнинг ўзига хослиги энг аввало шундаки, улар орқали депутатлар сессия ўртасидаги даврда давлат бошқаруви фаолиятига бевосита фаол ва доимий жалб қилинади. Доимий комиссиялар маҳаллий Кенгашларнинг ёрдамчи ишчи органлари бўлиб, кўпчилик депутатларнинг фаолларни бирлаштиради ва жамоатчилик асосида олиб боради. "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси

Қонунига мувофиқ халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашига 60 тадан, туман ва шаҳар кенгашларига 30 тадан депутатлар сайланади. Бу ҳолат албатта, шу Кенгашларда тузиладиган доимий комиссиялар сонига таъсир ўтказди.

Ўзбекистон Республикасидаги маҳаллий халқ депутатлари Кенгашларининг иш тажрибаси шуни кўрсатадики, доимий комиссияларнинг доимий фаолият олиб боришининг аҳамияти доим ошиб бормоқда. Улар маҳаллий Кенгашларнинг оммавий назорат фаолиятини амалга оширувчи ташкилотчи органлардир.

Халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссияларининг асосий вазифалари «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунининг 19-моддасидан келиб чиқади. Ўзбекистон Республикасидаги маҳаллий Кенгашлар доимий комиссиялари фаолият тажрибаси уларнинг янгидан-янги вазифаларни ҳам амалга ошираётганликларини кўрсатади.

Доимий комиссияларнинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради: Кенгаш ва ҳокимлик кўриб чиқиши учун таклифлар ишлаб чиқиш ва киритилган масалалар бўйича хулосалар тайёрлаш; Кенгаш, ҳокимлик ва юқори органларнинг қарорларини амалга оширишдаги ташкилий ишида иштирок этиш; сайловчиларнинг мурожаатларини амалга оширилишида ва унинг ижросини назорат қилишда қўмақлашиш; Кенгаш қарорларини амалга ошириш бўйича ҳокимликнинг бўлим ва бошқармалари, корхона, ташкилот ва муассасалар фаолиятининг назорат қилинишида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларига ва қонунчиликка риоя қилинишини назорат қилишдир.

Ҳамма маҳаллий Кенгашлар томонидан тузиладиган мандат комиссияларининг вазифалари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Уларнинг асосий функцияларига депутатлар ваколатларини текшириш ва сайловдан кейин ваколатини тўғри деб топиш, чақириб олинган депутатлар ўрнига янгидан сайлов ўтказиш масалалари бўйича таклиф киритиш, депутат дахлсизлиги, депутатни чақириб олиш ҳамда депутатлик ваколатларидан соқит қилиш ҳақидаги аризалар бўйича хулосалар тайёрлайди. Депутатлик ваколатларини текшириш ва депутатлик мақоми масалалари билан боғлиқ функцияларидан ташқари депутатларни сайлов округидаги фаолиятини ва уларнинг сайловчилар олдидаги ҳисоботларини назорат қилиб

туради ҳамда уларнинг асосий фаолият томонларини доимий текшириб боради.

Доимий комиссиялар бевосита кенгаш раҳбарлигида ишлайди, унга бўйсунди ва ҳисоб бериб туради. Фақатгина Кенгаш уларга ижроси мажбурий бўлган кўрсатмалар бериши, уларнинг ҳисоботларини эшитиши ва таркибини ўзгартириши мумкин. Бундан ташқари доимий комиссиялар сессияларда, сессиялар ўртасидаги даврда қилинган ишлари ҳақида мунтазам ахборот бериб борадилар.

Доимий комиссияларни ташкил қилиш тартиби ва таркиби: доимий комиссиялар ҳар бир янги чақириқ халқ депутатлари Кенгашларининг биринчи сессияларида, уларнинг ваколатлари даврига сайланади. Лекин Кенгаш доимий комиссиялари тизими ва таркибини кейинги сессияларда ҳам ўзгартириш критик мумкин. Халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тасдиқланган доимий комиссиялар ҳақидаги Низомларда уларнинг таркибига фақат депутатлар сайланиши назарда тутилган.

Доимий комиссияларнинг кенгаш сессияларига ва ҳокимлик аппарати мажлисларига масалаларни тайёрлаш ва уни кўриб чиқишдаги иштироки тегишли ҳудуд бошқарув тармоқлари бўйича таклиф ва мулоҳазаларни тайёрлашда муҳим вазифани бажаради.

Доимий комиссиялар ўз навбатида ўзларига топширилган соҳалардаги ишнинг аҳволидан яхши таниш бўлганлари учун, Кенгаш олдида энг долзарб ва етилган масалаларни қўйишлари лозим, чунки пировард натижада кенгаш уларни ҳокимлик иш режаларида вазифаларни юклайди.

Доимий комиссияларни кенгаш сессиясига масалаларни тайёрлашдаги иштирокининг асосий шакллари, корхона, ташкилот, муассасалардаги ишнинг аҳволини ўрганиш ва текшириш, тегишли масалаларни олдиндан аҳоли муҳокамасига киритиш, тўпланган материлларни умумлаштириш, маълумотномалар тузиш, қарор лойиҳаси бўйича хулоса ва таклифлар киритиш, масала комиссия томонидан тайёрланаётган бўлса, қарор лойиҳасини тайёрлаш, маъруза, қўшимча маъруза ёки сессияда сўзга чиқишни ташкиллаштиришдан иборат.

Доимий комиссияларнинг ҳуқуқларини кенгайтирилиши, уларнинг ташкилий ва назорат фаолиятларини фаоллаштириши ҳокимлик ишида ҳам уларни кенг иштирок этишини белгилайди.

4-§. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини тузиш тартиби ва вазифалари

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн иккинчи чақириқ учинчи сессиясида 1993 йил 2 сентябрида қабул қилинган "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қишлоқ, шаҳарча, овуллар, маҳаллаларда тузиладиган фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тузилишини ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берди.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёнларида маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий ҳолатини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашишга доир ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида фуқароларга кўмаклашишади, ўз ҳудудларидаги ижтимоий хўжалик вазифаларини ҳал этиш, оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига Ўзбекистон Республикаси Қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштиради. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидагича белгиланган: «шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини-ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини-ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади» (105-модда).

Конституцияда кўзда тутилган мазкур қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан илк бор 1993 йили ва 1999 йили янги таҳрирда қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Қонунига кўра, ўзини-ўзи бошқариш органларини икки босқичи ёки икки тури тузилади: биринчиси, олдин давлат ҳокимияти органлари тузилган

худудларда янги қишлоқ, шаҳар ва овулларда тузилди, иккинчиси, шаҳарлардаги маҳаллаларда олдинги маҳалла комитетлари ўрнида тузилди. Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда тузилган ўзини-ўзи бошқариш органлари давлат органларининг айрим функцияларини бажармоқдалар.

Ўзбекистон Республикасида ҳаётга татбиқ этилган ўзини-ўзи бошқариш тизими **биринчидан**, Ўзбекистонни бозор муносабатларига ўтиши талабларини ҳисобга олиб амалга оширилган бўлса, **иккинчидан**, у шу соҳадаги дунёда қабул қилинган тизимларга ҳам мос келади.

Бу соҳада Оврўпада маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш доимий конференциясининг ташаббуси билан Оврўпа Кенгаши томонидан қабул қилинган маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни Оврўпа Хартияси диққатга сазовордир. Оврўпа Хартиясининг асосий мақсади фуқароларга ўз манфаатларига тааллуқли масалаларни ҳал қилишда иштирок этишга имкон яратувчи ва уларга энг яқин турувчи ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя қилишдир. Оврўпа Хартиясига қўшилиш ихтиёрий бўлиб, у ҳеч қандай моддий маблағлар талаб этмайди. Хартияни Оврўпа кенгашига кирувчи давлатлар ихтиёрий имзолашлари мумкин.

Хартияга тааллуқли ва умуман маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш муаммолари ҳар йили бир мартаба маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш доимий конференциясида кўриб борилади, бу конференция давлатлараро ташкилот бўлмасдан вакиллик хусусиятига эгадир.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш соҳасидаги ҳукуматлараро ташкилот маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш доимий Кўмитасидир, бу ташкилот Оврўпа Кенгашининг маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш соҳасида юридик, молиявий фаолият асосларини тайёрлаб беради, Кўмита йилига икки мартаба мажлислар ўтказди.

Оврўпа Хартиясининг иккинчи моддасида, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш мамлакат қонунчилигида ва имкони борича унинг Конституциясида ўз аксини топиши керак, дейилади.

Юқорида айтилганидек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасида ана шу ҳолат мустаҳкамланган, яъни бу соҳада Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқаро меъёрларга тўла-тўқис мос келади.

Ўзини-ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш Оврўпа Хатриясининг 3-моддасида Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Қонунининг I моддасига ўхшаш таъриф берилган.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатларни ҳаммасида ҳали Ўзбекистондагига ўхшаш ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонунчилик қабул қилинган эмас, айримларида қабул қилиниши арафасида, айримларида қонун лойиҳаси эндигина ишлаб чиқилмоқда.

Мустақил давлатлар ёки Марказий Осиё Республикалари учун ҳам Оврўпа Хартиясига ўхшаш юридик ҳужжат қабул қилиш мақсадга мувофиқ, чунки Оврўпа Хартиясининг мақсади Оврўпа Кенгашига кирувчи аъзоларнинг мустақкам бирлигини таъминлашдир.

Ўзини-ўзи бошқариш ҳар қандай демократик жамият тузумининг асосини ташкил этади. Фуқароларни маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш орқали давлатни бошқаришда иштирок этиши демократик принциплардан биридир. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларини амалда ҳақиқий ваколатлар билан таъминлаш фуқаролар манфаатларини амалда ҳақиқий таъминлайдиган бошқаришга эришиш имконини беради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига тўрт марта сайловлар бўлиб ўтди. Бу сайловларда асосан Ўзбекистонда ўзини-ўзи бошқариш органларининг ягона тизими вужудга келди. Ҳозирги куннинг вазифаси ана шу ўзини-ўзи бошқариш органларининг илғор иш тажрибасини кенг ёйишдир.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун фуқаролар йиғинини чақиришнинг энг демократик асосларини белгилайди. Фуқаролар йиғинини раис (оқсоқол) тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки ҳоким билан келишилган ҳолда заруратга қараб чақиради. Фуқаролар йиғини шунингдек, халқ депутатлари Кенгаши, ҳоким томонидан ёки ўн саккиз ёшга етган ва ушбу ҳудудда яшаётган фуқароларнинг учдан бир қисми ташаббуси билан чақирилиши мумкин.

Йиғинни чақиришнинг иложи бўлмаган тақдирда фуқаролар вакиларининг йиғилиши ўтказилади. Йиғилишларга кўчалар ва турар-жой биноларидан, маҳаллалардан ва бошқа

худудий тузилмалардан ўн саккиз ёшга етган ва мазкур худудда доимий яшовчи фуқаролар вакил қилиниши мумкин. Вакиллик меъёрларини тегишли халқ депутатлари Кенгашлари ёки туман, шаҳар ҳокими белгилайди.

Фуқаролар йиғинларида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган барча аҳолининг ярмидан кўпроғи тўпланган тақдирда йиғинлар ваколатли ҳисобланади. Вакиллар йиғилишлари эса уларга вакилларнинг камида учдан икки қисми келган тақдирда ваколатли ҳисобланади.

Фуқароларнинг йиғинини (йиғилишини) олиб бориш учун раёсат сайланади. Йиғинни (йиғилишни) раис (оқсоқол) ёки унинг маслаҳатчиларидан бири олиб боради. Барча масалалар бўйича қарорлар очиқ овоз бериш орқали ва оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Қонунда раис (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш тартиби белгиланган, уларни фуқароларнинг йиғини (йиғилиши) тегишли туман, шаҳар ҳокими билан келишган ҳолда сайланади.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятининг самарадорлигини оширишда қонунда улар фаолиятининг иқтисодий ва молиявий негизи белгиланганлиги ҳозирги бозор муносабатлари ўрнатилган даврда катта аҳамиятга эга.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари қурган, сотиб олган ёки қонунда белгиланган тартибда уларга берилган бинолар, ижтимоий-маиший ва бошқа объектлар, шунингдек, сотиб олинган транспорт воситалари, хўжалик анжомлари ҳамда бошқа мол-мулк ўзини-ўзи бошқариш органларининг мулкидир, яъни булар ўзини-ўзи бошқариш органларининг иқтисодий негизини ташкил этади.

Ўзини-ўзи бошқариш органларининг молиявий ресурслари халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари томонидан ажратиладиган бюджет маблағларидан, фуқаролар ва меҳнат жамоаларининг ихтиёрий ҳайр-эҳсонларидан, ҳайрия жамғармалари ажратиб берадиган маблағлардан таркиб топади.

Ўзини-ўзи бошқариш органларининг молиявий маблағлари банкдаги мустақил ҳисоб рақамларида сақланади, улар томонидан мустақил тасарруф этилади ва олиб қўйилиши мумкин эмас.

Қонунда ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатлари, бу органларнинг тузилмаси ва улар фаолиятини ташкил этиш, раис (оқсоқол)нинг ваколатлари берилган.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари ўзларига берилган ваколатлар доирасида қарорлар қабул қиладилар. Бу қарорларни тегишли ҳудудда яшайдиган барча фуқаролар бажариши шарт. Ўзини-ўзи бошқариш органларининг қонунга зид ҳужжатларини халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашлари ёки тегишли ҳокимлар бекор қиладилар.

Қонунга мувофиқ ўзини-ўзи бошқариш органларининг молиявий қарорлари, шунингдек, раис (оқсоқол)нинг хатти-ҳаракатлари устидан суд тартибида шикоят қилиниши мумкин.

XXIX БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА СУД ҲОКИМИЯТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида одил судлов органларининг ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон республикасининг одил судлов органлари, давлат ҳокимиятининг бир тармоғига кирувчи ва қонун устуворлигини таъминлаб, тартибга солиб турувчи органдир. **Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 107-моддасида:** “Ўзбекистон Республикасининг суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик суди, Қорақалпоқистон Республикасининг Олий суди, Қорақалпоқистон Республикасининг хўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар ва хўжалик судларидан иборат”дир, деб белгиланган. 2000 йил 14 декабр куни қабул қилинган “Судлар тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳририга кўра, юқорида санаб ўтилган суд тизимига ўзгартириш киритилиб, судлар ихтисослаштирилди, яъни жиноят ишлари бўйича: Қорақалпоқистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судлари, фуқаролик ва жиноий ишлар бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари жорий қилинди.

Ҳар бир давлатда одил судлов органлари тизими, маъмурий-ҳудудий тузилмаларда ташкил этилади ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий соҳаларини ривожлантириш жараёнларида корхона ва ташкилот, давлат органлари ва фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқий муносабат натижасида келиб чиқадиган масалаларни белгиланган ҳудудий бирликлар миқёсида кўриб чиқади. Шунингдек, суд органларининг вазифалари ва мақсадлари одил судловни амалга ошириш ҳамда Республика

Конституциясида белгилаб берилган талабларни бажаришдан иборат.

1996 йил 29 август куни Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1-чақириқ, VI сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўзбекистондаги ҳуқуқий ислохотларнинг асосий мақсади суднинг алоҳида ва мустақил ҳокимият тармоғи сифатидаги мавқейини қайта тиклаш гоёси бўлди. Суд ҳокимиятининг янги тармоқлари яратилди, суднинг ваколатлари сезиларли даражада кенгайтирилди. Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш судларнинг ва ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятида асосий мазмунга айланмоғи керак»¹, деб таъкидлаган эди.

Давлат иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда суд органларининг таъсири кучли бўлиб, уни давлат номидан кафолатлайди, Конституция ва қонунларда белгилаб берилган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини миллатларнинг тенглиги тамойиллари асосида амалда қўлланилишини назорат қилади. Мамлакат ижтимоий ҳаётидаги ишлаб чиқариш муассасаларида, давлат идораларида, жамоат бирлашмаларида фуқароларнинг Конституция ва қонунларда белгиланган ҳуқуқларини мулк шаклидан қатъий назар ҳимоя қилинишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 111- моддасида: **“Мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек, тadbirkorлар ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш Олий хўжалик суди ва хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади,”** деб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси одил судлов органлари фаолиятининг асосий мақсади, фуқароларнинг Конституция ва қонунларга қатъий амал қилишига қаратилган. Юқорида кўрсатилган вазифаларни амалга оширилиши учун суд органларига қонунда катта ваколатлар берилган. Судлар ихтисослашувига қараб:

1. Жиноят қилганларга жазо турини, жазо ўташ муддатини белгилайди;

¹ И. А. Каримов. «Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби». Т., «Ўзбекистон», 1997 йил, 127- бет.

2. Фуқаролар ёки ташкилотлар олган мажбуриятларини ба-
жармаган ҳолларда, мажбурий ижро чораларини фуқаролик
ҳуқуқий мажбурият нормаларида белгиланган тартибда бажари-
лишига мажбур қилади.

Фавқулодда судлар тузилишига йўл қўйилмайди. Суд ор-
ганларининг фаолиятида ҳар хил сиёсий қарашлар, фикрлар
асосида одил судлов ишлари олиб борилмайди. Ўзбекистон
Республикасида суд органлари фаолиятидаги энг муҳим тамой-
иллардан бири Конституция ва қонунларнинг устунлиги
ҳисобланади, фақатгина судларга жиноят ишлари ва фуқаролик
ишларини қонунда белгиланган тартибда судлов жараёнларида
давлат номидан чоралар кўриш ҳуқуқи берилган. Ўзбекистон
Республикаси Конституцияси ва «Ўзбекистон Республикаси-
нинг судлар тўғрисида»ги Қонунида суд органларининг фаоли-
ят принциплари тушунчасига қуйидагича таъриф берилган:

Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсундилар. Судья-
ларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига
бирон-бир тарзда аралашишга йўл қўйилмайди ва бундай арала-
шиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади. Суд
ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиё-
сий партиялардан, жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш
юритадилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида суд органлари
фаолият жараёнларида жиноятга жазо турини аниқлаш,
хўжалик ишларини ҳал этиш ва фуқаролик маъмурий ишларни
кўришлари белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикасининг
Конституциясининг 110-моддаси, 1-бандида жумладан, шундай
дейлади: «Ўзбекистон Республикаси Олий суди-фуқаролик,
жиноий ва маъмурий судлов ишларини юрғазиш борасида суд
ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Бу эса одил судлов-
ни амалга оширилишининг фаолият йўналишларини белгилаб
беради. Ўзбекистон Республикасида одил судловни амалга
оширишнинг энг асосий шартлардан бири фуқароларнинг суд
олдида тенглигидир. Ҳамма судларда ишлар очик кўрилади.
Судлов ишларини ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белги-
ланган ҳоллардагина йўл қўйилади. Бундай ҳолатлар айрим
жиноятларни кўриб чиқишда қўлланилади».

Тергов ва суд ишларини юрителининг ҳар қандай
босқичида айбланувчиларга малакали юридик ёрдам олиш
ҳуқуқи кафолатланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини таъминлашга алоҳида эътибор берилган. Конституциянинг 44-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг мансабдор шахслари, ва жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган. Ушбу конституциявий норманинг амал қилиш тартиби қонун ҳужжатларида, хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонуни асосида ва бошқа қонунларда белгиланган.

Ҳар бир шахс ўз манфаатини шахсан ёки қонуний вакил орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадир. Ўз ҳуқуқларини қонуний вакил томонидан ҳимоя қилиш имконияти ҳуқуқ даёқатига эга бўлган, фикрлай оладиган жисмоний шахсларга ҳам берилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасида жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиши учун барча шароитлар таъминлаб берилади, деб мустаҳкамланган.

Ушбу конституциявий норма умумэтироф этилган халқаро ҳужжатларга тўла мос келади. Масалан, айбсизлик презумпцияси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги эътиборли халқаро ҳужжатлар: «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси» (11-модда), «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро Пакт (14-модда), «Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Оврўпа Конвенцияси (6-моддасининг 2-банди) нормаларида ўз ифодасини топган.

Айбсизлик презумпцияси судя, терговчи ва прокурорларнинг шахсий фикрини эмас, балки шахснинг объектив ҳуқуқий ҳолатини ўзида ифодалайди. Исботлаш бурчи юклатилган шахсларгина айбланувчи деб топиши, гумон қилинувчининг айбини тўла, ҳар томонлама, холисона исботлаганларидан сўнг айбланувчини суд айбдор деб топиши мумкин.

Суд томонидан қонуний кучга кирган айблов ҳукми чиқарилмагунга қадар айбланувчи айбсиз деб ҳисобланади.

Айбсизлик презумпцияси қонидасига кўра мавжуд барча шубҳа ва таҳминлар тўлиқ аниқлангунча, ушбу ҳолат айбланув-

чи фойдасига ҳал қилинади, бу эса ўз навбатида, шахснинг маълум жиноят бўйича айбсизлигини кўрсатади.

Айбланувчига нисбатан суднинг ҳукми қонуний кучга киргунга қадар, ҳаттоки у ушлаб турилган бўлса ҳам, унинг меҳнат, оила ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари амалда чекланмайди. Умуман ушбу конституциявий тамойил айбланувчига нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирмагунига қадар, унга ҳеч ким айбдор сифатида муомала қилиши мумкин эмас, яъни таъқиқловчи амалдаги қоида ҳисобланади.

Айбланувчи ёки гумондорнинг жиноят содир этилганликда айбини исботловчи асослар етарли бўлса, қонунда белгиланган тартибда унинг баъзи ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш мумкинлиги мустаҳкамланган.

Ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланиш Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 116-моддасида ва Жиноят процессуал Кодекснинг 24-моддасида моҳиятан ифода этилган. Ушбу қонунлар жинойи жавобгарликка тортилаётган шахсларнинг, нафақат ҳимояланиш ҳуқуқи мавжудлигини белгилаб қўйиш балки ушбу ҳуқуқнинг кафолатланишига ҳам алоҳида эътибор берилишини талаб қилади.

Жинойи жавобгарликка тортилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида, уларга кенг ҳуқуқлар берилган, масалан, улар ўзларининг нимада айбланаётганликларини билиш, ўзларига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш олишлари, жинойи ҳаракатларини исботловчи далиллар билан танишишлари, ўзларига нисбатан жиноят ишини юритишга масъул бўлган мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқларига эгадирлар.

Ҳимояланиш ҳуқуқи суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд зиммасига: гумон қилинувчига, айбланувчига ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларини тушунтириб бериши ҳамда у ўзига қўйилган айбловдан ҳимояланиши учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имконият яратиб беришни юклайди.

Айбланувчи ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиши учун илтимосига кўра ҳимоячи билан таъминланишини талаб қилиши мумкин.

Жиноят-процессуал Кодексининг 49-моддасида, ҳимоячининг иштирокида фуқароларга айбини исботловчи далиллар асосида айблов эълон қилиниши ёки у гумон қилинган

деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарорини ўқиб эшиттирилиши белгиланган.

Ҳеч кимнинг қонунда белгиланган ҳуқуқларини камситишига, хибсга олинишига, қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиқлар ўтказишларига йўл қўйилмайди. Миллати, дини, келиб чиқишидан қатъий назар, қўпол муомила қилиш, диний қарашларга мажбурлаш мумкин эмас. Хоҳлаган динига эътиқод қилиш, виждон эркинлиги, конституция ва қонунларда кафолатланган инсонларнинг шахсий дахлсизлик ҳуқуқлари бузилган тақдирда давлат ва суд органлари томонидан ҳимояланади.

Ўзбекистон Республикасида судлов ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади.

Судлов ишлари олиб борилаётган вақтда тилни билмайдиган, судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва судлов ишларида иштирок этиш ҳамда судлов жараёнларида она тилида сўзлашиш ҳуқуқи таъминланади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий суди суд органлари тизимининг энг олий органи ҳисобланиб, унинг томонидан қабул қилинган ҳужжатлар бажарилиши қатъийдир, шунингдек, вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Суд органларининг фаолияти ижтимоий адолатни, тенглик ва тотувликни таъминлашга, ҳуқуқий қонунийликни барча чоралар билан мустаҳкамлашга қаратилгандир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида Олий суд органининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига, қабул қилинган қонунларга ўзгартиришлар киритиш, янги қонунларни қабул қилиш ва бошқа норматив актларни қабул қилиш бўйича ўз таклифлари билан чиқиш ҳуқуқи киради. Уларнинг бу таклиф ва мулоҳазалари Олий Мажлис томонидан кўриб чиқилиб, сессия ва йиғилишларда депутатларнинг ҳукмига ҳавола этилиши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида, Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуслари билан суд органлари фаолияти прин-

ципларининг такомиллаштирувчи жиной жазоларнинг либераллаштириш, ривожланган демократик мамлакатларда қўлланиб келинаётган тамойиллар ва талабларга жавоб берадиган мезонлар асосида ҳуқуқбузарлик ва жазо тизимини қайта кўришимиз зарур деб таклиф киритиб буни қуйидагича асослаб бердилар, Жиноят ижтимоий хавфлилик даражасига қараб, тўрт гуруҳга бўлинади. Эслатиб ўтаман, булар ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир ва ўта оғир бўлган жиноятдир. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар Жиноят Кодексидаги жами 640 жиноят таркибидан 86 тасини ёки бошқача айтганда, 18,7 фоизини ташкил этади. Бугун жиноят қонунчилигини эркинлаштириш ва инсонпарварлик тамойилларига янада мувофиқлаштириш мақсадида яна 110 турдаги унча оғир бўлмаган жиноятларни ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар қойдасига ўтказиш таклиф этилмоқда. Шундай қилиб, Жиноят Кодексидаги жиноятлар таркибининг 42,8 фоизи ижтимоий хавф туғдирмайдиган жиноятлар ҳисобланади. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар тоифасининг кўпайиши тергов ва суд органларининг қамоққа олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқий чеклашлардан фойдаланиш имкониятларини сезиларли даражада кенгайтиради...

Жиноятларни белгилаш қоидаларининг ўзгартирилиши Жиноят Кодексимизнинг умумий йўналишини, том маънода ўзгартиришга ва уни ҳуқуқий демократик давлат тамойилларига мослаштиришга имкон беради”.

Президентимизнинг ушбу инкор этиб бўлмайдиган асосли таклифлари, депутатлар томонидан қўллаб-қувватланди ва **“Жиной жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори қабул қилинди.**

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят, Жиноят-процессуал ва Маъмурий жавобгарлик Кодексларининг 94 та моддаси янги мазмун билан бойитилди, 25 та моддасининг қаттиқ санкцияланган меъёрлари, назарда тутилган жиноятларни биринчи марта содир этган шахс, агар ўз айбига иқдор бўлса, жабрланувчи билан ярашса ва етказган зарарни бартараф этса, жиной жавобгарликдан озод этилиши мумкинлиги белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги Жиноят, Жиноят-процессуал ва Маъмурий жавобгарлик Кодексларига киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчаларнинг мазмуни ва моҳиятини ўрганар эканмиз, ҳар бир кодекс нормаларининг инсон омилига жуда катта эътибор берилганлигига амин бўламиз. Жиноят кодексининг нормаларида, унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир эттириб, уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жиноятлар таркибига киради деб аниқлик киритилган. Бу эса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг маълум бир йўналишда ноаниқликка йўл қўймайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг авф этиш тўғрисидаги фармонларини амалда қўлланишини мустаҳкамлайди.

Шунингдек, айрим жиноят турларига давлат фойдасига жарима миқдорлари белгиланган.

Жиноят кодексининг 39 та моддасининг санкцияларидаги меъёрлари ажратиб ташланди.

Масалан, Жиноят Кодексининг 237-моддаси Ёлғон хабар бериш деб номланади.

Ёлғон хабар бериш, яъни жиноят тўғрисида била туриб, ёлғон хабар бериш — энг кам иш ҳақининг йигирма беш бараваридан эллик бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлар ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ўша ҳаракат:

а) айбловнинг сунъий далилларини вужудга келтирган ҳолда;

б) фаразгўйлик ниятларида;

в) уюшган гуруҳ манфаатларини қўзлаб содир этилган бўлса — энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки **мол-мулк мусодара қилиниб** ёки **мусодара қилинмай** беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша ҳаракат оғир оқибатларга сабаб бўлса, **мол-мулк мусодара қилиниб** ёки **мусодара қилинмай** беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади."

Ушбу норманинг санкцияларидаги "мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай", деган сўзлар чиқариб ташланди. Демак, жиноят содир этган шахснинг мол-мулкининг

дахлсизлиги ҳуқуқи давлат томонидан муҳофаза қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36- моддасида, ҳар бир шахснинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи берилиб, 53- моддасида мулкнинг ҳар қандай шакллари дахлсизлиги ва давлат томонидан ҳимояланиши мустаҳкамланган. Ривожланган энг демократик давлатлар тарихига назар солсак, улар ҳам бирдан шу даражада давлат бошқарувида ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган қоидаларни ўрнатмаганлар. Ҳар бир миллат ўз ҳуқуқини ўзи белгилаш бахтига муяссар бўлар экан, ўз ҳаётини ривожланиши учун ҳаракат қилади. Бу эса ўз-ўзидан равшанки, вақт талаб қилади. Мустақил Республикамиз эндигина ўн ёшга тўлди, унинг Конституциясини қабул қилинганига 10 йил бўляпти. АҚШ Конституциясининг қабул қилинганига 215 йил бўлибди. Шундан хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, бизнинг давлатимиз ривожланиш босқичлари бошқа мамлакатлар тажрибасига ва умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларига асосланган ҳолда бормоқда.

Жамиятни бирлаштирадиган ва мувофиқлаштирадиган асосий куч Конституция ва Қонундир. Қонун ҳукмрон бўлсагина ҳуқуқий давлат қуриш ҳақида гапириш мумкин. 1990 йил мартда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг биринчи сессиясида Конституциявий назорат қўмитасини ташкил этишга қарор қилинди. Бу органнинг вужудга келиши демократия йўлини танлаган давлатнинг ҳаётида катта воқеадир. Бошқа давлатларда бундай орган ҳар хил ном билан юритилади. АҚШда Олий суд, Францияда Конституциявий Кенгаш, ГФРда Конституциявий суд. Қоида бўйича бу орган фаолияти ҳеч ким томонидан назорат қилинмайди. У парламент қонунларини ҳукумат ва мамлакат Президенти фармонларининг Конституцияга мослигини аниқлайди.

Конституциявий тузум — инсоният ижтимоий турмушининг буюк ғалабаси, умумэтироф этган шакли ҳисобланади. Уни заифлаштиришга, барқарорлигига путур етказишга, конституциявий тузилмалар обрўсини тўкишга қаратилган ҳар қандай уриниш ҳуқуқий давлат руҳи ва моҳиятига зид келади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мавжуд тузумга қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракатларга йўл қўймайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси конституциявий тузум тушунчасининг ўзини ҳам бойитади.

Конституциявий тузум бу энг муқаддас нарса, бу миллионларнинг ҳаётий фаолиятини ташкил қилиш негизидирки, ҳеч кимнинг уни қоралашига ва унга тажовуз қилишига йўл бермайди.

2-§. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг ташкил этилиши, тизими ва вазифалари

Суд ҳокимияти давлат органлари тизимида алоҳида аҳамият касб этади. Суд ҳокимиятининг фаолияти инсон ҳуқуқлари ва эркинлигига бевосита алоқадор бўлиб, одил судловни амалга ошириш фаолияти натижасида шахсларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланади. Суд ҳокимияти ҳуқуқий мақомининг конституциявий белгиланиши мазмунан шундай ифодаланадики, унга асосан фуқароларга нисбатан судловни амалга оширишда ўзбошимчалikka йўл қўймаслик, одил судловни амалга ошириш, ҳуқуқ ва эркинликлар кафолатини яратиш, шунингдек, фуқароларга нисбатан чиқарилган ҳукм ва қарор юзасидан шикоят қилишлари учун имконият яратиш ҳамда судьяларнинг мустақиллигини таъминлаш ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлашдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида суд ҳокимияти учун алоҳида XIII боб ажратилгандир. Бу бобда "Суд ҳокимияти" моҳиятини очиб берувчи қатор меъёрлар берилган ҳамда суд фаолиятини ташкил қилиш, судлов тизимини белгилаш каби масалалар ўз ечимини топган.

Суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг алоҳида таркибий қисми бўлиб, қонунчилик ва ижроия ҳокимияти, сиёсий партия ҳамда жамоат бирлашмаларидан мустақил равишда ҳаракат қилувчи ҳокимият тармоғидир.

Суд ҳокимияти органлари судьяларнинг фақат Конституция ва қонун талабларига бўйсунуш тамойилига асосланиб, ўз мустақиллигини таъминлайдилар. Улар одил судловни амалга ошириш фаолияти бўйича ҳеч кимга ҳисобдор эмаслар.

Фақат Конституция асосида ташкил қилинган суд ҳокимияти, қонун асосида суд ишларини адолатли олиб боришда, халқ вакилларининг ёрдамига таяниб, жиноий ва фуқаролик ишларини кўриб чиқиш, текшириш ва бошқа ишлар бўйича ҳукм чиқариш ёки қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга.

Шундай қилиб, суд ва фақат суд ўзига берилган ваколатлар доирасида одамларга ҳамда шу орқали жамиятга ва жамиятда

бўладиган жараёнларга ўз таъсирини ўтказолади. Ўзбекистоннинг ижтимоий ва давлат тузумига асосланган, маъмурий-худудий бўлинишига мувофиқ ягона суд тизими мавжуд.

Ягона суд тизимининг ташкил қилиниши, суд фаолиятини Конституция ҳамда халқаро шартномаларда умумэътироф этилган таъминларга биноан қабул қилинган амалдаги қонунлар асосида олиб боришга, судларнинг мақоми тенглигини таъминлашга ва давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилишига хизмат қилади.

Конституцияда белгиланган ва мустақкамланган инсон ҳуқуқларини, манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда, бошқа ҳокимиятлардан мустақил равишда жараёнлар давомида амалга оширилиши белгиланган меъёрлар асосида иш юритади.

Суд ишлари конституциявий, фуқаролик, жиноий ва маъмурий турларга бўлинади. Конституциявий суд ишлари "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суд тўғрисида"ги Қонуни асосида, фуқаролик суд ишлари Фуқаролик-процессуал Кодекси ва жиноий суд ишлари Жиноят-процессуал Кодекси, маъмурий суд ишлари эса Маъмурий жавобгарлик Кодекси асосида олиб борилади. Бундан ташқари, хўжалик суд ишлари "Ўзбекистон хўжалик процессуал Кодекси" асосида юритилади.

Суд ишлари ичида энг асосий вазифа одил судловни амалга ошириш ҳисобланади. Шунингдек, суд ҳокимиятининг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги ваколатлари ҳам мавжуд:

- 1) конституциявий назорат;
- 2) давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятлари ҳамда улар томонидан қабул қилинган қарорларнинг қонунийлигини текшириш;
- 3) суд ҳукми ва қарорларининг ижросини таъминлаш;
- 4) судларга тегишли маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолатларини кўриб, текшириб чиқиш;
- 5) суд амалиётидан келиб чиқиб, амалдаги қонунчилик масалалари бўйича тушунтириш ваколати;
- 6) судьялар таркибининг шаклланишида иштирок этиш ва унинг органларига ёрдам бериш ваколати.

Юқоридаги ваколатларнинг амалда бажарилиши одил судлов билан узвий боғлиқ бўлиб, суд ҳокимиятининг мазмунини ташкил этади ва у қабул қилган ҳукм ҳамда қарорларнинг мажбурий ижросини таъминлашга қаратилади. Суд ҳокимияти қарорларининг ҳаётга татбиқ қилиниши мажбурийдир, бу ҳолат қонун билан белгиланган. Қонун давлат органлари, жамоат

бирлашмалари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ҳамда фуқароларнинг суд ҳукмига бевосита бўйсуниларини талаб қилади. Ҳамма давлат органлари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар суд ҳокимияти қарорларининг амалга ошишида судга ёрдамлашишлари шарт ва мажбурдирлар.

Демак, одил судлов фаолиятининг амалга оширилиши, қонунчилик ва ижро ҳокимияти тармоқлари сингари, суд ҳокимиятининг ҳам нақадар муҳим ва масъул вазифалари мавжудлигини кўрсатади. Бу эса давлат ҳокимияти, тармоқларининг тенг ҳуқуқлигини, мақсадларининг бирлигини, давлатни бошқаришда бирдек масъулият билан фаолият кўрсатишини англатади.

3-§. Одил судловнинг конституциявий тамойиллари

Одил судловнинг конституциявий тамойиллари — умумий, раҳбарий, бирламчи қоидалар бўлиб, давлат фаолиятининг ушбу соҳага хос асосий хусусиятларини ёритиб беради. Ушбу тамойилларнинг одил судловга доир қонунларни яратишда, суд ҳокимияти давлат органлари механизмида, жамият сиёсий тизимида тутган ўрни ва ролини белгилаб беришда алоҳида хизмати бор. Одил судлов тамойилларининг йиғиндиси одил судловни ҳуқуқий тартибга солишда ва амалга оширишда муҳим қалқон ва пойдевор ҳисобланади. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамланган.

Одил судлов тамойилларининг хусусияти шундан иборатки, унда белгиланган қоидалар нафақат фуқаролар, мансабдор шахслар ҳамда давлат органлари учун, балки қонун чиқарувчи идоралар учун ҳам тааллуқлидир. Қонун чиқарувчи ва қонунга ўзгартириш киритувчи органлар ўз фаолиятлари давомида демократик талаблар ҳамда анъаналар қатори ушбу тамойилларга ҳам амал қиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг одил судловга оид конституциявий тамойилларни белгилашда бошқа мамлакатларнинг, шунингдек, халқаро ҳуқуқнинг ижобий тажрибалари ҳисобга олинган.

Одил судловни амалга ошириш ва унинг фаолиятини ташкил қилишда "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси", "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт" каби халқаро ҳужжатларнинг илғор ғояларини ўзида мужассам этганлиги учун ҳам ғоят катта аҳамият касб этади. Ушбу ҳужжатлар дунёнинг кўпчилик давлатлари, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳам эътироф этилган ҳамда ундаги қоидаларга амал қилиш мажбурийдир.

Одил судловнинг конституциявий тамойилларига куйидагилар киради:

1. Қонунийлик. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, қонунлар ҳамда қонуности ҳужжатларига риоя қилган ҳолда ҳамма давлат ва нодавлат органлари, ташкилотлари, мансабдор шахслар томонидан олиб бориладиган фаолият қонунийликдир.

Суд судлов ишларини кўриб чиқишда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунга хилофлигини аниқласа, ушбу меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларга эмас, балки тегишли қонунга мувофиқ қарор қабул қилишга ҳақлидир. Конституциянинг 15-моддасига биноан давлат, унинг органлари, мансабдор шахс-

лар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Конституция олий даражадаги юридик кучга эга бўлиб, Республиканинг бутун ҳудудларида бирдек қўлланилади. Шунга мувофиқ судлов ишларини кўриб чиқишда судьялар Конституция қоидалари ва қонуности меъёрий ҳужжатлар талабларига амал қилишлари лозим. Судлар томонидан кўриб чиқиладиган ишларга баҳо беришда, судьялар ҳар қандай ҳолатда ҳам Конституцияни бевосита бирламчи манба сифатида тан олишлари шарт.

Конституциянинг 16-моддасида белгиланганидек, "бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас".

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари агар Конституцияга, қонунга хилоф бўлмаса, давлат бошлиғининг фармонлари сифатида суд ишларини юритишда қўлланилиши мумкин. Шу каби юқори даражадаги ҳуқуқий ҳужжатларни қўллашдан олдин, судлар бундай ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Конституциясига қанчалик мос келишини текширишлари лозим.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасида халқаро шартномалар талабларидан келиб чиққан ҳолда, халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилиш назарда тутилган. Халқаро шартнома нормаларига зид бўлган қонунлар амалда судьялар томонидан қўлланилмайди. Ушбу конституциявий қоида ҳаётга узлуксиз татбиқ этилмоқда. Қонунийлик ҳуқуқининг ҳамма соҳалари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган, кенг кўламда қўлланиладиган ҳуқуқий тамойиллардан бири деб ҳисобланади. Қонунийлик тамойилининг узлуксиз равишда ҳаётга татбиқ қилиниши давлат бошқарув механизмининг бир меъёрида ишлашини таъминлайди. Бу тамойил одил судловни амалга оширишда катта аҳамият касб этиб, жиной ва фуқаролик ишларининг муҳокамаси қонун талабларига мос ва белгиланган тартибда амалга оширилишини белгилайди.

Қонунга риоя қилинмаган жойда қонунийлик тўғрисида сўз юритиш мумкин эмас. Бу ҳол ўзбошимчалик ҳисобланади. Демак, бу ҳолатларда қонунийлик ўзининг ижтимоий вазифасини бажара олмайди. Том маънодаги қонунийлик жиной ва фуқаролик ишлари бўйича суд томонидан асосли, адолатли ҳукм ва қарорлар чиқарилишини таъминлайди.

2. Суд ҳокимиятининг мустақиллиги. Бу тамойил қатор қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган: Ўзбекистон Конституцияси (106-модда), "Судлар тўғрисида"ги Қонун (4-модда), "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонун (4,5-моддалар), Жиноят-процессуал Кодекси (14-модда) ва ҳоказолар.

Конституцияга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Суд мустақиллигининг мазмуни, судлов ишларини юриштишда шундай имкониятларга эга бўлиши билан белгиладикки, бунда суд фаолиятига ташқаридан тазйиқ ўтказилмаслиги, бировларнинг аралашмаслиги, қонунга мувофиқ адолатли, асосли қарорга келиши таъминланиши зарур.

Одатда суд мустақиллиги иккита асосий элемент бирлигидан иборат: суд ҳокимиятининг ташкилий ва вазифаларга кўра мустақиллиги ҳамда судьяларнинг мустақиллиги.

Ташкилий жиҳатдан суд мустақиллигининг моҳияти шундан иборатки, давлатнинг қонунчилик ва ижро ҳокимиятларининг суд фаолиятини ташкил қилишига аралашishi, унинг адолатли, асосли ҳукм ва қарорларига қарши равишда иш олиб боришлари мумкин эмас. Демак, суд ҳокимияти маъмурий мустақилликка ҳам эга.

Маълумки, суд ҳокимияти давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилади, давлат бюджети тўғрисидаги лойиҳа Ўзбекистон ҳукумати томонидан тайёрланади ҳамда қонунчилик ҳокимияти давлат бюджети тўғрисида қонун қабул қилади. Судларни молиялаштириш ижроия ҳокимиятнинг Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади ва бу суд ҳокимиятини маълум моддий-техника базаси билан таъминлаш, уларнинг фаолият кўрсатишларига имкониятлар яратиш асосида изоҳланади ("Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 11-моддаси).

Суд ҳокимиятининг вазифасига кўра мустақиллиги уларнинг фақат Конституцияга, қонунларга амал қилишидадир. Одил судловни амалга ошириш шартлари фуқаролик-процессуал, жиноий-процессуал, хўжалик-процессуал кодексларида кўрсатилган бўлиб, уларга асосан судьялар ҳеч қандай ички ва ташқи тазйиқсиз ўз фикр-мулоҳазаларига суянган ҳолда хулоса қилишига, ҳукм ва қарор чиқаришига имконият яратади. Суд кўрилган масала бўйича кенгаш хонасида суд

таркибига кирган судьялар билан кенгашиб, маслаҳатлашиб иш кўради, тегишли ҳал қилув қарорлари чиқаради.

Судьяларнинг маслаҳат хонасидаги фикр-мулоҳазаларини ошкор қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Суднинг маслаҳат хонасида бегона шахсларнинг бўлишига йўл қўйилмайди.

Судларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига аралashiшга йўл қўйилмайди ва бундай аралashiш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади (Ўзбекистон Конституциясининг 112-моддаси).

Суд мустақиллиги турли поғонадаги суд ходимларининг (судьяларнинг) ўзаро муносабатларини ҳам белгилашга имконият беради. Аппеляция, кассация ва назорат инстанциялари кўйи поғонадаги судьяларнинг ҳал қилув қарорларини бекор қилар экан, ишни қайта кўриб чиқишга юбориб, ўз тазйиқини ўтказиши, уларнинг мустақиллигига путур етказиши, ўзларининг ўйлаган, тахминий хулосаларини ҳал қилув қарори тариқасида амалга оширишларини талаб қилишликлари мумкин эмас.

Қонунни тўғри таҳлил қилабилишлик судьяларнинг масалани одил ҳал қилишдаги маҳоратини кўрсатади. Судьяларнинг ушбу фаолияти ташқи таъсирдан, тазйиқдан ҳоли бўлиши шарт. Қонун йўли билан судьяларнинг тайинланиш тартиб-қоидаларининг ўрнатилиши уларнинг бошқа ҳокимият ва мансабдор шахслар олдида ҳисобдорликдан озод қилади, суднинг мустақиллиги моҳиятан ҳам шу билан белгиланади.

Суд ҳокимиятининг обрўси ҳам, мустақиллиги ҳам уларнинг қонунчиликка қанчалик моҳирона ёндаша олишидан келиб чиқади.

"Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг VI бўлим 8-бобида судьялар мустақиллигининг асосий кафолатлари кўрсатилган. Хусусан, "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 68-моддасида шундай кўрсатилади:

— судьялар қонунда белгиланган тартибда сайланадилар, тайинланадилар ва судьялик вазифасидан озод қилинадилар;

— уларнинг (судьяларнинг) даҳлсизлиги таъминланади;

— одил судловни амалга оширишда қатъий тамойил мавжуд;

— қарор чиқариш чоғида судьялар маслаҳати сир тугилади, уни ошкор қилишни талаб қилиш мумкин эмас;

— судьяларга нисбатан ҳурматсизликка йўл қўйилмаслик, улар фаолиятига аралашмаслик ва судьяларнинг дахлсизлигини таъминланиши;

— судьяларга давлат томонидан моддий ва ижтимоий-таъминот берилиши.

Судьялар фаолиятида самарадорликнинг ошиши учун, мустақил ишлашлари учун судьяларнинг ваколат муддати етарли даражада узайтирилиши, уларнинг етарли миқдорда маош олиши, кексалик нафақаси билан таъминланиши зарур. Шунингдек, судьяларнинг шахсий ҳаёти ҳам, оиласи ҳам ҳимояланган бўлиши лозим. Ҳар қандай ўринсиз танқиддан ҳам ҳимояланган бўлиши, асоссиз равишда ўз лавозимидан четлаштирилмаслиги керак. Бундай масалалар "Судлар тўғрисида" ги Қонунда батафсил ёритилган.

3. Одил судловни амалга оширишда барчанинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойили. Қонун ва суд олдида тенглик тамойили (принцип) асослари қонунларда етарли даражада ёритилган (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 18, 44, 46-моддалари, "Судлар тўғрисида" ги Қонун 6-модда, Жиноят процессуал Кодексининг 16-модда).

"Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини ижтимоий келиб чиқиши, эътқоди шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар" (Конституциянинг 18-моддаси).

Қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилган қоидаларни барча шахсларга бирдек қўллашни талаб этади.

Бу ҳолат нафақат уларнинг ўз ҳуқуқларидан фойдаланиши, балки улар зиммасига юклатилган маълум мажбуриятларни ҳам бажариш зарурлиги одил судловни амалга оширишга оид қонун ҳужжатларида белгилаб берилган.

Конституцияга мувофиқ, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади (44-модда).

Қонун ҳуқуқларидан фойдаланиш имкониятини тўлиқ яратиш мақсадида, турли сабабларга кўра ўз манфаати ва ҳуқуқларини лозим даражада ҳимоя қилолмайдиган баъзи шахсларга қўшимча кафолатлар берилади. Масалан, Жиноят-

процессуал Кодекснинг 51- моддасига кўра ҳимоячининг иштирок этиши шарт бўлган ҳолатлар белгиланган:

- вояга етмаганларнинг иши бўйича;
- соқовлар, карлар, жисмоний нуқсони ёки руҳий касаллиги сабабли ўзини-ўзи ҳимоя қилиш ҳуқуқини амалга оширишга қийналадиган шахсларнинг иши бўйича.

Жиноят-процессуал Кодексининг 20-моддасига биноан, иш юритилаётган тилни билмайдиган ёки етарли даражада тушунмайдиган процесс иштирокчилари қонунда белгиланган тартибда таржимон хизматидан фойдаланишлари мумкин.

Ҳуқуқий муносабатлар ўз ривожини топган мамлакатлар қатори Ўзбекистонда ҳам ўз табиатига кўра қонун олдида баъзи чеклашларга йўл қўйилади. Бу эса кўп ҳолатларда бошқа бир конституциявий-ҳуқуқий кадриятларни ҳимоя қилиш мақсадидаги заруриятдан келиб чиқади. Буларга мисол қилиб, судьялар, ҳокимият вакиллик органларининг депутатлари, баъзи турдаги мансабдор шахсларнинг юридик жавобгарликка тортишда белгиланган тартибни кўрсатиш мумкин. Қонун олдидаги бундай тенгсизлик (иммунитет) айна вақтда уларнинг ўз фаолияти давомида ҳуқуқий хавфсизлигини ва мустақиллигини таъминлашга қаратилган имтиёз ҳисобланади.

Суд олдида барчанинг тенглиги тушунчаси қонун олдида барча шахсларнинг тенглиги тушунчасига моҳиятан мос келади. Суд олдида барчанинг тенглиги, барча шахсларга суд процессида жавобгар ёки бошқа иштирокчи сифатида қатнашишидан қатъий назар тенг процессуал ҳуқуқ ва тегишли мажбуриятларга эга эканлигида намоён бўлади. Суд ишларини юритиш қоидалари барча юрисдикцияли, умумий, хўжалик ва ҳарбий судларда жавобгар, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий даъво бўйича жавобгар ёки бошқа шахс бўлишидан қатъий назар бир хилда қўлланилади.

Судлар олдида барчанинг тенглиги ҳуқуқ бўйича баҳс юритаётган томонларнинг расман тенглигини ҳам англатади. Суд олдида барча шахслар мулкӣ ҳолати, ижтимоий мавқеидан ва бошқа ҳолатлардан қатъий назар расман қонун олдида тенг ҳисобланади. Шунингдек, ҳуқуқларнинг чекланиш даражаси фақат суд қарори асосида амалга оширилиши мумкин.

Қонун судлов ишларини юритишнинг баъзи хусусиятларини назарда тутаяди, яъни фуқароларнинг Қуролли кучлар ёки бошқа ҳарбий қўшилмаларга тегишлилиги, ҳарбий унвони ёки эгаллаб турган лавозими инобатга олинади.

Бу хусусиятлар, ушбу шахсларнинг ҳарбий ёки у билан тенглаштирилган хизматдаги мавқеи билан боғлиқ бўлиб, у судловга тегишлилик қондаси билан белгиланади. Бу каби ишлар умумий юрисдикцияли судлар томонидан эмас, балки ҳарбий судлар томонидан кўриб чиқилади. Бу ҳолатларда ҳам ҳарбий ва умумий юрисдикцияли судлар томонидан белгиланган иш юритиш қоидаларига тўлиқ амал қилиниб, бирон-бир ёнбосиш ёки имтиёзлар қўлланилишига йўл қўйилмайди.

Барчанинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойили нафақат Ўзбекистон фуқароларига, балки чет эл фуқаролари ва фуқароликка эга бўлмаган шахсларга нисбатан ҳам белгиланади.

Одил судловни амалга оширишда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилиниши инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳаёти ва соғлиги, шаъни ва қадр-қиммати олий қадрият ҳисобланиб, давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳалари каби биринчи галда ҳимоя қилинади, шу жумладан, одил судловни амалга ошириш вақтида ҳам шу қоидага риоя этилади.

Конституцияга биноан, Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас (19-модда).

Ушбу гоя Конституция ва бошқа қонун ҳужжатларида мустақамланиб, аниқ ифода этилган.

4. Фуқароларнинг суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқи

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 8-моддасида шундай дейилган: "Ҳар бир инсон, мабодо унинг Конституция ва қонун бериб қўйган асосий ҳуқуқлари бузилгудек бўлса, нуфузли миллий судлар томонидан ўз ҳуқуқларини самарали тарзда тикланиши ҳуқуқига эгадир."

Суд томонидан ҳимоя бўлиш ҳуқуқи "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги Халқаро Пактнинг 14-моддасида ва "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Европа Конвенциясининг 6-модда, 1-қисмида мустақкамлаб қўйилган. Европа Конвенциясининг амалда қўлланилиши, шахсларнинг суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини,

оммавий ҳуқуқни қўллаш зарурияти бўлган фуқаровий ҳуқуқ ва мажбуриятлар учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга барча процессуал ҳаракатларга ҳам тааллуқли эканлигидан далолат беради.

Ўзбекистон қонунчилигида суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини таъминлашга алоҳида эътибор берилган. Конституциянинг 44-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган. Ушбу конституциявий қоида қатор қонун ҳужжатлари орқали ойдинлаштирилган, хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги Қонунини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Бу ҳуқуқ ўз манфаатини шахсан ёки ҳимоячи, шунингдек, қонуний вакил орқали ҳимоя қилаётган ҳар бир шахсга ҳам тегишлидир. Ўз ҳуқуқларини қонуний вакил томонидан ҳимоя қилиш имконияти ҳуқуқ лаёқатига эга бўлмаган жисмоний шахсларга ҳам берилган.

Суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқи ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш билан узвий боғлиқ бўлиб, қонунчиликни билиш, уни амалиётда қўллай олиш ҳамда суд ишларини юритиш тажрибасининг даражаси билан изоҳланади. Бундай сифатлар юридик касб маҳоратига эга кишиларда мужассам бўлиб, ўз манфаатларини ҳимоя қилишга муҳтож шахслар суд жараёнида, уларнинг ҳуқуқий ёрдамларига таяниши лозим. Судга конституцияда белгиланган ва кафолатланган ҳуқуқ ва эркинликлар қатори, қонун (қонуности ҳужжатлари) ёки шартномада кўрсатилган ҳуқуқ ва эркинликлар, шунингдек, манфаатлар бўйича ҳам мурожаат қилиниши мумкин.

Бузилган ёки чекланган ҳуқуқ ва эркинликлар ўз мазмуни ва моҳиятига кўра, тегишли тартибда конституциявий, фуқаролик, маъмурий-жиноий ёки хўжалик судлов ишларини юрғазиш орқали тикланади.

5. Айбсизлик презумпцияси. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасига кўра жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар яратиб берилади.

SW

Ушбу тамойил мазмунан жиноий ишларнинг муҳокамасига тегишли бўлиб, бу тамойил Жиноят-процессуал Кодекснинг 23-модда, 1-банди ва "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 10-моддаси 2-бандида аниқ ўз ифодасини топган.

Конституция жиноят содир этишда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши қонун талаби доирасида ва ошкора кўриб чиқилмагунча, яъни судда ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи кафолатлар таъминланиб, айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Ушбу қоида жиноий ишларни кўриб чиқишда одил судловни амалга оширишнинг демократик тамойили ҳисобланади.

Айбсизлик презумпцияси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги эътиборли халқаро ҳужжатларда, жумладан, "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси" (II модда), "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги Халқаро Пакт (14-модда), "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Европа Конвенцияси (6-моддасининг 2-банди) нормаларида ўз ифодасини топган.

Айбсизлик презумпцияси тамойилининг замирида умумий ва кенг тан олинган ахлоқ нормаси мавжуд бўлиб, унга кўра айбланувчининг айбдорлиги тасдиқланишига қадар, шахс айбсиз деб ҳисобланади.

Айбсизлик презумпцияси судя, терговчи ва прокурорларнинг шахсий фикрини эмас, балки шахснинг объектив ҳуқуқий ҳолатини ўзида ифодалайди. Тергов органлари шахсни айбланувчи деб топиши, яъни уни маълум жиноят содир этганликда айбли деб ҳисоблаши мумкин, аммо бу ҳолатда ҳам унинг айбини исботлаш лозим. Қонун шахснинг жиноят содир этганликда айбдор эканлигини мажбурий суд муҳокамаси босқичини ўтказиш билан, яъни айбланувчининг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқлари бўйича белгиланган барча кафолатларнинг таъминланганлиги ҳамда унинг айбдор эканлигини текшириш билан бевосита боғлайди.

Айбланувчи унга нисбатан суд томонидан қонуний кучга кирган айблов ҳукми чиқарилмагунга қадар айбдор деб ҳисобланмайди.

Айбсизлик презумпцияси қоидасига кўра, мавжуд барча шубҳа ва тахминлар тўлиқ аниқланмагунча, ушбу ҳолат айбланувчи фойдасига ҳал қилинади, бу эса ўз навбатида, шахснинг маълум жиноят бўйича айбсизлигини кўрсатади. Демак, айбланувчи айбининг исботламаганлиги, айбсизлигининг исботидир. Ушбу тамойил ўз моҳиятига кўра судловни амалга оширишда нафақат айбланувчи-

нинг жиноят процессидаги ҳуқуқий ҳолатини, балки барча ижтимоий муносабатлар субъектидаги ҳуқуқий ҳолатини ҳам ифодалайди.

Айбланувчига нисбатан суднинг ҳукми қонуний кучга киргунига қадар, ҳаттоки у ушлаб турилган бўлса ҳам, унинг меҳнат, оила ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари амалда чекланмайди. Умуман ушбу конституциявий тамойил айбланувчига нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирмагунига қадар, унга ҳеч ким айбдор сифатида муомала қилишини тақиқловчи амалдаги қоида ҳисобланади.

Шунга қарамай, айбланувчи ёки гумон қилинувчининг жиноят содир этишда айбини исботловчи асослар етарли бўлса, қонунда кўрсатилган тартибда унинг баъзи бир ҳуқуқ ва эркинларини чеклаш мумкинлиги мустақамланган (масалан, ҳаракат қилиш эркинлиги, ёзишмалари ва телефонда сўзлашувларнинг сир тугилиши ва бошқа шахсий ҳуқуқлар).

Оқлов ҳукмининг қонуний кучга кириши, айбсизлик презумпцияси тамойилига мувофиқ, айбланувчини айбсиз деб тан олинишини билдиради.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланган.

6. Ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланиш. Бу тамойил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 116-моддаси ва Жиноят-процессуал Кодексининг 24-моддасида моҳиятан ифода этилган. Ушбу қонунлар жиноий жавобгарликка тортилаётган шахсларнинг, нафақат ҳимояланиш ҳуқуқи мавжудлигини белгилаб қўйиш билан кифояланади, балки ушбу ҳуқуқнинг кафолатланишига алоҳида урғу беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 116-моддасида шундай дейилган: "Айбланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланади. Тергов ва суд ишини юритишнинг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади. Фуқароларга, корхона, муассаса ва ташкилотларга юридик ёрдам бериш учун адвокатура фаолият кўрсатади. Адвокатуранинг ташкил этиш ва унинг иш тартиби қонун билан белгиланади."

Жиноий жавобгарликка тортилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида, уларга кенг ҳуқуқлар белгиланган: улар ўзларининг нимада айбланаётганлигини билиш, ўзларига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш бериш, жиноий ҳаракатларини исботловчи далиллар билан танишиш, ўзларига нисбатан жиноят

ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқларига эга.

Ҳимояланиш ҳуқуқи суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд зиммасига гумон қилинувчига, айбланувчига ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларни тушунтириб бериш ҳамда у ўзига қўйилган айбловдан ҳимояланиши учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имконият яратиб беришни юклайди.

Ушбу органлар иш материаллари билан батафсил танишишлари, айбни тасдиқловчи ёки рад этувчи ҳолатларни ҳар томонлама ўрганишлари лозим.

Айбланувчи ўз ҳуқуқларини шахсан ҳимоя қилиши, шунингдек, ўз илтимосига кўра ҳимоячи билан таъминланиши мумкин. Қонунда ҳимоячини таклиф этиш тартиби белгилаб қўйилган.

Жиноят-процессуал Кодексининг 49-моддасига асосан ҳимоячи ишда айбланувчига айб эълон қилинган вақтдан ёки у гумон қилинган деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарор эълон қилинган ёхуд у ушланган пайтдан бошлаб иштирок этишига руҳсат этилади. Қонунда ҳимоячига ҳимоя остидаги шахснинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда фаол қатнашиши учун кенг ҳуқуқлар белгиланган.

7. Суд ишлари юритишнинг ошкоралиги. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасига биноан ҳамма судларда ишлар очик кўрилади. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади.

"Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 7-моддасида суд ишларини юритишнинг ошкоралиги тамойили ўз ифодасини топган. Ушбу моддадаги "ошкоралик" ибораси суд ишлари "очик" мажлисларда кўриб чиқилишига синоним ҳисобланади. Бу тамойил Жиноят-процессуал Кодексининг 19-моддасида ҳам мустаҳкамланган.

Ушбу тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, барча фуқаролар у ёки бу суд ишларини юритиш процессида иштирокчи бўлмасда, суд ишларини ошкора кўрилиши туфайли суд муҳокамасида қатнашишлари мумкин. Бундай чоратадбирнинг белгилаб қўйилиши судлар фаолиятини яхшилашга, судларнинг мавжуд муаммоларни ҳал қилишга ўта масъулият билан ёндашишига, фуқароларни қонунчилиқни мустаҳкамлаш руҳида тарбиялашга қаратилган бўлиб, одил судлов-

ни амалга оширишда халқ назоратининг ўзига хос шакли ҳисобланади.

Судда ишларнинг ошкора кўрилиши тамойили мазмунидан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

Биринчидан, ҳар қандай шахс иш юритишда иштирокчи ҳисобланмасада, суд мажлисларида ўз хоҳишига кўра қатнашиши мумкин. Аммо баъзи ҳолатлар бундан мустасно, масалан, судда раислик қилувчи суд залида жой етишмаслигини ҳисобга олиб, судда қатнашиш истагидаги шахсларга суд мажлисида қатнашиш учун рухсат бермаслиги мумкин.

Иккинчидан, суд фаолиятида ошкораликни кучайтириш мақсадида судлар оммавий ахборот воситалари ходимларига, тегишли жамоат бирлашмалари ва меҳнат жамоаларига суд процесслари тўғрисида хабар бериши, уларни суд процессига таклиф қилиши мумкин. Суд муҳокамасига тегишли маълумотларни ошкор қилиш имконияти мавжуд бўлиб, судда қатнашаётганлар суд мажлисидаги барча воқеалар тафсилотини ёзиб олишга ҳақли. Расм, кино ёки видео тасвирга туширишга, овозларини ёзиб олишга фақат суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан йўл қўйилади.

Шу билан бирга, қонунчиликда суд мажлисларини ёпиқ тарзда ўтказиш тартиби ҳам белгилаб қўйилган. Бундай мажлислар давлат сирини билан боғлиқ ишларни кўриб чиқишда ўтказилади. Бундан ташқари ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларнинг жиноятлари тўғрисидаги ишларини, шунингдек, фуқароларнинг шахсий ҳаётига оид маълумотномаларни ёки уларнинг шаъни ва қадр-қимматини камситадиган маълумотларни ошкор қилмаслик мақсадида жабрланувчининг, гувоҳнинг ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг, шу билан бирга уларнинг оила аъзолари ёки яқин қариндошларининг хавфсизлигини таъминлаш тақозо этган ҳолларда бошқа ишларни ҳам суд томонидан ажрим чиқариб, ёпиқ суд мажлисида кўришга йўл қўйилади.

Суд мажлисларини ёпиқ тарзда ўтказилишига алоҳида ҳолатларда ҳам йўл қўйилиши мумкин (масалан, фарзандликка олиш сирларини таъминланиши ёки фуқароларнинг ўзаро ёзишмаларининг сир сақланишини таъминланиши).

Суд ҳукмлари, ажримлари ва қарорлари барча ҳолларда ошкора эълон қилинади.

8. Суд ишлари юритиладиган тил. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 115-моддасига мувофиқ, "Ўзбекистон Респуб-

ликасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади."

Суд ишлари юритиладиган тил тамойили Жиноят процессуал Кодекснинг 20-моддаси ва "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 8-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Процессуал қонунчилик жараён иштирокчиларига ўз процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўлиқ билишлари учун қатор аниқлик ва қўшимчалар киритади ҳамда кафолатлар яратиб беради.

Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган суд иштирокчиларига таржимон хизматидан фойдаланиш имконияти кафолатланган. Таржимонга ҳам ўз навбатида, ишни аниқ ҳамда тўлиқ бажариш мажбурияти юклатилади. Ушбу мажбуриятни лозим даражада бажармаслик, таржимоннинг ҳатто жинойий жавобгарликка тортилиши учун сабаб бўлади. Айбланувчига (гумондорга, судланувчига) таржимон томонидан барча ҳолатларда кўрсатилган ёрдам бепул амалга оширилади.

Масъул органларнинг мансабдор шахслари жараён иштирокчиларга уларнинг ҳуқуқларини тушунтириш мажбуриятини олар эканлар, шу жумладан уларга таржимон билан таъминланиш ҳуқуқи, шунингдек процесс иштирокчисининг ўз она тилида ёки унинг яхши биладиган тилида тушунтириш ва судда сўзлаш ҳуқуқига эга эканлиги ҳақида огоҳлантириш шарт.

Тергов ҳамда суд ҳужжатлари ушбу шахсларга уларнинг тушунадиган тилига таржима қилиниб топширилади. Булардан ташқари, судда юритилаётган тилни яхши билмайдиган шахсларга дастлабки тергов ёки суд муҳокамаси даврида, ҳимоячи билан мажбурий таъминланиши белгиланган.

4-§. Ўзбекистонда судьяларнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми ва судьяларга қўйиладиган талаблар

Судьяларнинг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, сайланиш тартиби, тайинланиши ва лавозимини эгаллаши, улар мустақиллигининг кафолатлари, шунингдек, уларнинг моддий ва ижтимоий таъминоти Конституция ва "Судлар тўғрисида"ги Қонун нормаларида белгилаб қўйилган.

"Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 60-моддасига кўра, судьялар одил судловни амалга оширишга ваколат берилган шахслар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида барча судьялар бир хил мақомга эга бўлиб, суд раислари, раис ўринбосарлари ҳам айна вақтда судьялардир.

Қонун судьяларнинг олий мартабали мансабдор шахс ҳисобланганлиги сабабли судьяликка номзодлар учун қатор талаблар қўяди. "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 61-моддасига кўра, йигирма беш ёшдан кичик бўлмаган олий юридик маълумотга, юридик ихтисос бўйича камида уч йиллик меҳнат стажига эга бўлган ҳамда малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси туманлараро, туман (шаҳар) суди, хўжалик суди судяси бўлиши мумкин.

Олий юридик маълумотга ҳамда юридик ихтисос бўйича камида беш йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида, судя бўлиб камида икки йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят суди, Тошкент шаҳар суди, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди судяси бўлиши мумкин.

Олий юридик маълумотга ҳамда юридик ихтисос бўйича камида етти йиллик, шу жумладан, қоида тариқасида, судя бўлиб камида беш йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий хўжалик суди судяси бўлиши мумкин.

Ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаётган, офицерлар таркибига кирувчи ҳарбий унвонга эга бўлган ва ушбу модда талабларига жавоб берадиган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ҳарбий суд судяси бўлиши мумкин.

Конституциявий суд судьялигига номзодлар учун алоҳида талаблар қўйилган.

"Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонуннинг 12-моддасида Конституциявий суднинг судяси этиб, сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассислари бўлган, юксак маънавий фазилатли ва зарур малакали Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкинлиги белгиланган.

Судьяликка номзоднинг олий юридик маълумотли эканлиги олий юридик ўқув юртининг ёки олий ўқув юртининг юри-

дик факултетини тугатганлиги ва давлат намунасига эга бўлган диплом олганлиги билан белгиланади.

Олий юридик ўқув юртини тугаллаган вақтдан юридик маълумот олинган деб ҳисобланиб, танланган мутахассислик бўйича яна қайта ўқиш талаби қўйилмайди.

Номзоднинг юридик соҳадаги иш стажига, унинг аввал судья бўлганлиги ёки терговчи, прокурор, адвокат, юристконсултант ва бошқа юридик соҳалардаги меҳнат фаолияти киради. "Юридик соҳадаги фаолият" тушунчаси сирасига ҳуқуқ соҳаси бўйича илмий ва педагогик фаолияти бўйича шуғулланиш ҳам киритилади. Конституциявий суд судьялигига қўшимча талаблар сифатида қўйилган ҳуқуқ ва сиёсат соҳасида юқори даражадаги мутахассис деб тан олишлик учун Конституциявий судни шакллантириш амалиётидаги тажрибадан келиб чиқиб, номзоднинг илмий даражаси бўлиши, Олий суд, Олий ҳўжалик суди ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг раҳбар лавозимларида узоқ муддат ишлаганлиги ва илмий ишлар муаллифи эканлигини кўрсатиш мумкин.

Конституция ва қонун судьяларга асосий талаблардан ташқари, қатор қўшимча талаблар ҳам ўрнатганлигини таъкидлаш жоиз:

1) судьялар ҳокимият вакиллик органларининг депутатлари бўлиши мумкин эмас (ҳокимият тақсимланиши тамойилига асосан).

2) судьялар сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлиши мумкин эмас (судлар ўз фаолияти мустақил бўлишлиги учун кафолат сифатида судларни сиёсийлаштирмаслик).

3) судьялар илмий, педагогик ва ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин эмас.

Қонун талабларидан яна бири, судья лавозимига қонунга хилоф ҳаракатларни содир этмаган шахслар тайинланиши ёки сайланишидир.

Судьялар ўз ваколатларини амалга ошириш вақтида ҳам, хизматдан ташқари ҳолатда ҳам суд ҳокимиятининг обрўсини, судьяларнинг шаъни ва қадр-қимматини туширувчи ҳамда ҳолис ва адолатли одил судловга нисбатан шубҳали ҳаракатдан ўзларини тийишлари шарт.

Тегишли суд судьялигига номзод Ўзбекистон фуқаролари, юқоридаги талабларга жавоб берган тақдирда, ушбу лавозимни эгаллаши учун судьяларнинг малакавий коллегиясига мурожаат

қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Судьяларнинг малакавий коллегияси тегишли суд раисига тавсия этилган ҳар бир номзодлар бўйича ўз хулосасини тақдим этади.

Агар суд раиси хулоса бўйича розилик бермаса, хулоса ўз навбатида судьяларнинг малакавий коллегиясига қайта кўриб чиқиш учун қайтарилади. Судьяларнинг малакавий коллегиясининг қайта ижобий хулосаси бўйича, тегишли суднинг раиси томонидан номзод ишини қонунда белгиланган тартибда кўриб чиқиш учун қабул қилинади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси ҳузуридаги судьяларни танлаш ва лавозимларига тавсия этиш бўйича Олий малака комиссияси томонидан судьялик лавозимига танлаш ва тавсия этиш масаласини ҳал этиш вақтида, қонунчилик ва ижтимоий адолат асосида судьяларни сайлаш ёки тайинлаш кафолати сифатида жамоат назорати ўрнатилиши кўрсатиб ўтилган.

5-§. Судьяларни тайинлаш тартиби

Судьяларни сайлаш ва тайинлаш тартиби "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 63-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Ушбу модданинг мазмунидан келиб чиқиб, таъкидлаш мумкинки, судьялар таркибини шакллантириш давлат ҳокимияти барча тармоқларининг ўзаро ҳамкорлиги билан амалга оширилади.

"Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 63-моддасига мувофиқ, Олий суд ва Олий ҳўжалик судларининг судьялари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан сайланади.

Қорақалпоғистон Республикаси судьялари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сайланади ёки тайинланади.

Вилоят судлари, Тошкент шаҳар судлари, туманалараро, туман (шаҳар) судлари судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича Олий малака комиссиясининг тақдимномасига кўра, ҳўжалик судларининг судьялари эса, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Ҳарбий судлар судялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги судяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича Олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Судялар беш йил муддатга сайланади ёки тайинланади.

Илк бор судялик лавозимига сайланган ёки тайинланган шахс "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 64-моддасида белгиланган тартибда қасамёд қабул қилади.

6-§. Судяларнинг мустақиллиги

Судяларнинг мустақиллиги асосий конституциявий тамойил бўлиб, суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва самарали фаолиятини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қила олишини таъминловчи шартлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасига биноан, "Судялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсундилар. Судяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фолиятига бирон-бир тарзда аралашишга йўл қўйилмайди ва бундай аралашиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Судяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади.

Олий суд ва Олий ҳўжалик суди раислари ва аъзолари Олий Мажлиснинг депутати бўлолмайдилар.

Судялар, шу жумладан, туман судялари сиёсий партиялар ва ҳаракатларининг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас. Судя ваколат муддати тугагунга қадар судялик вазифасидан қонунда кўрсатилган асослар бўлганидагина озод этилиши мумкин."

Суд қонун устуворлигини таъминловчи бош механизм бўлиши билан бирга, айни вақтда ҳуқуқий давлатга хос бўлган ҳуқуқ манбаларининг ҳуқуқий қўлланилиши ва ҳимоя қилинишини назорат этади.

Судялар мустақиллигини таъминлашнинг кафолати тизими "Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 67-моддасида белгилаб қўйилган бўлиб, у қуйидагилар орқали:

- 1) қонунда белгиланган тартибда судяларнинг сайланиши, тайинланиши ва судяликдан озод қилиниши;
- 2) уларнинг дахлсизлиги;
- 3) одил судловни амалга оширишдаги қатъий таомил;

4) қарор чиқариш чоғида судьялар маслаҳатнинг сир тутилиши ва уни ошкор қилишни талаб этишни тақиқланганлиги;

5) судга ҳурматсизлик ёки муайян ишларни ҳал қилишга аралашганлик, судьялар дахлсизлигини бузганлик учун жавобгарликнинг белгиланганлиги;

6) судяга давлат ҳисобидан унинг юксак мақомига муносиб моддий ва ижтимоий таъминот берилиши билан таъминланади.

Ушбу кафолатлар судларнинг мустақиллиги конституциявий тамойилини кўриб чиқишда ҳам эслатиб ўтилган эди. Улар “Судлар тўғрисида”га Қонуннинг 8-бобида батафсил ёритилган. Шундан баъзи бирларини тўлароқ кўриб чиқамиз.

Судьяларнинг дахлсизлиги. Судьялар мустақиллигининг асосий кафолатларидан бири Конституциямизнинг 112-моддаси 2-бандида белгиланганидек, уларнинг дахлсизлиги ҳисобланади.

Дахлсизлик ёки иммунитетдан ташқари, судьяларнинг имунитети ҳам, яъни судьялар иш бўйича бежавотир қарор чиқариш имкониятига эга бўлиши лозим ҳамда чиқарилган қарори юзасидан ҳеч ким томонидан таъқиб этилмаслиги ва ҳеч ким унинг ушбу қарори юзасидан изоҳ талаб қилишга ёки бекор қилишга аралашуви мумкин эмаслиги кафолатланади.

Судьяларнинг дахлсизлилик институти, судьяларнинг аввалом бор, шахси дахлсиз эканлигини, ҳар қандай ҳолатда ҳам унга бўладиган тажовуздан сақланиш шароитларини ўзида ифодалайди. Судянинг дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, фойдаланадиган транспорти ва алоқа воситаларига, хат-хабарларига, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларга тааллуқлидир.

Қонун судьяларнинг ўзларини ҳам жиноий жавобгарликка тортишнинг алоҳида тартибини белгилайди. Шунингдек, судя судьяларнинг тегишли малака ҳайъатнинг розилигисиз маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Судяни жиноий жавобгарликка тортиш фақат қонун билан белгилаб қўйилган тартибда амалга оширилади. Судяга нисбатан жиноят иши фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин. Шунингдек, судя Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ёки Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши мумкин эмас.

Судьялар дахлсизлигининг барча кафолатлари судда ўз вази-
фаларини бажараётган халқ маслаҳатчиларига ҳам татбиқ эти-
лади.

Судьяларнинг дахлсизлиги, унинг фуқаро сифатидаги шах-
сий имтиёзи бўлмай, балки судьялик лавозими билан боғлиқ
бўлган оммавий ҳокимият, яъни одил судлов манфаатларини
ҳимоя қилишга қаратилган восита ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, судьялар фаолияти
алоҳида махсус режимлиги, улардан юқори касбий маҳорат та-
лаб қилиниши, судьяларнинг фаолияти ва улар қабул қилган
қарорларнинг қонунийлиги устидан турли процессуал ва таш-
килий назорат мавжудлиги ҳисобга олинади.

Судьяларни алмаштириб бўлмаслик. Судьяларни алмаштириб
бўлмасликнинг маъноси, судья тегишли суддаги судьялик лавозими-
ни ваколат муддати тугагунига қадар эгаллаб туриши ва судьялик
ваколатидан фойдаланиш ҳуқуқи деб тушунилади. Ўзбекистон
Республикаси Конституциясининг 112-моддасининг 5-бандида су-
дья ваколат муддати тугагунга қадар ўз судьялик вазифасидан
қонунда кўрсатилган асослар бўлгандагина озод этилиши мумкин-
лиги кўрсатилган.

Судьяларнинг алмаштириб бўлмаслик кафолатларидан бири,
қонунда мустаҳкамлаб қўйилган асослардан ташқари, судьялар-
нинг ваколатлари тўхтатилиши ёки тугатилиши мумкин эмас-
лигидир.

"Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 71, 72-моддаларида судья-
нинг ваколатларини тўхтатиш ҳамда муддатидан илгари туга-
тиш асослари ва тартиби белгилаб қўйилган.

Судьяларнинг ваколатлари тегишли малака ҳайъати қарори
билангина тўхтатилади.

Судьялар ваколатлари қуйидаги асослардан бири мавжуд
бўлганидагина тўхтатилиши мумкин:

- 1) судья ўз лавозимига зид фаолият билан шуғулланаётган бўлса;
- 2) судья тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларига тортил-
ган ёки суд қарори билан унинг муомала лаёқати чекланган
бўлса;
- 3) судья суд қарори билан бедарак йўқолган деб топилган
бўлса.

Судьянинг ваколатлари бу ваколатларни тўхтатишга сабаб
бўлган асослар бекор бўлгунга қадар тўхтатилади. Судьялар

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда судьялар малака ҳайъати қарори устидан шикоят қилишга ҳақли.

Судьялар ваколати қонунда белгиланишича ваколат муддати тугагунга қадар тугатилмайди. Судья ваколатини муддатдан илгари тугатишга фақат қонуний асослар мавжуд бўлган тақдирдагина йўл қўйилади:

1) судья қасамёдини бузган тақдирда;

2) ёзма ариза берган тақдирда;

3) судьяларнинг тегишли малака ҳайъати томонидан огоҳлантириш қилинганидан ёки ваколатлари тўхтатилганидан кейин у судья лавозимига зид фаолият билан шуғулланишини давом эттираверган тақдирда;

4) суд қарори билан муомалага лаёқатсиз деб топилган тақдирда;

5) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотган тақдирда;

6) унга нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирган тақдирда;

7) суднинг қарори билан вафот этган деб эълон қилинган тақдирда;

8) соғлиғи ҳолатига ёки бошқа узрли сабабларга кўра узоқ вақт мобайнида судьялик вазифасини бажаришга қодир бўлмай қолган тақдирда.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий ҳўжалик суди судясининг ваколатлари муддатидан илгари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан, вилоятлар, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари, Ҳарбий судлар судясининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича Олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан, ҳўжалик судлари судясининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси судлари судьяларининг ваколатлари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан тугатилади.

Судянинг ваколатлари айрим ҳолларда судьяларнинг тегишли малака ҳайъати қарори асосида муддатдан илгари тугатили-

шига йўл қўйилади. Судья ушбу қарор устидан шикоят қилишга ҳақлидир.

7-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди конституциявий назорат бўйича суд органи ҳисобланиб, Конституциявий судда иш юритиш орқали судлов ҳокимиятини мустақил амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради (Конституциянинг 108-моддаси, 1-банди).

Конституциявий суд Конституцияни ҳуқуқий муҳофаза қилувчи қонунларни (қонунчилик ва ижро ҳокимиятининг бошқа ҳужжатларини) конституциясига зид деб топиши, яъни уларни ҳаракатдан тўхтатиб қўйишга эга бўлган махсус орган ҳисобланади.

Конституциявий суднинг фаолияти 1995 йил 30 августда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонун билан тартибга солинади. Бундай махсус нормалардан ташқари, судни ташкил қилиш ва фаолиятини тартибга солишда, барча суд органлари учун умумий ҳисобланган конституциявий қоидалар ҳам манба бўлиб хизмат қилади. Конституциявий суд ягона суд сифатида таъсис этилган ҳамда судлов органлари тизимига эга эмас. Шунинг учун ҳам унга нисбатан Конституцияда "олий ёки юқори" деб даража берилмаган.

Конституциявий суд таркибини шакллантириш ва унинг фаолиятини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Конституциявий суд Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Олий Мажлис томонидан суд Раиси, Раис ўринбосари ва Қорақалпоғистон Республикасидан сайланадиган судьяни қўшган ҳолда Конституциявий суднинг беш аъзосидан иборат таркибда сайланади.

Конституциявий суднинг ҳар бир судяси якка тартибда сайланади. Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг кўпчилиги овозини олган шахс сайланган ҳисобланади.

Судья Конституциявий суд таркибидан чиқиб кетган тақдирда, Олий Мажлис ушбу моддада белгиланган тартибда бошқа шахсни сайлайди.

Конституциянинг 107-моддасига мувофиқ Конституциявий суд беш йил муддатга сайланади. Ўзбекистон Республикаси Кон-

ституциявий суди судясини алмаштириб бўлмайти ва унинг ваколатлари қонунда белгиланган тартиб ҳамда асослардан ўзга тарзда тўхтатилиши ёки тўхтатиб турилиши мумкин эмас.

Қонун томонидан Конституциявий суд судялигига номзодлар учун юқори талаблар қўйилган.

"Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонуннинг 12-моддасида сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассислари бўлган, юксак маънавий фазилатли ва зарур малакали Ўзбекистон Республикаси фуқароси Конституциявий суд судяси этиб сайланиши мумкинлиги кўрсатилган. Конституциянинг 97-моддасига кўра, ваколоти тугаши муносабати билан истеъфога чиққан Президент умрбод Конституциявий суд аъзоси лавозимини эгаллайди.

Конституциявий суднинг судяси этиб сайланган шахс, қонунда белгиланган тартибда қасамёд қилади.

Конституциявий суд судяларига, судялик лавозимига зид фаолият билан шуғулланиши ман этилган, хусусан депутатлик мандатига эга бўлиш, сиёсий партияларга ва ҳаракатларга аъзолик, ҳақ тўланадиган бошқа лавозимни эгаллаш мумкин эмас. Шунингдек, судда, хўжалик судида ёки бошқа органларда қонуний вакил бўлишидан ташқари ҳимоячи ёки вакил бўлиб, шахсларнинг манфаатига ёки мажбуриятдан қутилишига таъсир ўтказувчи ҳомийлик қилишига йўл қўйилмайди. Бундай чеклашларни судяларнинг ҳуқуқий томонидан "соф" фаолиятини таъминлашга йўналтирилган ҳолат деб тушуниш лозим.

Конституциявий судда судга тегишли масалалар заруриятига қараб ўтказиладиган Конституциявий суд мажлисларида кўриб чиқилади.

Конституциявий суд мажлисларига, мажлисларни тайёрлашга раҳбарлик Конституциявий суд Раиси томонидан амалга оширилади. Конституциявий суд Раиси мажлисларда кўриб чиқилиши лозим бўлган масалаларни кун тартибига киритади.

Жамоа бирлашмалари, давлат органлари ва ташкилотлари билан муносабатда фақат Конституциявий суд топширганлигига кўра унинг номидан иш кўриши мумкин.

Конституциявий суд фаолиятининг асосий тамойилларига: мустақиллик, жамоавийлик, ошкоралик, Конституциявий суд судялари ҳуқуқларининг тенглиги ва судлов тилининг белгиланганлигини кўрсатиш лозим.

Конституциявий суд судялари мустақилдирлар, улар ўз ваколатларини фақат Конституция ва қонунга амал қилган ҳолда

базарадилар. Конституциявий суд қарорларини қабул қилишида судьяларга ҳеч ким таъсир этишга ҳақли эмас.

Суд ишларини юритиш суд томонидан коллегиял асосда амалга оширилиб муҳокама этилади ҳамда тегишли қарор қабул қилинади. Суд қарорлари фақат суд мажлисларида иштирок этган судьялар томонидан қабул қилинади.

Конституциявий суд мажлисларида ишлар очиқ ҳолда кўриб чиқилади. Суд мажлисларини ёпиқ ҳолда ўтказишга қонунда кўрсатилган ҳолатлардагина йўл қўйилади.

Конституциявий суд томонидан кўриб чиқиляётган масалаларни муҳокама этишда ва масалалар юзасидан овоз беришда Конституциявий суд Раиси, Раис ўринбосари ҳамда аъзолари судьялар сингари тенг ҳуқуқларга эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судида иш юритиш Ўзбекистон Республикаси давлат тилида амалга оширилади. Конституциявий суд мажлисида иштирок этувчилар, давлат тилини билмаган тақдирда, ўз она тилларида сўзлашлари ва тушунтирув беришлари, таржимон хизматидан фойдаланишлари мумкин.

Конституциявий суд тўғрисидаги қонунда конституциявий суд ва судьялари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, улар мустақиллигининг кафолатланиши мустаҳкамланган. Конституциявий суд ва унинг судьялари давлат ва жамоат органларининг, сиёсий партия ва ҳаракатларнинг, давлат, жамоат ва бошқа корхона ташкилотлари, идоралари, мансабдор шахслар, давлат тузилмаси, ҳудуд ёки ижтимоий гуруҳ вакили ҳисобланмайди. Конституциявий суд судьялари ўз фаолиятларини мустақил равишда, ҳеч кимнинг аралашувисиз амалга оширар экан, ҳеч бир давлат ёки жамоат органлари, мансабдор шахсларга кўрсатма беришлари, фаолияти бўйича сўров қилишларига йўл қўйилмайди. Конституциявий суд қарори мазмун ва моҳияти бўйича Конституцияга тўла мос келиши, Конституцияга зид бўлган сиёсий ва бошқа маънодаги манфаатдорликдан холис бўлмоғи лозим.

Конституциявий суд мустақиллигининг кафолати сифатида Конституциявий суд судьяларини алмаштириб бўлмаслик тамойилини келтириб ўтамыз. Улар ўз ваколати муддати тугагунига қадар ўз вазифаларини амалга оширадилар. Фақат "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонуннинг 17, 18-моддаларида кўзда тутилган ҳолатлар бўйича Конституциявий суд судьяси ваколатлари тўхтатилиши ёки муддатидан олдин тугатилиш мумкин. Конституциявий суд судьяларининг дахлсизлиги (иммунитет)

қонуннинг 16-моддасида мустақамланиб қўйилган. Қонуннинг ушбу моддасини 1-бандида алоҳида таъкидланишича, Конституциявий суд судяси Олий Мажлиснинг розилигисиз, сессиялар ўртасидаги даврда эса Олий Мажлис Кенгашининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши ёки унга суд томонидан маъмурий жазо чоралари қўлланилиши мумкин эмас.

Конституциявий суд судясига нисбатан жиноий иш фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин.

Конституциявий суд судясини мажбурий келтириш, ушлаб туриш, худди шунингдек, шахсий ашёлари, юки, транспорти, турар жойи ёки хизмат биносини кўздан кечириш мумкин эмас.

Конституциямизнинг 109-моддаси ҳамда "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонуннинг 1-моддасига биноан Конституциявий суд қўйидаги ваколатларга эга:

1) Қонунларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонларининг, Ҳукумат қарорларининг, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномаларининг ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди;

2) Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида ҳулоса беради;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг нормаларига шарҳ беради;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади;

5) Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Қарорлар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Булардан ташқари Конституциявий суд Конституциянинг 82-моддаси ҳамда "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонуннинг 10-моддасига биноан Олий Мажлизда қонунчилик ташаббуси билан чиқишга ҳақли.

Конституциявий суд конституциявий назоратни олиб бориш билан биргаликда ўз ташаббусига кўра ҳам, яъни таркибидаги камида уч судяси ташаббуси билан қонун ҳужжатларини

Конституцияга мувофиқлигини текшириш учун Конституциявий судга масалалар киритиш ҳуқуқига эга.

"Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонуннинг 19-моддасига кўра қуйидагилар Конституциявий судга масалаларни киритиш ҳуқуқига эга: Олий Мажлис, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Олий Мажлис депутатлари умумий таркибининг камида тўртдан бир қисмидан иборат депутатлар гуруҳи, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Раиси ва Бош прокурор.

Конституциявий судда ишни кўриб чиқиш учун сўров, тавсия ёки шикоят шаклларидаги мурожаат ҳам сабаб бўлади.

Қонун ёки қонуности ҳужжатлари Конституцияга зид эканлиги тўғрисидаги масала кўтарилганда, Конституциядаги ҳолатларда баъзи ноаниқликлар ёки тушунмовчиликлар юзага келса ва қонунда кўрсатилган ҳолатларда Конституциявий суд ишни кўриб чиқиш учун қабул қилади.

Давлатлараро шартноманинг ва норматив ҳужжатларнинг конституциявийлиги юзасидан кўриб чиқилган ишнинг моҳияти бўйича Конституциявий суднинг тўхтами қарор деб аталади. Қарорлар Конституциявий суд томонидан Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарилади. Бошқа ҳолларда Конституциявий суднинг тўхтами хулоса деб аталади ва шаклда ҳам бўлиши мумкин (26-модда, Конституциявий суд тўхтамлари).

Конституцияга шарҳ бериш Конституциявий суднинг табиатидан келиб чиқувчи вазифа ҳисобланади. Бундай функциянинг мавжудлиги Конституциявий назоратининг ҳаётий ва самарали эканлигини таъминлайди.

Конституциявий суд томонидан Конституция нормаларига берилган шарҳ барча давлат ҳокимияти ҳамда маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув органлари, мансабдор шахслар ва ҳусусий шакллар расмий ва мажбурий тусга эга.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг қарорлари, хулосалари ва бошқа тўхтамлари оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади. Конституциявий суднинг тўхтами у матбуотда эълон қилинган пайтидан кучга киради. Конституциявий суднинг тўхтами қатъий ва унинг устидан шикоятга ўрин бўлмайди (27-модда, Конституциявий суд тўхтамларини матбуотда эълон қилиш).

Конституциявий суд томонидан норматив ҳужжатлар ёки улардаги алоҳида маълум ҳолатлар Конституциявий суднинг ушбу иш юзасидан қабул қилинган қарорига мувофиқ конституцияга зид деб топилса, ушбу норматив ҳужжатлар ёки уларнинг маълум қисми ўз юридик кучини йўқотади.

"Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонун Конституциявий суднинг қарор қабул қилиш тартибини ҳамда уларнинг турларини белгилаб беради.

Конституциявий суд қарорлари очиқ овоз бериш йўли билан қабул қилинади.

Конституциявий суднинг тўхтама унинг ўз ташуббуси билан қуйидаги ҳолларда қайтадан кўриб чиқилиши мумкин:

1) тўхтам қабул қилинган пайтда Конституциявий судга ноъмалум бўлган янги муҳим ҳолатлар очилса;

2) тўхтам қабул қилинишига асос бўлган конституциявий норма ўзгарган бўлса;

3) Конституциявий суд тўхтам белгиланган иш юритиш тартибини бузган ҳолда қилинган деб топса (28-модда, Конституциявий суднинг тўхтамларини қайтадан кўриб чиқиш).

Судя овоз беришда бетараф қолишга ёки қатнашмасликка ҳақли эмас. Мажлисида қатнашётган судьяларнинг кўпчилиги ёқлаб овоз берган бўлса, Конституциявий судининг тўхтама қабул қилинган деб ҳисобланади¹. Овозлар тенг бўлиб қолган тақдирда раислик қилувчининг овози ҳал қилувчи ҳисобланади.

Конституциявий суднинг тўхтамига қўшилмаган судя ўз фикрини ёзма тарзда баён қилиши ва уни Конституциявий суд мажлиси баёнига қўшиб қўйишга ҳақлидир.

8-§. Ўзбекистон Республикаси Олий суди

Конституциямизнинг 110-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий суди — фуқаролик, жинойий ва маъмурий судлов ишларини юргизиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Олий суд фаолиятини ташкил қилиш ва тартибга солиш Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул

¹ «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги қонунини 25- моддаси. Ўзбекистон янги қонулари — 11- сон. Т., «Адолат» — 1996 йил.

қилинган "Судлар тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди қонунда кўрсатилган процессуал шакл ва тартибда умумий юрисдикцияли судлар, шунингдек, ҳарбий судлар фаолияти устидан ҳам судлов назоратини амалга оширади.

Олий суд қоидага қўра, қуйи судларнинг маълум ишлари бўйича йўл қўйган хато ва камчиликларини тузатиш мақсадида улар томонидан қабул қилинган қарорларнинг қонунийлиги ва қанчалик асосли эканлигини текшириш йўли билан уларнинг фаолиятини назорат қилади.

Олий суд, суд амалиётини умумлаштириш асосида, суд ишларини кўриб чиқишда юзага келадиган қонунчиликни қўллаш масаласидаги муаммолар бўйича тушунтиришлар беради, шунингдек, Олий суд пленуми томонидан қонунчиликни қўллаш бўйича берилган тушунтиришларни судлар томонидан қандай бажарилаётганлигини назорат қилади.

Олий суд судлов ишларини биринчи инстансия, апелляция, кассация ҳамда назорат тартибида ҳам кўриб чиқиши мумкин.

"Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 14-моддасига мувофиқ, Олий суд, Олий суд раиси, унинг ўринбосари ва ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми;
- 2) Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати;
- 3) Фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати;
- 4) Ҳарбий ҳайъат.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми энг юқори судлов инстанцияси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси Олий судларининг раисларидан иборат таркибда иш олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси, Олий ҳўжалик суди раиси, Адлия вазири, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши аъзолари иштирок этишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми тўрт ойда камида бир марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳужжатлар лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг аъзоларига, Ўзбекистон Респуб-

ликаси Бош прокурорига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми ўз аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг котиби Ўзбекистон Республикаси Олий суди судяси вазифасини бажариш билан бирга Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг мажлисини тайёрлашга, мажлис баённомасини юритишга доир ишларни ташкилий жиҳатдан таъминлайди ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қабул қилган қарорларнинг ижроси учун зарур бўлган ҳаракатларни амалга оширади.

Муайян суд ишларини ҳал этиш билан боғлиқ бўлмаган, Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси ёки Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми муҳокамасига киритилган масалалар тегишлича уларнинг маърузалари ёки улар ваколат берган шахсларнинг маърузалари бўйича тингланади. Ушбу масалаларнинг муҳокамасида Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг мажлисига таклиф қилинган шахслар иштирок этиши мумкин.

Олий суд пленумининг асосий вазифаларидан бири судлов амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқиш ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлардир.

Бундай тушунтиришлар қонунни бир хилда қўллаш учун катта аҳамият касб этади. Улар кўрилаётган ишлар бўйича юзга келадиган масалалар юзасидан аниқ ва зарурий кўрсатмаларни ўзида ифодалайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати Ўзбекистон Республикаси Олий суди судяларидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми томонидан белгиланадиган миқдорда тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, унинг биринчи ўринбосари Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати таркибига лавозим бўйича кирадилар. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатининг мажлислари ҳар ойда камида бир марта ўтказилади ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати-

нинг қарорлари ушбу қонуннинг 18-моддасида белгиланган тартибда қабул қилинади ва раислик қилувчи томонидан имзоланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати ишларни назорат тартибида кўради; суд амалиётининг умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади; Қорақалпоғистон Республикаси Олий судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раисларининг шу судлар фаолияти тўғрисидаги ва қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги маърузаларни тинглайди; Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатлари ва аппаратининг ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Суд фаолиятининг катта қисми судлов ҳайъатлари зиммасида бўлади.

Олий судлов ҳайъатлари бўлиб фуқаролик ишлари ҳамда жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъатлари, шунингдек, ҳарбий ҳайъатлар ҳисобланиб, улар таркиби Республика Олий суди пленуми томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судлов ҳайъатлари ишларни биринчи инстанцияда, апелляция, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради; суд амалиётини ўрғанади ва умумлаштиради; қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади; суд статикасини таҳлил қилади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг раислари судлов ҳайъатлари ишини ташкил этади ва уларнинг мажлисларида раислик қилади; судлов ҳайъатлари фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатига маърузаларни тақдим этадилар; суд амалиётини умумлаштириш учун суд ишларини талаб қилиб олади; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий суд фаолиятини ташкил этиш ва унга раҳбарлик қилиш аввалом бор, Олий суд раиси зиммасига юклатилган. Бу вазифалардан ташқари, умумий юрисдикцияли судларнинг барча ҳукм ва бошқа қарорларига қонунда белгиланган тартибда протест бериши ҳамда улар ижросини тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга.

Олий суд раиси:

— Суд ишларини назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

— Судлар томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ҳукмлар, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда назарда тутилган тартибда;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми ва Раёсатини чақиради ҳамда уларнинг мажлисларида раислик қилади.

Республика Конституциявий судига тақдимномалар киритади; Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати таркиби, судлов ҳайъатларининг ҳамда умумий юрисдикция судлари судьяларининг олий малака ҳайъати таркиби ва раислари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумига тақдимномалар киритади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларининг интизомий жавобгарлиги ҳақида иш кўзгатади;

— Раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди ходимлари билан меҳнат шартномаларини тузади ва бекор қилади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий судининг штат жадвалини тасдиқлайди;

— Буйруқлар ва фармойишлар чиқаради;

— Фуқароларни шахсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш ишларини ташкил этади;

— Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг ўз ўринбосарлари мавжуд бўлиб, улардан бири биринчи ўринбосар ҳисобланади. Олий суд раисининг биринчи ўринбосари раис йўқлигида, унинг ваколатларини амалга оширади, биринчи ўринбосар ҳам йўқлигида раис ўринбосарларидан бири амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумидан ташқари барча инстанция судларининг ҳал қилув қарорлари, ҳукмлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест киритади; Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг ташкилий ишига раҳбарлик қилади; судлов ҳайъатларининг фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумига маърузаларни тақдим этади; Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг мажлисларида раислик қилиши мумкин; суд ишларини назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади; суд амалиётининг умумлаштириш, суд статистикасини таҳлил қилиш бўйича ишни

ташқил этади; судлар томонидан чиқарилган, ўзлари протест киритишга ҳақли бўлган ҳал қилув қарорлари, ҳукмлари, ажримлар ва қарорлар ижросини тўхтатиб туради; судьялар ва суднинг бошқа ходимлари малакасини ошириш ишини ташқил этади; вазифалар тақсимотига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий судининг таркибий бўлинмалари ишига раҳбарлик қилади; фуқароларни шахсан қабул қилади; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

9-§. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди

Иқтисодий соҳада, турли мулк шакллариغا эга ташкилотлар, идоралар, корхоналарни бошқариш жараёнида, шунингдек, тадбиркорлар орасида вужудга келадиган муносабатларда юзага чиққан баҳсларни ҳал қилиш Республикамиздаги ҳўжалик судлари тизими томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик суди тизимини Республика Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари ташқил қилади.

Ҳўжалик судларининг асосий вазифалари: ташкилотлар ва фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, қонунчиликни тўғри ва бир хилда қўллаш; иқтисодий муносабатларда қонунийликни мустаҳкамлаш ва қонунчиликнинг ҳуқуқий воситаларидан фойдаланишга шароит яратишдан иборат.

Ҳўжалик судлари фаолиятининг асосий тамойиллари ҳамда суд муҳокамаси тартиблари кўп ҳолатлар бўйича фуқаролик жараёнидаги суд муҳокамасига мос келади. Ҳўжалик суди фаолиятининг асосий тамойиллари: қонунийлик, ҳўжалик судьяларининг мустақиллиги; суд ва қонун олдида ҳамманинг тенглиги; томонларнинг тенг ҳуқуқлилиги, иш юритишда ошқоралик, суд муҳокамасини юритишда ошқоралик, суд муҳокамасининг бевосита ва узвий амалга ошириш ҳисобланади.

Суднинг қонуний кучга кирган ҳуқуқий ҳужжатлари — ҳўжалик судининг тўхтами, қарори, ажрими барча давлат органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, ҳамда бошқа органлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида бажарилиши шарт.

"Судлар тўғрисида"ги Қонуннинг 43-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳўжалик суди ҳўжалик ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик судининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ишларини биринчи инстанция суди сифатида, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумининг тушунтиришлари ҳўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи ҳўжалик судлари фаолиятини текширади, ҳўжалик судларининг ишини ташкил этиш ижобий тажрибасини ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради.

Олий ҳўжалик судининг ваколатлари унинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Олий ҳўжалик суди Республика бошқарув органлари, маҳаллий вакиллик органлари ва ижро ҳоқимият органлари орасидаги ўзаро иқтисодий битимлардан келиб чиқувчи низоларни, шунингдек, норматив характердаги олий ҳоқимият органларининг актларини (қисман ёки тамоман) Конституция ва қонунларга мувофиқлигини аниқлаш бўйича ишларни биринчи инстанция суди сифатида кўриб чиқади.

Олий ҳўжалик суди Республика ҳўжалик судларининг қонуний кучга кирган судлов актларини ҳамда шундай актларни янги очилган ҳолатлар бўйича назорат тартибида қайта кўриб чиқади.

Олий ҳўжалик суди қонунларини ҳўжалик судлари томонидан қўлланишини, тадбиркорлик ва бошқа иқтисодий фаолият соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи норматив ҳуқуқий актларни умумлаштиради ва ўрганади, судлов амалиётига оид саволларни тушунтириб беради. Шунингдек, иқтисодий ва тадбиркорлик фаолияти соҳаларига оид қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий актларни такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги Қонунининг 44-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, судлов ҳайъатларининг раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради: Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленуми; Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати; Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан

келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати; Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Пленуми Республика ҳўжаликлари фаолиятидаги асосий масалаларни ҳал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди раисидан иборат таркибида иш олиб боради. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори қатнашади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси, Адлия вазири, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши аъзолари иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми бир йилда камида икки марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳужжатлар лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг аъзоларига, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорларига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг қарори мажлисда иштирок этаётган Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми аъзоларининг кўпчилик овози билан очиқ овоз бериш орқали қабул қилинади ва қабул қилинган пайтдан бошлаб кучга киради.

48-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленуми томонидан масалаларни кўриб чиқиш.

Олий ҳўжалик суди пленуми фаолиятини ташкил қилиш Олий ҳўжалик суди пленумининг котиби томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг таркибини Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суд пленуми белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьялари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг таркибига лавозим бўйича киради

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати ишларни назорат тартибида кўради; суд амалиётини умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади; Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари раисларининг қонун ҳужжатларини қўллаш тўғрисидаги маърузаларини тинглайди; ҳўжалик судлари, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судлов ҳайъатлари ва аппарати ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларини амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг мажлисида баённома юритилади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг қарори ва баённома раислик қилувчи томонидан имзоланади.

Судлов ҳайъатлари таркиби Олий ҳўжалик суди судьяларидан тузилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномаларига биноан Олий ҳўжалик суди пленуми томонидан тасдиқланади.

Улар Олий ҳўжалик суди раиси ўринбосарлари ҳисобланган, судлов ҳайъатлари раислари томонидан бошқарилади. Зарурий ҳолатларда Олий ҳўжалик суди раиси бир судлов ҳайъати судясини бошқа судлов ҳайъати томонидан кўрилаётган ишга ўз фармойиши билан жалб қилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судлов ҳайъатлари: ишларни биринчи инстанцияда ва кассация тартибида кўради; суд амалиётини ўрганади ва умумлаштиради; қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади; суд статистикасини таҳлил қилади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий ҳўжалик суди судлов ҳайъатларидан тегишли ҳайъат таркибига кирувчи судьялар орасидан суд таркиблари ташкил қилинади. Суд таркибларини Олий ҳўжалик суди раиси шакллантиради.

Суд таркибида Олий ҳўжалик суди пленуми томонидан тасдиқланган суд таркиби раиси раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судлов ҳайъатларининг раислари:

судлов ҳайъатлари ишини ташкил этади ва уларнинг мажлисларида раислик қилади;

судлов ҳайъатларининг фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатига, шунингдек, пленумига маърузалар тақдим этади;

судлов амалиётини умумлаштириш учун суд ишларини талаб қилиб олади;

судялар малакасини ошириш ишини ташкил этади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади;

Республикамиз Олий ҳўжалик судининг барча фаолиятига умумий раҳбарлик Олий ҳўжалик суди раиси томонидан амалга оширилади. Олий ҳўжалик суди раиси қўйдаги ваколатларга эга:

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси:

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди фаолиятига ташкилий жиҳатдан раҳбарлик қилади;

ҳўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест киритади;

суд ишларини назорат тартибда текшириш учун талаб қилиб олади;

ҳўжалик судлари томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда назарда тутилган тартибда тўхтатиб туради;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумининг тушунтиришлари бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш ишини ташкил этади;

ишни бир ҳўжалик судидан бошқа ҳўжалик судига олиб бериш масаласини ҳал қилади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленуми ва Раёсатини чақиради ҳамда уларнинг мажлисларида раислик қилади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми ва Раёсати муҳокамасига қонунга биноан уларнинг ваколатига таллуқли бўлган масалаларни киритади;

зарур ҳолларда бир ҳайъат таркибига кирувчи судяларни бошқа ҳайъат таркибда иш кўришга жалб этади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумининг тушунтиришлари қонун ҳужжатларига мувофиқ эмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумига тақдимномалар киритади;

қонунларни шарҳлаб беришни талаб этувчи масалалар юзасидан ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ эмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига тақдимномалар киритади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати таркиби, судлов ҳайъатларининг ҳамда ҳўжалик судлари судьяларининг малака ҳайъати таркиби ва раислари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумига тақдимномалар киритади;

ҳўжалик судлари судьялигига номзодлар ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентига тақдимномалар киритади;

Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судлари судьяларининг интизомий жавобгарлиги ҳақида иш кўзғатади;

раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ходимлари билан меҳнат шартномаларини тузади ва бекор қилади;

буйруқлар ва фармойишлар чиқаради;

фуқароларни, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларини кўриб чиқиш ишини ташкил этади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади;

Олий ҳўжалик суди раиси ўз навбатида олий ҳўжалик судининг судьяси ҳисобланади.

Олий ҳўжалик суди раисининг ўринбосарлари ҳам Олий ҳўжалик судининг судьялари ҳисобланиб, олий ҳўжалик суди шунингдек, ҳайъатлари мажлисларида раислик қилиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, ҳўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протест киритади;

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди тегишли судлов ҳайъатларининг ташкилий ишига раҳбарлик қилади;

суд ишларини назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

суд амалиётини умумлаштириш, суд статистикасини таҳлил қилиш ишини ташкил этади;

ҳўжалик судлари томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда белгиланган тартибда тўхтатиб туради;

судьялар ва суднинг бошқа ҳодимлари малакасини ошириш ишини ташкил этади;

вазифалар тақсимотига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг таркибий бўлимлари ишига раҳбарлик қилади;

фуқароларни ҳамда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади;

қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси йўқлигида унинг ваколатларини раиснинг биринчи ўринбосари, биринчи ўринбосар йўқлигида эса раис ўринбосарларидан бири амалга оширади.

XXX БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

1-§. Ўзбекистон Республикасида Прокуратура органларининг тарихий яратилиши ва ҳозирги даврдаги ривожланиши

Жамият тараққиётининг у ёки бу соҳасини тарих нуқтаи назари асосида ўрганиш ва фикр юритиш ҳозирги давр талабидир, шунингдек, ижтимоий тизимдаги муаммоларни ҳал этиш учун бу соҳаларга тўғри баҳо бериш зарур, бу эса ривожланиш режаларини аниқ белгилаб олишга ёрдам беради.

Истиқболдан олдин Туркистон ҳудудида хонлик ва амирликларнинг бошқарув органларидаги қози судялари амалда бўлган шариат меъёрларига мувофиқ иш олиб борганлар, улар устидан хонлар, амирлар, жойлардаги беклар назорат олиб борганлар.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингунга қадар унинг ҳудудида учта давлат, Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонлиги ҳукмрон эди. Бошқарувда Куръон ва шариат меъёрлари амалда бўлган.

Куръон ва шариат меъёрларига қатъий амал қилиш ҳар бир мўмин мусулмоннинг бурчи ҳисобланган. Ислон қонун меъёрларига қатъий риоя қилинишини таъминланишида қози ва бий судлари муҳим ўринни эгаллаган. Қози судлари жиноий ва фуқаролик ишлари ҳамда шариат меъёрларига риоя қилишлари устидан назорат олиб борган, қозилар, амир, хонлар томонидан мансабига муддатсиз тайинланган. «Қозилик мансабига тайинланиши лозим бўлган шахс ўзини босиб олган, олий диний маълумотга эга бўлган шахслардан танланган. Уларнинг билимдонлиги уламолар томонидан имтиҳондан ўтказилиб, кейин тайинланган».

Ўрта Осиёдаги бий судялари, жиний ёки фуқаролик, оила-никоҳ масалаларини шариат ва бошқа ёзилмаган урф-одат меъёрлари асосида ҳал қилиш билан шуғулланган.

Қози суд ишларини оғзаки, ошкора амалга ошириб, якка ўзи кўрган иш бўйича ҳукм чиқарган. Қози судлар чиқарган ҳукмларга (амир ёки хонга) шикоят қилинган. Агар шикоят олий ҳукмдор томонидан қондирилса, у ҳолда қози чиқарган ҳукм бекор қилинган.

Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олинганидан кейин, бутун ҳокимият Туркистон генерал губернаторлигига бўйсундирилди ва бошқарув органлари ўзгартирилди.

Туркистон ўлкасида 1887 йили Россия ҳукмдорлари томонидан тузилган прокуратура органлари Ўрта Осиёда мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш, маҳаллий халқни подшо ва унинг амалдорларига итоатгўй қилиб бериш, уларни хўрлаш, табиий бойликларни истаганича олиб кетишларига шарт-шароит яратиб бериш билан шуғулланишган. Прокуратура органларида чор Россияси унинг ҳудудидан келган турли миллатга мансуб кишилар бўлган ва биринчи прокурорлик лавозимида фақат рус миллатига мансуб кишилар ишлаган. «Октябр инқилобидан» кейин яна ҳокимият ўзгарди, яна янги тартиб-қоидалар ўрнатила бошланди.

Бухоро халқ жумҳуриятида 1924 йилнинг ўрталарига келиб қонунларнинг бажарилиши устидан назорат олиб борувчи махсус орган — прокуратура органи тўла шаклланган бўлсада, амалдаги қонун меъёрлари РСФСР қонун меъёрлари асосида қабул қилинганлиги, рус алифбосида ёзилганлиги туфайли минг йиллаб мусулмон қонунчилиги бўйича етук билимга, мутахассисларга эга бўлган халқ, янги ҳокимият қонунлари олдида уларни умуман саводсиз қилиб қўйди ва маҳаллий халқ вакилларига прокуратура органларида ишлаш имкониятини бермади, натижа маҳаллий халқ кўп ҳолларда қонун ҳимоясидан ташқарида қолиб кетди.

Мустақиллик кунларига қадар, прокуратура органларида ишлаш учун танланадиган номзодлар собиқ коммунистик партия ва совет ҳокимияти органлари томонидан тайинланди. Уларнинг эса ўз фаолиятлари давомида, шу ҳокимият органлари олдида ҳисобот бериб туришлари қонунларда ифодаланди. Бунинг оқибатида прокуратура органлари ўз фаолиятларини олиб бориш ишларида мазкур ташкилотларга қарам қилиб қўйди. Бундай ҳолатлар прокуратура органларини маҳаллий

ҳокимият органлари томонидан уларнинг ички ишларига бемалол аралаштириш имкониятига шароит яратиб берди.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси прокурор назоратининг Конституциявий тамойилларини белгилаб берди. Прокурор назоратининг Конституциявий тамойиллари Асосий Қонуннинг XXIV бобида ўз ифодасини топди. Бунга асосан Ўзбекистон Республикасида прокуратура органлари 119-моддада акс эттирилганидек, ташкил этилди. Энди давлатнинг ягона марказлаштирилган тизимига Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори бошчилик қилади.

Бу тамойиллар 1992 йил 9 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан қабул қилинган эди. Янги таҳрирдаги қонунда ҳам ўз аксини топди, яъни «Ўзбекистон Республикаси прокуратураси тўғрисида»ги Қонунда янада ривожлантирилди. ✓ Прокурор назоратининг ягона марказлаштирилган тизимининг конституциявий тамойилларига, ҳар бир прокурор, прокуратура органлари, ягона давлат бошқаруви тизимининг вакили сифатида фақат конституция ва қонунлар асосида фаолият юртиши тушинилади. Шунингдек, ўнга кўра, прокурорлар (туман, вилоят, шаҳар, республика) қонун бузилишини аниқлаш ва уни бартараф қилишда бир хил ваколатлардан, (баъзи бир истиснолардан ташқари) фойдаланадилар. Ўзбекистон Республикасида прокуратура органларининг ташкилий-ҳуқуқий асоси Конституциянинг 118-моддасида ўз ифодасини топган: «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади». Марказлаштириш тамойили, прокурор назоратини амалга ошираётган қўйи турувчи прокурорларни, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунушлари тушинилади. Марказлашганлик тамойили прокуратура органлари тизимини ташкил қилиш билан ҳам боғлиқдир («Прократура тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддаси).

Бу тамойилга кўра юқори турувчи прокурорнинг буйруғи ва кўрсатмаларини бажариш, қўйи турувчи прокурорлар учун мажбурий ҳисобланади.

Марказлашганлик тамойили Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона қонунчиликни жорий қилиш, қонун бузилиши ҳолларига дарҳол барҳам бериш, қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни тезкорлик билан амалга

ошириш имкониятини яратади. Прокуратура фаолиятининг мустақиллигини таъминлашда Асосий Қонуннинг 120-моддаси муҳим аҳамият касб этади. Бу моддага биноан: «Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб амалга оширадilar»,— деб кўрсатилган. Бу тамойил прокуратура органларининг ўз фаолиятларини давлат номидан амалга оширишларида, маҳаллий идоралар томонидан қонун бузилиш ҳолларини аниқлаш ва уларни бартараф қилиш чораларини кўришларида кафолат бўлиб хизмат қилади. Бу эса прокуратура органлари мустақиллигини таъминлайди.

Прокурорларнинг фаолиятларига ҳар қандай йўллар билан маҳаллий идоралар мансабдор шахсларининг аралашувиغا йўл қўйилиши бу тамойилнинг қўпол равишда бузилишига олиб келади ва бу қонунга хилоф бўлиб, уни содир этган шахс жавобгарликка тортилади.

Бу тамойил прокурорларни ўз фаолиятларини амалга оширишларида ҳолисона бўлишларини таъминлашга қаратилгандир. Ҳолислик тамойилиги кўра, прокуратура идораларига ишга қабул қилинган шахс, унга қадар бирон-бир партия аъзоси бўлса, аъзолигини тўхтатиб туриши талаб қилинади, ишлаб турган прокурорларнинг эса сиёсий партияларга ёки бирлашмаларга аъзо бўлиб киришлари ман этилади, агар бундай ҳолат аниқланса, ўз лавозимларидан озод этилади.

«Бу эса прокурорларнинг ўз фаолиятларини амалга оширишда бирор бир шахс, идора ёки бир гуруҳ шахсларнинг манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилишларига барҳам беради, барча мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунларнинг бир хилда бажарилиши устидан назорат олиб бориш орқали Республиканинг бутун ҳудудида қонун устуворлигини таъминлаш учун шарт-шароит яратди.

Прокурор назоратининг конституциявий тамойиллари бири бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, прокурор назорати давлат фаолиятининг мустақил шакли эканлигини ифодаловчи асосий ҳолатларни очиб беради. Унинг амалий аҳамияти ҳам шундадир».

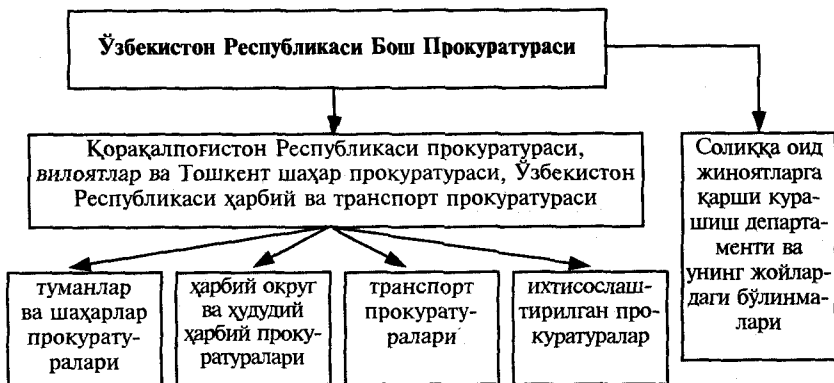
Ўзбекистон Республикасининг прокуратура идоралари фаолиятини ташкил этиш, Конституция ва бошқа амалда бўлган қонунлар, прокуратура тўғрисидаги қонун билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимига тайинланади ва лавозимидан озод қилинади, бу масала Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Қорақалпоғистон Республикаси прокурори Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Олий Вакиллик органи Жўқорғи Кенгес томонидан тайинланади. Вилоятларнинг прокурорлари, туман ва шаҳар прокурорлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тайинланади.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг Бош прокурорлари ва бошқа ҳамма прокурорлар 5 йил муддатга тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг тизими

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадир. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми ва Олий ҳўжалик судининг Пленуми мажлисларида, унинг ўринбосари эса Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатининг мажлисларида иштирок этадилар.

Ўзбекистон Республикасида амалдаги қонунлар асосида прокуратура органларининг фаолияти такомиллаштирилди, кучли ижроия ҳокимиятнинг назорат функцияси давр талаби даражасида яратилди. Прокуратура органларининг эндиги ва келажакдаги вазифалари, мустақил Ўзбекистонимизда ҳуқуқий давлатни барпо этиш, энг аввало, инсон ва фуқароларнинг

Конституциявий ҳуқуқ ҳамда эркинликларини қонуний ҳимоя қилишни таъминлаш ва давлат номидан кафолатлашга қаратилгандир.

2-§. Прокуратура органларининг мақсади ва вазифалари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан (XXIV боб) прокуратура — Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикаси номидан қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширувчи органларнинг ягона марказлаштирилган тизими ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида прокуратура органларини ташкил этиш, прокурорларнинг ваколатлари ва фаолият кўрсатиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (XXIV боб), 2001 йил 29 августдаги "Прокуратура тўғрисида"ги Қонун (янги таҳрири), Жиноят Кодекси, Жиноят-процессуал Кодекси ва бошқа қонунлар билан белгиланади.

Прокурорлик фаолиятининг мақсади қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустақамлаш, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек, қонун билан кўриқланидиган жамият ва давлат манфаатларини муҳофаза қилишдан иборатдир. Шунга мувофиқ, "Прокуратура тўғрисида"ги Қонуннинг (янги таҳрири) 1-моддасига кўра Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширади.

Прокуратура қонунларни аниқ ва бир хилда ижро этилишини назорат қилиш орқали Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал Кодекси қонун ҳужжатларида белгиланган доирада жинойий таъқибни амалга оширади ва жиноятчиликка қарши курашда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятини мувофиқлаштиради.

Қонунда прокуратура фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири, яъни процессуал қонунчиликка мувофиқ, прокурорнинг судларда ишларни кўришда иштирок этиши ҳамда қонунларга зид бўлган судларнинг ҳукмлари, ажримлари, қарорлари устидан протест келтириши алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Республика прокуратураси ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасида фаол иштирок этади. Прокуратура тўғрисидаги қонуннинг 13-

моддасига биноан Бош прокурор Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга.

Прокуратура зиммасига қонунда назарда тутилмаган вазифаларни юклаш мумкин эмас.

3-§. Прокуратура органлари фаолиятини амалга ошириш (принциплари) тамойиллари ва тизими

Прокуратура ўз фаолиятини тегишли (принциплари) тамойилларга асосланиб амалга оширади. Улар фаолиятининг асосий принциплари бирлик, марказлашганлик, қонунийлик, мустақиллик ва ошкоралиқдир ("Прокуратура тўғрисида"ги янги таҳрирдаги қонуннинг 5-моддаси).

Прокуратура органларининг бирлиги ва марказлаштирилганлиги қуйи поғонадаги прокурорларнинг юқори поғонадаги прокурорларга бўйсунishi тартибида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори бошчилигидаги ягона марказлаштирилган тизимни ташкил этишлари тушунилади. Мазкур тамойил барча бўғинлардаги прокурорларнинг олдида турган мақсад ва вазифаларнинг бирлигини ҳамда қонунларни ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш шакли ва услубларининг умумийлигини, қонун бузилиши аниқланган далилларга нисбатан прокурорнинг таъсир кўрсатиш воситалари, шунингдек, қонунбузарликларнинг олдини олиш чораларини кўришнинг ягоналигини англатади. Ягоналик тамойили юқори поғонадаги прокурорлар зиммасидаги ўз ваколатларини қуйи турувчи прокурорларга бериш ёки қуйи прокурорларнинг ваколатларини ўз зиммасига олиш ҳуқуқини беради.

Прокуратуранинг мустақиллиги тамойили прокуратура идораларининг назоратни ва ўз ваколатларини давлат фаолияти ҳамда бошқарув идораларидан, мансабдор шахслардан, жамоат бирлашмаларидан мустақил равишда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилиб турган қонунларга, халқаро ва давлатлараро шартномаларга (битимларга) қатъий риоя этиб, фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунган ҳолда амалга оширилишини билдиради. Қонун прокурорлик назоратини амалга оширишда аралашувга йўл қўйилмаслигини мустаҳкамлайди. Прокурорнинг ғайриқонуний қарор қабул қилишига эришиш мақсадида унга қандай шаклда бўлмасин бирон-бир таъсир кўрсатиш ёки фаолиятини амалга оширишга тўсқинлик қилиш,

унинг дахлсизлигига тажовуз қилиш, шунингдек, прокурор ёки терговчининг рухсатисиз текширишлар ва дастлабки тергов маълумотларини ошкор этиш, прокурорнинг талабларини бажармаслик белгиланган тартибда жавобгарликка тортишга сабаб бўлади (қонуннинг 5-моддаси, 6-қисми). Прокуратура фаолияти фақат Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Олий Мажлиси олдида ҳисобдордир (қонуннинг 14-моддаси).

Прокуратура идоралари сиёсий партиявийликдан ҳоли қилинган бўлиб, уларда сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг ташкилий тузилмаларини тузишга йўл қўйилмайди.

Прокуратура фаолиятидаги ошкоралик прокуратуранинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа идоралар каби ўз вазифаларини жамоатчилик ва фуқаролардан ажралмаган ҳолда амалга оширишини билдиради. Прокуратура органлари қонунийлик ҳамда жиноятчиликнинг аҳволи, асосий йўналишлари тўғрисида, бошқарув идоралари томонидан қонунларга риоя этилишини таъминлаш, давлат ва жамоат тартибини сақлаш, фуқароларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш борасидаги вазифалар қандай бажараётганлигини тегишлигига қараб, Ўзбекистон Республикаси Президентини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини, Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимиятининг олий идораларини, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматларини, халқ депутатларини маҳаллий Кенгашлари ва маҳаллий ижро ҳокимиятларини хабардор қиладилар. Қонунга кўра прокуратура органлари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги, шунингдек давлат сирини ҳамда қонун билан муҳофаза қилинадиган бошқа сирни сақлаш ҳақидаги қонун талабларига зид келмайдиган даражада ошкора иш кўрадилар.

Шунингдек, Конституцияда белгиланган қонунийлик таъминини ҳам алоҳида қайд қилиш керакки, унга мувофиқ прокуратура идоралари ўз вазифаларини бажаришда Конституция, Прокуратура тўғрисидаги қонун ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалда бўлган бошқа қонун ҳужжатлари, халқаро шартномалар (битимлар)га риоя этган ҳолда иш кўрадилар.

Ўз вазифалари ва мақсадларини амалга ошириш учун прокурорлар, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси ҳамда Қорақалпоғистон

Республикаси барча давлат ҳокимияти ва бошқаруви идораларининг мажлисларида белгиланган тартибда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманларнинг прокурорлари, уларга тенглаштирилган прокурорлар белгиланган тартибда тегишли ва қуйи даражадаги ҳокимият ва бошқарув органларининг мажлисларида иштирок этишга ҳақлидирлар.

Прокуратура идоралари фуқароларнинг ариза ва шикоятларини, давлат, жамоат ҳамда бошқа ташкилотларнинг муурожаатларини қараб чиқадилар ва башарти, ҳал этишнинг бошқа тартиби белгиланмаган бўлса, фуқаролар ҳамда ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш чора-тадбирларини кўрадилар.

Прокурорнинг шикоят ва ариза бўйича қабул қилган қарори устидан юқори поғонадаги прокурорга шикоят қилиш мумкин. Бунда қарори ёки ҳаракати устидан арз қилинган мансабдор шахсга ёхуд идорага шикоятни қайта юбориш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура идораларининг тизими Ўзбекистон Республикаси прокуратураси, Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманлар, туманлараро ва бошқа ҳудудий прокуратуралардан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси прокуратура идораларининг тизимига, шунингдек, транспорт, ҳарбий, табиат муҳофазаси прокуратуралари ва бошқа ихтисослаштирилган прокуратуралар ҳам киради. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан вилоятлар ва туманлар прокуратураларига тенглаштирилган бошқа прокуратуралар, туман прокуратураларига эга бўлган шаҳарларда эса туман прокуратураларига бўйсунадиган шаҳар прокуратуралари тузилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тузиладиган транспорт, табиат муҳофазаси прокуратуралари, бошқа ихтисослаштирилган прокуратуралар, вилоятлар, туманлар прокуратуралари ваколати билан ташкил этилади ҳамда фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси ҳарбий прокуратурасини ташкил этиш ва унинг иш тартиби "Прокуратура тўғрисида"ги Қонун, бошқа қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори томонидан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучларининг ҳарбий прокуратура тўғрисида"ги Низоми билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг ягона тизимига кирмайдиган прокуратура органларини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ташкил этилишига ва фаолият юритишига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва "Прокуратура тўғрисида"ги қонун (12-модда)га биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 5 йил муддатга тайинланади (лавозимидан озод этилади), сўнгра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасдиғидан ўтади ва улар Олий Мажлис ҳамда Президент олдида ҳисобдордир. Бош прокурор йўқлигида ёки унинг ўз вазифаларини бажаришининг имкони бўлмаса, унинг вазифаларини биринчи ўринбосар бажаради, у ҳам бўлмаганда ёки вазифаларини бажариш имкони йўқлигида Бош прокурор ўринбосарларидан бири томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президентини қонунийлик, ҳуқуқ-тартиботнинг аҳволи тўғрисида мунтазам хабардор этиб туради ва беш йилда камида бир маротаба Ўзбекистон Республикасининг Олий мажлисига ўз фаолияти ҳақида ҳисобот тақдим этади.

Қорақалпоғистон Республикаси Прокурори Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Давлат ҳокимиятининг олий органи томонидан 5 йил муддатга тайинланади ва улар олдида ҳисобдордир.

Вилоят прокурорлари ва Тошкент шаҳри прокурори ҳамда уларга тенглаштирилган прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан 5 йил муддатга тайинланадилар, унга ва юқори поғонадаги прокурорларга бўйсунадилар ва уларнинг олдида ҳисобдордирлар.

Ўзбекистон Республикаси прокуратурасига Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори бошчилик қилади. У Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланадиган ва озод этиладиган, кейининчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасдиғидан ўтадиган биринчи ўринбосарига, ўринбосарларига эга. Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори ўз ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди.

Республика Прокуратурасида Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, Ўзбекистон Республикаси ҳарбий прокурори прокуратура идораларининг бошқа

раҳбар ходимларидан иборат таркибда ҳайъат тузилади. Ҳайъатнинг шахсий таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тасдиқлайди. Ўзбекистон Республикаси прокуратурасида бош бошқармалар, бошқармалар ва бўлинмалар тузилиб, уларда катта прокурорлар ва прокурорлар фаолият кўрсатади. Мазкур бошқармалар ва бўлимлар раҳбарлари Бош прокурор томонидан тайинланади ва озод этилади.

4-§. Прокурор назорати

Прокурор назорати деганда, давлат номидан амалга ошириладиган махсус ваколатли мансабдор шахслар-прокурорларнинг ҳуқуқ бузилишларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни бартараф этиш чораларини кўриш, айбдорларни жавобгарликка тортиш орқали қонунни бир хилда қўлланилиши ва аниқ ижро этилишини таъминлаш фаолияти тушинилади. Прокурор назорати прокуратура фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. "Прокуратура тўғрисида"ги Қонунга кўра, бу йўналишлар прокурорлик назоратининг тўққизта соҳасига бўлинади (қонуннинг 4-моддаси):

1. Қонунларга риоя этилиш устидан умумий назорат;
2. Жиноятчиликка қарши кураш идораларининг қонунларни ижро этишлари устидан назорати;
3. Судларда ишларнинг кўриб чиқилишида прокурорнинг иштироки (судларда ишларни кўришда прокурорнинг ваколатлари, 3-бўлим);
4. Ушланганларни сақлаб туриш, дастлабки қамоқ, суд тайинлаган жазо ва бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларини ўташ жойларида қонунларнинг бажарилиши устидан назорат.

Умумий назорат предметига қуйидагилар киради: барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралари, давлат назорат идоралари, ҳокимлар, муассасалар, корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар, ҳарбий қисмлар, ҳарбий идоралар, вазирликлар ва идораларнинг ҳарбий бўлинмалари, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар қонунларни бажарганлиги, шунингдек, улар чиқараётган ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги, шахснинг дахлсизлиги тўғрисидаги, фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги, уларнинг шаъни ва қадр-қимматини муҳофаза қилиш (башарти ушбу ҳуқуқларни муҳофаза этишнинг ўзга тартиби кўзда тутилмаган бўлса) тўғрисидаги

қонунларга риоя этилиши, иқтисодий муносабатларга атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ташқи иқтисодий фаолиятга доир қонунларга риоя этилиш, фуқароларнинг қонунларга риоя этишлари, назоратни амалга ошираётганда прокуратура органлари бошқа давлат органларининг ўрнини босмайди.

Прокурор таъсир кўрсатишни, аралашувини талаб қиладиган қонун бузилиш ҳоллари ҳақида аризалар ёки бошқа маълумотлар тушганда, шунингдек, етарли асослар бўлганда ҳам ўз ташаббуси билан қонунлар ижросини текширувлари ўтказилади.

Бунда прокурор хизмат гувоҳномасини кўрсатиб, текшириладиган органларнинг ҳудуди ва биноларига ҳеч қандай монеликсиз кириш, раҳбар ва бошқа мансабдор шахслардан зарур ҳужжат ва материалларни талаб қилиш, қонунлар бузилганлигига доир тушунтиришлар олиш учун мансабдор шахслар ва фуқароларни чақиртириш ҳуқуқига эга (Қонуннинг 22-моддаси).

39-модда бўйича "Қонунда белгиланган асосларга кўра прокурор жиноий ишлар, интизомий ишлар ёки маъмурий ҳуқуқбузарликларга доир ишларни кўзғатади", кўриб чиқиши учун материалларни жамоатчилик муҳокамасига топширади: давлат идоралари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахсларга қонунбузарлик ҳолларини, шунингдек, қонун бузилишининг сабаблари ва бунга йўл очиб берган шарт-шароитларни баргараф этиш тўғрисида тақдимнома киритади; фуқаролар, жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан муҳофаза этиладиган манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисида судлар ёки ҳужалик судларига ариза билан мурожаат этади (қонуннинг 41-моддаси).

Шунингдек, қонунд, назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади (прокуратура тўғрисида"ги Қонуннинг 24-моддаси).

Прокурор қонунига зид бўлган меъерий ҳужжатга нисбатан ана шу ҳужжатни чиқарган идорага ёки юқори турувчи идорага протест келтиришга ҳақлидир. Протест қараб чиқилиши шарт қараб чиқиш натижалари тўғрисида маълум қилинади (қонуннинг 38-моддаси).

Прокурор мансабдор шахс ёки фуқаро томонидан қонуннинг бузилиш мазмунидан келиб чиққан ҳолда жиноий иш маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ёки интизомий ҳуқуқбузарликка доир иш кўзғатиш тўғрисида асосли қарор

чиқаради, шунингдек, қонунда назарда тутилган ҳолларда ҳам прокурор қарор чиқаради (Қонуннинг 39-моддаси).

Прокурор таъсир чорасининг бошқа шакли бу қонун бузилишини бартараф қилиш юзасидан тақдимномадир. У прокурор томонидан қонун бузилишини бартараф этиш ваколатига эга бўлган давлат идорасига, жамият ташкилотига ёки мансабдор шахсларга киритилади ва дарҳол кўриб чиқилиши лозим. Қонун бузилишини, унга кўмаклашган шарт-шароитларни бартараф этиш юзасидан тақдимнома киритилган кундан зудлик билан чора кўриш лозим. Натижалар тегишли тарзда ёзма шаклда прокурорга 1 ой ичида маълум қилиниши шарт.

Жиноятлар тўғрисидаги аризалар ва маълумотларни қараб чиқиш ҳамда ҳал этиш, текширувлар ўтказишнинг қонунларда белгиланган процессуал тартиби, жиноятчиликка қарши кураш органлари томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг қонунийлиги, шунингдек, жамоатчиликка қарши курашга қаратилган бошқа қонунларга оғишмай амал қилишлик-жиноятчиликка қарши кураш идораларининг қонунларни ижро этишлари устидан назоратни амалга ошириш бўйича прокурор ваколатлари "Прокуратура тўғрисида"ги Қонуннинг 27, 28-моддаларида ҳамда жиноят-процессуал қонунчилиги ва бошқа меъёрий ҳужжатларда белгиланган.

Прокурорнинг жиноий-процессуал қонунларда назарда тутилган тартибга мувофиқ суриштирув ва дастлабки тергов органларига тергов олиб боришига қадар текширувлар ўтказиш, қўзғатилган ва тергов қилинаётган жиноий ишлар билан боғлиқ кўрсатмалари ана шу органлар учун мажбурий ҳисобланади.

Прокуратура органлари жиноий таъқибни амалга ошириш чоғида жиноят процессуал қонунда уларга тегишли бўлган ваколатлар доирасида жиноят ишлари юзасидан тергов ўтказадилар. Прокурор ҳар қандай жиноятни тергов қилишни ўз зиммасига олишга ёки унга бўйсунувчи прокурор ёхуд терговчига бериш ҳуқуқига эга.

1. Судларда ишларни кўриб чиқилишидаги прокурорнинг ваколатлари "Прокуратура тўғрисида"ги янги таҳрирдаги қонуннинг IV бўлими ҳамда процессуал қонунчиликда кенгроқ белгилаб берилган. Прокурор судда жиноий таъқибни амалга ошириш чоғида, давлат айбловчиси сифатида иштирок этади.

Прокурор давлат айбловини қўллаб-қувватлар экан, далил-исботлар ўрганишида иштирок этади, жиноят учун қонун қўлланилишига, судланувчига берилиши лозим бўлган жазо тури ва миқдорига доир ўз фикрини судда баён этади. Бунда прокурор қонун талабларига ва иш юзасидан тўпланган материалларни ҳолис баҳолаш тўғрисидаги раҳбарий кўрсатмаларга амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Олий суднинг пленуми ва Олий ҳўжалик судининг пленуми мажлисларида, унинг ўринбосарлари эса, Олий суд Раёсатининг мажлисларида иштирок этадилар.

Прокурор ўз ваколатлари доирасида суднинг ноқонуний ва асоссиз ҳал қилув қарори, ҳукми, ажрими ёки қарори устидан юқори турувчи прокурорга кассацион ёхуд хусусий протест келтиради. Прокурор, шунингдек, унга берилган ваколатлар асосида ҳукмлари, ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари қонуний кучга кирган ҳар қандай ишни суддан талаб қилиб олиш ҳуқуқига эгадир. Прокурор суд томонидан чиқарилган ҳукмлар, ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларининг ноқонунийлиги ва асоссиз эканлигини аниқлагач, назорат тартибида протест келтиради ёки юқори поғонадаги прокурорга тақдимнома билан мурожаат этиб, протест киритишни сўрайди.

2. Прокурор назоратининг бу соҳадаги предметини сақлаб туриш жойлари ва жинойий жазони ҳамда жинойий-ҳуқуқий таъсир чораларини таъминлайдиган идора ва муассасаларда шахсларнинг туриш тартиби ва шароитлари ҳақидаги қонунларга риоя этилганлиги: ушланганлар, қамоққа олинганлар, ҳукм этилганлар, шунингдек, ҳуқуқий таъсир этишнинг бошқа чоралари қўлланилган шахсларнинг қонунда белгиланган ҳуқуқлари ва бурчларига риоя этилиши таъминланаётганлиги; жиноят ижроя қонунчилиги қўллайдиган идоралар, муассасалар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятида қонунийликка риоя этилаётганлигини ташкил қилади.

Прокурор назоратини амалга ошириш чоғида ушланганларни сақлаб туриш, қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум этиш жойларида, мажбурий даволаш ва тарбиялаш махсус муассасаларига исталган вақтда монеликсиз кириш ва бинонинг ҳамма жойлари билан танишишга; шахсларни сақлаб туришга, дастлабки қамоқ жойларида сақлашга, шунингдек, жинойий жазони ва бошқа жинойий-ҳуқуқий таъсир этиш чораларини қўллашга асос бўлган ҳужжатлар билан

танишишга; ушланганларни сақлаш жойларида, интизомий қисмга жўнатиш тарзидаги жазони ижро этиш муассасаларида, озодликдан маҳрум қилиш жойларида, мажбурий даволаш ва тарбиялаш муассасаларида ғайриқонуний равишда сақлаб турилган ёки қонунга хилоф тарзда ушланган, дастлабки қамоқда сақланаётган, шунингдек, мажбурий равишда даволанаётган ёки тарбияланаётган шахсларни дарҳол озод этишга; башарти қамоқда сақланаётган ҳамда озодликдан маҳрум этиш жойларида жазони ўтаётган шахсларга нисбатан қўлланилган интизомий чоралар қонунга мувофиқ келмаса, бу қарорларни бекор қилиш, ўз қарори билан юқорида кўрсатилган шахсларни интизомий бўлимлардан дарҳол озод қилишга, шунингдек, қонунда белгиланган бошқа ваколатларни амалга ошириш ҳуқуқига эга.

Прокурор, шунингдек, ушланганлар, қамоққа олинганлар, ҳукм қилинган ва бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир этиш чораларига жалб қилинган шахсларнинг ҳуқуқлари, ариза ва шикоятни билан жазони ижро этиш муассасаси, бошқа давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахсларга мурожаат қилиш ҳуқуқи тўғрисидаги қонун талабларига риоя этилиши устидан назоратни амалга оширади.

Ушланган, қамоққа олинган ва бошқа жазо чораси қўлланган шахсларни, шунингдек, бошқа жиноий-ҳуқуқий таъсир этиш чоралари қўлланилган шахсларнинг қонунда белгиланган тартиби ва шароитлари ижросига доир прокурорнинг талаб ва қарорларини бажариши мажбурийдир.

5-§. Прокурорнинг ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Республикасининг олий юридик маълумоти бор ва зурур касб-малакасига эга ҳамда ахлоқий фазилатларга эга бўлган фуқаролари прокурор бўлиши мумкин. Прокуратура органларида лавозимга биринчи марта тайинланган шахслар қасамёд қиладилар, қасамёд матни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туман, шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар лавозимига ёши 25 дан кам бўлмаган шахслар тайинланади. Прокурор Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори белгилайдиган тартибда аттестациядан ўтадилар. Прокурор ва терговчиларга эгаллаб

турган лавозими ва иш стажига мувофиқ даражали унвонлар берилади.

Прокурорлар ва терговчилар пуллик юридик хизмат кўрсатишга, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ёки даромад берадиган бошқа фаолият билан шуғулланишга ҳақли эмас, илмий, педагогик ва ижодий фаолият бундан мустаснодир. Фаолияти қонунийлиги прокурор назорати остида бўлган сайлов йўли билан ташкил этиладиган идораларга прокурорнинг ўзи сайланиши мумкин эмас.

Прокурорлар ва терговчилар давлатнинг алоҳида ҳимоясида бўлиб, хизмат дахлсизлигига эгадирлар. Прокурор ва терговчига нисбатан жиноят ишини қўзғатиш ва тергов қилиш юқори турувчи прокурор билан келишилган ҳолда, фақат прокуратура органларининг мутлақ ваколатлари доирасида амалга оширилади. Юқори турувчи прокурор прокуратура ходимларига нисбатан маъмурий ҳуқуқбузарлик ва ножўя хатти-ҳаракат учун интизомий жавобгарлик чораларини қўллашга доир масалани ҳал қилади.

Прокурор-тергов ходимлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан рўйхати белгиланадиган ўқотар қуролини олиб юриш ҳуқуқига эгадирлар.

Қонун шунингдек, прокуратура органлари ходимларининг моддий ва ижтимоий таъминотини ҳам белгилаб берган (жамоат транспортларидан бепул фойдаланиш, белгиланган меъёрлар бўйича бепул кийим-кечак билан таъминланиш ва бошқалар).

XXXI БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТАРАҚҚИЁТ ИСТИҚБОЛЛАРИ

1-§. Эркинлаштириш — Конституцияни ҳаётга татбиқ этишнинг муҳим шарти

Ўзбекистон Республикаси учун XXI аср бошида ҳаётимизнинг барча соҳаларини Конституция меъёрлари асосида янгилаш ва ислоҳ қилиш йўлида устувор вазифаларни аниқлаб, яқин келгусидаги фаолиятимизнинг бош мақсад ва мазмунини белгилаб олишда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясидаги «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз» номли маърузалари алоҳида ўрин тутади.

Маълумки, мустақилликнинг ўтган қисқа тарихий даврида мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг сиёсий соҳасида ҳам туб ислоҳотлар изчил амалга оширилди. Хур Ўзбекистон эркин демократик конституциявий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этишдек буюк мақсад сари ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлидан бормоқда. Ҳаётнинг ўзи, жамиятни ислоҳ этиш ва янгилашнинг ўзбекча модели танланган йўлимиз ва тамойилларимизнинг тўғри эканини кўрсатмоқда.

Қисқа фурсатда Ўзбекистонда Конституция замирида тамомила янги сиёсий ва ҳуқуқий тизим шаклланди. Фуқароларимизнинг сиёсий ва ҳуқуқий онги ва тафаккурида, дунёқарашида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Одамларимизнинг мустақиллигимизни мустаҳкамлаш борасидаги эзгу ниятларининг қатъийлигини 1999 ва 2000 йиллардаги Президентлик ва Олий Мажлис ҳамда маҳаллий кенгашларга бўлиб ўтган сайловлар яна бир бор тасдиқлади.

Дарҳақиқат, одамларимизда ҳозирги замоннинг моҳиятини тушинишга интилиш, сиёсий ва ҳуқуқий ислоҳотларда фаол иштирок этишга бўлган ҳаракат ҳисси кучайиб бормоқда.

Шу муносабат билан жамиятимизни эркинлаштириш, айниқса, сиёсий соҳани ривожлантириш ва ислоҳ қилишнинг ҳозирги босқичдаги асосий вазифалари ва устувор йўналишларини аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш зарурлигини англаб етиш халқнинг ички эҳтиёжларига ва жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий ислоҳотлар муқаррарлигини таъминлашга интилишига асослангандир. Фақат конституциявий давлат ва адолат фуқаролик жамияти социал тараққиёт ҳамда сиёсий барқарорликни, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлайди.

Эркинлаштириш деганда нимани тушиниш керак?

Биринчидан, шахс, жамият ва давлат томонидан жаҳонда умумэътироф этилган демократик-ҳуқуқий қадриятларни, мамлакат аҳолисининг маданий-тарихий тажрибаси ва ижтимоий руҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўзлаштиришнинг тадрижий жараёнини.

Иккинчидан, миллат ҳаёти ва фаолиятининг барча ижобий механизмларини янгилаш ва конституциявий қадриятларга мослаштиришни тушинмоқни англатади.

Ҳаётимизнинг барча соҳаларини эркинлаштириш йўли ўз моҳият-эътиборига кўра мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ўзгаришларнинг асосий боғловчи бўғинига айланди.

Ҳозирги дунёда демократик тараққиёт қадриятлари, конституциявий тамойиллари ва меъёрлари борган сари ҳар томонламалик касб этиб бормоқда, уларнинг зарурлиги ва таъсирчанлиги эндиликда ҳеч қаерда инкор этилиши мумкин эмас. Бунда демократия ва тараққиёт сари боришнинг миллий моделлари тобора кенг ўрин тутмоқда. Ўзбекистоннинг давлат сиёсати ва ижтимоий ҳаётида демократик тараққиёт қадриятлари, конституциявий тамойиллари ва меъёрларининг ҳар томонламалиги тобора кўпроқ эътироф этилмоқда.

Ижтимоий фикр жамоатчилик маркази ўтказган социалогик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, эркинлаштиришнинг ҳар томонламалиги деганда экспертлар (жамоат арбоблари, олимлар, мутахассислар):

Биринчидан, демократик институтлар ва инсон ҳуқуқларининг барча мамлакатлар учун устуворлигини (67%);

Иккинчидан, демократик институтларни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига ва мамлакатнинг барча минтақаларига ёйилиши зарурлигини (82%);

Учинчидан, иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоий фикр, давлат бошқаруви, ҳуқуқ ва маданият каби соҳаларни эркинлаштириш зарурлигини (79%) тушинадилар.

Эркинлаштиришнинг миллий моделлари конституциявий тараққиётнинг умумэтироф этилган меъёрларини ўз маданияти ва анъаналари, халқнинг ақл-заковати ва муайян ижтимоий-тарихий ва сиёсий шарт-шароитларга асослаган ҳолда мослаштиради.

Ўзбекистонда эркинлаштиришнинг қуйидаги йўналишларини кўрсатиш мумкин.

Биринчи йўналиш — янги конституциявий тузумга ўтишнинг ўзимизга хос ва мос модели. Бу иқтисодиётда фалаж терапиясидан воз кечишга асосланган, аҳолининг энг ҳимояланмаган қатламларини (кам таъминланганлар — ногиронлар, кўп болали оилалар, ёлғиз қариялар ва талабаларни) мақсадли ижтимоий қўллаб-қувватлашга ҳамда иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий ислохотларни ўтказиш борасида жаҳонда тўпланган илғор тажрибани Ўзбекистоннинг мавжуд шароитида мустақил қўлланишига қаратилган йўлдир.

Иккинчи йўналиш — сиёсий ва ҳуқуқий ислохотларнинг босқичма-босқичлиги. Бу ўтказилаётган сиёсий-ҳуқуқий ислохотларнинг изчил ва тадрижий бўлишини, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг, ижтимоий ва сиёсий соҳалардаги демократик институтларнинг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларини барпо этишни, институционал тузилмаларни замонавийлаштириш ҳамда миллий маънавият ва маданиятни конституциявий тамойилларга мослаштиришни назарда тутди.

Учинчи йўналиш — Конституциявий давлат ҳокимияти механизmlарини эркинлаштириш. Конституция асосида ҳокимият тармоқлари — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг бўлиниши амалга ошди. Давлат аппаратининг чексиз ҳукмронлигидан воз кечиш ва жамиятдаги турли манфаатлар ҳамда муносабатларни мухтасар шаклда ифодалашга даъват этилган сиёсий институт сифатида демократик ҳуқуқий конституциявий тузум шакланмоқда.

Тўртинчи йўналиш — сиёсий тизимда нодавлат институтларни шакллантириш. Бу инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ва жамоатчилик фикрини ўрганувчи, Ўзбекистон учун мутлақо янги демократик институтлар вужудга келиши, янгидан тузилган сиёсий партияларнинг мустақамланиши, ноҳуқумат ноти-

жорат ташкилотлар, эркин ва мустақил оммавий ахборот воситалари пайдо бўлиши демакдир.

Фуқаролар ва жамият давлатни бошқаришда иштирок этиши, ҳокимиятнинг вакиллик органлари уларни қандай бошқараётгани, бу органларда уларнинг манфаатлари қандай рўёбга чиқарилаётгани ҳақида ахборот олишдан иборат конституциявий ҳуқуқларни тушуниб етишларига ва бу ҳуқуқларидан фойдалана олишларига эришмоқ лозим.

Биз бугунги эркинлаштириш жараёнларига жамиятимизни демократиялаштириш натижаларига бу йўлда эришилган дастлабки босқич сифатида қараймиз.

2-§. Конституция ва сиёсий-ҳуқуқий ислоҳотлар

Жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш ва мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий-ҳуқуқий ислоҳотлар кенг қамровли ва муҳим масалалардир. Бу масалалар Конституция қоидаларини ҳаётга изчил татбиқ этишда муҳим аҳамиятга эга.

Бунинг бир неча сабаблари бор.

Биринчи сабаби, биз мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида конституциявий тузумни ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари бўйича ўз олдимизга қўйган мақсад ва вазифаларни асосан амалга ошириб бўлдик. Ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда туб ўзгаришлар амалга оширилди. Янги конституциявий институтлар тизими шаклланди.

Амалда ҳақиқий кўппартиявийлик муҳити қарор топмоқда. Жамият ҳаётида нодавлат ташкилотлари ва жамоат бирлашмаларининг сони ошиб, мавқеи ўсиб бормоқда. Улар фақат аҳоли турли қатламлари ва гуруҳларининг манфаатларини ифода этибгина қолмай, балки одамларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатмоқда.

Иккинчи сабаби, мамлакатимизда изчил ўтказилаётган сиёсий-ҳуқуқий ислоҳотларнинг пойдевори бўлиб хизмат қиладиган, уларнинг ортга қайтмаслигини кафолатлайдиган мустаҳкам конституциявий замин яратилди. Янги сиёсий тизимнинг конституциявий-ҳуқуқий асослари барпо этилди.

Учинчи сабаби, истиқлол йилларида одамларимизнинг сиёсий ва ҳуқуқий тафаккури ва дунёқараши, сиёсий ҳаётга бўлган муносабати тубдан ўзгарди. Кишиларимиз сиёсий ва ҳуқуқий онгида демократик қадриятлар мустаҳкамланмоқда. Аҳолининг

ижтимоий-ҳуқуқий фаоллиги, сиёсий ислоҳотларни зарурлигига ва мамлакатимизнинг буюк келажагига бўлган қатъий ишончи ошиб бормоқда. Юртбошимиз иборалари билан айтганда, тараққиётимизнинг бугунги босқичида инсон омили жамиятимизни ҳаракатга келтирувчи қудратли кучга айланди.

Тўртинчи сабаби, Ўзбекистон бутун дунёда халқаро ҳуқуқ ва жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида тан олинди ва унинг бу мавқеи мустақамланиб бормоқда. Биз демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойилларини тан оламиз. Бу тамойиллар мустақиллигимиз Қомуси бўлмиш – Конституциямизда ўз ифодасини топган.

Бешинчи сабаби, XX асрнинг охирида юртимизда кўппартиявийлик ва муқобиллик асосида Республика Президенти ва Олий Мажлисга ҳамда маҳаллий кенгашларга бўлиб ўтган сайловлар халқимизнинг жамиятни демократлаштириш ва эркинлаштириш борасида ўтказилаётган сиёсий-ҳуқуқий ислоҳотларни изчил ривожлантириш ва янада чуқурлаштиришга бўлган хоҳиш-истагини яна бир бор яққол намоён қилди.

Юртбошимиз таъкидлаганларидек, бизнинг асосий ва муқаддас вазифамиз – одамларнинг ана шу ишонч ва умидларини оқлашдир.

Олтинчи сабаби, XXI аср бошида биз сиёсий-ҳуқуқий ислоҳотларимизнинг усутувор йўналишларини белгилаб олишимиз зарур. Сиёсий ва ҳуқуқий ислоҳотлар борасида эришган ютуқларимизни таъкидлаш билан чекланиб қолмаслик керак. Аввало, сиёсий ва ҳуқуқий ислоҳотлар йўлидаги мавжуд муаммолар ҳақида кўпроқ гапиришимиз лозим.

Эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштириш – бу бизнинг олға интилишимизнинг кафолати ва асоси, у нафақат иқтисодий, балки, ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий вазифаларни ҳал қилишнинг асосий шартидир.

3-§. Сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштиришнинг конституциявий асослари

Сиёсий соҳани эркинлаштириш борасида, авваламбор, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни тахминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш зарур.

Бу соҳада беш йўналишни кўрсатиш мумкин:

Биринчи йўналиш, сиёсий тараққиётга ҳалақит берадиган меросдан қутула бориб, Ўзбекистонда халқнинг тарихий мероси ва маданияти сарчашмаларидаги барча фойдали нарсалар сақлаб қолинмоқда, унинг шарқона анъанавий тафаккур салоҳияти ҳисобга олинмоқда. Ўзбек халқининг бой маданиятидан, маориф, таълим, фан тизимининг муайян ютуқларидан, шунингдек, миллий анъаналаридан воз кечмаслик лозим. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг дунёвий хусусияти, шунингдек, уларнинг барча диний конфессияларга чуқур ҳурмат билан қараши эркинлаштириш кафолатлари жумласига киради.

Иккинчи йўналиш, эркинлаштиришга босқичма-босқич ўтиш ғоясининг стратегик аҳамияти нафақат жамиятда сиёсий барқарорликни сақлаб қолишдан, балки вужудга келаётган фуқаролик жамияти учун ҳуқуқий, сиёсий, ахборот-маърифий ва психологик шарт-шароит яратишдан иборат.

Учинчи йўналиш, давлат раҳбарияти бозор муносабатларига ўтиш борасида танланган йўлнинг мазмун-моҳияти ва тўғрилигини доимо тушинтириб бориш маъсулиятини ўз зиммасига олди. Давлат ислоҳотчи вазифасини бажараяпти ва фуқаролар Конституция ва қонунларга кўра ўз ҳуқуқларидан фойдаланишларида уларни фаол бўлишга руҳлантирмоқда. Тан олиш керакки, ҳозирча мамлакат раҳбариятининг ўзи мавжуд камчиликларнинг асосий танқидчисидир. Бироқ жамоатчилик фикри, фуқаролар мурожаатлари бундай танқидга ундовчи сабаблар бўлмоқда.

Тўртинчи йўналиш, аҳоли барча ижтимоий қатламлари ўртасида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий манфаатлар мувозанати, шунингдек, миллатлараро ва конференциялараро (Ўзбекистонда 120 дан зиёд миллий жамоалар бўлиб, ўзбеклар аҳолининг салкам 78 фоизини ташкил этади) тотувлик мувозанати таркиб топди, сақлаб турилибди ва ривожлантирилмоқда.

Жамиятимизда мавжуд бўлган турли манфаатлар, қарама-қарши кучлар ва ҳаракатлар ўртасидаги мувозанатни таъминлайдиган самарали механизмни шакллантирсак, ҳаётимизнинг барқарор ва мустаҳкам тараққиётини мукамал кафолатлаган бўлар эдик.

Бешинчи йўналиш, энг муҳими — муайян қийинчиликларга қарамай, мамлакат тинч вазиятда яшамоқда, унда сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда ислоҳотлар ўтказиш учун имкониятлар очилмоқда.

4-§. Конституция ва фуқаролик жамиятини шакллантириш

Конституция асосида Ўзбекистонда демократик **фуқаролик** жамиятини шакллантириш учун эҳтиёж борми?

Бу саволга қатъий «ҳа» деб жавоб бериш мумкин. Бу ерда совет даврида амал қилган, битта сиёсий партия кўрсатмаларини бажарган тоталитар маъмурий-буйруқбозлик давлати жуда қисқа муддатда ислоҳ қилинаётган миллий демократик давлатга айлангирди. Бошқа ижтимоий-маданий ва сиёсий-руҳий сабаблар билан бир қаторда, демократик тажриба ва унинг ривожланган институтлари йўқлиги фуқаролик жамиятини шакллантиришда орқада қолишга сабаб бўлди. Бундай аҳволни баргараф этишда асосий куч — юксак сиёсий маданиятли фуқаролар ва ислоҳотчи-давлатнинг ўзидир.

Ўзбекистон демократик фуқаролик жамиятини жадал шакллантириб боришдан манфаатдор.

Биринчидан, чунки шу аснода мамлакатнинг ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти сари олға силжиши йўллари ва усуллари хусусида фуқаролар келишувига эришиш тўғрисида норасмий ижтимоий шартнома тузиш ва уни рўёбга чиқаришда давлат учун шерик вужудга келтирилди.

Иккинчидан, фуқаролик жамияти ўз институтлари орқали шахснинг давлат ишларини бошқаришда кенг иштирок этишини таъминлаган ҳолда, давлатда вакиллик демократиясининг ва мамлакатдаги сиёсий тизимнинг асоси ҳисобланади.

Учинчидан, Ўзбекистон халқи фуқаролик институтлари ва механизмлари, аввало сайлов тизими орқали ўзининг сиёсий юксалиши ва ҳаётий муҳим миллий манфаатларини ифодалашини учун барқарор шарт-шароитлар яратмоқда.

Тўртинчидан, фуқаролик жамияти шахс ва жамият, фуқаро ва давлат, этник ва конфессионал жамоалар, ижтимоий-демографик гуруҳларнинг ҳаётий муҳим манфаатларини ўзаро мақбул мувозантидан келиб чиққан ҳолда кўриб чиқади.

Бешинчидан, демократик жамият фуқароларнинг сиёсий ва ижтимоий фаоллигига асосланган. Ўз навбатида, унинг ўзи турмушнинг барча соҳаларидаги ислоҳотлар жараёнида бундай фаолликнинг ўсиб боришини изчил рағбатлантириб боради ва давлатнинг бюрократлашуви, унинг институтлари фуқароларнинг ҳаётий муҳим манфаатларидан узилиб қолиши хавфига қарши туради.

Эркинлаштириш жараёнида, аввало, фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий фаоллигини кучайтириш ва инсоннинг ўз қобилиятини тўла рўёбга чиқариши учун тегишли шарт-шароит яратиш лозим.

Адолатли фуқаролик жамиятининг асослари шаклланаётган пайтда сиёсий кўппартиявийлик, ноҳукумат ташкилотлар, шу жумладан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, эркин ва демократик матбуот каби демократик институтлар ташкил топиши муҳим аҳамият касб этади. Фуқаролар ўзлари учун янги бўлган сиёсий танлов имкониятига, жамоатчилик тузилмалари эса фуқаролар томонидан қўллаб-қувватланиш учун мусобақалашиб имкониятига эга бўладилар.

5-§. Конституция ва кўппартиявийлик тизимини қарор топтириш

Эркинлаштиришнинг даражаси сиёсий партиялар сонига қараб аниқланмайди, балки фуқаролик жамиятининг эҳтиёжларига ва муайян сиёсий гуруҳлар унинг туб манфаатларини ифодалашга боғлиқ бўлади. Ўзбекистонда ижтимоий фикр анъаналари шундайки, сиёсий партия тушинчаси унинг анча кўп сонлилиги, аҳолининг кўпгина қатламларларидаги, минтақалардаги таъсири, унинг вакиллари давлат ҳокимияти тизимида иштирок этиши кўлами, энг муҳими, фуқароларни қизиқтирадиган муаммоларни ҳал этишга қодирлиги билан белгиланади.

Ҳар бир партия муайян ижтимоий қатламга таянган ҳолда, ана шу тоифа манфаатларининг ҳимоячиси сифатида ўзининг аниқ ва равшан ҳаракат дастурига эга бўлиши керак. Унда ҳар қайси партиянинг мақсад ва вазифалари, жамият тараққиёти борасидаги муқобил таклифлари ўз ифодасини топиши лозим.

Сиёсий партияларга қўйиладиган талаблар рейтингда давлатнинг конституциявий меъёрларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя этиш биринчи ўринга қўйилган. Сиёсий партия тушунчаси, агар бундай партия ҳуқуқий асосда, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинган Низомига мувофиқ иш олиб борсагина қўлланилади.

Сиёсий партиялар фаолиятининг ҳуқуқий асослари Конституциямизнинг 34-моддасида ва Сиёсий партиялар тўғрисидаги Қонунда (1996 йил 26 декабр) таърифлаб берилган. Давлат сиёсий партияларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари муҳофаза этилишини кафолатлайди, уставда белгиланган

мақсадлари ва вазифаларини бажаришлари учун уларга тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг ва мансабдор шахсларнинг сиёсий партиялар ички ишларига аралашилари ёхуд, агар фаолият қонунга ҳамда ўз низомларига мувофиқ амалга ошириладиган бўлса, улар фаолиятига у ёки бу тарзда тўсқинлик қилишлари ман этилади.

Сиёсий партиялар тўғрисидаги Қонуннинг 5-моддасида сиёсий партияларнинг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашувига йўл қўймаслиги белгилаб қўйилган. Агар собиқ совет даврида ҳукмрон якка ҳоким партиянинг раҳбарлари ўз амрини давлат ҳокимияти органларига ўтказган, қонунларни инкор этган бўлсалар, эндиликда қонун бундай хатти-ҳаракатларнинг ғайриқонунийлигини алоҳида белгилаб қўйган.

Конституция (77-модда) ва Сиёсий партиялар тўғрисидаги Қонун парламентада ва маҳаллий халқ депутатлари Кенгашиларида фаолият юритиш учун партияларга кенг имкониятлар беради. Ўз вакиллари уларга сайланган тақдирда, улар қонунчилик ташаббуси билан чиқишлари, ҳукуматга ва маҳаллий давлат органларига сўров билан мурожаат этишлари, муҳокама қилинадиган кун тартиби бўйича партия нуқтаи назарини тушинтириб беришлари мумкин. Партия гуруҳлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесиде, маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларида тузилади. Партия гуруҳлари тегишли вакиллик органи қўмиталари ва комиссияларининг раислигига номзодлар бўйича таклифлар киритиш ҳуқуқидан кенг фойдаланадилар. Бундай лавозимни эгаллаган партия вакили сайловчилар, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишга партиянинг тайёрлигини ўз ишлари билан исботлаш учун катта имкониятларга эга.

Барча сиёсий партиялар жамиятда обрўли кишиларга ва ёшларга таянишга интилади. Ҳар бир сиёсий партия барча асосий масалалар бўйича у ёки бу даражада ҳукуматни қўллаб-қувватлашини ва уларни амалга ошириш усуллари тўғрисида таклифлар билдиришда муаяйн мустақилликка эгаллигини эълон қилади.

Сиёсий партияларнинг раҳбарлари ва фаоллари ўзларининг шиорларига фуқароларнинг аксарияти лоқайдлигини ва уларни сайловларда қўллаб-қувватлашга тайёр эмаслигини тан олади-

лар. Буни баргараф этиш учун сиёсий партиялар ўз раҳбарияти таркибига ёшларни киритишни ва айна чоғда маҳаллаларда обрўли, партия сиёсатининг тарғиботчилари бўлишга тайёр фуқароларни жалб этишга интилади. Шу мақсадда жамоатчилик фикри ўрганилади ҳамда халқ байрамлари ва миллий байрамлар муносабати билан оммавий-сиёсий тадбирлар ўтказилади.

Улар халқ ҳокимият ўртасидаги боғловчи бўгин вазифасини бажариши лозим бўлган демократик институтга тезроқ айланиши ўта муҳимдир. Ислоҳотчилик ғояларини ва уларни рўёбга чиқариш дастурларини кўтариб чиқиш борасида партиялар ўртасида чинакам кимўзарлик, рақобат бўлиши мақсадга мувофиқдир.

“Амалдаги кўппариявийлик — бу ҳар хил қараш ва ғоялар ўртасидаги баҳс-мунозара, турли партиялар, жумаладан, мухолиф партиялар учун ҳам сиёсий рақобат майдони демакдир”.

6-§. Конституция ва нодавлат нотижорат ташкилотлари тизимини ривожлантириш

Фуқароларнинг сиёсий фаоллиги уларнинг партиялардаги аъзолиги орқали ҳам, ноҳукумат ташкилотлари фаолияти орқали ҳам, гарчи у ҳокимият вакиллик органларига сайловларда қатнашмай, сиёсий ва мафкура курашдан четдан турсада рўёбга чиқарилиши мумкин.

“Жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат тизимларининг мавқеи ўсиб бормоқда. Сўнгги беш йил ичида жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлари сони 1500 тага кўпайиб, бугун уларнинг сони 2300 тага етади. Улар фақат аҳоли фикрининг турли кўринишларини ифода этиб қолмасдан, одамларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатмоқда”¹.

Ўзбекистондаги ноҳукумат ташкилотлари — шаклланаётган фуқаролик механизмидир. Фуқаролар ёки юридик шахсларнинг ташаббуси билан тузилган бу кўнгилли, ўзини-ўзи бошқарувчи ташкилотлар хилма-хиллиги билан фарқланади. Барча нодавлат ва жамоат бирлашмаларини бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин:

¹ И.А. Каримов. Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. Т.7. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 384-бет.

Биринчи гуруҳ: аҳоли муайян йирик тоифаларининг ижтимоий манфаатларини кўзлаб ишлашга ихтисослашган ҳукуматга қарашли бўлмаган умуммиллий ташкилотлар. Бундай ташкилотлар жумласига: “Маҳалла” жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Ногиронлар уюшмаси, “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати, “Нуроний” фахрийлар жамғармаси киради.

Иккинчи гуруҳ: ихтисослашган миллий ва халқаро жамғармалар: “Экосан”, “Соғлом авлод учун” жамғармаси ва чет элда таълим олиш учун истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлаш «Умид» жамғармаси, Амир Темур маданий-тарихий жамғармаси, матбуотни демократлаштириш ва журналистларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси, Оролни қутқариш жамғармаси, Марказий Осиё мамлакатлари маданият ва фан арбоблари анжумани.

Учинчи гуруҳ: ҳукуматга қарашли бўлмаган ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар – Шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қўмитаси, Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқни ўрганиш маркази, Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш жамияти.

Тўртинчи гуруҳ: миллий маданият марказлари (юзтадан зиёд), Ўзбекистонда яшовчи миллий (озчиликни ташкил этувчи) жамоалар вакиллариининг маданияти, маънавияти, урф-одатларини сақлаб қолиш мақсадида бирлаштирган.

Олтинчи гуруҳ: умуммиллий ҳайрия жамиятлари, жамғармалари – Болалар жамғармаси, болалар уйлари тарбияланувчиларини ижтимоий ҳимоя қилиш жамғармаси, Республика талабалар жамғармаси.

Еттинчи гуруҳ: ижтимоий аҳамиятли ва ижодий қизиқишлар билан боғлиқ, асосан экология масалалари бўйича маҳаллий бирлашмалари – сайёҳлик ва бадий ҳаваскорлик клублари, ногирон болалар ота-оналарининг бирлашмалари.

Саккизинчи гуруҳ: жамоат муассасалари – “Ижтимоий фикр” жамоатчилик маркази, журналистларни тайёрлаш халқаро жамоатчилик маркази, шунингдек Самарқанддаги мушкул вазиятларда аёллар ва ўсмирларга руҳий ёрдам кўрсатиш билан шуғулланувчи “Сабр” ишонч маркази каби ҳукуматга қарашли бўлмаган маҳаллий-ижтимоий муассасалар.

Қисман ҳукуматга қарашли ҳолда (давлатнинг ташкилий ва моддий-молиявий қўллаб-қувватлашида) тузилган бир қатор жамғармалар, марказлар ва жамиятларнинг ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотларга айланишини тенденция сифатида эътироф этиш мумкин. Бу Ўзбекистонда нодавлат ташкилотлари ҳаракатининг шаклланишига хос хусусиятдир.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари:

1. Ўз Низоми Конституция ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлган тақдирда уни адлия органларида рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқига эга;

2. Ўзининг ижтимоий аҳамиятли лойиҳаларини амалга ошириш учун ҳар қандай қонуний асосда ишлаб турган дунёвий ташкилот ва фуқаролардан ҳомийлик ёрдами олиши мумкин;

3. Мамлакат минтақаларида ўз филиаллари ёки бошқа таркибий бўлинмаларини тузади, бошқа ноҳукумат ташкилотларнинг муассислари бўлиши мумкин;

4. Ижодий, хайрия, маданий-маърифий ахборотга оид, ижтимоий кўмаклашувга оид ва жамият учун фойдали бошқа фаолиятни амалга оширади;

5. Зарурият бўлганда муҳтож фуқаролар ёки бошқа ноҳукумат ташкилотларни ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди;

6. Ўз Низоми доирасида халқаро фаолият билан шуғулланиши ва чет эл нодавлат ташкилотлари билан алоқа боғлаши мумкин;

7. Давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов компанияларида ёки бошқа сиёсий фаолиятда иштирок этмайди;

8. Одамлар соғлиғи ва руҳиятига зарар, Ўзбекистон Республикаси халқининг маънавий ва маданий қадриятларига путур етказишга қаратилган фаолият олиб бормайди.

Нодавлат ташкилотларини ривожлантиришни яқин истиқболлари қандай? Нодавлат ташкилотлар шаҳар ва маҳаллаларда, шунингдек, ёшлар, аёллар, нафақахўрлар ўртасида жадал ривожланади. Ноҳукумат ташкилотларнинг ҳокимликлар томонидан қўллаб-қувватланадиган ижтимоий лойиҳалари оммавийлашади.

“Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ривожланган тизими жамият манфаатлари уйғунлигини қарор топтириш ва мустаҳкамлашга хизмат қилиши лозим. Бу тизим давлат тузилмалари фаолиятини муайян маънода тўлдириши, уларга нисбатан маълум бир мувозанатни таъминловчи вазифани бажариши лозим”¹.

¹ И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.: «Ўзбекистон», 2001, 10, 11-бет.

7-§. Маҳалла ва ўзини-ўзи бошқариш органлари: эркинлаштириш ва замонавийлаштириш

Ўзбекистонда ислоҳ қилинаётган сиёсий тизимда пайдо бўлаётган янгиланишлар билан бир қаторда, кўникиб қолинган ижтимоий тузилмалар ҳам бемалол амал қилмоқда. Улар янгиликлар таъсирида ўзгараяпти, шунингдек, биз хоҳласак-хоҳламасак жаҳондаги демократлаштириш тажрибасини қўлланишга таъсир кўрсатади. Бу — кўп авлодли (катта оила), тенгдошлар ва ҳамюртларнинг уюшмаси (гап, жўра), кўшниларнинг ҳудудий жамоаси — маҳалладир. Маҳалла Урта Осиёда кўп минг йиллик тарихга эга бўлиб, ҳозирда унинг мақоми шаҳарлар ва қишлоқларда маъмурий муносабатларни демократлаштириш асоси сифатида замонавийлашмоқда.

Собиқ совет даврида аввало яқка тартибда қурилган уйларда ва шаҳарнинг эски қолган қисмларида яшовчи (шу жумалан, кўп миллатли) аҳоли ўртасида ишлаб турган маҳалла тизимининг ҳуқуқлари чекланган эди. Бироқ маҳаллалар бирдамлик ва ўзаро ёрдам муаммоларни анча самарали ҳал қилар эди ва шу аснода инсонпарварлик муносабатлари сақланиб қолган эди. Эндиликда саноат шаҳарларининг кўп қаватли даҳалари ва кўчалари аҳолиси ҳам маҳалла бўлиб яшашнинг ташкилий ва маданий тамойилларига кўра бирлашдилар.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари вакиллик ва ижро этувчи ҳокимиятга нисбатан демократик посанги бўлиш ва тийиб туриш тизимида масъулиятли ўрин тутади. Ўзини-ўзи бошқариш органлари маҳаллалардан келиб чиққан. 1992 йил 2 сентябрда қабул қилинган қонун белглайдиги, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, шаҳарлардаги турар жойларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳисобланади. Улар 2,5 йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари қандай ишлар билан шуғулланади?

Биринчидан, фуқароларга жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш борасидаги ҳуқуқларини рўёбга чиқаришда кўмаклашади.

Иккинчидан, ўз ҳудудида ижтимоий ва оммавий тадбирларни ўтказиш, қонунларни ижро этишда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига кўмаклашиш мақсадида фуқароларни уюштиради.

Учинчидан, миллатлараро тотувлик бўлишига қўмаклашади негаки кўпгина аҳоли пунктларининг этник таркиби хилма-хилдир.

Тўртинчидан, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органилари ўз мулки, молияси, бюджетига эга, кичик корхоналар, кооперативлар, устахоналар, ҳунармандчилик цехлари ташкил этади, ана шу мақсадлар учун банк кредит олади.

Бешинчидан, фуқаролар йиғинининг энг эътиборли ваколатларидан бири-оқсоқолларнинг корхоналарга, муаассасаларга, фуқароларга эгалик қилиш, фойдаланиш учун ва ижарага ер бериш тўғрисидаги қарорларини тасдиқлашдир.

Олтинчидан, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариши орқали давлатнинг ижтимоий ёрдамдан фойдаланишни ҳуқуқий расмийлаштириш ва ижтимоий ёрдамни ўта ночор аҳолига тақсимлаш амалга оширилади.

Яшаш жойларида аҳоли ўртасидаги ҳукуматга қарашли бўлмаган барча ишлар тизимини бутун мамлакатда ўз бўлимларига эга бўлган нуфузли « Маҳалла » жамғармаси уюштиради.

Оқсоқол давлат ҳокимияти ва бошқарув органиларида, суд идораларида, юридик ва жисмоний шахслар билан муносабатларда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органилари манфаатларини ҳимоя қилади. Оқсоқол – туман ва шаҳарлар бўғинидаги давлат хизматчилари билан самарали ҳамкорлик қилиш ваколатига эга бўлган жамоат арбобидир. Ҳокимлар, қоида тариқасида, оқсоқолларнинг фикрига эътибор билан қарайдилар.

Жойларда бюджетни шакллантиришда маҳаллаларнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларига кўпроқ ўрин берилиши зарур. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаруви раҳбарларининг ижтимоий ва ишчанлик маданиятини ошириш мақсадида кенг жамоатчилик иштирокида уларни аттестациядан ўтказди. Маҳаллаларнинг расмий сардорлари албатта, ёши улуг кишилар бўлиши керак деб ўйламаслик лозим. Тўғри, уларнинг мутлоқ кўпчилиги 40 ёшдан ошган, лекин 65-70 ёшдан юқори эмас. Шундай ҳолатни кузатиш мумкин: агар оқсоқолликка анча кекса киши сайланган бўлса, унинг маслаҳатчилари орасида ўрта ёшли кишилар кўпроқ бўлади. Ва аксинча: ўрта ёшли оқсоқолларнинг маслаҳатчилари кўпроқ кексалар. Бу кишилар кўчалар, кўп қаватли уйлар ёки анъанавий маҳаллаларда қариндош оилалар бирлашмаси вакиллари дир. Хулоса қилиб, Ўзбекистон жамоасини оилалар бирлашмаси деб қараш мумкин.

8-§. Конституция ва мустақил «тўртинчи ҳокимият»

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов оммавий ахборот воситаларини тубдан ислоҳ қилиш зарурлигини бир неча марта таъкидлаб ўтганлар¹. «Оммавий ахборот воситалари жамиятимизда ҳақиқий «Тўртинчи ҳокимият» га айланиши, фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинларини рўёбга чиқаришда энг таъсирчан омил бўлиши керак»².

Мамлакатимизда мустақил сиёсий тараққиётнинг биринчи босқичида оммавий ахборот воситаларининг аксарияти Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳуқуқнинг суверент субъекти сифатидаги, ўзининг кўп миллатли халқи, миллий манфаатларни ифодаловчи сифатидаги моҳияти ва аҳамиятини фуқаролар онгига етказиб бера олдилар. Оммавий ахборот воситалари миллатлараро осойишталик ва тотувлик сақланиши ҳамда мустаҳкамланишига ўз ҳиссасини қўшмоқда, Конституция ва қонунларни, ислоҳатларнинг боришини тушунтириб бермоқда. Айни чоғда демократик жараёнларнинг чуқурлашуви оммавий ахборот воситаларидан касбий малака ва маҳорат янгича, юксак даражада бўлишини, шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларига дахлдор муаммоларга рўйи-рост қарашини, уларни кўтариб чиқишини талаб қилмоқда.

Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий негизини «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги, «Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги (иккаласи 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган) ва «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги (1997 йил 26 декабрда қабул қилинган) Қонунлар жиддий мустаҳкамлади. Улар вужудга келтирган янги ҳуқуқий имкониятларни оммавий ахборот воситаларининг ўзига хос муаммолари билан солиштирилса, уларнинг вазифалари ва уларни янгилаш истиқболлари яққолроқ аён бўлади.

Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш Ўзбекистон қонунчилигида янгилликдир. Журналистик фаолиятини ҳимоя

¹ Қаранг: И.А. Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 30-33-бетлар; Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 30-31-бетлар.

² И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пиронирд миқсидимиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000, 11-12-бетлар.

қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлиги учун жавобгарлик чоралари белгиланди.

Оммавий ахборот воситалари эркин ва мустақил «Тўртинчи ҳокимият» сифатида ишлаши учун нималар қилиши зарур?

Биринчидан, давлат ҳокимиятининг барча «тармоқлари», сиёсий партиялар, нодавлат ва жамоат ташкилотлари, уларнинг раҳбарлари, мансобдор шахслар оммавий ахборот воситаларининг фаолиятини қонун йўли билан кафолатловчи барча меъёрларни рўёбга чиқаришда намуна бўлишлари лозим. Суд журналистлар ва оммавий ахборот воситаларининг ҳимоячиси бўлиши керак.

Иккинчидан, самарали ишловчи ва халқаро андозаларга мос журналист кадрлар тайёрлаш ва тарбиялаш миллий тизимининг шакллантириш лозим.

Учинчидан, шундай шарт-шароит яратиш керакки, токи норасмий жамоатчилик фикри, ноҳукумат ташкилотлар, жамиятда обрў-эътиборли фан ва маданият орбоблари журъатли ва ҳалол журналистларни фаолроқ қўллаб-қувватласинлар.

Тўртинчидан, мамлакатимиздаги хусусий инвестицияларни оммавий ахборот воситаларига, матбаа воситаларини янгилашга сарфлашни рағбатлантириш керак.

Бешинчидан, Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларининг халқаро алоқаларини қўллаб-қувватлаш лозим.

Санаб ўтилган ва бошқа бир қатор амалий-ташкилий, ҳуқуқий тадбирларни амалга ошириш «Ҳар бир фуқаронинг ўз фикрини эркин ифода қилиши, ахборот олиш, давлат ва жамият қурилишининг ўта муҳим масалаларини муҳокама этишда фаол қатнашиш ҳуқуқини таъминлаш демакдир»¹.

9-§. Конституция ва инсон ҳуқуқлари бўйича демократик институтлар тизимининг такомиллашиб бориши

XXI аср бошида олдимизда мураккаб вазифалар турибди:

Биринчидан, бутун бир авлоднинг руҳиятини ўзгартириш ва унда янги сиёсий ҳуқуқий маданиятни тарбиялаш;

Иккинчидан, жамиятимизнинг айрим гуруҳлари ўртасида ҳар қандай экстремизмни, муросасизликни истисно этиш ҳамда ҳар бир шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этишга қўмаклашиш.

¹ И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадидмиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000, 12-бет.

Ўзбекистон юздан ортиқ ҳалқаро шартномалар ва конвенцияларга, шу жумладан, инсон ҳуқуқлари бўйича қирқдан ортиқ ҳужжатларга қўшилди.

Булар орасида инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги, иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактлар, бола ҳуқуқлари тўғрисидаги, оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенциялар бор.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари тизимини вужудга келтирувчи юздан ортиқ муҳим қонунлар қабул қилинган. Бу қонунлар инсон ҳуқуқларининг қуйидаги турларига бағишланган:

Биринчидан, фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар. Чунончи, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида (янги таҳрирда), таълим тўғрисида, фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида, фуқароларни ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида, муқобил хизмат тўғрисида ва бошқа қонунлар қабул қилинди.

Иккинчидан, фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар. Сиёсий партиялар тўғрисида, оммавий ахборот воситалари тўғрисида, Президент сайлови, Олий Мажлисга, маҳаллий кенгашларга сайлов тўғрисида, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини кафолатлари тўғрисида, касаба уюшмалари тўғрисида ва бошқа қонунлар қабул қилинди.

Учинчидан, фуқароларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларига оид қонунлар. Бу соҳада ҳозирдаёқ юзга яқин, шу жумладан, мулк, тадбиркорлик, ижара, ер тўғрисидаги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш, меҳнатни муҳофаза қилиш, суғурта, аҳолини иш билан таъминлаш, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги ва бошқа қонунлар қабул қилинди.

Халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган тамойилларига содиқ бўлишликни ўз миллий манфаатларимиз тақозо этмоқда. Бу Ўзбекистон учун халқаро ҳуқуқ меъёрларининг устуворлиги этироф этилишини, инсон ҳуқуқларини мустаҳкамлашга мойилликни, демократия, фуқаролар осойишталиги, миллий ва миллатлараро тотувлик ғояларига содиқликни билдиради.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тавсияларига кўра Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари бўйича қуйидаги миллий институтлар тузилган ва ишлаб турибди:

1. Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили (Омбудсман) (1995 йил);

2. Олий Мажлис ҳузиридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти (1996 йил);

3. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази (1996 йил);

Омбудсман Ўзбекистонда анча кенг ҳуқуқий мақомга эга. Унинг фаолияти давлат ва фуқаро, жамият ва шахс ўзаро алоқаларини энг муҳим соҳаларини, тарбиявий ва маърифий вазифаларни қамраб олади. Омбудсман инсон ҳуқуқлари бузилганлиги ҳақидаги шикоятларни кўриб чиқади ва текширади, бу бузилишларни бартараф этиш чораларини таклиф этади, уларга йўл қўйган шахсларни қонунда назарда тутилган жавобгарликка тортиш тўғрисида муурожаат этишга ҳақлидир.

Омбудсман мамлакатда инсон ҳуқуқларига риоя этилиши билан боғлиқ вазиятни ўрганиши ва таҳлил этиши, уларнинг бузилишини келтириб чиқарадиган ҳолатларни аниқлаши, миллий қонунчилик ҳужжатларини инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномаларга мувофиқлигини таҳлил этиши, инсон ҳуқуқларига риоя этилишига қаратилган амалий чоратадбирларни назарда тутувчи дастурларни ишлаб чиқиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Омбудсмани томонидан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш учун кўрилаётган чора-тадбирлар жаҳондаги 100 дан ортиқ мамлакатда ишлаб турган умумий йўналишларига тўла мос келади. Ўрта Осиё давлатлари ичида Омбудсман биринчи бўлиб Ўзбекистонда ишлай бошлади.

Фуқаронинг шикояти юзасидан текширишлар тугаллаганидан сўнг Омбудсман тегишли ташкилотларга юборадиган хулосалар инсон ҳуқуқлари бузилган тақдирда ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. "Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлиснинг вакили (Омбудсман) тўғрисида"ги Қонуннинг 1-моддасига мувофиқ Омбудсманнинг хулосаси давлат идораси ва унинг мансабдор шахсига, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига, корхона, муассаса, ташкилот, жамоат бирлашмасининг мансабдор шахсларига йўлланиши мумкин. Жиддий бузилишлар тўғрисида Омбудс-

ман ўзининг ҳар йилги маърузасида парламентга маълум қилди.

Ҳозирги кунда бу соҳада турган энг муҳим вазифалардан бир, мамлакатимиз минтақаларида инсон ҳуқуқлари бўйича вакил самарали фаолият кўрсатиш учун шарт-шароит яратиш, Омбудсман институтининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш зарур.¹

Бундан ташқари, инсон ҳуқуқлари соҳасида Миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш,² инсон ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган давлат ва жамоат ташкилотларнинг яхлит тизимини барпо этиш лозим³.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва демократик институтларни ривожлантиришдаги устувор йўналиш қандай? Шаҳар ва қишлоқларда одамларнинг, ёшларнинг, аёлларнинг кексаларнинг ўз ҳуқуқларини билиш ва улардан фойдаланишда бўлган интилиши кучайиб бормоқда. Бу Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги йилларида пайдо бўлган сиёсий ва ҳуқуқий маданияти учун янги ҳодисадир.

"Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча зарур шарт-шароитларни яратиш даркор"⁴.

10-§. Конституция ва оила

Шарққа хос жамиятни эркинлаштириш кўп жиҳатдан оиладаги муносабатларга боғлиқ. Оилавий муносабатлардаги муаммоларни оилаларнинг энг обрўли ва кекса аъзолари (боболар, бувилар) томонидан муҳокама қилиш шаҳарларда сал камроқ, қишлоқларда одатий ҳол ҳисобланади. Кўпинча муаммони ечишнинг ана шу усули оилавий масалалар бўйича расмий суд муҳокамасидан самаралироқдир.

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: "Ўзбекистон", 1999, 30-бет.

² Ўша жойда. 29-бет.

³ И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.: "Ўзбекистон", 2000, 12-бет.

⁴ И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.: "Ўзбекистон", 2000. 12-бет.

Оилалардаги мавзу ҳаётни бекаму-кўст дейиш, эскидан қолган, аёллар ва болаларнинг кадр-қимматини камситувчи муносабатлар мавжудлигини, шунингдек, турмуш тарзига кўра европалашган аҳоли қатлами ўртасида (фақат улар ўртасидагина эмас) оила ҳамиша ҳам барқарор эмаслигини инкор этиш хато бўлур эди.

Ўзбекистон Парламенти қабул қилган Оила Кодекси (1998 йил) жаҳон ҳамжамиятида умумий эътироф этилган ҳуқуқий нормаларга кўра тузилгани ҳолда, оила жамиятнинг таянч тузилмасидир деган тасаввурга асосланади. Жамоатчилик фикрида давлатни ўзига хос «Катта» оилага қиёслаш мустаҳкам ўрин олган.

Сиёсий тизимнинг бошқа барча таркибий қисмларига қараганда, оила давлатга нисбатан анча барқарор ва мустақил муносабатда бўлади. Оила ва унинг ривожланаётган бозор муносабатлари шароитидаги иқтисодий ўзига тўқлиги, қариндош оилаларнинг бирдамлиги ва оилаларнинг жамоадаги (маҳалладаги) бирдамлиги — айнан шу нарса шаҳар, туман ҳокимига, депутатларга, сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларнинг қўйи ташкилотларига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган кучли омиллар мажмуидир. Ўзбек оиласининг Шарқ ва Ислом фалсафаси заминида шаклланган мустаҳкам ахлоқий маданияти унинг аҳолининг барча авлодларига таъсири ўтиш даврида фуқаролар ва ҳокимият тузилмаларининг ҳуқуқий маданиятида камчиликларни, ҳуқуқий механизмларини ҳаракатга келтиришдаги нуқсонларининг ўрнини кўп жиҳатдан тўлдиради.

Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида оиланинг туган ўрни хусусиятлари орасида қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

Биринчидан, ҳуқуқий механизмлар, масалан ижтимоий ёрдам, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш, жамоат тартибини таъминлашнинг самарали ишлаши оиланинг қўллаб-қувватлашига муҳтож. Негаки, у давлат фаолиятини инсонийлаштиришга қаратилган кўпгина жамоат талаб-эҳтиёжларини ва манфаатларини келтириб чиқаради.

Иккинчидан, сиёсий ислохотларнинг ва давлат фаолиятининг энг муҳим муаммоларини оилада норасмий баҳолаш, оилавий бирдамлик, шунингдек, ахборот билан (электрон ахборот воситалари кенг тарқалиши эвазига) таъминлаш даражасини ўсиши, бир томондан, жамоатчилик фикрини ва айниқса, ёш-

лар ахлоқини барқарорлиштиради; иккинчи томондан, ислохотларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий механизмларини самаралироқ йўлга қўйиш мақсадида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаруви етакчилари ва депутатлар, жамоатчилик фикри орқали давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига таъсир кўрсатади.

Учинчидан, давлатнинг янги шароитларига ижтимоий-иқтисодий ва руҳий мослашишга қаратилган қонунлар, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари орқали оилаларнинг ҳаётий муҳим манфаатларига бевосита боғлиқ ҳолда иш олиб бориши ижтимоий кескинликка нисбатан паст бўлишини ва ижтимоий портлашларнинг олдини олишни таъминлайди. 1998 йилни «Оила йили» деб, 2000 йилни эса «Соғлом авлод йили», 2001 йилни «Она ва бола йили» деб эълон қилиниши шундай кучли давлат сиёсатига мисол бўла олади.

Бозор ислохотлари ва эркинлаштириш жараёни билан боғлиқ барча ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга қарамай, ўзбек оиласининг барқарорлиги аввалгидай жамият ҳаётининг бутун тизимини жипслаштиришга қодир. Фарбга хос маданиятга ихлосманд оилалар анъанавий оилавий муносабатлардаги энг яхши маънавий қадриятларни, аввало ўз аъзоларининг фуқаровий нуқтаи назари, жамоадагина эмас, балки жамиятдаги ишларнинг аҳволи учун ҳам жавобгарликни унутмасликлари ғоят муҳимдир. Шу билан бирга, эскича анъаналарга мойилроқ оилаларнинг аксариятига ўз турмушларида аёллар, ёшларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришлари ва мустақкамлашлари, иқтисодий фаолиятга қўшилишлари, дунё ва маърифатга нисбатан кенгроқ тасаввурга эга бўлишларида ёрдам бериш зарур.

Ўзини-ўзи назорат қилиш саволлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий принциплари сифатида сайловлар ҳам бегиланиши мумкинми?
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонун, ҳужжатларида сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи ҳамда сайлов ўтказишнинг асосий принциплари мустақкамлаб берилганми?
3. Ўзбекистондагидек сайлов ҳуқуқи ва сайлов тизими, яна қайси хорижий давлатлар тажрибасида қўлланиб келинмоқда?

4. Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилигининг амалга оширилиши, қонунчиликда неча хил шаклларда бўлиши белгиланган?

5. Ўзбекистон халқи номидан, қайси давлат органлари фаолият олиб бориши мумкин?

6. Бевосита ва билвосита сайлов ҳуқуқи Ўзбекистон фуқароларининг қандай ҳуқуқий ҳатти-ҳаракатларини белгилаб беради?

7. Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг асосий мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

8. Истиқлол йилларида Ўзбекистон сайлов қонунчилиги уч босқични босиб ўтди. Бу босқичларни аниқлаинг?

9. Ўзбекистон сайлов қонунчилиги тизимига қайси қонунлар киради?

10. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасини тайёрлаш ва муҳокама қилиш даврида бир қатор чет эллик экспертлар Конституция матнига сайлов тизимига бағишланган махсус бобни қўшмасликни таклиф этган эдилар. Аммо биз сайлов тизимига бағишланган бобни Конституциямизга онгли равишда қўшдик. Нима учун?

11. Сайлов ҳуқуқи тушунчаси-сайлов қонунчилигидан кенгроқ тушунчадир. Изоҳлаб беринг.

12. Инсон ва фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари БМТнинг қайси олий ҳужжатида ўз ифодасини топган?

13. Ўзбекистонда сайлов ўтказишнинг халқаро ҳужжатларда белгиланганидек, тўртта умумэътироф этилган принципи мустақамланган. Бу принциплар нималардан иборат ?

14. Жаҳон амалиётида сайловларни ташкил этишнинг тўрт та тури мавжуд. Бу қандай изоҳланади?

15. Ўзбекистоннинг вакиллик органлари депутатлигига неча субъектлардан номзод кўрсатилиши мумкин?

16. Ўзбекистонда сайловлар ўтказилиши бўйича халқаро таъмоийлар сайлов қонунчилигида қандай белгиланган ёки ўз аксини топган?

17. Профессор А.Саидов "Сайлов ҳуқуқи" тушунчаси ва иборасини икки хил маънода ишлатилади деб, изоҳлайди. У нимани назарда тутди?

18. Ўзбекистон Республикасида қайси давлат органлари сайловлар асосида ташкил этилади ва қайсилари тузилади?

19. Ўзбекистонда сайлов тизимининг асосий принциплари нималардан иборат?
20. Ўзбекистонда депутат сайлови қайси давлат органи томонидан тайинланади ва у қандай маълум қилинади?
21. Ўзбекистон Республикасида сайловни қонун талабларига мос равишда ўтказиш учун сайлов комиссиялари ташкил этилади. Қандай шаклларда тузилади?
22. Ўзбекистонда сиёсий партиялар қачон вакиллик органларига депутатликка ўз вакилларидан номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга бўладилар?
23. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг давлат ҳокимияти тизимида тугган ўрни қандай белгиланади?
24. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонун чиқарувчи ҳокимият сифатидаги ҳуқуқий табиати ва хусусиятларини кўрсатиб беринг?
25. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг "мутлоқ ваколатлари" тушунчаси нимани англатади?
26. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркибий тузилиши, ички бўғинларининг ҳуқуқий мақоми, фаолиятининг ўзига хос жиҳатлари нималардан иборат?
27. Олий Мажлис раҳбар органлари фаолияти қандай ташкил топади?
28. Олий Мажлис депутатларининг ҳуқуқий мақоми тушунчаси ва унинг асосий хусусиятларини биласизми?
29. Олий Мажлиснинг қонунчилик фаолияти қандай амалга оширилади?
30. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 8 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишида (1999 йил 31 август куни) шундай деган эди: "Депутат бўлишни истаган одам, аввало, ҳалол-поклиги, маънавий етуклиги, теран билими, қобилияти, эл-юрт манфаатини шахсий манфаатидан устун қўйиши каби хусусиятлари билангина сайловчиларнинг ишончига сазовор бўлиши мумкин". Бу сўзлар унинг қайси асарида ўз ифодасини топган?

31. Ўзбекистон сайлов қонунчилигига биноан қандай шахслар Олий Мажлис депутатига номзод этиб рўйхатга олинмайдилар?

32. Ўзбекистон Республикаси вакиллик органларига сайлов ўтказишда округлар сони аҳоли сонига қараб тузиладими ёки худуднинг тенглигини инобатга олган ҳолдами?

33. Ўзбекистон Республикаси вакиллик органлари сайловида участка сайлов комиссиялари нималарга эътибор берилган ҳолда тузилади?

34. Ўзбекистон Республикаси вакиллик органлари сайловида қандай ҳолатларда такрорий овоз бериш ўтказилади?

35. Ўзбекистон Республикаси вакиллик органлари сайловида қандай ҳолатларда сайлов ўтмаган деб ҳисобланади?

36. Ўзбекистон Республикаси вакиллик органлари сайловида, сайлов округларига нечагача депутатликка номзодлар кўрсатилиши мумкин?

37. Ўзбекистон Республикаси вакиллик органлари сайловининг натижалари қандай аниқланади ва сайловдан кейин неча кундан сўнг эълон қилинади?

38. Ўзбекистон Республикаси депутатининг конституциявий ҳуқуқий мақоми қайси қонун билан белгиланган?

39. Ўзбекистон Республикасида депутатнинг ваколатлари муддатидан илгари қайдай ҳолатлар юз берганидагина тўхтатилиши мумкин?

40. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида ўрнатилган депутатнинг вазифаси нималардан иборат?

41. Ўзбекистон депутатининг сўрови нимани билдиради?

42. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси депутати вақти-вақти билан аммо йилига неча марта, маҳаллий халқ депутати Кенгаши депутати ҳам йилига неча марта ўз иши (фаолияти) тўғрисида сайловчиларига ҳисобот бериб туриши шарт?

43. Ўзбекистон Республикаси депутатининг дахлсизлиги нимани англатади ва қайси қонун асосида мустаҳкамланган?

44. Ўзбекистон Республикасида Президентлик лавозими қачон жорий этилган?

45. Ўзбекистон Республикасида Президентлик лавозимининг жорий этилиши Ўзбекистон тараққиёт ривожланишида қандай аҳамиятга эга бўлди?

46. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И. А. Каримов қачон дастлаб умумхалқ сайлови асосида сайланди?

47. Ўзбекистон Президенти, республика давлат бошқарувида қандай вазифани бажаради ва унинг давлат, жамият ҳаётида тутган ўрни қандай аҳамиятга эга эканлиги билан ажралиб туради?

48. Ўзбекистонда Президентлик сайлови қайси қонун билан белгиланган ва у қачон қабул қилинган?

49. Ўзбекистон Республикасида Президентлик сайловининг ўтказилиш принциплари нималардан иборат?

50. Ўзбекистон Республикаси Президенти бўлиб, кимлар сайланиши мумкин?

51. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми қаерда белгиланган?

52. Ўзбекистон Президенти сайловдан кейин қачондан бошлаб лавозимига киришган ҳисобланади?

53. Ўзбекистон Республикаси Президенти қайси лавозимларда ишлаши мумкин эмас?

54. Ўзбекистон Республикаси Президенти дахлсизлик ҳуқуқи эга. Бу нималардан иборат?

55. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколатлари нималарга асосланиб белгиланган?

56. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асосий вазифаси нимадан иборат?

57. Ўзбекистон Президенти фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафилидир. Бу нимани билдиради?

58. Ўзбекистон Президенти мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон номидан иш юритади. Бу қаерда белгиланган?

59. Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир. Бу соҳадаги ваколатларини у қандай амалга оширади?

60. Ўзбекистон Президентининг ташқи сиёсат соҳасидаги ваколатлари жумласига нималар киради?

61. Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат органларини тузиш соҳасидаги ваколатлари қандай амалга оширилади?

62. Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат ва бошқарув олий органларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлашдаги ваколатлари қандай амалга оширилади?

63. Ўзбекистон Республикаси Президенти, Конституциянинг 82-моддасидаги қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини қандай амалга оширади?

64. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фуқаролик масалаларига оид ваколатлари қандай ҳал этилиши белгиланган?

65. Ўзбекистон Президентининг ҳарбий соҳадаги ваколатлари қандай амалга оширилади?

66. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис билан ўзаро белгиланган конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари қандай тартибга солинган?

67. Ўзбекистон Республикаси Президенти қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиши мумкин?

68. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми қаерда белгиланган?

69. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таркиби қачон янгидан тузилади, уни ким тузади ва қайси давлат органи томонидан тасдиқланади?

70. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таркибини тузиш тартиби қайси қонунда белгиланган?

71. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қайси давлат ҳокимияти тизимига киради?

72. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига юклатилган вазифаларни амалга ошириш қайси органларининг зиммасига юклатилган?

73. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аппарати ва унинг таркибий бўлинмаларининг иш тартиби қайси ҳужжат асосида белгиланади?

74. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг асосий вазифаларига нималар киради?

75. Ўзбекистон Республикасида вакиллик органлари тизими нечта поғонага бўлинади ва уларнинг ўзаро конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари қандай тартибга солинади?

76. Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қачон янгидан ташкил этилган ва қайси қонун асосида?

77. Ўзбекистон Республикасида ҳокимлик лавозими қачон таъсис этилди?

78. Маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимияти органлари тизими қандай белгиланган?

79. Маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари ва улар фаолиятининг ташкил этилиши қандай амалга оширилади?

80. Маҳаллий вакиллик органларига сайловлар улар ваколатининг тугашига қанча вақт қолганда тайинланади ва сайловларга раҳбарлик қандай амалга оширилади?

81. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг асосий конституциявий-ҳуқуқий ваколатлари нималардан иборат?

82. Маҳаллий ижроия ҳокимият органлари фаолияти қандай ташкил этилади?

83. Маҳаллий ҳокимликлар ҳузурида қайси соҳалардаги комиссиялар фаолият олиб бормоқдалар ва уларнинг асосий вазифалари нималардан иборат?

84. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришда вакиллик ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг аҳамияти ва тутган ўрни қандай белгиланади?

85. Ўзбекистонда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари қачон ташкил топган?

86. Ўзини-ўзи бошқариш органларини фаолияти қандай ташкил этилади ва қандай вазифаларни бажаради?

87. Ўзбекистон Республикасида одил судлов органлари тизмини биласизми?

88. Ўзбекистон Республикасида одил судлов органлари қайси давлат ҳокимияти тизимига киради?

89. Ўзбекистон Республикаси суд органлари фаолияти қандай ташкил этилади?

90. Ўзбекистоннинг одил судлов органлари фаолиятининг асосий тамойиллари нималардан иборат?

91. Ўзбекистонда судьяларнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми ва судьяларга қўйилган талаблар қонунда қай тартибда белгиланган?

92. Ўзбекистон Республикаси суд органлари тизимида қайси судьялар сайланадилар, қайси бирлари тайинланадилар?

93. Ўзбекистон Республикаси одил судлов органлари фаолиятининг асосий конституциявий-ҳуқуқий мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

94. Ўрта Осиёда прокуратура органлари қачон ташкил этилган ва нима мақсадда ?

95. Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олингунга қадар, унинг ҳудудида нечта давлат мавжуд бўлган ва давлат бошқарувида нималарга амал қилинган?

96. Ўзбекистон Конституцияси қабул қилинганидан кейин прокуратура органлари янгидан ташкил этилди ва уларнинг фаолият юритиш тартиби қачондан бошлаб, қайси қонун асосида тартибга солина бошлади?

97. Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари фаолиятининг марказлаштириш тамойили қандай амалга оширилади?

98. Ўзбекистон Республикасида Прокуратура органлари фаолияти қандай ташкил топади?

99. Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари фаолиятининг асосий конституциявий-ҳуқуқий мақсад ва вазифалари нималардан иборат?

100. Ўзбекистон Республикасида прокуратура органлари фаолиятининг амалга ошириш принциплари нималардан иборат?

101. Ўзбекистон Республикасида нодавлат, нотижорат ва жамоат бирлашмаларининг давлат ва жамият ривожланишидаги аҳамиятини тавсифлаб беринг?

102. Ўзбекистон Республикасида давлат ва жамиятни янада демократлаштириш борасидаги давлат сиёсатининг мазмун моҳиятини ёритиб беринг?

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т., “Ўзбекистон”, 1998.

2. И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Т.: “Ўзбекистон”, 1993.

3. И. А. Каримов. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т.2.-Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. И. А. Каримов. Янгича ишлаш ва фикрлаш давр талаби. Т.5.- Т., «Ўзбекистон». 1997.
5. И. А. Каримов. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз.Т.8.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
6. И. А. Каримов: Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Т.: «Ўзбекистон», 1996.
7. И. А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз.Т.9.-Т., «Ўзбекистон», 2000.
8. И. А. Каримов. Адолат-қонун устиворлигида. Олий Мажлис иккинчи чақириқ, VI- сессиясидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2001 йил 30 август сони.
9. И. А. Каримов. Биз учун халқимиз, ватанимиз манфаатидан улуг мақсад йўқ. Олий Мажлис иккинчи чақириқ еттинчи сессиясида сўзлаган нутқи. Халқ сўзи., 2001 йил 7 декабрь сони.
10. Ўзбекистон Республикаси «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий Қонуни. Халқ сўзи. 2002 йил 12 апрел сони.
11. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида»ги Конституциявий Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 10-сон.-Т., «Адолат», 1995.
12. Ўзбекистон Республикаси «Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Конституциявий қонуни. «Инсон ҳуқуқлари». (ўқув қўлланмаси) — Т., «Ўзбекистон». 1997. Муаллифлар жамоаси.
13. Ўзбекистон Республикаси «Президент сайлови тўғрисида»ги қонуни.-Т., «Ўзбекистон», 1999.
14. Ўзбекистон Республикаси «Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуни.-Т., «Ўзбекистон», 1999.
15. «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонуни.-Т., «Ўзбекистон», 1999.
16. «Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида»ги қонуни.-Т., «Ўзбекистон», 1999.
17. «Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида»ги қонуни (янги тахрирда).-Т., «Ўзбекистон», 2001.

18. «Ўзбекистон Республикаси маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 9-сон.-Т., «Адолат». 1994.

19. «Ўзбекистон Республикаси депутатларнинг мақоми тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 11-сон.-Т., «Адолат» 1996..

20. Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 15-сон.-Т., «Адолат». 1997.

21. «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиши, топономик объектларига ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон янги қонунлари 14-сон.-Т., «Адолат», 1997.

22. «Ўзбекистон Республикасида қонунларни тайёрлаш тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон янги қонунлари 17-сон.-Т., «Адолат», 1998.

23. «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон янги қонунлари. 8-сон.-Т., «Адолат», 1994.

24. Ўзбекистон Республикасининг, «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонуни (янги таҳрирда). Ўзбекистон янги қонунлари 21-сон.-Т., «Адолат», 1999.

25. Ўзбекистон Республикасининг «Конституциявий суди тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон янги қонунлари 11-сон.-Т., «Адолат», 1996.

26. Ўзбекистон Республикасида «Депутатни чақириб олиш тартиби тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон янги қонунлари — 13-сон.-Т., «Адолат», 1996.

27. Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонуни. (янги таҳрирда) 2000 йил 14 декабр. «Халқ сўзи», 2000 йил 16-декабрь сони.

28. Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги қонуни. (янги таҳрирда) 2001 йил. 29 август.- «Халқ сўзи», 2001 йил, 30-август сони.

29. Ўзбекистон Республикаси “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 10-сон.-Т., «Адолат», 1995.
30. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Регламентини тасдиқлаш тўғрисида»ги Олий Мажлис Қарори. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 11-сон.-Т., «Адолат». 1996.
31. А. А. Азизхўжаев. Мустақиллик: курашлар, истироблар, қувончлар. (тўплам).-Т., “Шарқ”. 2001.
32. О. Т. Хусанов. Ўзбекистон Республикаси давлат органлари. (Ўқув қўлланмаси).-Т., “Шарқ”, 1996.
33. А. Т. Тўлаганов. «Давлат ҳокимиятини вакиллик ва ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини ташкил этиш». (Ўқув қўлланмаси). Т., «Университет», 1996.
34. Ш. З. Уразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. (Рисола).-Т., “Адолат”, 1994.
35. У. Таджиханов, Х. Одилқориев, А. Саидов. “Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи”. (Дарслик)-Т., “Шарқ”. 2001.
36. “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш”. (Ўқув қўлланмаси).-Т., “Ўзбекистон”, 2001 (муаллифлар жамоаси).
37. Ш. Жалилов. «Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ислоҳоти: тажриба ва муаммолар».-Т., “Ўзбекистон”, 1994.
38. Ўзбекистон Республикаси Мустақил давлат. (рисолалар тўплами).-Т., “Адолат”, 1995. (муаллифлар жамоаси).
39. «Инсон ҳуқуқлари». (Ўқув қўлланмаси).-Т., «Ўзбекистон», 1997.
40. М. Маҳбубов. «Ўзбекистонда прокуратура органларининг тузилиши ва ривожланиши». (монография). -Т., «Университет», 1991.

МУНДАРИЖА

Кириш.	3
-------------	---

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚ ФАНИГА КИРИШ

I БОБ. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг мавзун (предмети), тушунчаси ва услублари

1-§. Конституциявий ҳуқуқ фанининг пайдо бўлиши.	5
2-§. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ предмети ва унинг ўзига хос хусусиятлари.	7
3-§. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқ объекти.	8
4-§. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи тушунчаси. ...	8
5-§. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи субъектлари. ...	9
6-§. Конституциявий ҳуқуқ фанининг номи хусусида.	10
7-§. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи ўқув курсининг услублари (методлари).	11
8-§. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқининг тизими (системаси).	11

II БОБ. Конституция назарияси

1-§. Конституция тушунчаси. !.....	13
2-§. Нормал ва моддий Конституция. Юридик ва амалий Конституция.	13
3-§. Конституциянинг моҳияти.	14
4-§. Конституцияларни туркумларга (турларга) бўлиш (классификациялаш).	14
5-§. Конституциянинг юридик хусусиятлари.	16
6-§. Конституциянинг юридик мазмуни.	16
7-§. Конституциянинг функциялари.	17
8-§. Конституциянинг тузилиши.	17
9-§. Конституция лойиҳаларини тайёрлаш.	17
10-§. Конституцияни қабул қилиш усуллари.	18
11-§. Конституцияни ўзгартириш тартиби.	19
12-§. Конституцияни ҳимоя қилиш. Конституциявий назорат.	20

III БОБ. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқнинг тушунчаси, манбалари ва тизими

1-§. Конституциявий-ҳуқуқий нормалар тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари.	21
2-§. Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг тузилиши ва турлари. ...	25
3-§. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар, уларнинг субъектлари объектлари ва турлари.	32
4-§. Конституциявий ҳуқуқнинг манбалари.	38
5-§. Конституциявий ҳуқуқнинг тизими.	41

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ ВА АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАРИ

IV БОБ. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг яратилиши

1-§. Ўзбекистоннинг конституциявий тарихи.	47
2-§. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиниши ва янги Конституцияни қабул қилиш зарурияти.	57
3-§. Ўзбекистонда конституциявий ислохотнинг ўзига мос хусусиятлари ва bosқичлари.	61
4-§. Президент – Конституциянинг ташаббускори, яратувчиси ва кафили.	65
5-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тузилиши.	72
6-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш кiritиш тартиби.	74

V БОБ. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг давлат ва жамият ҳаётида тугган ўрни ва аҳамияти

1-§. Мустақил Ўзбекистоннинг Биринчи Конституцияси.	79
2-§. Конституциянинг юридик табиати, асосий функциялари ва барқарорлиги.	85
3-§. Ўзбекистон Конституцияси – демократик давлат қуриш ва ҳуқуқий ислохотларнинг пойдевори.	87
4-§. Ўзбекистон Конституциясининг тарихий-ҳуқуқий ва маънавий илдиэлари.	92
5-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўзига хос хусусиятлари.	96
6-§. Ўзбекистон Конституциясининг юридик хусусиятлари.	97

VI БОБ. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий принциплари

1-§. Давлат суверенитети тушунчаси ва моҳияти.	99
2-§. Халқ ҳокимиятчилиги ва уни амалга ошириш шакллари.	105
3-§. Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бўлиниш принципи ва уни амалга оширилиши.	116
4-§. Ўзбекистонда сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик (плюра- лизм).	118
5-§. Демократия ва инсон ҳуқуқлари.	121
6-§. Ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари.	123
7-§. Конституция ва қонуннинг устунлиги принципи.	125
8-§. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституция- вий асослари ва принциплари.	129
9-§. Ўзбекистонда мудофаа ва хавфсизликнинг таъминланиши.	137

VII БОБ. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – миллий истиқлол мафкурасининг ҳуқуқий асоси

1-§. Миллий истиқлол ва Конституциянинг объектив зарурлиги.	145
2-§. Конституциянинг ишлаб чиқилиши, умумхалқ муҳокамаси ва қабул қилиниши (мафкуравий жиҳатлари).	146
3-§. Конституция – истиқлол ғояларининг мажмуи.	149
4-§. Конституция ва миллий истиқлол мафкураси.	151
5-§. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва демократик ҳуқуқий давлатчилиқни шакллантириш.	154
6-§. Конституция ва давлат рамзлари.	158

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ-ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ

VIII БОБ. Жаҳон конституциявий тажрибаси ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясида инсон ҳуқуқлари бўйича ҳалқаро андозаларнинг акс этиши

1-§. Мустақиллик қомуси ва жаҳон конституциявий тажрибаси.	167
2-§. Инсон ҳуқуқлари умумбашарий қадриятдир.	171
3-§. Инсон ҳуқуқлари бўйича қонунчиликнинг тараққиёт босқичлари.	172
4-§. Инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизими.	173
5-§. Ўзбекистон Конституциясида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қадриятларининг инъикоси.	175

IX БОБ. Ўзбекистонда шахс конституциявий мақомининг асосий принциплари

1-§. Шахс ҳуқуқий мақоми тушунчаси.	179
2-§. Инсон ҳуқуқлари сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихида.	180
3-§. Инсон ҳуқуқларига оид замонавий халқаро андозалар (стан- дартлар).	182
4-§. Фуқаролар конституциявий мақомининг принциплари.	186

X БОБ. Ўзбекистонда фуқаролик ва унинг конституциявий асослари

1-§. Фуқаролик тушунчаси.	196
2-§. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг ҳуқуқий асослари. ...	197
3-§. Фуқароликни қабул қилиш ва уни ўзгартириш асослари.	199
4-§. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига эга бўлиш ва фуқароликни йўқотиш асослари.	202
5-§. Ўзбекистон Республикасида фуқароликнинг тўхтатилиши.	204
6-§. Фуқаролик масалалари билан шугулланувчи давлат идоралари. ...	207
7-§. Фуқароликка оид аризалар ва тақдимномаларни кўриб чиқиш тартиби.	208

XI БОБ. Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг юридик хусусиятлари ва таснифланиши (классификацияси)

1-§. Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг вужудга ке- лиши.	214
2-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари: умумий ва ўзига хос жиҳатлари.	215
3-§. Ўзбекистон Республикасида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларининг конституциявий таснифланиши (клас- сификацияси).	217

XII БОБ. Ўзбекистонда инсон ва фуқаролар шахсий ҳуқуқ ва эркинликларининг конституциявий асослари

1-§. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий тизими.	221
2-§. Яшаш ҳуқуқи.	222
3-§. Шахсий дахлсизлик ҳуқуқи.	227
4-§. Шахснинг айбсизлик презумпцияси.	231
5-§. Шахсий ҳаёт дахлсизлиги.	235
6-§. Фуқароларнинг кўчиб юриш ҳуқуқи.	238
7-§. Фуқароларнинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги.	239
8-§. Фуқароларнинг виждон эркинлиги.	243

XIII БОБ. Ўзбекистонда инсон ва Фуқаролар сиёсий ҳуқуқларининг конституциявий асослари

3 1-§. Сиёсий ҳуқуқларнинг конституциявий тизими.	246
2-§. Фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи.	247
3-§. Фуқароларнинг митинглар, йиғилишлар ва намойишлар ўтказиш ҳуқуқи.	248
4-§. Фуқароларнинг сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқи.	249
5-§. Фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи.	251

XIV БОБ. Ўзбекистонда инсон ва Фуқаролар ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқларининг конституциявий асослари

1-§. Фуқароларнинг мулк ҳуқуқи.	254
2-§. Фуқароларнинг мерос ҳуқуқи.	256
3-§. Фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқи.	257
4-§. Фуқароларнинг дам олиш ҳуқуқи.	260
5-§. Фуқароларнинг ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи.	262
6-§. Фуқароларнинг тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи.	263
7-§. Фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқи.	264
8-§. Фуқароларнинг илмий ва техникавий ижод эркинлиги ҳамда маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи.	266

XV БОБ. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг конституциявий кафолатлари

1-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари тушунчаси.	268
2-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг юридик кафолатлари. ...	270
3-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ижтимоий кафолатлари.	270

XVI БОБ. Ўзбекистонда фуқаролар бурчларининг конституциявий асослари

1-§. Фуқароларнинг бурчлари тушунчаси.	272
2-§. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларга риоя этиш бурчи.	273
3-§. Фуқароларнинг тарихий, маънавий ва маданий меросни асраш мажбурияти.	274
4-§. Фуқароларнинг атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбурияти.	274
5-§. Фуқароларнинг солиқ тўлаш мажбурияти.	275
6-§. Фуқароларнинг Ватанни ҳимоя қилиш бурчи.	276

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ ВА ШАХС МУНОСАВАТЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

XVII БОБ. Ўзбекистонда жамият иқтисодий тузилмаларининг конституциявий асослари

1-§. Фуқаролик жамиятининг конституциявий асослари.	286.
2-§. Конституция ва жамиятнинг иқтисодий негизлари.	289
3-§. Мулк шакллари, уларнинг объектлари, субъектлари ва муҳофаза қилинишининг конституциявий асослари.	297
4-§. Конституция ва мулкдор ҳуқуқлари.	305
5-§. Давлат экологик сиёсатининг конституциявий асослари.	307

XVIII БОБ. Ўзбекистонда молия ва пул-кредит тизимининг конституциявий асослари

1-§. Ўзбекистон Республикасида молия тизимининг конституциявий асослари.	310
2-§. Ўзбекистон Республикасида пул тизимининг конституциявий асослари.	313
3-§. Ўзбекистон Республикасида бюджет тизимининг конституциявий асослари.	316
4-§. Ўзбекистон Республикасида банк тизимининг конституциявий асослари.	320
5-§. Банк тизими тушунчаси.	323

XIX БОБ. Ўзбекистонда жамоат бирлашмалари фаолиятининг конституциявий асослари

1-§. Конституциявий ва жамоат бирлашмаларининг жамиятда туган ўрни.	325
2-§. Жамоат бирлашмалари тизими.	327
3-§. Жамоат бирлашмаларини рўйхатдан ўтказиш тартиби.	328
4-§. Жамоат бирлашмаларининг турлари.	329
5-§. Ўзбекистонда сиёсий партиялар.	331

XX БОБ. Оила ва оммавий ахборот воситаларининг конституциявий мақоми

1-§. Ўзбекистонда оиланинг конституциявий мақоми.	334
2-§. Оммавий ахборот воситаларининг конституциявий - ҳуқуқий мақоми.	341

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ВА ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ

XXI БОБ. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий ва давлат тузилишининг конституциявий асослари

1-§. Маъмурий-худудий ва давлат тузилиши тушунчаси.	350
2-§. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши. .	357
3-§. Маъмурий-худудий тузилиш тизими уларни тузиш, тугатиш ва ўзгартириш тартиби.	364

XXII БОБ. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий мақоми

1-§. Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен давлат.	369
2-§. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси ва давлат тузилиши.	374

ОЛТИНЧИ БЎЛИМ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

XXIII БОБ. Халқаро андозалар ва Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилиги

1-§. Сайловлар – демократик институт сифатида.	383
2-§. Демократик ислохотлар ва сайлов қонунчилиги.	384
3-§. Ўзбекистонда сайлов қонунчилигининг ривожланиш босқичлари.	385
4-§. Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилиги тизими.	385
5-§. Конституция- сайлов қонунчилиги тизимининг ўзагидир.	386
6-§. Халқаро андозалар ва Ўзбекистон сайлов қонунчилигининг хусусиятлари.	387
7-§. Сайловлар бўйича халқаро тамойиллар.	390

XXIV БОБ. Сайлов ҳуқуқи ва сайлов тизими

1-§. Сайлов ҳуқуқи тушунчаси ва унинг конституциявий кафолатланиши.	394
2-§. Сайлов тизими тушунчаси ва асосий принциплари.	396
3-§. Сайловлар ва уларни ўтказиш тартиби.	399
4-§. Депутатнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми.	413

XXV БОБ. Ўзбекистон Республикаси қонун чиқариш ҳокимиятининг конституциявий асослари

1-§. Қонун чиқарувчи ҳокимият тушунчаси ва уни ташкил қилиш тартиби.	419
2-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг конституциявий ваколатлари.	429
3-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркибий тузилиши.	434
4-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатининг конституциявий мақоми.	440
5-§. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик жараёни.	447

XXVI БОБ. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми

1-§. Ўзбекистонда Президентлик лавозимининг жорий қилиниши ва конституциявий мустақамланиши.	456
2-§. Ўзбекистонда Президентлик сайловларини ўтказиш тартиби.	457
3-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми.	459
4-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколатлари.	461
5-§. Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.	473
6-§. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми.	474

XXVII БОБ. Ўзбекистон Республикасида Президентлик сайлови

1-§. Президентлик бошқарув усули - ўзбек миллий давлатчилиги ўзаги.	481
2-§. Ўзбекистонда Президентлик сайловининг конституциявий асослари.	482
3-§. Президентлик сайлови тўғрисидаги қонунчилик.	485
4-§. Президентлик сайловларида актив ва пассив сайлов ҳуқуқи.	488
5-§. Президентлик сайловининг асосий ташкилий-ҳуқуқий механизмлари ва принциплари.	490
6-§. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар кўрсатиш.	493
7-§. Президентлик сайловларини ўтказиш ва овоз бериш.	494

XXVIII БОБ. Ўзбекистон Республикаси маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг конституциявий асослари

1-§. Ўзбекистон Республикасида маҳаллий давлат ҳокимият органлари тизими ва улар фаолиятининг ташкил этилиши.	497
2-§. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг конституциявий вазифалари.	504
3-§. Маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимият органлари муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солиниши.	508
4-§. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини тузиш тартиби ва вазифалари.	521

XXIX БОБ. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг конституциявий асослари

1-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида одил судлов органларининг ҳуқуқий мақоми.	526
2-§. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг ташкил этилиши, тизими ва вазифалари.	535
3-§. Одил судловнинг конституциявий тамойиллари.	538
4-§. Ўзбекистонда судьяларнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми ва судьяларга қўйиладиган талаблар.	550
5-§. Судьяларни тайинлаш тартиби.	553
6-§. Судьяларнинг мустақиллиги.	554
7-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди.	558
8-§. Ўзбекистон Республикаси Олий суди.	563
9-§. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди.	568

XXX БОБ. Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг ҳуқуқий мақоми

1-§. Ўзбекистон Республикасида Прокуратура органларининг тарихий яратилиши ва ҳозирги даврда ривожланиши.	575
2-§. Прокуратура органларининг мақсад ва вазифалари.	580
3-§. Прокуратура органлари фаолиятини амалга ошириш тамойиллари (принциплари) ва тизими.	581
4-§. Прокурор назорати.	585
5-§. Прокурорнинг ҳуқуқий мақоми.	589

XXXI БОБ. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тараққиёт истиқболлари

1-§. Эркинлаштириш – Конституцияни ҳаётга татбиқ этишнинг муҳим шарти.	591
2-§. Конституция ва сиёсий-ҳуқуқий ислохотлар.	594

3-§. Сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштиришнинг конституциявий асослари.	595
4-§. Конституция ва фуқаролик жамиятини шакллантириш.	597
5-§. Конституция ва кўппартиявийлик тизимини қарор топтириш.	598
6-§. Конституция ва нодавлат нотижорат ташкилотлари тизимини ривожлантириш.	600
7-§. Маҳалла ва ўзини ўзи бошқариш органлари: эркинлаштириш ва замонавийлаштириш.	603
8-§. Конституция ва мустақил “тўртинчи ҳокимият”.	605
9-§. Конституция ва инсон ҳуқуқлари бўйича демократик институтлар тизимининг такомиллашиб бориши.	606
10-§. Конституция ва оила.	609

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚИ

Тошкент — «Молия» — 2002

Муҳаррир	— <i>М. Миркомилев</i>
Техн. муҳаррир	— <i>А. Мойдинов</i>
Дизайн ва компьютерда саҳифаловчи	— <i>Н. Заитова</i>

Босишга рухсат этилди 19.08.2002 й. Қоғоз бичими 60x84¹/₁₆.
Босма табағи 39,5. Нашриёт ҳисоб табағи 37,5. Буюртма №17.
Адади 1000. Нархи шартнома асосида.

«Молия» нашриёти, 700000, Тошкент. Я. Колас кўчаси, 16-уй.
Шартнома №23-02.

Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasida чоп этилди.
Тошкент ш., Олмазор кўч., 171-уй.

